

Mohay Tamás

A CSÍKSOMLYÓI PÜNKÖSDI
BÚCSÚJÁRÁS

Mohay Tamás

A CSÍKSOMLYÓI PÜNKÖSDI BÚCSÚJÁRÁS

Történet, eredet, hagyomány

L'Harmattan

Budapest, 2006

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T. / E.: 011.817.13.88

ISBN 963 XXXX XX X
ISSN XXXX–XXXX

A kiadásért felel Gyenes Ádám.
A sorozat kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Telefon: 267-59-79
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A borítótérket xx készítette.
A nyomdai előkészítés Kardos Gábor, a sokszorosítás a Robinco Kft. munkája.

♦ Tartalom

Előszó	7
Bevezetés	11
1. A téma és a probléma	11
2. Népi vallásosság	15
3. Mária-tisztelet	19
4. Búcsújárás: rítus és dráma	23
I. Intézményes keretek	28
1. Katolikusok Csíkban	28
2. Ferences rend	37
3. Iskola, színjátszás	45
4. Könyvtár, nyomda, kiadványok	50
5. Orgona	54
6. Plébánia	56
II. Források a búcsújárásról	58
1. Egyháziak	58
2. Ferencesek	64
3. Sajtó	78
Egyházi lapok	84
Ferences lapok	87
Világi lapok	90
Csík	90
Székelyföld	92
Erdély	93
Bukarest	94
4. Szakirodalom	96
5. Tárgyak	99
6. Képek	103
III. Eredettörténet	106
1. A „hargitai csata”	106
2. Történeti hitelessé	110
3. Szöveghagyományok	113
4. Értelmezés	119
5. A történet továbbélése	128

IV. Alakulástörténet	134
1. Korszakok	134
2. Kezdetek	136
1649	137
3. 1690–1780	139
4. 1780–1849	142
5. 1850–1919	149
6. 1920–1949	158
Újrakezdés.....	159
Megszilárduló hagyományrend	164
V. Résztvevők	177
1. Vonzáskör	177
2. Létszám	187
3. Csoportok	191
Körön kívüliek	194
4. Püspök, egyházi méltóságok	200
5. Bukaresti magyarok	204
Előzmények	205
Előkészületek	209
Az első búcsújárás lefolyása	211
A folytatás	215
6. Moldvaiak	219
VI. Idő és szervezés.....	225
1. Szervezés, rendtartás	227
2. A búcsú ideje	242
Összefoglalás, kitekintés.....	251
Irodalom	259
Időrendi áttekintés	288
Képek jegyzéke	292
Képmelléklet	299
Táblázatok jegyzéke	
1. táblázat. Az áttekintett egyházi lapok	89
2. táblázat. Az áttekintett világi lapok	95
3. táblázat. Püünkösdkor eladott könyvek száma és értéke különböző években	144
4. táblázat. Donátorok Kájoni János Fekete könyvében	179
5. táblázat. Létszám-adatok a csíksomlyói búcsún 1780–1949	187
6. táblázat. Püspökök látogatásai a püünkösdi búcsún	201
7. táblázat. Az első bukaresti búcsújárók nevei 1900-ban	214

• Előszó

Csíksomlyó azon kitüntetett helyek közé tartozik, ahol nemzedékek hosszú sora óta megragadóan valósul meg a vallás egyik lényege, a földi-emberi világok találkozása a Szenttel. Hogy szent helyről van szó, ahhoz kétség sem férhet. Szent helyek azok, ahol az embereknek – egyéni és közösségi keretben egyaránt – kitüntetett módon van lehetőségük találkozni az égiekkel. Szent helyeket meg lehet próbálni „alulról”, emberi módon formálni; legtöbbjüknel mégis valamilyen felsőbb, transzcendens erő működése fogható meg. A szent hely valamiképpen olyan kiválasztottsággal rendelkezik, melyre az emberek mintegy rátalálnak, s amelynek a maguk módján hittel alávetik magukat – éppen annak érdekében, hogy alávetettségük felemelkedéssé változhassék. A szent helyre az emberek odavihetik örömeiket és bánatukat, betegségeiket és megoldhatatlan gondjaikat, s amikor távoznak, más fényben fogják látni mindezeket. A megkönnyebbülés, a gyógyulás olykor bekövetkezik, olykor mégsem; akár így, akár úgy, a hely szent ereje új feltöltést ad az emberi léleknek, újrendezi az égiekhez fűződő, könnyen romló földi viszonyokat. Ezért adnak hálát az emberek, ezért vágyakoznak újra visszatérni, s azért adják át gyermekeiknek és unokáiknak ezeket a tapasztalataikat, hogy majdan ők is élő tapasztalatként adhassák át utódaiknak.

Ahogy sokan mások, úgy én sem tudtam kivonni magam Csíksomlyó vonzásából. A témaválasztás 1985-re nyúlik vissza: budapesti néprajzосként és hívő emberként akkor vettem részt először pünkösdi búcsún (Csíksomlyón 1973 augusztusában jártam először, majd később is többször, de nem búcsúban). Az ünnep akkor még magán viselte az ateista-kommunista elnyomás alatti egyházi ünnepek minden főbb jellegzetességét: már igen sokan lehettek jelen, kis csoportokban már ki lehetett lépni a templom szigorú értelemben vett falai közül – ám már (és mint alig pár év múlva kiderülhetett: *még*) csak régi emlék és egyúttal vágyálom volt az, hogy az ünneplésnek lehet szabad, nyilvános és teljes formája is. Erőtéljes volt a milícia és a Securitate alig palástolt jelenléte, gyakorta igazoltatták a résztvevőket, az idegenek nemigen mozoghattak nyíltan. (A búcsú végén tőlem is elvették nálam talált jegyzeteimet. Néhány hónappal később megnyugodva tudtam meg, hogy a felírt személyeknek nem esett bántódásuk.) Ebben az időben megragadó volt számomra a *vallási hagyományok* nagyon erőteljesen érzékelhető élő kifejeződése, ami az ünneplés évszázadokon át megszokott eredeti formáit nélkülözve is megmutatta a falvak és városok sokfelől összesereglett népének valódi áhitatát és Mária-tiszteletét imában, énekben, virrasztásban, napvárásban, gyónás- és áldozásban, keresztútjárásban, találkozások sokaságában.

Könyvem a hagyományos csíksomlyói pünkösdi búcsújárás történetéről szól, elsősorban néprajzi-antropológiai nézőpontból. Ez a történet évszázadokat ível át a középkortól napjainkig, és ezer szállal kapcsolódik az erdélyi magyarok, katolikusok, ferencesek és mások történetéhez. Egy fontos szakasza lezárult 1949 után, amikor a búcsújárást hatalmi szóval radikálisan megnehezítették, ellehetetlenítették és mintegy

„bezárták” a magánajtatosságok körébe. Ettől kezdve a búcsú négy évtizedig nélkülözte a teljességet, a szabadságot és a nyilvánosságot. Az újjáéledésre csak 1990-től kerülhetett sor – akkor viszont szinte elemi erővel. Ezt mutatja a több százszázres nagy tömeg, amely minden korábbinál szélesebb körből érkezik, nemcsak a magyar nyelvterület egészéről, hanem más európai és tengerentúli országokból is. 1990 után nem alaptalanul beszélhetünk a búcsújárás új korszakáról. Ezt kétségtelenül kifejezi, hogy Csíksomlyót egyre inkább nemzeti kegyhelyként emlegethetjük.

Kitűzött célom az, hogy a lehetőségeken belül átfogó és részletes képet adjak a pünkösti búcsújárás évszázadokat átívelő hosszú történetének hagyományos szakaszáról, a kezdetektől 1949-ig. Forrásként ehhez főként régebbi írások szolgálnak, amelyek a kutatás során nagy bőségben kerültek elő; sok olyan beszámolót is találhattam (főként a sajtóban), amelyekre korábban alig fordítottak figyelmet. Itt összefoglalt eredményeim egy része tanulmányok formájában már megjelent folyóiratokban, tanulmánykötetekben; mégis, a korábban írtak nagy része itt nem maradt változatlan, mindegyik fejezet újjáalakult, tartalmaz kiegészítéseket, olykor helyesbítéseket is.

Az első lapon kedves kötelességem megköszönni mindazok támogatását, akik kutatásaimat és könyvem elkészültét az eltelt évek folyamán segítették. Mindnyájukat nehéz lenne felsorolni, de akit lehet, megemlítek.

Az erdélyi ferences atyák közül elsősorban Daczó Árpád Lukács, Márk József és Papp Leonárd segített felmérhetetlenül sokat, továbbá Benedek Domonkos korábbi, Páll Leó mostani tartományfőnök, valamint Bartók Albert, Ferenc Ervin, Balázs Ivó, Bakos Damján és mások. A Gyulafehérvári Érsekségen dr. Jakubinyi György érsek, Potyó Ferenc irodaigazgató, Bernád Rita levéltáros, Mihálcz Márta segédlevéltáros és László Szabolcs érseki titkár tették lehetővé kutatómunkámat. Hálával emlékezem Lestyán Ferenc hasznos útmutatásaira, Marton József tanácsaira, Ilyés Zsolt kalauzolására, továbbá Gergely István, Borbély Gábor, Szabó Lajos plébánosok nyitottságára. A hazai ferencesek közül Faddy Ottomár, Hegedűs Kolos, Magyar Gergely, Varga Kapisztrán, Várnai Jakab segítségét említem, továbbá Fáy Zoltánét a rend központi könyvtárában, Dreska Gáborét a levéltárban.

Csíkszeredában sokat köszönhetek a Márton Áron Gimnázium, illetve a Segítő Mária Gimnázium tanárai közül Balázs Lajosnak, Bara Katalinnak, Borsodi Lászlónak, Mihály Andrásnak, Miklós Józsefnek; a Kommunikációs Antropológia Munkacsoport tagjainak: Bíró A. Zoltánnak, Bodó Juliannának, Gagyai Józsefnek, Oláh Sándornak, Túros Endrének; a Csíki Székely Múzeumban Gyarmati Zsoltnak, Muckenhaupt Erzsébetnek, Szócs Jánosnak, Benedek Évának, Farkas Irénnek. Kolozsváron az egyetem Magyar néprajzi és antropológiai tanszéke minden tagjának sokat köszönök, elsősorban Tánczos Vilmosnak, Pozsony Ferencnek, Gazda Klárának, Keszeg Vilmosnak, Szikszai Máriának; a Kriza János Néprajzi Társaságban Ilyés Sándornak, Jakab Albert Zsoltnak, Keszeg Juditnak, Szabó Árpád Tőhötömnek; a Néprajzi Múzeumban Tötszegi Teklának; könyvtárakban és más intézményekben Gábor Csillának, Geréd Vilmosnak, Kurta Józsefnek, Marton Józsefnek, Nóda Mózesnek, Meister Évának, Tóth Zsombornak, Ujváry Máriának. Bukarestben nem tudtam volna dolgozni Beke Mihály András és

Zsigmond Győző fogadókészsége nélkül; Demény Lajos, Krebszt János, Rostás Zoltán segítettek a további tájékozódásban.

Könyvekre, tanulmányokra, adatokra hívták fel a figyelmemet vagy más ötleteket és segítséget adtak többek között Báর্থ Dániel, Benkő Elek, Domokos Mária, Szőcsné Gazda Enikő, K. Lengyel Zsolt, Lőrincz József, Madas Edit, Molnár Antal, Sarbak Gábor, Tusor Péter. Egy-egy megjelent fejezet szerkesztésében segítségemre volt Balázs Mihály, Kinda István, Kovács Sándor, Landgraf Ildikó, Murányi János, S. Lackovits Emőke, Pócs Éva, Wilhelm Gábor és Fejős Zoltán. Szabó Mátyásnak és Szikszai Máriának figyelmes olvasását és megjegyzéseit köszönöm.

Hasznos beszélgetéseket köszönhetek az évek alatt doktorandusz hallgatóimnak: Angyalossy Eszternek, Gergely Katalinnak, Pentelényi Kingának, Tomán Erzsébetnek, Vass Erikának. Azok a diákjaim, akikkel a búcsú jelenének kutatásában szemináriumokon együtt dolgoztam, közvetve mind jelen vannak munkámban, különösen is Albert Réka, Fábián Gabriella, Fülöp Hajnalka, Gulyás Judit, Kiss Réka, Kőrösi Katalin, Magyar Monika, Nyisztor Tinka, valamint Filkó Veronika, Hegedűs Fanni, Kákonyi Anna, Molnár Gergely, Nagy Krisztina, Nobilis Júlia.

Könyvtárosok és könyvtárak önzetlen segítsége nélkül az ilyenfajta munka el sem kezdhető; ismerteknek és kevésbé ismerteknek egyaránt köszönettel tartozom. Évek alatt kutatási támogatásokat kaptam az OTKA, a Pro Renovanda Cultura Hungariae kereteiből, valamint ösztöndíjakat a (változó nevű) kulturális kormányzattól és a Magyar Tudományos Akadémiától. Ajánlásaikkal, figyelmükkel, közreműködésükkel ezekben is sokan segítettek.

Könyvem habilitációs eljárásában bírálóim: Barna Gábor és Tánczos Vilmos, továbbá Andrásfalvy Bertalan, Kósa László, Küllös Imola, Molnár Antal és Selmeczi-Kovács Attila közreműködését köszönöm.

Végül a legnagyobb köszönettel Feleségemnek, Fiaimnak, Édesanyámnak és szélesebb családom minden tagjának tartozom: türelmük, biztatásuk és szeretetük olyan biztonságot ad, ami nélkül semmiféle munka nem végezhető el.

*A Gyulafehérvári (Erdélyi) egyházmegye alapításának ezredik,
az első ferences regula elfogadásának nyolcszázadik esztendejében,*

Budapest, 2009. március

♦ Bevezetés

1. A téma és a probléma

A keresztény szent helyek között számos kötődik Szűz Máriához és szoborban, képben, szent kútban történt megjelenéseihez, hogy a hazaiak közül csak Mátraverebély–Szentkútra, Andocsra, Győrre, Máriapócsra, a külföldi magyarok közül Kolozsvárra, Doroszlóra, Sasvárra, Szentantálra, illetve a külföldiek közül Częstochowára, Lourdes-ra, Fatimára utaljak. Csíksomlyó jellege és jelentősége magyar viszonylatban mindenképpen kiemelkedő. Azzá teszi hatodfélszáz éves, megszakítatlanul fennálló ferences kolostora; azzá teszi az egyik legrégebbi, magyar kegyhelynek szóló pápai búcsúkiáltás 1444-ből, csaknem ötszáz éves, kiemelkedő vallási és művészi értékű Mária-szobra, nemkülönben a ferencesek által alapított, fenntartott intézmények és kezdeményezések sora, mint az iskola, a színjátszás, a könyvtár, a vallásos társulatok, a nyomda, a könyvek, kiadványok sokasága. Mindezek között is kiemelkedik a kegyhely egyik fő ünnepe, a pünkösdi szombatján megtartott búcsújárás, ami sokáig tízezrek, 1990 óta százazrek és a médián keresztül milliók közös vallási tapasztalatának helye, személyes élménye.

1990-ben, a romániai politikai fordulatot követően minden várakozást felülmúló tömeg vett részt az ünnepen. Ebben az első évben megvalósult az ünnepségnek a korábban megszokott hagyományokhoz igazodni kívánó szabad, nyilvános és teljes formája. Már a megelőző készülődés idején is világos volt, hogy a *vallási hagyomány* ettől kezdve igen erősen összekapcsolódik a *nemzeti tudat* kifejezésével, közösségi megerősítésével. Az is sejthető volt, hogy az új társadalmi körülmények közepette e két hagyomány találkozási folyamatában egy hosszabb alakulási szakasz következik, s erről nemigen lehet megalapozott állításokat tenni szórványos megfigyelések vagy felületes benyomások alapján. Az első kutatási témám és célkitűzésem ennek megfelelően alakult ki: szoros figyelemmel nyomon követni egy nagyszabású, rendszeresen több százezer embert mozgató ünnep jelenkori megvalósulását, s ezen keresztül, vagyis élő valóságában, konkrét formáiban megragadni a vallás, identitás, nemzeti hagyományok, etnikai határok kifejezésének hatóerőit. Ezek olyan kulcsfogalmak, amelyek jelentős szerepet játszanak az egész kelet-európai térség jelenkori alakulásfolyamatában. Kutatásom 1990-től kezdve nyolckilenc éven át néprajzi-antropológiai jelenkutatásként folyt, s lassanként kiviláglott, hogy a folyamatos jelen milyen sok szálon és milyen eltérő módon kapcsolódik a múlthoz.

Ez a múlt nemcsak és nem is elsősorban „fényes tegnapunk”-at, a szocializmus évtizedeit jelenti, amely a maga „csendes csatatér” jellegével emlékeket és életstratégiákat meghatározó korszak volt (Bodó, 1998; Oláh, 2001), hanem legalább annyira a megelőző évszázadokat is. A kettő különbsége abban jelentkezik, hogy a régebbi múlt átteleesebben hat az emlékezettel elérhető időnél; a róla való ismeretek már nem a személyes megtapasztalásból erednek, hanem a kollektív emlékezet csatornáin, intézményein keresztül. A múltra való hivatkozás, a múlt felidézése, annak tudatos folytatása látens és explicit igényként újra meg újra érzékelhető volt a búcsújárással kapcsolatban is (mint

annyi más esetben is, természetesen). Ez – véleményem szerint – nemcsak előidézi, előállítja, hanem egyúttal meg is jeleníti, ki is fejezi a generációkat összekapcsoló valóságos folytonosságokat. Az esetleges felszíni hasonlóságok mellett is bizonyos például, hogy egy olyan ember, akinek már a dédapjának dédapja is búcsút járni indult pünkösdkor Csíksomlyóra, egészen másképp él benne ebben a hagyományban, mint az, aki ettől több száz kilométernyire, egy alföldi kisvárosban vagy egy dunántúli faluban a Duna Tv adásában látott először székelyföldi tájakat, és idegenvezetőtől tanulta meg a búcsús énekek első szakaszait. Ez a más, ez a generációkra visszanyúló meghatározottság egyre izgalmasabbnak tűnt fel a szememben.

Amikor 1998-tól közelebbről megismerkedhettem a csíksomlyói ferences rendház könyvtárával, az ott őrzött kéziratokkal, aztán több helyen is kézbe vehettem azelőtt sokáig lappangott régi iratokat, majd betekinthesem a Gyulafehérvári Érseki Levéltár anyagába, továbbá nyomába eredtem a somlyói búcsú újra meg újra felemlégetett eredettörténetének, történeti kérdések sokaságával találkoztam. Miközben a jelenre vonatkozó néhány tapasztalatomat tanulmányokban fogalmaztam meg, lassan lezártam a búcsú rendszeres megfigyelését, és egyre inkább a múltra vonatkozó sokféle forrás felé fordultam. Hamar kiderült, hogy e téren is bőven van még mit elvégezni; az ismert régiebb és újabb összefoglalások, sőt akár bibliográfiák is csak az első tájékozódást adhatják meg, s rejtettebb, eddig kiaknázatlan forrásokban még sok hasznosításra váró adat rejtőzik. A következő években ennek az anyagnak a feltárásával, elemzésével igyekeztem többet foglalkozni, s így a jelen és a múlt vizsgálata szinte egyazon jelentőségre emelkedett. Így állt elő az a helyzet, hogy a jelen jobb megértéséhez a múlt mélyebb ismeretét láttam egyre szükségesebbnek, s hogy a múlt összefüggéseire a jelen alakulásmenet aprólékos megfigyelései vetettek élesebb fényt (ahogy reményeim szerint ezt a következő lapokon sikerül igazolnom). Jelen munkámban elsődleges célom a búcsú és búcsújárás *történetével* kapcsolatos ismereteim összegzése. Amit a kilencvenes években mint jelenkutatást végeztem el, annak összefoglalását egy következő kötet keretei között tervezem.

A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás történetének megírása során ahhoz a néprajzi kutatási hagyományhoz kapcsolódom, amely a kortárs jelenségekből kiindulva, az ezek megfigyelése és elemzése során nyert szempontokkal gazdagodva fordul a múlt közelebbi és távolabbi időszakai felé. Amikor Vargyas Lajos évtizedekkel ezelőtt azt fejtegette, hogy „miért és hogyan történeti tudomány a néprajz”, már egy komoly eredményeket felmutató módszertan bemutatására vállalkozhatott (Vargyas, 1961). Ennek követhető példáit akkor nemcsak az ún. anyagikultúra-kutatás köréből hozta fel, hanem a hiedelmek és szokások terén elért eredményeket is bemutatta. Tálasi István és tanítványi körének több jeles tagja az 1950-es évektől kezdve évtizedeken keresztül tanulmányok és monográfiák hosszú sorát tette közzé az agrár-etnográfia, az építkezés és lakáskultúra, a népviselet és népművészet területéről.¹ A népszokások és a hitvilág elemző bemutatá-

¹ Mivel ezek a szakemberek körében közismertek, csak utalok Tálasi István, Takács Lajos, Balassa Iván, Belényessy Márta, Hoffmann Tamás, Égető Melinda, Filep Antal, Kósa László, Barabás Jenő, K. Csilléry Klára, Balassa M. Iván, illetve Gunda Béla tanítványi köréből Selmeczi Kovács Attila, Paládi-Kovács Attila, Flórián Mária és mások munkáira.

sában is réges-régen, egyebek között már Katona Lajos, Sebestyén Gyula, Róheim Géza, majd Diószegi Vilmos, Dömötör Tekla, Pócs Éva, Voigt Vilmos és mások munkássága révén evidenciának számít, hogy a történeti folyamatok szerteágazó hálózatában eligazodni komplex néprajzi módszerekkel is lehetséges és szükséges. Természetes, hogy nincs ez másképp a vallás, a vallási szokások, a népi vallásosság területén sem, ahol a néprajzi kutatásokat végzők régóta eleven és termékeny kapcsolatokat formáltak ki a történeti, egyháztörténeti, alkalmasint liturgiátörténeti, irodalomtörténeti, művészet-történeti szakterületek művelőivel; elég Ipolyi Arnoldra, Bálint Sándorra, Erdélyi Zsuzsannára, Barna Gáborra, Tüskés Gáborra gondolni. Az utóbbi időkben örömdetesen megelégnék kutatások közül fontosnak tartom megemlíteni a kitartóan megrendezett konferenciák és a nyomukban megszületett kötetek sorozatát, mint a Pócs Éva által kezdeményezett összefogást vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítéséről, a Barna Gábor által szervezett szegedi tanácskozásokat a népi vallásosságról, vagy a S. Lackovits Emőke és mások által szervezett „népi vallásosság a Kárpát-medencében” témájú összefüggéseket.²

A néprajz, az etnológia és a folklorisztika területén kibontakozó élettörténeti kutatások a most vizsgált problémák szempontjából két fontos tanulságot kínálnak. Az egyik, hogy fontos dimenziót jelenthet *egy* életpálya, *egy* élettörténet a maga egyediségében, összetettségében, ha kellő érzékenységgel tárjuk fel belső dinamikáját, kapcsolatrendszerét, motivációt, az időben kibontakozó törekvéseit, s hogy mindez nem pusztán egy különös egyedi felmutatásához vezet, hanem kiindulópontot jelent általánosabb tanulságok megfogalmazásához is. A másik, hogy újabb időkben fokozottabb figyelemmel fordulunk a tények mellett az értelmezések irányába is. Az „értelmezés hatalma”, amelynek gyökerei nemcsak a hermeneutikus filozófiai és irodalomtudományi iskolákig, hanem a „megértő” szociológiáig is visszanyúlnak, s amely az 1960-as évek óta elsősorban antropológusok kezén vált termékeny módszertanná, kisvártatva széles körben elterjedt mindazon tudományokban, amelyek szövegekkel foglalkoznak, majd azokban is, amelyek szövegek alapján foglalkoznak jelenkori vagy múltbeli folyamatokkal.³ A szövegek szerveződési elvei, módjai, azok az emberi, közösségi viszonyrendszerek, amelyekben szövegek létrejönnek, terjednek, hagyományozódnak, nélkülözhetetlen kontextusát jelentik mindenfajta, megértésre törekvő tudomány elemző eszköztárának a legkülönbözőbb témakörökben, legyen szó akár folklorisztikai hiedelemkutatásról, népszokáskutatásról, antropológiai szemléletű konfliktus- vagy változáskutatásról, vagy a történeti emlékezet, a történeti emlékhelyek, a történelem „megkonstruálásának” diszkurzív szemléletű elemzéséről.⁴

Búcsújárás pünkösdkor Csíksomlyóra: ez felfogható olyan történetként, amely a maga nemében *egyedi* és különös a búcsújárások sokaságában, de általános tanulságokat is

² Pócs, 1998; 2004; Barna, 1998; 2003; Lackovits, 1991; 1997; Lackovits–Szócsné Gazda, 2007.

³ Részletezés nélkül csak utalok Edmund Husserl, Roman Ingarden, Max Weber, Clifford Geertz és mások idevágó műveire.

⁴ Voigt Vilmos, Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc, Verebélyi Kincső, Gagy József, Bakó Boglárka, Gyáni Gábor itt nem részletezett írásaira gondolok.

kínál, akárcsak egyetlen emberi élet az emberek sokaságában; felfogható továbbá olyan történetként, amelynek megközelítésében a tények mellett a róla való elbeszélések megértése is feladatnak bizonyul. A probléma már így felfogva is elég összetettnek mutatkozik, hiszen a búcsújárás egyedisége mellett egyúttal annak sokféleségére is tekintettel kell lenni. Egyszerre kell tekintetbe venni a búcsúról elérhető beszámolóok ténybeli „adat”-tartalmát, továbbá azok létrejöttének sokszoros kontextuális összefüggéseit, vagyis azt, hogy valakik valamiért (akár ok, akár cél folytán) létrehozzák, megírják, terjesztik történeteiket a búcsúról. A történet sajátosságai folytán azonban a probléma még összetettebb. Egy emberi élet hosszához képest a somlyói pünkösdi búcsújárás sokszoros időtartamra nyúlik vissza, az óvatosabb becslések szerint is legalább háromszázötven, a merészebbek szerint (melyeket nem osztok) akár talán hatszáz évre is. Hogyan fogható át egyetlen ívben ekkora időtáv? A „búcsújárás pünkösdkor Csíksomlyóra” téma ezen túl még további összefüggések sorába is beilleszkedik: saját története van a kegyhelyen évszázadok óta jelen lévő ferenceseknek (helyben, egész Erdélyben, a magyar nyelvterületen, világszerte), az általuk fenntartott intézményeknek és kezdeményezéseknek (iskola, színjátszás, nyomda, kiadványok). Története van továbbá a búcsún részt vevő magyarságnak (Székelyföldön, egész Erdélyben, a magyar nyelvterületen), s azok az emlékek, nehézségek, törekvések, amelyekkel egy búcsújáróhelyen az emberek szívelelke tele van, amire a búcsújáróhelyen a lelkipásztorok segítségével megoldásokat keresnek, nem szakíthatók el ezektől a történelmi összefüggésektől. Hogyan ragadható meg mindez? Hol és hogyan húzzuk meg a határokat? Milyen mélységig lehetséges, szükséges, nélkülözhetetlen mindezen tényezők figyelembevétele, s melyekről lehet könnyebb vagy nehezebb szívvel lemondani? Hol lehet nyugodtan támaszkodni elvégzett alapkutatásokra, összefoglalásokra, s hol szükséges a forrásfeltárás kezdő lépéseit, a forráselemzés további lépéseit megtenni? Olyan kérdések ezek, amelyekkel munkám során sokszor találkoztam, s megnyugtató megoldásokra nem mindig (volt) könnyű eljutni. Bele kell nyugodni, hogy nincs módunk a múltnak olyan részletes megismerésére, mint amire a jelen hosszabb távú, részletes néprajzi-antropológiai megfigyelésével esélyünk lehet; abba is, hogy a múlt minden korszakáról nem lehet egyenletes részletezettséggel írni. Régibb korokra nézve a források és szövegek szűkösége okoz nehézséget, de nem kisebbet okoz az újabb korok forrásainak bősége sem.

A megoldás irányainak keresésében az vezetett (és ezt talán nem hiábavaló leírni), hogy értelmesebbnek tartom a múltból való beszédet, és nem gondolom, hogy ez pusztán rekonstrukció lenne. Van reális esélyünk a valóságot megismerni, még ha sokszor homályban kell is tapogatózunk, és még ha sokszor kell is összefüggések, folyamatok megállapításakor alaposabban vagy gyengébben alátámasztott feltételezésekbe bocsátkozunk. A tisztább kép kialakításához mindenképpen hasznos, ha a néprajz mellett más diszciplínák eszköztárát, eredményeit is segítségül hívjuk, főként a történettudományét, azon belül főként az egyháztörténetét, a társadalomtörténetét.

A vázolt problémákkal kapcsolatban e bevezetésben néhány fogalom rövid áttekintése látszik szükségesnek; korábban már kifejtett nézeteimre támaszkodva mellőzöm a bővebb elméleti kifejtést.

2. Népi vallásosság

A néprajz igen sokat tett azért, hogy a népi vallásosság jelenségei és belső összefüggései tisztázódjanak, és kétségtelen, hogy nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte sok országban a népi vallásosság leginkább a néprajz illetékességi körébe tartozik. Ez a körülmény – úgy látom – magára a fogalomra is hatással volt és van. A népi vallásosság fogalmába a standard megfogalmazások szerint főként a hivatalos vallások népi megjelenési formái tartoznak bele. A fogalmat Pócs Éva a *Néprajzi Lexikonban* a következőképpen határozza meg: „népi vallásosság: a hivatalos vallás népi gyakorlata és tudatformái, kiegészülve a parasztság hitében és gyakorlatában fellelhető más eredetű, illetve spontán keletkezésű elvekkel és gyakorlattal, ezekkel egy rendszerben, azonos funkcióban működve” (Pócs, 1980). Voigt Vilmos definíciója a *Kulturális kisenciklopédiában* némileg tömörebb, ugyanakkor tágasabb: „a hivatalos ill. tételes vallások megjelenése a nép körében, elsősorban annak szellemi kultúrájában, intézményei révén azonban szociális kultúrájában is” (Voigt, 1986).

E definíciók s rövid kifejtésük a műfaj szabta határokon belül jelzi, hogy a népi vallásosságra mintegy „felülről”, a tételes vallások felől szokás nézni, valamint azt is, hogy a téma nálunk elsősorban a néprajztudományt foglalkoztatja. Hogy talán mégsem eléggé mélyen, azt többek között mutatja, hogy a *Magyar néprajz* c. kézikönyv VII. kötetéből a fogalom átfogó meghatározási kísérlete, jelentéseinek áttekintése szinte teljes egészében hiányzik; ehelyett szokáselemek bemutatásával, történeti rétegek rajzával találkozunk felekezetek szerinti bontásban (Dömötör, 1991).

Egy később megjelent összegzés a *Magyar Folklor* c. tankönyv új kiadásában látott napvilágot, Bartha Elektől. „...a történelem során mindig kialakultak a vallásosságnak olyan formái, modelljei, amelyeket a hívek saját hagyományaiknak megfelelően alakítottak át és tartottak életben. A keresztény Európa paraszti társadalmában sok évszázadon át működött a vallásos életnek egy sajátos formája, amelyben a vallás tanításai és liturgiája ötvöződtek a népvándorlás-kori népek hiedelmeivel, rítusaival, a későbbi néphit képzeteivel és gyakorlatával, a folklór műveltség más elemeivel. Ez a sokféle színben megjelenő, eltérő földrajzi, felekezeti típusokat alkotó, de mégis egyfajta közös európai hagyományt megtestesítő vallásosságot a kutatás *népi vallásosságnak* nevezi.” Utóbb a szembeállítás pólusainak (városias, urbánus, hivatalos stb.) felvillantása után leszögezi, hogy „napjaink kutatóit már kevésbé foglalkoztatják elméleti szinten ezek a kérdések, a gyakorlat minden esetben önmaga termeli ki a választ. A vallás vonzáskörébe tartozó, valláson kívüli, valamint a vallásosság »hivatalos«, nem »népi« megnyilvánulásairól az aktuális jelentés és a külső összefüggések döntenek el, hogy részei-e a népi vallásosságnak” (Bartha, 1998: 484–485).

Ugyanakkor az is világos, hogy a népi vallásosság problematikája távolról sem csak a néprajzot foglalkoztatja. A teológiai gondolkodáson belül is sokan tárgyalták e fogalmat; erről vázlatos – de annál tartalmasabb – áttekintést nyújt egy tanulmánykötet (Rahner, 1987). Vallásszociológiai, valamint teológiai megközelítéseket főként a nemzetközi kutatásban találunk.

Népi vallásossággal ott találkozunk, ahol a tételes vallás jelen van a társadalomban, s ez rendelkezik azzal az intézményrendszerrel, amely képes a vallást „hivatalossá”, illetve „uralkodóvá” tenni, azaz a vallás értelmezésének, gyakorlásának, átadásának a specialistaikat kinevelni és ennek hosszabb időbeli folytonosságát fenntartani. A kereszténységnek, a judaizmusnak, a buddhizmusnak és az iszlámnak, hogy csak négyet említsünk a nagy világvallások közül, egyaránt megvan a maga „népi vallásossága”. Találhatunk közös jellemzőket, s olyanokat is, amelyek a népi vallásosságot egyiken vagy másikon belül jellemzik. Mindez nem azt jelenti, hogy a népi vallásosságot csupán mintegy az hozná létre, hogy a társadalomban megjelenik a tételes/hivatalos vallás; a helyzet ennél összetettebb. Mindenfajta jelen és múltbeli ismert emberi kultúra szerves részét alkotta az a szinte beláthatatlanul sokféle módon megfogalmazott tudás, hogy az emberi élet nem kizárólag a földiekhez, hanem valami módon az égiekhez, a transzcendenshez is kötődik; hogy a szellemi világ és a szellemi teljesítmények nem kizárólag a technikai teljesítmények, a megélhetés körülményeinek jobbításának eszközei, hanem attól függetlenül is léteznek és élethalakítóak. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a tételes vallások, illetve a világvallások mintegy rendezik, rendszerbe foglalják az ember alapvetően adott vallási érzékenységét, tapasztalatát, tudását, s túl azon, hogy normákat szabnak vagy tételeket fogalmaznak meg, a hétköznapi élettel való találkozás során módosulnak is. Természetesnek kell tartanunk, hogy eközben maguk is sokat átvesznek, felhasználnak mindabból, amire épülnek; egyes formák adott időben bekerülnek, más formák pedig inkább perifériára szorulnak; tehát sokkal inkább beszélhetünk kölcsönhatásokról, mintsem arról, hogy a hivatalos vallásosság és a népi vallásosság valamiféle egyoldalú alá-fölérendeltségi viszonyban különülne el egymástól (Rahner, 1987). Éppen ezért némi fenntartással kell kezelnünk azokat a felvetéseket, amelyek például keresztény egyházi hatásokat vagy befolyást mereven szembeállítanak „pogány” maradványokkal, a hitvilág és a szokásrend „pogány” elemeivel; hiszen azok is valóságos vallási igényből és tapasztalatból születtek meg. Sejtethető, hogy a kölcsönhatások folytán előálló, olykor meglepően szívos egységek éppen azért tudtak sok nemzedéken keresztül tovább élni, mert valahol mélyen belső rokonság fűzte össze a két – vagy több – póluson elhelyezkedő vallási világokat.

Az eddigiekből következően legalább kétféle, nem teljesen azonos jelenségekört tartunk népi vallásosságnak: egyrészt a „nép” teljes vallásosságát abban a társadalmi és kulturális környezetben, amikor népről beszélhetünk, beleértve a vallás gyakorlatának minden formáját, a teljes hitrendszert, annak megfogalmazásait, egyfajta „teológiáját” is. Szűkebb értelemben a népi vallásosság fogalmkörébe csak a hivatalos egyházi befolyástól többé-kevésbé függetlenül vallásgyakorlat tartozik; még szűkebben az, ami azal éppenséggel ellentétes, ha nem egyenesen tiltott. Ilyenformán például az út menti keresztek állítása és gondozása a népi vallásosság körébe tartoznának, a vasárnapi misehallgatás viszont nem; a rózsafüzér-társulat vasárnapi titokcseréje (ha azt nem a pap vezeti) igen, a litániák nem; a népének éneklésmódja igen, a kántorok orgonatudása nem. Jómagam inkább hajlok az első, tágasabb értelmezésre, minthogy ez látszik összhangban

lenni a tapasztalatokkal, s ez hagy meg szerves egységben egymással szorosan összetartozó dolgokat. Ha így értjük a népi vallásosság fogalmát, akkor jogosult feltenni az egyik legnehezebben megválaszolható kérdést: hogyan járul hozzá adott emberi, a „nép”-hez tartozó legkülönbözőbb közösségek életének teljességéhez a vallás; hogyan szerveződik egységbe a kulturális hagyományokkal sajátosan összefonódott vallási formák gazdagsága, amelyek közt a „hivatalosak” és a „népiek” egyaránt helyet kapnak. Végso soron azt kérdezhettük, milyen erők tartják meg generációk során, évszázadokon és évezredek át azt a vallási hagyományvilágot, amely a maga sajátos módján jól érzékelhetően különbözik az intézményes vallásosságtól, és egyúttal össze is fonódik azzal.

A fentiekkel szorosan összefügg az, hogy a népi vallásosság fogalma is mintegy gyűjtőfogalomként értelmezhető. Beleérthető a szentire, a szakrálisra irányuló fokozottabb érzékenység, s ami ezzel együtt jár, a szakrálisnak a teljes hétköznapi és ünnepi kultúrát erőteljesebben átjáró szerepe. A palócok vagy a moldvai magyarok népi vallásosságában nálunk többen leírtak ilyesfajta fokozott érzékenységet egyéni és közösségi szinten egyaránt. Ezt követően, mintegy a szent helyek fogalmának térbeli kiterjesztése alapján jogosultnak látszott a „szakrális táj” fogalmának bevezetése is (Bartha, 1992; Detrichné, 1990; Lengyel–Limbacher, 1997). A népi vallásosság fogalmába továbbá beleérthető a köznapi vallásgyakorlat felfokozottan folklór-jellege, ami a maga módján rendszert alkot: búcsújárások, szentek és szentképek tisztelete, olykor a giccset is magába foglaló saját képi ízlésvilág. Nem kétséges, hogy például a csíksomlyói búcsúra felvonuló vásári árusok díszített gyertya-, szentkép-, rózsafüzér- stb. készlete, illetve az ott megvásároltakból összeálló tárgye gyűttesek a népi vallásosság körébe tartoznak, és az igényeknek több oldalról jelentkező sajátos együttesében formálódnak. Beleérthető ezenfelül a népi vallásosság fogalmába sok olyan szokásmaradvány is, amelyek valamikor beleilleszkedtek egy vallásgyakorlat rendszerébe, később viszont értelmük elfelejtődött, kiürült, pusztá formasággá változtak. Sok, kereszténység előtti vallási forma talált helyet átértelmezve a kereszténységben, s minden más világvallásban is megtalálhatók egykori termékenységritusok vagy átmeneti rítusok maradványai, a lineárisal szemben a ciklikus időfelfogás nyomai – olyannyira, hogy ezeket szinte szinkretikus rendszerként is fel lehet fogni (Hori, 1968; Yoder, 1974; Vrijhof–Waardenburg, 1979). Ilyenformán a népi vallásosság egy igen szerteágazó viszonyrendszerbe illeszkedik, amelynek tágabb kerete a vallásnak egy adott társadalomban érvényesülő formája.

Eliade *Vallástudományi enciklopédiája* megfogalmazásában a kereszténység hatókörében a népi vallásosság (*popular christian religiosity*) általában úgy írható le, mint a vallásos kifejezések, gyakorlatok, formák és attitűdök együttese azon nagyszámú keresztény körében, akik (1) minimális formális vallási neveltetésben részesültek; (2) akiknél a vallási és a kulturális viselkedésformák igen szoros szimbiózisban vannak egymással; (3) akik hangsúlyozzák a vallás szerepét időbeli, materiális szükségleteik szempontjából. Mindezek a tényezők általában tértől, időtől és társadalmi helyzettől függően különböző arányban vannak jelen. Noha a népi vallásosság bármely magyarázatában ezeket szükséges tekintetbe venni, mégsem tekinthetők kizárólagos tényezőknek; éppoly fon-

tosak azok a történelmi körülmények is, amelyek közepette a különböző népek találkoztak a kereszténységgel (Galilea, 1987; Long, 1987). Látható, hogy e definíció nélkülözi mindazt, amit a népi vallásosság fogalmába a hazai néprajz a nép fogalmából mintegy belevitt, s ami miatt ez alig megfeleltethető az angolszász *popular religion*, *popular religiosity*, *folk religion* fogalmaknak, illetve terminusoknak, hiszen azok épp a „nép” fogalmának ezeket a dimenzióit nem tartalmazzák.

A kereszténység népi formái felfoghatók az „elit” kereszténységének ellentétéként, noha alighanem csak korlátozott értelemben és az ellentét túlfeszítése nélkül. Az „elit” a művelt nyugati kereszténységet mint uralkodó formát jelenti, amelyet az utóbbi századokban erőteljesen befolyásolt a felvilágosodás racionalizmusa, a szekularizáció folyamata és az individualizáció, az egyéni tudás és az egyéni felelősség előtérbe kerülése. A kereszténység ebben a formájában a hit erkölcsi és funkcionális értékeit hangsúlyozza, s kevésbé értékeli annak misztikus, szimbolikus és ünnepi dimenzióit. Innen nézve a népi vallásosság a redfieldi értelemben vett „kis hagyomány” körébe tartoznék, mint a kereszténység valamiféle „alacsonyabb(rendű)” formája (Redfield, 1960).

A népi vallásosságban feltétlenül *rendszer*t kell látnunk, vagyis nem csupán esetleges kuriózumok, tetszés szerint és véletlenszerűen összeválogatott elemek kusza egyvelegét; inkább valamiféle olyan szerves egységet, amelyben olykor diszfunkcionális elemek is helyet kaphatnak és tartósan fennmaradhatnak. Véleményem szerint ez lényeges különbség sokféle új vallási mozgalomhoz vagy a köznépi vallásosság mai, sokféle tapasztalható töredezettségéhez viszonyítva. A népi vallásosságot ezért (sem) tarthatjuk „örök”-nek, folytonosan megújulásra képesnek: igenis szét tud esni, ki tud ürülni, még ha sokfelé tesz is tanúságot igen nagyfokú belső ellenálló erőről. A rendszer-jelleg azzal függ össze, hogy a népi vallásgyakorlat igen szoros összefüggésben van a – többnyire erősen lokális természetű – kultúra egészével, attól nehezen választható el. Vallásgyakorlat és kultúra egymást kölcsönösen átjárja: a kulturális formák szinte mind szakrális oldallal is rendelkeznek, s a szakralitás, az egyéni és közösségi üdvösségre törekvés nem elkülönült, hanem a szimbólumokon keresztül gazdagon beágyazott része az életnek hétköznapi és ünnepi egyaránt.

Optikai csalódásnak kell tekinteni azt a szemléletet, amelyik a keresztény népi vallásosságot mint önálló, önellátó, független rendszert látja és láttatja, és megelégedezik arról, hogy e rendszerben kitüntetett szerepe van a hivatalos vallásgyakorlat jelenlétének és intézményes lehetőségeinek. A kölcsönhatások nyilvánvalóak, ha pl. arra gondolunk, hogy a vasárnapi mise illetve istentisztelet hétről hétre kapcsolatba hozta egymással a hivatalos és a népi vallásgyakorlatot, nem beszélve az egyházak sokféle egyéb jelenlétéről, az áldásoktól a szentelményekig. A papok és a szerzetesek tekintélyes része származásánál fogva is belülről ismerhette meg az áhitatformák népi gyakorlatát. A gyakran és szívesen forgatott ima- és énekeskönyvek többnyire nem a szájhagyományból születtek, a liturgia, az ünnepek naptári rendjét nem a nép szabta meg, hanem átvette, alkalmazkodott hozzá, és felruházta saját értelmezéseivel, szokásaival.

A népi vallásosságban az imádság és a vallási szimbólumok az Istennél való különösen hatékony *közbenjárás* eszközeiként kapnak hangsúlyt. A népi kereszténységben Isten

folyamatosan eljár gyermekei javára és érdekében, s ez a gondoskodás (gondviselés) a hívők ígéreteivel és bizonyos áhitatformákkal befolyásolható. Innen érthető ezen „esz-közök”, mint például a szentek tisztelete, bizonyos ünnepek, szent helyek és hatásos imák sokfélesége és olykor szinte „üzleti” jellege. Isten hatékony jelenléte megmutatkozik a természetben, a szentképekben, a szent helyeken és a vallással kapcsolatban álló tárgyakban, mint a gyertya, szenteltvíz, rózsafüzér, képek. Mivel a szív, az érzés és a költői beszéd olyan fontos a népi kultúrákban (nemkülönböztetve vallások egész sorában), az Istenhez való viszonyt olyan szimbólumokkal fejezik ki, amelyek inkább az érzelmi világot (és kevésbé az értelmet) érintik meg. Sok esetben a vallási és a kulturális gyakorlat összefonódása során annyira túlhangsúlyozódnak a kulturális dimenziók, hogy hosszabb távon a vallási cselekmények már szinte nélkülözik a tudatos vallási értelmet. Lelkipásztorok szempontjából sokszor éppen ez az egyik leginkább zavaró jellegzetesség (Alszegey, 1991); ilyenkor szokták például a halotti torok mulatozásba átcsapó résztvevőit megrovólag kiprédikálni, a csodás gyógyulásokért adott ajándékok értéktelenebbjét kislejtezni, értékesebbjét pénzzé tenni, vagy az öltöztetős Mária-szobrok ruháit erősen megválogatni, illetve az egész szokást tilalmazni.

3. Mária-tisztelet

Kiemelkedően fontos szereplője a népi vallásosságnak (különösen a katolikus hagyományban) Szűz Mária alakja, aki a maga hangsúlyozott női mivoltával évszázadok óta mintegy ellensúlyozza a hivatalos egyházi szervezet férfiközpontúságát, és érzelmi azonosulást kínál sokaknak, akik egy patriarchális színezetű (Atya)istenképpel nehezen tudnak mit kezdeni (Volly, 1982). A Mária-tisztelet sokszor és sok helyen a profán női ideálnak adott szakrális jelleget (mint pl. a középkorban a Napba öltözött asszony-ábrázolások). Feltűnő, milyen szorosan kötődik a Mária-tisztelet ábrázolásokhoz, szobrokhoz – akár még képek és szobrok másolatainak másolataihoz is, a modern korban gyári tömegtermékként terjesztett formákban is.

A Mária-tisztelet a Székelyföldön és Moldvában nemcsak a hivatalos, hanem a népi vallásosságban is rendkívül erős, és ahogy más nagy európai és latin-amerikai kegyhelyeken, itt is nagyon sokan merítenek erőt abból, hogy évente elzarándokolnak „Mária lábaihoz” Csíksomlyóra, és a tradícióknak megfelelő módon részt vesznek az ünnepen.⁵ Hetény János néhány további szempontot tesz ehhez hozzá. A népi vallásosság keresi a Máriával való találkozást, és azt megtalálja, megteremti a hétköznapiakban, az ünnepekben. Fontos igény a képalkotásé, nyelvi kifejezésekben, drámai megjelenítésekben, képbe egyaránt. A Mária-ünnepek megülését különös gyakorlatiasság jellemzi, ami főként a népi kultúrán belül érvényes. A népi Mária-ünnepelés az imádkozó közösség jámborsága, imádkozó csoportokat hoz létre, mint a virrasztók, a körmenetek, a rózsafüzér-társulatok csoportjai, egymásba fonódó embergyűrűi. Az is megfontolandó, hogy

⁵ Székely, é. n.; Turner, 1978; Lovász, 1993; Tánczos, 1991; 1995a; P. Papp, 1995; Daczó, 2000.

a népi Mária-tiszteletnek mély és erős kapcsolata van az egyházi hagyományokkal, olyanira, hogy voltaképpen benne mintegy népivé vált, folklorizálódott az egyházi tanítás. Mindennek olyan belső lelkülete van, amelynek megértéséhez nem nélkülözhető bizonyos beleérzőképesség, akár az azonosulás is (Hetény, 2001).

A Mária-tisztelet kutatásában nálunk múlhatatlan érdemeket szerzett Bálint Sándor, aki éppen egy évszázados Mária-kegyhely vonzásában, Szeged-Alsóvároson nőtt fel. Első könyveiben, a negyvenes években már megtaláljuk azokat a tanulmányait, amelyek a búcsújárással, a Napba öltözött asszonnyal foglalkoznak, s pályája ezen szakaszában jelent meg népszerű áttekintése is: a *Boldogasszony vendégségében* c. kis kötet kegyhelyek érzékeny, jó szemű bemutatása. A későbbiek során számos tanulmányban és összefoglaló nagy könyveiben vissza-visszatérően foglalkozott Mária tiszteletével, s halála után megjelent könyvében Szeged-Alsóvárosról megadta ennek a szent helynek teljes áttekintő elemzését, dokumentációját. Érdekes, hogy noha talán készült rá, Bálint Sándor önálló nagyobb munkát nem szentelt a Mária-tiszteletnek, pedig alighanem ő lett volna az, aki a maga idejében ennek méltó összefoglalását adhatta volna. Amit erről a témáról megírt, az leginkább az *Ünnepi kalendárium* két kötetében, a Mária-ünnepeknél található meg (Bálint, 1943; 1944; 1977; 1985).

Talán ezért, talán másért, voltaképpen mind a mai napig nincs a kezünkben olyan munka, amely a hazai népi vallásosság Mária-tiszteletével néprajzi szempontból behatóan és összefoglalóan foglalkozna. Nagyon érdekes, hogy amikor a népi vallásossággal kapcsolatban az első két úttörő tanulmánykötet megjelent (mindkettő Bálint Sándor emlékének szentelve), akkor ezek egyikébe sem került Mária-tisztelettel kapcsolatos tanulmány, pedig jeles szerzők működtek bennük közre (Tüskés 1986; Erdélyi szerk., 1991). Ez talán nem is annyira a témával szembeni tartózkodás kifejezése, mint inkább az újra meginduló kutatás tévovázása, egyfajta útkeresése. Részletekbe menő tanulmányok természetesen nagy számban vannak, és megszületett néhány komoly monográfia is. A népi vallásosságról szóló néprajzi összegzésekben a Mária-tisztelet csak említve van, másfajta logika szerint elrendezett fejezetekben (Bárh, 1990). Találunk viszont néhány gondosan megfogalmazott, viszonylag rövid címszót a *Magyar Néprajzi Lexikonban* (Bálint Sándortól és másoktól). Nem hagyhatjuk említés nélkül a *Magyar Katolikus Lexikon*nak Szűz Máriával kapcsolatos, igen gazdag tartalmú címszavait, amelyek a Mária-tisztelet egészen széles körét felölelik.

P. Majsai Mór könyve 1970-ben jelent meg *Boldogasszony anyánk* címmel, célkitűzése szerint Szűz Mária tiszteletét foglalja össze Szent István királytól napjainkig. Az adatokban kétségtelenül gazdag könyv szövegek, ábrázolások történeti sorba rendezett áttekintése, de nem tekinthető kifejezetten szaktudományos munkának. Igen komoly szakirodalomra támaszkodik (amiből viszont teljességgel hiányzik Bálint Sándor), mégis, inkább tekinthető lelkipásztori szempontokat is érvényesítő összegzésnek, mint néprajzi vagy történeti munkának (Majsai, 1970). Hasonló munka volt korábban, a két világháború között Lévy Mihály reprezentatív összefoglalása; az ötszáz oldalas kötet végigvezet a történeti korokon és tájakon, az ószövetségi előképektől a modern korokig,

a dogmatörténettől a kisebb ünnepekig, a zsolozsmáktól az irodalomig és művészetekig. A valódi szerzőkről a szerkesztő végül is hallgat, a dimenziók alighanem a főként német forrásmunkák pozitívista, európai távlatait idézik fel (Lévay, 1935). A 19. század második felében latinul jelent meg Balogh Ágoston áttekintése a Mária-tiszteletről (Balogh, 1872). A régebbi idők fontos forrásai közé tartoznak Esterházy Pál és Jordánszky Elek könyvei, amelyek a magyarországi Mária-kegyhelyek felsorolását, leírását, tiszteletük bemutatását tartalmazzák (Esterházy, 1994; Jordánszky, 1988). Ezek a 17. század végére, illetve a 19. század elejére vonatkozóan kimagasló értékű művek. A reprint kiadásokban megjelent kísérő tanulmányok (Tüskés Gábortól és Knapp Évától) elhelyezik a műveket koruk európai és hazai összefüggérendszerében, és megadják a háttérrel az értelmezésekhez.

A Mária-énekek nagy gyűjteményét Volly István állította össze még 1948-ban, ennek új és kiegészített, bővített kiadása is megjelent (Volly, 1982). A népelemek máriás hagyományai köréből ma is ez az egyik leggazdagabb adattár. Egy másik, ugyancsak csodaszép és gazdag szöveganyagot a népi imádságok összegyűjtése eredményezett az 1960-as évek végétől kezdve, főképp Erdélyi Zsuzsanna, illetve későbbi követői munkáinak eredményeképp. A *Hegyet hágék, lőtőt lépék* c. könyv 1976-ban és újabb kiadásaiiban egy középkorig visszanyúló imádsághagyomány továbbélését mutatta be. Annak idején ezeket az imákat *apokrifeknek* nevezték, talán nem a legtalálhatóbb szóval akarván kifejezni azt, hogy ezek az imák nem tartoznak bele az egyházilag elismert szövegkorpuszba; szívós továbbélésük viszont eleven lelki igényekről és markáns képekben kifejezett vallási érzelmekről tanúskodik. Az imák tekintélyes része a szenvedő Krisztus passióját idézi fel, s ezzel mindig szoros összefüggésben van a fiával együtt szenvedő anya, Szűz Mária. A népi imák Mária-alakja még kifejtésre, elemzésre vár; annyi bizonyosan látszik, hogy Szűz Mária ezekben a szövegekben mélyen emberi, a fájdalmat, a szenvedést átérző, Szent Fia elvesztését igazi könnyekkel sirató szent asszony (Erdélyi, 1976; 1988; 1991).

A néphagyományban, szóbeliségben az imákon kívül is él egy biblikus szöveghagyomány, amelynek egy értékes részét *Parasztbiblia* címmel gyűjtötte össze és rendezte kötetbe Lammel Annamária és Nagy Ilona (Lammel–Nagy, 1985). Ebben a különböző korokban, sok helyről összegyűjtött szövegegyüttesben számos helyen olvashatunk népiesen megfogalmazott történeteket Szűz Máriáról, melyek egy része a bibliai születés- és gyermekégtörténetekhez kapcsolódik, más részük legendás elbeszélés, legendamese (Szűz Mária keresztlánya). Szilárdfy Zoltán 1984-ben jelentette meg *Barokk szentképek Magyarországon* c. könyvét, amelyben számos szentkép és kegykép a Mária-tisztelethez kapcsolódik (Szilárdfy, 1984).

A rendszerváltást követően a népi vallásosságról megrendezett konferenciákon rendre előkerülnek a Mária-tisztelettel kapcsolatos témák, főképp egy-egy konkrét kultushelyre, ünnepre, kegyképre vonatkozóan. 1994-ben Szegeden Barna Gábor szervezésében zajlott az a konferencia, amely kifejezetten a Mária-tiszteletet választotta központi témájául. Teológusok, folkloristák, művészettörténészek, irodalmárok és más szakemberek tartottak előadásokat; a tanulmánnyá kibővített írások 2001-ben jelentek meg

Boldogasszony címmel Szegeden (Barna szerk. 2001). A utóbbi időben talán ez a kötet adja a legátfogóbb képet a témáról. Múzeumi kiállításokon ugyancsak megjelent a Mária-tisztelet: Balassagyarmaton Limbacher Gábor és Lengyel Ágnes rendeztek kiállítást a palóc népi vallásosság témakörében, s ebből komoly feldolgozás is született (Lengyel–Limbacher, 1997), Csornán pedig Szalontay Judité az érdem, hogy a művészetben és a néphagyományban megjelenő Mária-tiszteletet 2001–2002-ben kiállításon mutatta be, erről múzeumi katalógus készült (Szalontay, 2003).

Az önálló helyi feldolgozások, monográfiák közül több is kiemelésre érdemes. Hetény János az 1950-es években tanult néprajzot, majd teológiát, és győri egyházmegye pap lett. Licencia- és laurea-dolgozatát is a pasztorálteológia és a népivallásosság-kutatás határterületéről írta. 2000-ben Szegeden megjelent könyvében ő dolgozta fel a győri, vérrel könnyező Szűzanya kultusztörténetét. Komplex kultúrtörténeti módszerrel dolgozott, számos forrást dolgozott fel és mellékelte is könyvében. Korábban, a szegedi Mária-tisztelet-konferencián ugyancsak ő fogalmazta meg tömör előadásban, teológus szemmel népi Mária-tiszteletünk néhány sajátosságát. Hetény János az 1950-es évek elején egy másik terepkutatást is elvégzett a Nógrád megyei karancs-hegyi búcsúval kapcsolatban; ennek kéziratban marad jegyzetanyagát is évtizedekkel később, 2000-ben jelentették meg Szegeden *Nagyboldogasszony virrasztása* címmel (Hetény, 2000a; 2000b; 2001).

Újfajta forráselemző munkát készített Frauhammer Krisztina azoknak a bejegyzéseknek az elemzése kapcsán, melyeket Mária-kegyhelyeken imádságot kérve írnak be az emberek a vendégkönyvekbe vagy egyszerűen csak cédulákra. A *Levelek Máriához* c. könyv a szigetközi Máriakálnok anyagát közli és elemzi (Frauhammer, 1999). Ugyancsak újfajta forráselemzés található a fiatal folklorista, István Anikó könyvében a háromszéki Futásfalva Sarlós Boldogasszony-napi búcsújának szövegrepertóriumáról (István, 2003). A máriapócsi Istenszülő-ikon (kegykép) első könnyezésének háromszáz éves fordulóján, 1996-ban interdiszciplináris konferenciát rendeztek a kegyhely történetéről. A megjelent tanulmányok felölelik az első könnyezés beszámolóinak elemzését, a későbbi kultusz formáit, ikonográfiai, történeti kérdéseket, és átfogó módon mutatják be a görögkatolikus magyarság egyik legfontosabb európai kegyhelyének lelki tartalmai, történeti hátterét (*Máriapócs*, 1996).

Egy-egy vidék vallásosságának néprajzi leírása során újra meg újra hangsúlyosan került elő a Mária-tisztelet. Székely László *Csiki áhitat* c. könyvében a 20. század közepén végzett megfigyelések alapján írt a témáról érzékeny szemmel (Székely, é. n.). Daczó Árpád Lukács *Csíksomlyó titka* c. könyve kísérlet arra, hogy a szerző nyomába eredjen, hogyan illeszkedik a csíksomlyói kegyhely Mária-tisztelete egy tágabb összefüggésrendszerbe, amelyben talán még a magyarság vallásos hitének a kereszténység felvételét megelőző állapotának egyes elemei is megőrződhettek; ilyennek látja ő Babba Mária alakját, amelynek nyomait a néphagyományban több helyen felfedezte (Daczó, 2000).

4. Búcsújárás: rítus és dráma

A *búcsújárás* zárandoklat azokra a közelebbi vagy távolabbi helyekre, amelyek az egyházi jóváhagyások folytán fel vannak ruházva egy különleges lehetőséggel, a búcsúnyerés jogával, más szóval a búcsúkiváltságokkal. Ez azt jelenti, hogy az ott bizonyos feltételeknek megfelelő emberek számára az egyház (minden körülmények között egyénileg, nem pedig kollektív jelleggel) megadja a bűneik ideig tartó büntetésének megrövidítését vagy teljes elengedését. Teológiai értelemben ez azért lehetséges, mert az egyház a bűnbánók javára fordítja mindazt a közbenjárást, amelyet mintegy „kincstár”-ban az imádságokból összegyűjtött, és azokkal oldó-kötő hatalmánál fogva (profán szóval) mintegy „gazdálkodik”. Ismert, hogy a búcsúkiváltságok körüli visszaélések milyen súlyos következményekhez vezettek a nyugati egyházban a 15–16. században; a katolikus egyház azonban megtartotta ezt a kiváltságot adó és osztó jogát, s a tridenti zsinatot követően a barokk Európában mindenütt széles körben megszorodtak a búcsúkiváltságokkal felruházott helyek, s ezzel együtt nagymértékben kiterjedt a búcsújárás gyakorlata. Átmeneti visszaeséseket követően a huszadik század (talán a várakozásokkal ellentétben) nem a búcsújárás visszaszorulását, hanem még szélesebb elterjedését hozta meg, sok esetben a vallási turizmus keretei közé is beilleszkedve. A búcsújáróhelyek közül ugyan sok megszűnt vagy visszaszorult, de a megmaradtakon sok helyen komoly tömegek vesznek részt az ünnepeken. Eközben kiformalódott a búcsújárás profán szokásrendje is, különösen a templombúcsúk keretei között, ami a templom felszentelési évfordulója, illetve titulását adó szentjének ünnepe (Barna, 2001).

Az ilyen, gyakran nagyszámú résztvevőt megmozgató eseményekben, mint búcsújárások, körmenetek, ünnepi misék, megmutatkozik a népi vallásosság közösségi, *kollektív* jellege, ami jelentős közösségi megszólító erővel rendelkezik (Bálint–Barna, 1994; Turner–Turner, 1978; Tüskés, 1993). Érdekes kettősség figyelhető meg ebben az erőben: egyfelől lokális érvényű (s ezért a messzebről érkező esetleg furcsának, idegenszerűnek találja még akkor is, ha maga is aktív részese a saját népi vallási hagyományának), másfelől néhány fontos szerkezeti azonosság folytán olykor meglepően tágas körben biztosítja a szinte akadálytalan „átjárást” és megértést. Gondoljunk arra, milyen nagy számban találkozhatunk egyszerű falusi asszonyokkal, akik megjárták a nagy európai zárandokhelyeket (Lourdes-tól Rómaig és Fatimáig), és a legnagyobb belső átéléssel tudnak beszélni élményeikről, vagy hogy milyen sokfelől érkezett embertömeg számára jelent sokat manapság Csíksomlyó, mely hosszú évszázadokon keresztül egy periferián fekvő regionális hatósugarú kegyhely volt. Legalább ennyire fontos, hogy a vallási formák, kifejezések és gyakorlatok a közös helyi tudáskészlet szerves részét alkotják: tudják, ki nek hol a helye a templomban, mikor és ki állította az út menti kereszteket és ki gondolja őket; számon tartják a templom felszerelését, díszítik a terítőket, virágot visznek a szobrokra; sok a közös, illetve közösségi imaforma és imaalkalom.

Bárki, aki csak egyszer is részt vett egy nagyobb búcsújáráson, tapasztalhatta, milyen sokféle találkozás zajlik le, s hogy a vallási tapasztalatok átadásának, közös megformálásának milyen tág tere nyílik ilyenkor. A népi vallásosság keretei között élők gyakorlatot-

tak a vallási tapasztalatok kicserélésében, vagyis a rendszer a maga módján, egy adott közegen belül messzemenően *kommunikatív*. A körmenetek, búcsújárások és zárandoklatok sok ember számára Istennek azt a különös kegyelmét testesítik meg, hogy ezek lehetnek az évi vallási tapasztalatuk csúcspontjai. A kommunikatív jelleg ezen túl generációk között is érvényesül: nemzedékről nemzedékre igen szívósan képesek a bevált formákat továbbadni, az új és új gyermeki nemzedékeket bevezetni a vallásgyakorlásba, a hitbe.

Az Istennel és egymással folytatott vallási, szakrális kommunikáció katartikus hatású tud lenni. A megtisztulás, megtérés átélése hatása és célja is lehet a búcsújárásnak. Amikor a búcsújárások néprajzi-antropológiai megközelítésében ezekre a belső vonatkozásokra egyre nagyobb hangsúly került, amikor egyre tisztábban látszott a lelki motivációk vallási jellege, az, hogy az emberek hittel és hitből kerekednek fel, hogy eljussanak szent helyekre és azokon keresztül szent találkozásokra, akkor kezdett kirajzolódni a búcsújárásnak mint rituális drámának a gondolata. Ebben a szellemben írt átfogó monográfiát Victor Turner és Edith Turner a keresztény zárandoklatokról (Turner, 1978). Ezt a kategóriát alkalmazta Tánczos Vilmos is, amikor a csíksomlyói búcsújárásról mint rituális drámáról írt: „A csíksomlyói pünkösdi búcsú a legnagyobb magyar rituális dráma. [...] Rituális dráma, mert a mintegy egy hétig tartó, ritualizált cselekménysor több százezer közvetlen vagy közvetett módon érintett szereplőt mozgat, szimultán módon, pontosan meghatározott, egymástól olykor több száz kilométernyire lévő helyszíneken, pompázatos kellékekkel, a hagyomány és újítás dinamikus egymásra hatása közben formálódó »rendezői« utasítások szerint. A dinamikus cselekvéssor révén a résztvevők olyan lelki élményben részesülnek, melyet túlzás nélkül nevezhetünk katartikusnak” (Tánczos, 1995a: 53). A búcsú újjáéledésének idején, a kilencvenes évek elején többen is úgy láttuk, hogy ez egy olyan érvényes megközelítés, amelynek fogalmi keretei között a csíksomlyói búcsú ezer és egy jelensége megérthető, elhelyezhető. A dráma külsőleg megfigyelhető összetevői: a tér, az idő („forgatókönyv”), a résztvevők („szereplők”) a kitartó megfigyelő számára külön-külön és együttesen betekintést engednek abba a vallási tapasztalatba, amelynek igazi belső lényegét egy kívülálló számára közvetlenül szinte alig lehet megragadni.

A jelenkori néprajzi megfigyelések alapján hasznosnak tartom a pünkösdi búcsú főbb jelenségeinek rövid áttekintését adni. A részletes dokumentálást és hivatkozásokat mellőzve négy markáns jellegzetességet szeretnék kiemelni: a teret és a helyszínt; az ünneplés időbeli csomópontjait; a résztvevők csoportjait; a jelek és jelzések gazdag rendszerét, főként a tárgyakon keresztül.

A csíksomlyói búcsú *tere* az egyik legösszetettebb az ismert magyar búcsújáróhelyek között. Ez abból adódik, hogy a kegytemplom és annak közvetlen környéke mellett az aktív búcsújárás helyszínévé válik egy kiterjedt nagy terület is a Kis-Somlyó hegyére irányuló nagy körmenet, a kikerülés révén. Középpontjában a ferencesek által gondozott kegytemplom és zárda áll: itt, a szentélyben áll az a 16. századból származó Mária-szobor, amelynek a csodatevő erejébe vetett évszázados hit vallási központtá teszi Csíksomlyót. A ma álló, a 19. század folyamán évtizedekig épült, barokk stílusú kéttornyú *temp-*

lom méretei jelentősen felülmúlják a környék megszokott templomaiét: belül olyan tágas, hogy nagy sokaságot, kb. kétezer embert (ami errefelé egy átlagos falu lakosságának száma) tudjon befogadni. Az új templom helyén egy középkorból származó, kisebb, gótikus stílusú épület állott, amit a lebontása után korabeli leírásokra alapozva Keöpeczi Sebestyén József rekonstrukciós rajzáról ismerünk (Benedek, 1944: 14). A régi templomból semmi láthatót nem tartottak meg: régi berendezéséből csak a kegyyszobor látható, szinte azt is mondhatjuk, hogy Szűz Mária szobra körül a régi templom helyébe újat húztak fel. Az állandóságot és folytonosságot itt nem a „boltívek teherbírása” hordozza, hanem egy fából készült, karján gyermeket tartó törekeny női alak.

A kegytemplom tágabb együttese is igen tagolt: négyoszögletű belső udvaros rendház épült a déli oldalán, a gazdasági és melléképületek, templomkert és a rendház kertje veszik körül, kápolnával, kerítésekkel, a mozgásirányokat meghatározó kapukkal és átjárókkal. Csíksomlyón ugyan nincsen szentkút, de a hegy alatt található borvízforrás szerves része a búcsú terének: pihenő- és találkozóhely, s hosszú időn keresztül az egyetlen szabadtéri vízellőhely (a közelben korábban fennállt „barátok fürdőjét” néhány éve felújították). 1949 előtt nemzedékeken keresztül a tömeg kötött rendben a templomtól indult és a templomhoz érkezett, és ott történtek meg a fontos – kitüntetett szakrális jelentőségű – dolgok: a keresztalják köszöntése érkezésükkor és távozásukkor, a szentmise, a gyónás és áldozás, a találkozás Máriával, minden búcsú elengedhetetlen velejárói.

A tér másik centruma az a két, alighanem középkori eredetű, mai formájában 17–18. századi kápolna, amelyek a közeli Kis-Somlyó hegy tetején állnak. A *Salvator*-kápolnát a középkorban emelték, az 1670-es években kijavították, 1680-ban vagy 1681-ben szentelték fel újra. Ez is külön monográfia tárgya lehetne, hiszen falai, ablakai, boltíves-kazettás mennyezete, az ott található festmények, a feliratok vagy akár az alatta található régészeti emlékek már eddig is számos kérdést vetettek fel, és számos kutatót vonzottak. A *Szent Antal*-kápolnát fogadalomból építették az 1661-es tatárbetörés után. A kápolnák némiképp a templomi Mária-szobornál átélhető áhitat helyei: itt is megsimítják ágakkal a szobrokat, térden megkerülik az oltárt, pénzt dobnak a *Szenvedő*-kápolnában kitett sírba, imádkoznak. A Szent Antal-kápolna a Szent Antal társulat kitüntetett helye volt a 18. század elejétől fogva generációkon keresztül. A diákság labarum alatt vount ide körmenetben (Boros, 1994: 134–138).

A *Jézushágó* meredek erdei nyiladékon keresztül felvezető keresztút, amit hagyományosan igen sokan végigjárnak minden napszakban. Ennek stációit azokban az évtizedekben állították (vagy cserélték ki), amikor 1867-et, a kiegyezést követően Erdély ismét Magyarország része lett, majd az első világháború után a húszas évek közepén új stációkat állítottak. A stációs keresztetek évszámait és feliratait nemrég újra közzölték (Márton, 2003: 108–110.)

A Kis-Somlyó hegy tetején a kápolnák mellett áll a remete háza. A búcsú terének szerves része a Kis- és a Nagy-Somlyó hegy közötti széles, fátlan, erdővel övezett *nyereg*. A kilencvenes években ez a nyereg vált alkalmassá a részt vevő nagy tömeg egyidejű elhelyezésére, az ünnepi nagymise megtartására. A Kis- és a Nagy-Somlyó hegy közti nyeregben 1993-ban szabadtéri oltárt építettek, s innen indul fel a Nagy-Somlyóra a

nagy keresztút. A nyeregből a hegyoldalban vezet út Csíkszentlélek Fitód tízese felé. 1996–97-ben (Makovecz Imre útmutatásai alapján, Bogos Ernő tervei szerint) a millemcentenáriumi tiszteletére itt épült fel egy újabb épület, az oltáremelvény, amely egyúttal színpad és emlékmű: hármassal, kettőskeresztrel.

A legtöbb kegyhely búcsújárásának szerves részét alkotó körmenet úgy is értelmezhető, mint a térben külön-külön elhelyezkedő szent terek reális összekötése, a köztük levő profán terek szakralizációja. Csíksomlyón a körmenet különösen nagyszabású, mert igen hosszú, kb. négy kilométeres az útvonala, és a Kis-Somlyó hegy tetején keresztül haladva olyan helyet is érint, amely jóval magasabb a kiindulópontjánál: ez rálátást biztosít a tájra, kiemelkedést a hétköznapi szintjéből, és erőfeszítést követel (még ha a hagyományos búcsún résztvevők szokva voltak is az efféléhez). A templomtól a keresztútig vagy a nyeregbe és a kápolnáig vezető útvonalak voltaképp a búcsú idejére szentelődnek meg. A Kis-Somlyó hegyre a templom felől hagyományosan három (ma már négy) úton is fel lehet jutni: a körmenet útvonalán, a Kálvárián (Jézushágó) és a Szent Antal-kápolna felé vezető meredek úton (azelőtt ez csak a lefelé tartók útja volt), újabban pedig egy korábbi szekérútból kiszélesített, fehér murvával felszórt úton.

A búcsú teréhez tartozik még Csíksomlyó egyházközség Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt plébániatemploma Csobotfalván: itt is tartanak éjszakai virrasztást (ahogy a kegytemplomban és a kápolnában is), és jeles események történnek, különösen a moldvai csángók köré szervezeten. A városból a kegyhelyhez vezető Szék útja a nagy tömegek vonulásának és az alkalmi árusoknak a helye. A búcsú tágabb értelemben vett teréhez tartozik egész Csíkszereda, amelynek lakosságát a búcsúra érkezők száma többszörösen meghaladja; valamint mindazok az útvonalak, amelyeken keresztül több tíz vagy több száz kilométerről, határokon keresztül is zarándokok, turisták, kíváncsiskodók érkeznek és térnek haza. Maga Csíksomlyó egy átfogóbb térrendszerben egyszerre foglal el periférikus és centrális helyet: az egykori Csík szék, illetve megye évszázadok óta a magyar nyelvterület keleti peremvidéke, ezen belül viszont Csíksomlyó régóta a katolikus székelyek kultikus, vallási és iskolaközpontja.

A búcsújárás *idejének* középpontjában hagyományosan a nagymise és a körmenet, valamint a Mária-szobor meglátogatása áll. Egy Mária-kegyhely nagybúcsúja pünkösdkor: a történeti hagyomány szerint ez egy valamikori győzelem emlékünnepe, amit a helybeli katolikusok arattak a térítő szándékú unitárius fejedelem fegyveres hadai fölött. Mária-kegyhely lévén, Csíksomlyón más Mária-ünnepek alkalmával is nyerhető búcsú, a templomszentelés búcsúja pedig Sárlos Boldogasszony, július másodika. A pünkösdi körmenet a „győzelem” jelképe, a nagymise hálaadás, a szentségek vétele (gyónás, áldozás) pedig minden búcsújárás általános velejárója. A vallási hagyomány részeként kialakultak a „hivatalos” búcsújárás kísérő jelenségei is, amelyek mintegy összekötik az eseményeket, és vallási tartalommal töltik meg a köztes időket is. Ilyen az éjszakai virrasztás, illetve alvás a templomban; a pünkösdi hajnali napvárás, amikor a hívó csoportok meglátják a felkelő Napban a Szentleket. A szent időkhöz tartozik az otthoni készülődés, a gyülekezés, az útnak indulás is. Az ünnepléshez természetesen „profán” időszakok is tartoznak: várakozások, gyülekezések, beszélgetések, találkozások, étkezés, vásárlások

időszakai. A szent és a profán idők dinamikus váltakozása minden más búcsújáróhelyen is megfigyelhető: Csíksomlyón ezt az színezi, hogy egy időben távoli történeti esemény emlékéhez kapcsolódik, és ezért hangsúlyosabbak a gyülekezés, az együttlét alkalmai. Ne feledjük: a kilencvenes években a csíksomlyói pünkösdi búcsú évről évre rendszeresen az egyetlen békés, együttes ünneplési alkalma a magyarságnak, ahol rendszeresen *százvezrek* vannak jelen. Erről sokféleképp lehet vélekedni, de az kétségtelen, hogy jelentőségének megfelelően kell értékelni.

A *részrtvevők* között a kilencvenes években meg lehetett találni a romániai és a tágabb magyar társadalom minden csoportját, rétegét. Ez azt jelenti, hogy a környékbeli falvak népe – amely egykor a búcsújárás hagyományos vonzáskörét jelentette – mellett ott vannak városiak, nagyvárosiak is. Idősek mellett ott vannak nagy számban középkorúak és fiatalok meg kisgyerekek is. A részt vevő csoportok megszerveződése elsősorban lokális elvet követ: települések alkotnak egységeket, akik mint települési egységek jelenítik meg önmagukat. Újabb jelenség, hogy ez a csoportszerveződés más, intézményi, testületi jellegű szerveződésekkel egészül ki: cserkészek, lovagrendek, iskolák, olykor pártok, küldöttségek is érkeznek. A résztvevők egyik nagy közös élménye a magyarság együttléte, szabad ünneplése; ilyenkor aktivizálódnak a testvér-települési kapcsolatok is, és nemcsak az együttes tömegélményt vihetik haza a résztvevők, hiszen a vendégek fogadása révén a találkozások valódi személyes közelségbe is hoznak embercsoportokat.

A *jelek* és a jelzések rendszere beszédeken, viselkedéseken, és nem kis részben tárgyakon keresztül valósul meg. Fontosak azok a szimbolikus határok, amelyek kijelölik a szent és a profán terek, idők közötti átmeneteket; fontosak azok a jelzések, amelyek mintegy sűrítetten foglalják magukba a búcsújárás főbb tartalmait. A hagyományos búcsús rendben a hazatérők zöld ágat vittek magukkal; manapság emellé sokféle búcsúfia, ajándék is társul. Kitüntetett helyeken magyar zászlókat tűznek ki, ilyenek a csoportoknál is vannak. A nagymise végén egymás után hangzik fel a pápai, a magyar és a székei himnusz.

♦ I. Intézményes keretek

A pünkösdi búcsú története szorosan egybefonódik a somlyói kegyhelynek, a ferences kolostornak és intézményeinek történetével. Ennek vázlatos összefoglalását adjuk itt a témára vonatkozó tanulmányok és összefoglalások alapján. Nem törekedhetünk többre, mint hogy az ismert adatokat tömören úgy rendezzük el, hogy azokból a kezdetek, az alapítások időszaka, a kutatás főbb állomásai, illetve búcsújárásra gyakorolt befolyása vagy azzal való kapcsolata vázlatosan kiderüljön.

1. Katolikusok Csíkban

Csík, korábban *Csíkszék* szűkebb, földrajzi értelemben az Olt folyó felső szakaszának összetett hegyi medencéje, melyet a keletről a Keleti-Kárpátok, nyugatról a Hargita vesznek közre; ezt földrajzi értelemben Alcsíkra, Középcsíkra és Felcsíkra tagolják. Tágabb, történeti értelemben Csíkszék négy történeti-néprajzi táj együttese: Alcsík (a földrajzi Alcsíkkal azonos), Felcsík (a földrajzi Középcsíkkal és Felcsíkkal azonos). Ezekhez délkeletebbre a Kászoni-medence, északabbra a Maros felső völgyében Gyergyó is odatartozik, s ezek együttesen tették ki a történeti Csíkszékot majd 1876 után Csík vármegyét. A magyarság valószínűsíthetően a legkésőbbben, a 12–13. században telepedett meg ezen az akkoriban még lakatlan, erdős tájon. Anélkül, hogy a székelyek településtörténetének vitás kérdéseibe belemennénk, elfogadhatónak tartom azt a történeti álláspontot, amely szerint a székelyek a 11. század elejétől kezdték benépesíteni a későbbi Székelyföldet, s ebben a folyamatban Csík nem a legelső területek közé tartozott (Makkai, 1988: 291–295; Egyed, 2006: 7–14). Az első gyér okleveles adatok 1285-re nyúlnak vissza, de jó száz évig érdemi források alig akadnak. A *Csík* név 1324-ben fordul elő először, mint széket 1419-ben említik (Endes, 1938; Venczel, 1980: 33). Újabb régészeti feltárások kimutattak olyan alapfalakat a 14. századi falusi templomok alatt, melyek valószínűsíthetően korábbiak, 13. századiak lehetnek. Csíkmenaságon a gótikus templom mai formája előtt két fázist különítettek el, Csíkmindszenten pedig a falun kívül álló egykori templom csonka tornya körül találtak egészen korai alapfalakat (Botár, 2004; 2007a; 2007b).⁶

A területen három székely szék alakult ki: Csík, Gyergyó és Kászón, a két utóbbi utóbb fiúszék lett (Venczel, 1980: 30–33). A központi szék Csík, melyhez az Olt folyó völgye tartozik Balánbányától Tusnádig, községei Felcsíkon: Csíkszentdomokos, Csíkszenttamás, Csíkjenőfalva, Karcfalva, Csíkdánfalva, Csíkmadaras, Csíkrákos, majd Madéfalva, Csíkcsicsó, Csíktaploca, a hegy alatt keletebbre Csíksomlyó, Várdotfalva, Cso-

⁶ Botár István régészeti és helynévi adatok alapján azt is lehetségesnek tartja, hogy Csíkban számolni kell egy székelységet megelőző, 10–11. századra datálható települési hagyománnyal (akár még vármegyei és egyházi szervezettel is), amelyet követett a székelyek 13. századi betelepülése (Botár, 2008).

botfalva, Csomortán, Csíkpálfalva, Csíkdelne, Csíkborzsova, Csíkszentmiklós, Csíkszép-víz, Csíkszentmihály községsora, a kettőt pedig Vacsárcsi és Göröcsfalva kapcsolják össze, s ide tartozik Ajnád is. A zsögödi szorostól délre, az Olt folyó vidékét felölelő Alcsík tájilag egységesebb, az itteni falvak nyugaton: Csíkszentkirály, Csíkszentimre, Csátószeg, Verebes, Tusnád, Tusnád-Újfalu, Tusnádfürdő, keleten: Lázárfalva, Kozmás, Csekefalva, Csíkszentmárton, északkelet felé Csíkbánkfalva, Csíkszentgyörgy, Csíkmenaság, Pottyond, Mindszent, Csíkszentlélek.

Csík vármegye közigazgatási központja *Csíkszereda* volt, mely már a 16. századtól mezőváros (oppidum). A település sok pusztítást, járványt ért meg; igazi várossá viszonylag későn, a 19. században fejlődött, amiben jelentős szerepet kapott az, hogy megyeszékhely lett. Sokáig lényegében két, egymásra nagyjából merőleges utca alkotta Alcsík és Felcsík határán, Taploca és Zsögöd határában, ahol a nyugat felé, Udvarhelyszékre vezető út kiágazik az észak-déliből. A város lakossága 1880-ban 1597, 1910-ben 3701, 1930-ban 3612 fő volt, Zsögöd hozzácsatolásával 1941-ben 6926 lett (Kepecs, 2001: 2. k. 88). Az újabb népszámlálások 1977-ben 30 936 lelket, 1992-ben 46 029 lelket írtak össze (Varga, 1998–2002: 1. k.; Vofkori, 2007: 28).

Kászon szűk (20 km hosszú, 11 km széles), zárt hegyi medence Alcsíktól keletebbre, Kézdivásárhelytől északra a Csíki-havasokban, a Feketeügybe folyó észak-déli irányú Kászon patak völgyében. Székely lakói valószínűleg a 12. században települtek meg. Kászonszék néven előbb (1400 körül) önálló székely szék, majd a 15. századtól Csíkszék fiúszéke volt. A magyarság itt öt községben él: Kászonaltíz, Kászonfeltíz, Kászonjakabfalva, Kászonimpér, Kászonújfalu.

Gyergyó a Maros folyó felső medencéje. A Kelemen–Görgény–Hargita vulkán sor és a Gyergyói-havasok között alakult ki, megőrizte az egykori tófenék sík felszínét 7–800 méter magasságban, melyhez hegyláb lépcsők és hordalékkúpok csatlakoznak. A délebbre fekvő Csíki-medencétől az Olt és a Maros vízválasztója határolja el Marosfőnél. Az itt, egymás közelében eredő mindkét folyó más-más irányban haladva Erdély jelentős ütőere és egyúttal szimbolikus erővel rendelkező vize. Gyergyó is Erdélynek a magyarság által későn megtelepült területei közé tartozik (12–13. század). Gyergyószék néven a Székelyföld önálló széke volt, különállásáról a 15. század óta van adat. Lakói székelyek. Román lakossága 18. századi földesúri betelepítés (pl. Vasláb, ahol többséget alkotnak). Jelentősebb falvai: Gyergyóditró, Gyergyótölgyes, Gyergyócsomafalva, Gyergyóalfalu, Gyergyóújfalu, Gyergyótekerőpatak, Gyergyószárhegy. Központja Gyergyószentmiklós, ahol régóta nagyobb számban éltek iparosok és kereskedők is. A 17. század végén itt is megtelepedett a keletebből menekült örmények egy csoportja, akik külön céheket és szokásokat tartottak fenn, a helyieket nemigen vették át. Örmény katolikus egyházszervezetük a 20. század végéig (fokozatos elszorulás mellett is) fennállt. Noha a város népessége 1900-ban még több mint kétszerese volt Csíkszeredáénak, a 20. század második felére mégis másodlagossá vált mellette, megmaradt táji központnak.

A társadalomkutató Venczel József a területről írt tömör, átfogó ismertetésében tévesnek tartja azt a felfogást, hogy Csík megye természet adta egysége társadalmi és gazdasági egység is volna, és hangsúlyozza azokat a kapcsolatokat, amelyek Csík részeit más

irányok felé kötik, mint Kászont Kézdiszék, Gyergyót a Maros völgyén át Belső-Erdély, a két csíki medencét pedig az Olton át Háromszék és Barcaság irányába (Venczel, 1980: 33). A rajztanár és néprajzkutató Vámszer Géza viszont éppen Csík természetes egységét hangoztatta (Vámszer, 2000; 2007).

Csík, Gyergyó és Kászon településein 1992-ben a romániai népszámlálás szerint mintegy 220 ezer ember élt. Magyar nemzetiségű 78%, román 21%, cigányok a kimutatásoknál valamivel többen vannak. A római katolikusok számaránya 75%, az ortodoxoké 20%, református 3,5%, a többiek unitáriusok, görög katolikusok, kisegyházakhoz tartozók. Az adatokból látható, hogy a táj magyarságának 95 százaléka római katolikus vallású, a románok pedig, kis számú görög katolikust leszámítva, egységesen ortodoxok (Nagy, 2000: 20). A vidék magyarságának ez az egységes római katolikus vallási arculata közismert, minden régiebb és újabb ismertetésben, leírásban felbukkan. Idézhetjük például Benkő József református lelkész 18. század végén írott nagyszabású áttekintő-ismertető művéből, a *Transilvania specialis* Csík-, Gyergyó- és Kászonszékkei általános ismertetéséről szóló fejezetéből a következőket:

„A római katolikus vallást, amelyet a székek számának megfelelően a négy esperesség igazgat, az I. Istvántól, Magyarország apostoli királyától a legelső időkben e tartományocskába ideplántált keresztény székelyek sértetlenül és akkora odaadással őrizték meg, hogy a nehéz közlekedést engedő határ menti havasokon át ezekbe a székekbe valamely más vallás sohasem jutott el a nyilvános gyakorlásig, s közöttük a nem-katolikusokat (ha nem számítod azt a kevés nemest, akinek ezen a vidéken vannak ugyan birtokai, de ő maga más székekben és vármegyékben marad) a fekete tojásnál ritkábban találász” (Benkő, 1999: 216).

Idézhetjük továbbá Orbán Balázst is, aki Csíkszék népességi adatait bevezetve ezt írja:

„...itt megjegyzem azt, hogy e területnek összes székely népessége katolikus, és pedig nagyon buzgó katolikus, elannyira, hogy protestáns betelepülőt nem igen tűrnek meg maguk közt, s egész Csíkban a protestánsok száma alig megy 200-ra, azok is egyes helységekben szét vannak szórva...” (Orbán, 1869: 5).

Orbán Balázs 1869-ben közölt, és 1867-re vonatkozó adatai szerint Csíkszék összes lélekszáma 111 237, ebből leszámítva a 6000 oláh lakost, a magyarok száma 105 237, akik közül római katolikus 96 525 lélek, vagyis (kerekítve) 92%.⁷ Népszámlálási adatok szerint Csík megyében 1880-ban a 110 940 lakos között 83%-ot tettek ki a katolikusok, ez a számarány 1910-re 80,5%-ra, 1941-re pedig 81,9%-ra módosult (Kepecs, 2001: 2. k. 88). Idézhetnénk más korok, más népszámlálások adatait is, de az összképet ezek nem változtatják meg: Csíkban túlnyomórészt magyarok laknak, s ők túlnyomórészt katolikusok.

⁷ Orbán Balázs a felekezeti népességi adatokat 1867-re vonatkozóan az erdélyi egyházmegye sematizmusából merítette, aminek több tételét kiigazította a községi összeírásokkal. A „keleti vallásúak”, a protestánsok és mások lélekszám-adatait az 1850-es hivatalos összeírásból vette, amit Benkő Károly is közölt (Benkő, 1853).

Székely László a csíki székelyek vallási néprajzáról írott könyvében Erdély, illetve a Székelyföld három viszonylag homogén katolikus területét *szentföldek*nek nevezi; idetartozik a Marosszékben fekvő Nyárád felső völgyének néhány faluja (Köszvényes, Remete, Hódos, Mikháza, Szováta), továbbá a háromszéki Szentföld (Polyán, Szentlélek, Almás, Lemhény, Bereck, Esztelnek stb.). A harmadik, a legnagyobb kiterjedésű éppen Csík, amelyet a háromszékkel együtt az jellemez, hogy a reformációkor és később sem tért át az új hitre, vagyis vallása, egyházszerkezete és vallási kultúrája a középkorig visszanyúlóan, megszakítás nélkül katolikus (Székely, é. n.: 5).

Ez a csíki katolikus népesség az egész történeti Erdély tekintetében is jelentős bázis volt évszázadokon keresztül, mert a katolikusok mindenhol másutt a más vallásúakkal vegyesen éltek. A más felekezethez tartozó székelyek között nincs hasonló nagyságú és hasonlóan egységes tömb; Erdélyben távolabb talán a kalotaszegi reformátusok vannak hasonló helyzetben. Egy erdélyi vallásföldrajzi áttekintés, Varga E. Árpád és Kepecs József statisztikai adatközlései óta legalábbis, a népszámlálásokkal lefedett utóbbi másfél száz évre vonatkozóan már lehetséges, elvégzésre vár és igen sok tanulsággal fog járni (Varga, 1998–2002; Kepecs, 2001).

Két kérdéskör kíván itt további vizsgálatot: egyfelől ennek a csíki katolicizmusnak az eredete, másfelől a szívós, tartós megmaradása. Véleményem szerint az eddigi szakirodalomban egyik sincs súlyának megfelelő mélységben kifejtve, megvilágítva, ezért áttekintésünk ugyan vázlatos, de szükséges.

Nincs határozott ismeretünk arról, mikor, kik és hogyan térítették keresztény hitre a székelyeket. Ez voltaképp igencsak elgondolkoztató, különösen annak fényében, hogy más európai régiók, népek nagy térítő mozgalmairól (olyanokról is, amelyek sokkal korábbiak a székelyekénél) sok esetben pontos, történeti forrásokon, egyháztörténeti feldolgozásokon alapuló ismereteink vannak (Lévay, 1937; Latourette, 1947). Erdélyre nézve a történeti kézikönyv is csak az egyházszerkezet kiépítésének kezdeteiről hoz néhány fogódzót. Nincs nyoma annak, hogy egyáltalán terjedt-e a kereszténység Erdélyben a 10. századot megelőző időkben a dél-erdélyi bolgárok vagy az egyéb szláv népesség között. A gyulák középkori udvarában még nem tudunk püspökről, és nem valószínű, hogy az erdélyi katolikus püspökség egy korábbi szláv püspökség latinizálása révén keletkezett volna. Erdély déli részének meghódítása után a püspökség székhelye Gyulafehérvár lett, és egyházilag egész Erdély odatartozott (kivéve az 1192-ben alapított szebeni prépostságot, amely közvetlenül Esztergomnak volt alárendelve). Tudjuk, hogy a püspöki széket művelt, külföldi egyetemeket megjáró egyházi értelmiségiek töltötték be, s a magas szintű képzettségben közvetlenül utánuk következtek a káptalan tagjai, olykor még az esperesek is. Makkai László becslése szerint a világi papság a 14. század elején mintegy 500-as létszámú lehetett, két évszázad múlva pedig mintegy kétszer annyi (Makkai, 1988: 372). Az erdélyi püspök a középkori Magyarország leggazdagabb főpapjai közé tartozott, aki viszont éppen anyagi-hatalmi okok miatt gyakorta került fegyveres összecsapásokig menő konfliktusokba a vajdával és a kolozsmonostori apáttal, „ami nagymértékben korlátozta az egyház erkölcsi és szellemi hatóerejét” (Makkai, 1988: 369–371, idézet: 371).

Az *erdélyi püspökség* megalapítása az 1002 és 1009 közötti évekre tehető. A megszo-
kottól eltérő névadását (ez az egyetlen egyházmegye, amelynek nevét nem a központ-
járól adták) Györffy azzal magyarázza, hogy az első erdélyi püspök térítő barát lehetett
(Györffy, 1977: 182). Marton József és Lestyán Ferenc a névadást azzal magyarázza,
hogy a szervezés idején az egyházmegye központja még a Szent István-i szervezéssel
szemben álló gyulák uralma alatt lehetett (Marton, 1993: 13; Lestyán, 1996: 12).

A 13–14. században Csíkban is sorra épültek a gótikus stílusú falusi templomok,
egymástól 10–12 kilométer távolságra, mintegy láncban; itt szokás a csúcsíves építészeti
keleti határvidékét kijelölni (noha keletebbre, Moldvában is voltak jelentős emlékei a
gótikának) (K. Sebestyén, 1929; Bierbauer, 1986). Ezek egy része freskókat, rovásírás-
emlékeket is őriz, jelentős művészeti emlék. Fallal a későbbi háborúk során kerítették el
őket, így lettek egyúttal erődítmények is (Lestyán, 1996). Ezek a templomok korábbi,
román stílusban épült templomokból áthozott faragott köveket is megőriztek az utókor
számára, de román kori épület Csíkban nem maradt fenn.

Az erdélyi egyházszervezetre vonatkozóan az első értékelhető forrás az 1332–34-es
pápai tizedjegyzék; ez tiszta képet ad a hatalmas egyházmegye területi beosztásáról, s
egyúttal számos esetben itt található az első írásos nyoma falvak létezésének (Makkai,
1988: 370). Eszerint az erdélyi egyházmegye 13 főesperességében 610 plébániát írtak
össze. Csík a tegdi főesperesség csíki esperességéhez tartozott, ide esett a főesperesség
105 plébániájából szám szerint 17, közülük 16-ot lehet kétséget kizáróan azonosítani.
Ezek a következők: Delne, Gyergyószentmiklós, Kászon, Mindszent, Rákos, Kozmás,
Szentgyörgy, Szentmárton, Szentmihály, Szentmiklós, Szentkirály, Szentlélek, Szentsimon,
Szenttamás, Somlyó, Torkov-Torcu (Tarkő?).⁸ Feltűnhet, hogy Gyergyóban csak egy,
Kászonban csak egy, Felcsíkon hét, Alcsíkon ismét hét plébánia volt. A tizenhetediket
Endes „Szentjános” néven azonosítja, Vámszer Géza viszont egy településnév nélküli
„Gyergyó”-val (Vámszer, 2000: 17; 2007: 23).⁹ A települések száma nagyobb lehetett,
hiszen nem mindegyik rendelkezhetett templommal. A tizedjegyzék abból a szempont-
ból is tanulságos, hogy a későbbi évszázadok adataival egybevetve kiderül, hogy az egy-
házi szervezet kevés kivétellel változatlan maradt (Bajusz, 2004: 34).

Vámszer Géza településtörténeti kutatásai során a pápai tizedjegyzékek adatait egy-
bevetette a fennmaradt középkori templomokkal és az onnan fennmaradt kőfaragvá-
nyokkal, és azt találta, hogy közülük csak nyolcban maradt fenn román stílusú emlék.
Az ő feldolgozása szerint ezek az építészeti emlékek nem annyira vallás- vagy egyház-

⁸ Torkov-Torcu azonosítása egyelőre nincs megnyugtatóan tisztázva. Szabó T. Attila a Tarkő-hegy aljában ke-
resi a helyét, de a moldovai azonosítás sem zárható ki (Székely, é. n. 75–76); Vámszer Géza bizonytalanul
Tarkóval azonosítja (Vámszer, 2007: 23). Szócs János szerint „a legnagyobb valószínűség szerint a pápai ti-
zedjegyzékben 1333-tól megjelenő Torkov-Torcu, vagy inkább Tarkó esetleg Tarkó néven a nagyboldogasszonyi
egyházközség – Karcfalva, Jenőfalva, Dánfalva és Madaras – szerepel” (Vámszer, 2007: 23.).

⁹ Ezeket az egyházszervezeti adatokat Endes Miklós visszavetíti a 11. századba, alighanem megalapozatlan-
ul (Endes, 1938: 61–62). Vö. Székely, é. n. 75–76., aki ugyancsak Ortway Tivadar mások által is hivat-
kozott 1892-es dolgozata alapján közli az egyházközségek adatait.

történeti, hanem elsősorban településtörténeti tanulságokat hordoznak: arra lehetett belőlük következtetni, hogy a csíki falvak a magasabb térszínnek felől fokozatosan húzódtak egyre közelebb az alacsonyabban fekvő, folyóközeli helyekhez. Az utóbbi idők régészeti feltárásainak eredményei Csík középkori településtörténetéről nem igazolták teljes mértékben ezt a hipotézist, a leletek és a források alapján inkább arra gondolnak, hogy a falumagok igen régóta egyazon helyen találhatók, és nemigen mozdultak máshová (Bajusz, 2004: 35).

Ugyancsak aligha igazolható az a gondolat, hogy a ma ismert csíki templomok közül bármelyik is Szent István-kori alapítás lenne. Ezt a feltételezést többször megfogalmazták a Nagy-Somlyó hegy tetején lévő vár romjaival kapcsolatban is. A ferences Benedek Fidél újra felelevenítette (Kunics Ferencre, Orbán Balázusra, György Józsefre hivatkozva), határozott formában, kétely nélkül: „...a székelyek megtérése is Szent István korában megtörtént. Nyomban Gyula, az erdélyi vezér legyőzése után, 1002-ben. Rögtön megalapította a gyulafehérvári püspökséget és beindította, a nála ismert gyorsasággal és hatással az egyház szervezését. Ez alkalommal építtette Szent István a Kis-Somlyó hegyén az első keresztény templomot, illetve kápolnát” (Benedek, 2000: 161). Ez az elgondolás a legendák körébe tartozik, mert Csík Szent István korában még nem volt magyarokkal benépesült vidék, hanem lakatlan pusztaság: „A csíkszéki királyi várakról semmit sem tudok mondani. Romok vannak; mondák sem hiányoznak, de történelmi adat nincs és nem is lehet, mert Csík Szent István korában kétségtelenül lakatlan pusztaság volt. Csak olyan arányban népesült be, amilyen arányban a Kárpátokon túli székely terület pusztulása azt feltétlenül szükségessé tette” (Rugonfalvi, 2004: 60). Az igen alapos Lestyán Ferenc sem feltételez sehol Szent István korába visszanyúló csíki egyházat, templomot (Lestyán, 1996: 181–223). Beszédes ugyanakkor a történet helyhez kötődése: inkább a múlt-teremtés hatásos eszközét láthatjuk benne, mint a múlt reális képét.

Vannak, akik szerint az egyházas helyek körében korábbi, a kereszténységet megelőző időből eredő kultuszhelyre is lehet gondolni. Csíksomlyó esetében ez a gondolat többször is fölmerült, főként annak magyarázatát keresve, hogy miként tudott a keresztény tanítás olyan gyorsan és tartósan gyökeret verni a székelység eme csoportja körében. A ferences páter, Daczó Árpád Lukács egyenesen egy kereszténység előtti, istennőként tisztelt, a néphagyományban Babba Mária néven fennmaradt nőalak folyamatos tiszteletének kiemelt helyét látja és láttatja Csíksomlyón (Daczó, 1980; 1991; 2000). Az általa összeállított szerteágazó nyelvi, hiedelem- és helynévadatok együttesen sem győznek meg kétséget kizáróan erről a feltételezésről, még ha nézeteit többen át is veszik (Takács, 1993; Harangozó, 2003).

Keveset tudhatunk arról, milyen volt a középkori katolikus székelység vallási arculata, vallási kultúrája. A 15–16. században Csíkbán kialakult, európai viszonylatban is számottevő jelentőségűnek mondható egyházművészeti alkotások egész sora (táblaképek, szárnyasoltárok, faszobrok stb.) áttételesen mindenesetre azt jelzik, hogy ebben az időszakban a térségben intenzív vallásos élet zajlott. A csíkszentléleki (1510) és a csíkmenasági (1523?) szárnyasoltárok 16. századiak, az utóbbi a legkésőbbi európai szár-

nyasoltár (Bíró, é. n. 71–72; Török, 2005: 21),¹⁰ előbbin pedig az ikonográfia világos ferences hatást mutat. A megmaradt részek alapján ugyancsak valamikor 1520 után készülhetett a csíksomlyói szárnyasoltár is, melyet korábban egy „önmagába zárt provincializmus” pregnáns példaként művészileg kevesebbre értékelték (Rados, 1938: 60). Csaknem biztos, hogy ezzel a kiterjedt művészeti alkotótévékenységgel együtt búcsújárásoknak is létezniük kellett, még ha ezek méreteiről, kiterjedéséről ma még csak feltételezéseink lehetnek. Ugyancsak középkori eredetűek és szövegükben akkori képeket őriznek azok az archaikus imák, amelyeket (a részben csíki származású) gyimesiektől és moldvaiaktól nagy számban gyűjtött össze és elemzett Tánczos Vilmos (Tánczos, 1995). A későbbi népi vallásosságban újabb kori kutatások hajlamosak voltak némely archaikusabb jelenségeket közvetlenül a középkorig visszavezetni vagy középkori maradványnak gondolni (Székely, é. n.: 27), amit gondolhatunk a vallás nagyfokú archaizmusa kifejeződésének is, de olykor talán inkább a későbbi fejlemények visszavetítésére gyanakodhatunk. E téren is a további kutatások fognak többet mondani.

A későbbi fejlemények szempontjából a 16. század politikai, társadalmi, vallási szempontból egyaránt döntő jelentőségű, és problémák sokaságát veti fel. Ekkor voltak olyan ellenhatások, amelyek a katolikusok helyzetét Erdélyben és Csíkban is megnehezítették. Az Erdéllyel kapcsolatosan ismert és nagyra tartott vallási türelem elvi és gyakorlati szinten is elkerülhetővé tette a komolyabb, véres vagy elhúzódó konfliktusokat, de az is igaz, hogy a türelem nem mindig és nem minden viszonyban érvényesült maradéktalanul. Az 1568-ban Tordán meghozott törvény a vallásbékéről utólag egy több évtizedes, konfliktusoktól egyáltalán nem mentes időszak egyik állomásának látszik, amely előtt és után egyaránt megestek olyasmik, amikre egyik vagy másik felekezet körében utólag nem mindig szívesen emlékeznek, vagy másoktól nem veszik szívesen felemletésüket. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket itt lehetetlen részletezni; nemcsak Erdélyben és Magyarországon, de másutt is sokan írtak történelmi, egyháztörténelmi, művelődéstörténeti és más fejtegetéseket ebben a témakörben, hogy a jelentősebbek közül itt csak Balázs Mihályra, Barta Jánosra, Benda Kálmánra, Binder Pálra, Kósa Lászlóra, Léstyán Ferencre, Magyarai Andrásra, Szent-Iványi Domokosra, Várkonyi Ágnesre utaljak (Balázs, 2000; Barta, 1986; Benda, 2004; Binder, 1982; Kósa, 1999; Léstyán, 1992; Magyarai, 2004; Szent-Iványi, 1964; Várkonyi, 1994; Mohay, 2007). Közismert, hogy a bevett vallások sem voltak mindenben egyenrangúak. Sérelmet szenvedtek az unitáriusok is – akik a vallásbéke kimondatásáért alighanem a legtöbbet tették –, hiszen Dávid Ferenc az elfogatását követően börtönben halt meg, bár, mint Barta Gábor megjegyzi, a 16. században a fejedelemnek gyakorlatilag ez volt az egyetlen fellépése valamely felekezet ellenében (Barta, 1986: 40). Az ismert tények egy fontos csoportja volt az, hogy a vallásbéke törvénybe iktatása előtti küzdelmesebb húsz-harminc év folyamán az összes szerzetesrendek számos kolostort már elvesztettek, köztük a ferencesek is, és ezzel kapcsolatban erőszakosságok is estek (1556-ban karddal üzték ki őket Farkas utcai temp-

¹⁰ Török helyreigazítja a csíkménasági oltár Bíró által még elfogadott 1543-as datálását az eredeti évszám átfestése, valamint történeti adatok (a kálvinizmus terjedése) miatt (Török, 2005: 23).

lomukból, egyszer s mindenkorra). A katolikusok vesztesége volt a szekularizált egyházi (a gyulafehérvári, a váradi püspöki és káptalani) vagyon, amely még katolikus uralkodók alatt ment végbe, és amely alapjául szolgált a fejedelmi vagyonnak és rezidenciának, de jutott belőle a klientúrának is. A katolikusok a fejedelemségben mindvégig nem tarthattak püspököt, erről országgyűlési határozat rendelkezett, amit mindvégig, számos ellenkező próbálkozás ellenére meg is tartottak.¹¹ Ez azzal járt, hogy másfél évszázadig csak ún. választott püspökök működtek, akiket a magyar király ugyan kinevezett, de Róma nem erősített meg, és püspökségüket nem foglalhatták el, mert nem engedték be őket az országba (Jakab, 1944). Nem volt papképzés, jelentős volt a paphiány, meglazultak a kapcsolatok más egyházi központokkal és Rómával, meggyengült az egyházfegyelem, nem volt kellő alapja az iskolák fenntartásának. „A katolikus papokat »kiigazították« a fejedelemségből, és hogy kisebb számban mégis megmaradhattak, az a földesúri jogoknak és a nagy tömbökben élő katolikus székelyek összefogásának tulajdonítható” (Galla, 2005: 119). Nem működtek a szerzetesrendek sem – a megfogyatkozott, legyengült ferencesek és a többször beengedett, ugyanannyiszor ki is kiutasított és inkognitóba kényszerített jezsuiták kivételével (Benda–Kenéz, 1989; Molnár, 1994). A katolikusok helyzete ennél fogva olyan volt, hogy Rómából nézve missziós területnek számított, és évtizedek múltán 1622-től a hitterjesztésért felelős római szentszéki kongregáció, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide joghatósága alá rendelték a területet. Ez nemcsak új jogi helyzetet teremtett csaknem száz évre (viták és megoldások lehetőségét), hanem azt is lehetővé tette, hogy tetterre kész papok és szerzetesek közreműködésével évtizedek folyamán új erőre kapjon a katolikus vallásgyakorlat szerte Erdélyben (Galla, 2005; Sávai 1997). Az ennek révén keletkezett tetemes forrásanyagra a következő fejezetben térek ki. Rómából különösen is figyeltek Csíkra és az ottani ferences kolostorra, s ez nagyban hozzájárult az erőforrásait tekintve meggyöngyölt csíki egyházszervezet megmaradásához (Tóth, 1994; 2002; 2005).

A csíki székelyek folyamatos megmaradását katolikusnak még ma is inkább csak regisztrálni tudjuk, semmint kielégítően megmagyarázni. Az egyik érvelés szerint a reformáció után ez a megmaradás főként a helyben megmaradt ferenceseknek volt köszön-

¹¹ Érdemes a vonatkozó szöveget szó szerint idézni: „A religió dolgából végeztetett volt, ez előtt is egyenlő akarattal megtekintvén, hogy mindenkinek felettte, minden keresztyének isteni dolgot kelljen szeme előtt viselni, hogy ez előtt való articulások tartása szerint, az evangelium praedikálása, semminémű nemzet között meg ne háboríttassék, és az isten tisztessége, nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások és isten ellen való káromlások közülük kitisztíttassanak, és megszünjenek, most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltesse, és az istennek ígéje szabadon hirdettessék kiváltképpen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek, és eképpen mind magokat, mint a szegény kösséget veszedelemre vitték.

Azokhoz, kik az igazságnak engedni nem akarnak ő felsége parancsolja, hogy [Blandrata] György püspökkel superintendenssel az bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire menjenek [sic], kik, ha úgy is az megértett igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak, vagy oláh püspök, vagy papok, a vagy kalugerek lesznek, és mindennek csak az egy választott püspökhöz György superintendenshez és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak, a kik pedig ezeket megháboríttanák, hitlenségnek penájával büntetessenek” (Szilágyi, 1877: 326–327).

hető. Boros Fortunát szerint: „Ha nincsenek ferencrendiek Csíksomlyón, a politikailag elnyomott székely nép teljesen elszakad a katolikus hittől, és reformátussá, majd unitáriussá lesz” (Boros, 1929: 79). Ez a vélemény széles körben elfogadottnak mondható, és biztos, hogy sok igazság van benne; ám éppúgy lehet gondolni a fordítottjára is, hogy ti. magukat a ferenceseket is a csíkiaknak – a népnek és vele együtt az elitnek is – a katolikus hithez és egyházhoz való ragaszkodása tartotta meg a helyükön. Ezt az támasztja alá, hogy a reformáció évszázadában maguk a ferencesek sem tudták megtartani magukat ott, ahol a környezetük ebben nem támogatta őket; országszerte tucatjával szűntek meg a rendházak, és a rendet százával hagyták el a tagok. Alig hihető, hogy ebben elsősorban etnikai okot kellene látni, hogy ti. ott szűntek meg a ferences rendházak Erdélyben, ahol szászok voltak, ahogy ezt Boros Fortunát sugallja. Inkább egy igen összetett kölcsönviszonyba ágyazva látszik reálisnak a katolikus hithez és egyházhoz való ragaszkodás. Valószínű, hogy a hitújítás fő irányából Csík periférikusabb helyzete folytán kieshetett (az itteni településeken nem számolhatunk egy olyan nyitottabb, kereskedő–polgár népességgel, mint amely például a szász városokban vagy az alföldi mezővárosokban a reformáció bázisát adta, és amelynek pénzét, vagyonát, befolyását a felsőbb hatalmi köröknek is számításba kellett vennie). A tényezők közül talán a „hely szelleme”, talán a „nép mentalitása” sem hagyható ki teljes mértékben. Biztos, hogy a katolikus egyházban való megmaradásnak az igazi mikéntje voltaképpen alig dokumentált, akár titokzatosnak is mondható, és további alapos kutatások témájául szolgál. Feltételezhetjük azt is, hogy a hitújítás és a hitviták idején katolikusnak maradni nem lehetett teljes mértékben konfliktusmentesen. 1799-ben tett székelyföldi utazásáról készített jegyzeteiben Teleki József említi meg Zsögödről, hogy „a sögödi és mindszei határ között nagyon egy völgy, melyet Pap Halálnak hívnak, nevét onnan vette, mivel itt egy néhány papokat, akik a Reformatiot bé akartak hozni a székelyek közé, megölték” (Teleki, 1937: 43.).

Hogy a ragaszkodás valóságos az egyházi tanításhoz, arra ennek a mélyen beivódott csíki székely katolicizmusnak a hatásaiból lehet következtetni. Ilyen például a népi hitvilág, továbbá a „csíki áhitat” és az imák mélységei, változatos gazdag formái (Pócs, 2001; Székely, 1943; é. n.); de ilyen „hatást” láthatunk a táj néhány jeles szülöttében is, mint (mások mellett) Gegő Elek, Csiszér Elek, Domokos Pál Péter, és a legismertebb, Márton Áron.

A korábban sokáig „ellenreformáció”-nak nevezett katolikus újjáépítkezés többek között az egyházi hierarchiának azt az épségét igyekezett helyreállítani, ami a többi bevett vallás esetében sem előbb, sem utóbb nem csorbult. Az erdélyi püspökség jogi helyreállítása csak 1716-ban, a Rákóczi-szabadságharc bukása után következhetett be (Magyari, 2004). A reformátusok, unitáriusok iskolákat és templomokat vesztettek, olykor igen fájdalmas módon. Lestyán Ferenc 34 katolikusok által el- vagy visszavett templomról tud a 18. században; ugyanakkor 111 új templom épült olyan helyeken, ahol már volt középkori előzménye a plébániának (Lestyán, 1992). Hogy melyik felekezet hívei milyen fokú szabadságban élhettek, az nemcsak a vallásbéke vagy a türelmi rendelet szabályaitól volt meghatározott, hanem hatalmi, anyagi, politikai viszonyoktól is füg-

gött: „igazi szabadsága annak volt, amely a fejedelem és a földesurak támogatására számíthatott” (Léstyán, 1992: 24.).

Csíkban nemcsak megmaradt a katolikus vallás, hanem ez a megmaradás a helybeli öntudatnak is szerves részévé vált. Nagyon érdekes lenne ennek az öntudat-formálódásnak a szakaszait végigkövetni, alakváltozásait feltárni, szintjeit, érvényesülését, másokra tett hatását tisztán látni. A homogén tömbben élő csíkiak vallási alapon a 17. században szemben álltak a protestáns fejedelmekkel; a 18–19. században a Habsburg-ház támogatását élvezhették ugyan, de a vallási közösség ellenére uralmi és hatalmi szempontból szemben álltak velük, II. Józseftől kezdve még egyházi vonatkozásban is. A 19. század második felétől szemben álltak a szekularizációs folyamatokkal, s onnan nézve sokszor számítottak maradiaknak; a 20. század harmadik évtizedétől pedig szemben álltak az ortodoxiát államvallássá tevő román hatalommal, amely 1994-ben sokak megöröknyodésére püspökséget is létesített Csíkszeredában.

2. Ferences rend

A királyi Magyarországhoz tartozó Erdélyben a szerzetesség jóval kisebb szerepet játszott, mint általában Magyarországon. Nem tudtak komolyan gyökeret verni a monasztikus rendek, Kolozsmonostoron jött létre az egyetlen királyi alapítású bencés apátság (ami aztán jelentős hiteles hely lett), és nem terjedt el a családi monastorok divatja sem. Alig maradt emlék a 13. században fennállt meszesi bencés és a kerci cisztercita monastor életéről és a pálosok gyulafehérvári, marosszentkirályi rendházairól (Léstyán, 1992: 17). Jelentősebbek voltak a kolduló rendek, amelyek hatását a középkorban az anyanyelvű prédikáció terjesztésében, a Mária-tisztelet és a magyar szentek tiszteletének terjesztésében láthatjuk. A kolduló rendek közül elsőként a dominikánusok jelentek meg Erdélyben, akik főként a szászokhoz kötődtek, kolostoraik voltak Szebenben, Besztercén, Segesvárott, Szászsebesen, Brassóban, Kolozsvárott, Székelyudvarhelyen. E két utóbbi vált jelentősebb művelődési központtá, de a reformáció miatt egyik sem volt hosszú életű.

A ferencesek a tatárjárás után települtek be Erdélybe, először besztercei kolostorukat említik 1268-ban. Ezután létesültek rendházak Szászvárosban, Szebenben, Marosvásárhelyen. Az alapítás második hulláma a 15. század első felére esett, amikor Marosfelfaluban, Fehéregyházán, Csíksomlyón, Tövisen hoztak létre rendházakat (Makkai, 1988: 373–375).

A ferencesek erdélyi történetét önálló kötetben és vázlatosan is megírta Boros Fortunát és György József, majd később Benedek Fidél (Boros, 1927; 1943; 1994; György, 1930; Benedek, 2002a; 2002b). Újabb rendtörténeti áttekintést a rendtartomány kiadásában megjelent schematizmusban találunk, ami a korábbiak tömör, de „autorizált” kivonatának tekinthető, ez Benedek Domokos, Pap Leonárd és Fodor György munkája (Benedek, 1995). Sajnos az erdélyi ferences rendtörténet az utóbbi tizenöt-húsz évben sem a renden belül, sem az egyháztörténész szakmában nemigen talált olyan szakavatott kutatókra, akik jelentősebb új eredményekkel vagy megközelítésekkel állhattak volna

elő. A szabad működés új időszakában megszületett néhány könyv a rend üldöztetésének időszakáról Benedek Domokostól és Bartalis Jánostól; ezek inkább visszaemlékezés jellegűek (Benedek, 1998; Bartalis, 2001). Pedagógiai célzatú összeállítást (régikönyvek újra fellapozásával) a tartományfőnök Benedek Domokos készített az erdélyi ferences rendtartomány nagyjairól (Benedek 1996). Számos, főként művelődéstörténeti vonatkozású kérdés merült fel és talált kutatóra – mint az oktatás, az iskoladramák, a könyvtárak és könyvkiadás, prédikációk (Muckenhaupt, 1999; Demeter, 2003; Szelestey, 2003) –, és folyamatban lévő kutatásokról is tudunk. Csíksomlyó múltjával kapcsolatban például Benkő Elek és Muckenhaupt Erzsébet a 19. századot megelőző, főként latin nyelvű forrásszövegek alapján készít forrásközlést és elemzést a csíksomlyói ferencesek „anyagi kultúrájára”-ról. Mégis joggal mondhatjuk, hogy az erdélyi ferencesesség, illetve azon belül az egyes házak történeti kutatása elmarad a magyarországihoz képest.¹² Ezen nem is csodálkozhatunk: az alapvető forrásanyag jelentős része az elrejtés, begyűjtés és lappangás folytán nem (volt) elérhető; ami a legutóbbi időkben mégis előbukkant, azal kapcsolatban nyelvi akadályok merülnek fel, kevesen olvassák folyékonyan a több száz éves latin kéziratokat; a rend természetes módon helyezi elébe az utánpótlás nevelését, a pasztorációs feladatok ellátását és az anyagi kérdések megoldását a saját története iránti érdeklődésnek, s az egy-két specialista érdeklődő időben sem jut hozzá minden szükséges tennivaló elvégzéséhez.

Erdélyben az idők folyamán négy ferences provinciával és azok részben párhuzamos életével találkozunk. Az első magyar provincia erdélyi kerülete, őrsége a 13. század közepén jelenik meg; a provincia a 16. század közepén Szűz Máriáról kapja nevét, ennek tagjai köznéven a *marianus* ferencesek, melynek erdélyi kerülete 1556-ig állt fenn. A második, az obszerváns magyar provincia erdélyi őrsége a 15. század közepén alakult ki; ez utóbb az Üdvözítőről (Salvator) kapta a nevét, így tagjai a *salvatorianus* néven szerepelnek. Ez a két erdélyi őrség a 16. századig fennállott. Harmadikként a 17. században a délről menekült *bulgarita* (bosnyák) ferenceseknek a Szeplőtelen fogantatásról nevezett provinciája bővült ki erdélyi kolostorokkal. Negyedikként a konventuális *minoriták* jelentek meg Erdélyben a katolikus restauráció idején, a 17. század végén. Az első két magyar provincia idők folyamán a történelmi átalakulások miatt részeire esett szét, a bulgariták pedig ugyancsak eltűntek. A 20. századra egymás mellett, de függetlenül él egymás mellett a Szent István királyról elnevezett önálló ferences provincia, valamint a Szent Erzsébetről elnevezett minorita provincia erdélyi kerülete (custodia) (Benedek, 2002: 12–13).

A későbbiek szempontjából legfontosabb a szigorúbb rendtartású obszerváns ferencesek közössége. A mozgalom szinte az európai kezdetektől, a 15. századtól jelen volt Erdélyben is, mert komoly támogatókra talált Hunyadi Jánosban és Mátyás királyban. A tartományhoz (mely a Szávától keletre egészen a Kárpátokon túli részekig terjedt)

¹² Átfogó és gazdag tartalmú rendtörténeti konferencia-kötet: Őze–Medgyesy–Schmikli, 2005; a szegedi ferencesekre újabban: Molnár, 2003; Kiss–Vass, 2007; a gyöngyösiekre: Fáy, 1999; a szombathelyiekre: Takács, 1998.

magyarországi megalapítása idején 25 kolostor tartozott; ebből az erdélyi custodiában volt öt, melyek száma hamarosan 12-re szaporodott (Felfalu, Fejéregyháza, Marosvásárhely, Csíksomlyó, Tövis, Tergoviste, Vajdahunyd, Bákó, Kolozsvár, Brassó, Medgyes, Karánsebes). A 12 rendházban 1523-ban 218 rendtag élt. Az ország három részre szakadásával, a török hódoltsággal és az egyházszervezet felbomlásával párhuzamosan a következő évtizedekben nagy visszaesés következett be, és 1551-ben az erdélyi őrség is megszűnt; az egyetlen megmaradt kolostor a csíksomlyói volt, azon kívül az egész szalvatoriánus provinciában is csak három rendház élt tovább (Gyöngyös, Szeged, Szakolca). Hetvenévnyi, szinte kilátástalan hanyatlás, „vergődés” következett, mégis, 1626 és 1639 között az erdélyi őrség váratlanul újraéledt. Ebben a csíkiak ragaszkodása mellett jelentős szerepet játszott a katolikus főurak által megalakított erdélyi Katolikus Státus, amelyik helyben működő egyházi szervezet híján a rend védelmében a magyarországi egyházi vezetőknel éppúgy fellépett, mint a fejedelmeknél vagy éppen Rómában. Kérésük és közbenjárásul folytán sikerült újabb rendtagokat hívni, küldeni Erdélybe. Néhányan (Szalainai István és társai) részben a boszniai bulgarita rendtartományból érkeztek, mások Magyarországról. A Státus segítségével új kolostorokat alapítottak Mikházán (1636), Nyujtódon (1638) és Fejéregyházán (1638) – utóbbi kettő nem volt hosszú életű. 1640-ben pápai brévével megalapították a Szent István királyról elnevezett új erdélyi őrséget (custodia), ahol az alakuláskor 14 pap és 3 testvér élt. A bosnyákok Mikházán, a magyarok Csíksomlyón működtek, és a ferences rend obszerváns, illetve szigorúbb obszerváns ágához tartoztak; ez a kettősség hosszú időn, negyedszázadon keresztül sok vita és olykor tettelegességig fajuló ellentét forrása lett, mert nem volt könnyű megvédeni a kolostorok magyar jellegét. Ugyancsak nem volt könnyű nyugvópont-ra juttatni az egyházjogi hovatartozás kérdését, amit a ferencesek tagoltságán kívül a püspöki helynöki és az apostoli missziófőnöki hatáskörök, felelőségek és támogatások eltérései is befolyásoltak (György, 1930: 81–89; Boros, 1927: 73–83).

Az önálló őrség (custodia) igyekezett tovább építkezni a következő évtizedekben, ötven évig a protestáns fejedelmek alatt ellenszélben, háborús pusztítások, tatárdúlások közepette, de nagy kitartással és sok eredménnyel; majd Erdély helyzetének változása után 1690-től egyre fokozódó támogatottsággal és egyre szélesebb körben. Jeles alakjai voltak ennek az időszaknak Somlyai Miklós (1600 k. – 1661), Damokos Kázmér (1606–1677),¹³ Jegenyei Ferenc (1619–1684), Kájoni János (1629/30–1687). Új alapításokra Eszterneken és Szárhegyen került sor. Püspök híján a ferences előjárókat bízták meg Rómából püspöki helynöki, illetve apostoli missziós prefektusi tisztségekkel, ami lehetőséget adott arra, hogy a ferencesek szellemi-lelki-egyházfegyelmi hatásai a világi pap-ság és a hívek irányába is hatékonyabban érvényesülhessenek (Benedek, 2002b; Benedek, 1995).

¹³ Nevét az irodalomban *Domokos* alakban is megtaláljuk (György, 1930: 894. skk.; Benedek, 1996: 10. skk). Olykor egyazon szerző is ingadozva használja: Boros, 1927: 70. skk. (Domokos) és Bíró–Boros, 1941: 59–62. (Damokos). Elfogadhatónak tartom a *Magyar Katolikus Lexikon* szóhasználatát, vö. Diós, 1993: II. k. 515. – Domokos Kázmér Ferenc OFM (1736–1784) egy másik erdélyi ferences volt, 1780-tól három évig ő is tartományfőnök (Diós, 1993: II. k. 673).

A 18. században a legrégibb és legtekintélyesebb Csíksomlyó mellett fokozatosan gyarapodott a rendházak száma, s az őrség 1729-ben az önálló provincia rangjára emelkedett. Ekkor 6 kolostor, 8 kisebb rezidenciális ház állt, a rendtagok száma 137 volt, közülük 78 felszentelt pap, 28 klerikus tanuló és 31 testvér. Az ezt követő ötven év a ferencesek életének virágkora Erdélyben, II. József korlátozó rendelkezéseinek bevezetéséig. Sorra történtek az új alapítások (Dés, Szászsebes, Marosvásárhely, Torda, Fogaras, Torockószentgyörgy, Szék, Kóhalom, Hátszeg). 1780-ra a rendtartománynak volt 24 helye, 270 felszentelt papja, összesen 354 tagja, miközben az egyházmegyének csak 90 papja volt. Nem csoda, ha ebben a században tudták a ferencesek a legnagyobb hatást kifejteni, és joggal lehetett beszélni Erdély „ferences arcáról”.¹⁴ Ez leginkább a missziós tevékenységben mutatkozik meg, hiszen a zárdák közül csak négy volt tisztán katolikus helységben: Csíksomlyó, Esztelnek, Mikháza és Szárhegy, a többiek felekezetiileg vegyes területeken voltak (és az az időszak nem tartózkodott a más felekezetűek áttérítési kísérleteitől, sőt). Ferencesek láttak el számos plébániát is, főúri családoknál is „kéznél” voltak házi káplánként. Iskolákat tartottak fenn, ahonnan képzett civilek kerültek ki, könyveket adtak ki, vallási egyesületeket működtettek, építkeztek, faragó-, festőmesterek voltak. A hanyatlás II. József korlátozó intézkedései következtében kezdett megindulni, aki számos szerzetesrendet eltörölt, feloszlatta a hitbuzgalmi egyesületeket, megrendítette azok anyagi alapjait. A ferences rendet a püspök alá rendelte, megakadályozta autonómiájának és Rómával tartott kapcsolatainak érvényesülését, messzemenően belenyúlt működésébe és életébe. Korszakváltás volt ez, messzire nyúló kihatásokkal. A ferencesek körében száz év létszámbeli fogyás és visszaesés következett, melynek során lényegében megszűnt az önálló rendi nevelés, általános elvilágiasodás következett be, megszakadt az új templomok és zárdák építése, sőt veszteségek is bekövetkeztek (Segesvár és Hátszeg). Mindez nem korlátozódott egyedül Erdélyre, általánosan jellemző volt a rend egész európai életében. Jeles alakjai ennek a két korszaknak is voltak, akiket a rendtörténet számon tart, a magyar művelődéstörténet talán kevésbé, mint pl. a 18. században az egyháztörténész Györffi Pál, Veress Lajos, Losteiner Leonárd, a passiójátékok ismert szerzői, mint Csergő Lőrinc, Ferenci Vitus, Potyó Bonaventúra, vagy a képzett zenész Simon Jukundián a 19. században. 1898-ban a rendtartományban már mindössze 44 páter és 15 fráter volt (György, 1930: 109–124; Boros, 1927: 145–165).

Az újabb fellendülés a 19. század végétől indult meg, amikor a rendtartományon belül és az egész renden belül is olyan reformokat vezettek be, amelyek az eredeti, szigorúbb regula újraérvényesítését célozták, és a modern időkhöz igazodó, az embereket újra megszólítani tudó lelkipásztori eszközöket vezettek be. Az első világháború végéig tartó húsz évben érvényre jutott a reform, főleg Csiszér Elek és Trefán Leonárd közreműködésével; utóbbi sokat tett a ferences sajtó megteremtése és a világiak megszerve-

¹⁴ Veress Lajos 1753-ban írt rendtörténeti munkájának ez a címe: *Facies vetus et nova Transsilvania Franciscanae*, vagyis „Erdély régi és új ferences arca”. „Ez a jellegzetesség a ferencesek szívós itt maradásának vagy újból való visszatéréseiknek tudható be” (Pap, 2005: 789).

zése terén. 1920-tól, a román állam keretében az erdélyi ferencesek sok viszontagsággal küzdöttek meg, tartották magukat és számban is jelentősen gyarapodtak. 1929-ben már 292 tagja volt a rendnek, közülük 75 páter, 71 fráter, a többiek klerikusok, jelöltek (Benedek F., 2002b; Benedek D., 1995). A második világháború éveiben a rendtartomány ideiglenesen kettévált egy észak-erdélyi és egy dél-erdélyi részre, majd az egyesülés után néhány évvel, a kommunista hatalomátvételt követően a legnagyobb megpróbáltatások: az internálás, szétszórás, a működési engedély megvonása és a teljes ellehetetlenítésre törekvés következett. A rendtagok közül többen erőszakos halállal haltak meg, börtönbe, munkatáborokba kerültek, emigrációra kényszerültek, és megszűnt a rendi közösség lehetősége. A küzdelmes évtizedek során is számosan megmaradtak hivatásukban, s a rend mintegy haló poraiból támadt új életre 1990-ben. A folytonosságot nem volt könnyű fenntartani, de 1957 után 1994-ben a rend újabb papszenteléseket érhetett meg, és nehézségek mellett is igyekszik tartani magát legjobb hagyományaihoz. Az 1995-ös rendi sematizmusban 67 rendtag szerepelt, közülük öten novíciusok; 38-an 1989 decembere előtt, 29-en az után léptek be a rendbe, és 17 zárdában éltek (Benedek, 1995). Tíz évvel később, 2006 legelején a házak száma már csak 11, a rendtagoké 49 volt (Páll, 2006). A rendbe a kilencvenes években sok belépés történt, később jó páran kiléptek. A tartományfőnök némileg rezignáltan tudatta egy könyv előszavában, hogy az 1990-ben még fennállt 23 házból tízet már fel kellett adniuk. Köztük van pl. Máriaradna, Szászváros, Fogaras, Nagyszeben, Torda, Kaplony, Szamosúvár, Körösbánya (Benedek, 2002: 5–6).

Az egész erdélyi ferences hagyományban Csíksomlyó képviseli a folytonosságot. Ahogy láttuk, ez a legrégebbi, folyamatosan fennállt ferences kolostor Erdélyben, „anya-ház”, amely számos további alapítás, a megújulás kiindulópontja volt. Alapításának idejét a történeti kutatás meglehetősen biztonsággal 1442-re helyezte. Ezt Benedek Fidél tisztázta, ő tette kritika tárgyává a korábbi megalapozatlan feltételezéseket. Ezek közt szerepelt 1352 (Gegő Elek), 1372 (Boros Fortunát), 1400 (Orbán Balázs, György József, Boros Fortunát) (Benedek, 2000: 150–157). Az ő munkája a kolostor első kétszáz éve történetének alapos feldolgozása is; sajnos az utána következő időszakkal nem készült el (vagy ez a kézírata még lappang). Benedek Fidél meglátása szerint a somlyói alapításnak csak egyik célja volt a Székelyföld lelkipásztori ellátása, a másik, legalább annyira szem előtt tartott cél a moldvai misszió kiinduló állomásának biztosítása volt. Eleven volt a kapcsolat a bákói kolostorral, amíg az fennállt a 16. század közepéig. A hely kiválasztásában szerepet játszott annak központi jellege, a kimagasló Nagy-Somlyó hegy, amely őrhely volt, és vár is állhatott a tetején, amit ő királyi várnak tart, alighanem megalapozatlanul (Benedek F. 2000: 159. skk.). Az első templom építésére az alapítást követő években került sor, és 1448-ra már készen állhatott. Ennek az újonnan épülő templomnak rendelt búcsúkiváltságokat IV. Jenő pápa 1444-ben. A csúcsíves, egyhajós templom kb. 26 m hosszú és 9,5 m széles lehetett, hosszú szentéllyel; fennállt 1804-ig, közben többször újjáépítették, alakították, javították. Az első kolostorépület a templommal egy időben vagy valamivel később készülhetett el; a második ennek bővítése volt az 1661-es tatárdúlás után, a harmadik, a ma is fennálló pedig a 18. század

folymán épült. A kolostor (mivel nem volt városban, és másképp nemigen lehetett volna biztosítani ellátását) Hunyadi János kormányzósága alatt 32 családot kapott, akiket később confratereknek neveztek, s akik mentesültek az adózás és katonáskodás alól, hogy teljesen a rendház szolgálatára állhassanak. Kiváltságukat a királyok és fejedelmek a következő évszázadban is megerősítették, s a confraterek intézménye fennállt egész 1848-ig. Szolgálatuk nem korlátozta szabadságukat, kiválasztásuk a rendház joga volt.¹⁵

A somlyói ferences közösség életében a szakaszok ugyanazok, mint az országos viszonylatban. Benedek Fidél szavaival: „biztosított menet az országos keretben” volt a sorsa 1526-ig, a „megbomlott egyensúly évtizedei” következtek 1556-ig, „egyedül a vészben és a vész után” 1606-ig, „a mélyponton” 1626-ig, „a felemelkedés útja” következett 1640-ig, az őrség megalapításáig. Aligha követhetjük végig a sok száz éves történetet; itt csak néhány fontos tény, jellemző kiemelése szükséges a búcsújárás hátterének megvilágításához.

A kolostor jelentőségét erdélyi viszonylatban a 16. század hozta meg; ekkor maradt mintegy egyedülként, s ebből az időből datálható „védőbástya” szerepe, hivatása is. A ferences rend 1556-ban történt nagy szétbomlását és szétbomlasztását követően Erdélyben másutt nem maradt ferences kolostor, de más rendnek sem maradt, nem is maradhatott rendháza még nagyon sokáig.¹⁶ A csíki rendház is csaknem az elnéptelenedés sorsára jutott, amit súlyosbított többszöri feldúlása, felégetése, az atyák menekülése. 1552-ben és 1553-ban a törökök biztatására Csíkba beütött moldvai vajda katonái jöttek, 1600-ban Mihály vajda katonái, 1603-ban pedig Székely Mózes katonái, akik több atyát meg is öltek. Közben ugyan Báthory Zsigmond fejedelem alatt 1591-ben megtörtént a csíki kolostor jogi elismerése is („A csíkbeli kolostort a többi odabé való helységekkel együtt, mivel ottan soha a római katolikus vallás meg nem szűnt, lelkiismeretük megnyugtatására maradjanak továbbra is abban az állapotban, amiben eddig voltak”. Benedek F. 2000: 267), de ez igazán komoly védelmet vagy biztonságot továbbra sem jelentett, a nehéz helyzet tovább tartott. Minduntalan fennállt az elpusztulás veszélye, az elnéptelenedés ténye és a létért való személyes küzdelem. 1599–1624 között Várad Gáspár a gvárdián, akinek közéleti szereplése is ismert, de az ő idejében a rendház szinte teljesen elszigetelődött, és halála után a hagyomány szerint csak egy idős, tehetetlen és vak testvér képviselte a ferences rendet Erdélyben. (Már 1586-ban, amikor a kolozsvári jezsuita atyák a pestis elől Somlyóra menekültek, csak egy öreg házfőnököt találtak ott két testvérrel. Benedek F. 2000: 278.)

Ebben a helyzetben mozdultak meg a katolikus urak, lépett közbe Pázmány Péter, „aki már 1622-ben felhívta a Propaganda figyelmét arra, hogy az erdélyi katolicizmus

¹⁵ A confrater intézmény számos érdekes jogi, lelki, anyagi vonatkozását kifejti Benedek, 2000: 181–185; korábban Boros, 1922.

¹⁶ Boros, 1994: 14 (Veszely Károly 1860. I. k. 302. oldalára hivatkozva) közli, „hogy máshol pópás papnak nem volt szabad tartózkodnia az 1588-ban hozott törvény értelmében”. E törvény a jezsuitákat űzte ki Erdélyből, de más rendek tagjait sem tűrte meg. Vö. EOE III. 238–239. Benedek F. keresetlen szavakkal jellemzi a kort és történéseit: Benedek F. 2000: 240. skk.

utolsó végvára, a csíksomlyói ferences kolostor szinte teljesen kiürült, mert a szerzetesek lassan mind kihaltak belőle”. Arra kérték a bíborosokat, hassanak oda, hogy a ferences rendfőnök küldjön szerzeteseket. A következő évek történetének több részlete közül számunkra itt fontos azt felidézni, hogy a kolostor patrónusai, főképp Petki István csíki kapitány, attól félt, hogy a kiürült épületet és a hozzá tartozó ingatlanokat a környék földesurai „szekularizálják”, az ingóságokat pedig a lakosok széthordják, nemesurak őrizetére bízták a kolostort, akik éjjel-nappal őriztették azt, a könyveket és miseruhákat a sekrestyébe zárták, hogy legalább azok ne vesszenek el. A katolikus urak 1624-ből egy krétai görög származású, Havasalföldön működő ferencset hívtak be, aki két évig szolgált Somlyón (Tóth, 2002: 56). Mivel nem sikerült rögtön elérni, hogy obszerváns ferenceseket küldjenek Rómából Somlyóra, volt egy olyan terv is, hogy a rendházat átadják a kapucinusoknak, de ők végül mégsem vállalták ezt a feladatot (meg a helybeliek sem örültek volna nekik, akik ragaszkodtak a megszokott atyákhoz). 1626-ban küldtek a magyarországi szalvatoriánus rendtartomány vezetői atyákat Somlyóra, s az ő működésük nyomán virágzott fel a rendház annyira, hogy lassanként központtá válhatott, s az őrség megalakulását követően egészen 1661-ig, a nagy tatárdúlásig kifejtette áldásos tevékenységét. Innen történtek további alapítások Fehéregyházán, Szárhegyen, Esztelneken, innen vették át a bosnyák ferencesektől a mikházi kolostor vezetését. (Nem tudunk róla, hogy bosnyák ferencesek Csíksomlyón is működtek volna.) A tatárdúlást követően újrépítkezés következett, de a nyugalmasabb évtizedek után ismét tatárok törtek Csíkra, Thököly kurucai pusztítottak, a Rákóczi-szabadságharc idején pedig császáriak fosztották ki a kolostort. A 18. század a virágzás ideje Csíksomlyón is, iskola, színház, könyvkiadás és minden más szempontból is (ezt külön érintjük). A rendház átépítésére 1757-től kezdődően került sor, fokozatosan készültek el, mai formájukat kb. 1779-re nyerték el, s ekkor fogtak iskolaépítésbe is (Boros, 1994: 23). A szerzetesek száma 1686-ban 15, 1703-ban 17, 1742-ben 21, 1776-ban 36, 1848-ban 14, 1914-ben 10 volt.

A (ma is álló) új, barokk stílusú kegytemplom építése hosszas előkészületeket követően 1804-ben kezdődött meg, és az anyagi viszonyok szűkössége meg az általános visszaesés miatt meglehetősen vontatottan haladt. 1809-ben feltették a keresztet a szentély és a hajó tetejére, ám utóbb a munkák elakadtak. Újabb gyűjtési felhívás 1823-ban következett, majd 1830-ban készültek el a tornyok. Mint a rendtörténész Boros Fortunát megjegyzi: „huszonhat év fáradtságos munkájának eredménye a csupaszon emelkedő falak a klastrom mellett és a kongó üresség a falak között” (Boros, 1994: 147). Egymással párhuzamosan haladt a belső berendezés és az oltárok elkészítése, a menet közben megromlott részek javítása, végül a kivakolt, kifestett templomot csak évtizedek múltán, 1876. augusztus 20-án szentelték fel. A régi templomból nem maradt meg látható maradvány, néhány követ őriztek meg: egy késő gótikus ajtókeretet (a keresztfolyosó délkeleti szárnyának falában), egy másik ajtókeretet a pincekripta lejárójánál és egy kis pinceablakkeretet (Léstyán, 1997: 191).

A Kis-Somlyó hegyen három kápolna áll. Közülük legrégebbi a Salvator-kápolna lehet, ez valószínűleg 15. századi építés, a hagyomány szerint Hunyadi János nándorfe-

hervári győzelme után készült. Mai formája a 17. századi megújításának idejére utal, amit a kapuján látható 1678-as dátum mutat, újraszentelték 1680-ban. Festett kazettás mennyezete a 17. századból való, ezek az apostolokat, szenteket, Máriát, Szent Istvánt és Szent Lászlót ábrázolják. Feliratai kronosztikonokat tartalmaznak. Külső oldalán egy csodát megörökítő felirat: „Ezen helyen láttatott az égből lebocsáttatni lajtorja: és itten csodálatos processio járások és énekszók éjszaka hallattak. Azért hivatott ezen hely Salvator helyének. 1734. di 30. Aug.” (Boros, 1994: 133–141; Léstyán, 1996: 192). Külső, északi oldalán kis szószerket is építettek. Építészeti jegyeit kutatva Vécsey Gyula fogalmazott meg olyan véleményt, hogy a kápolna ősi kultuszhely emlékéét őrzi, amelynek köze van a Nap járásához és a napkultuszhoz is (Vécsey, 1976; 1992; 1997). Jómagam ezeket a távoli párhuzamokat alig megalapozható és igazolhatatlan feltevéseknek tartom, melyek egy mitologikus és valamiféle „jogok” igazolását a múltban kereső gondolkodásmódra jellemzőek, még akkor is, ha e nézeteket többen átveszik (Takács, 1993; Daczó, 2000; Harangozó, 2003). A Szenvedő-kápolna a Salvatortól keletre, annak folytatásában áll, ismeretlen időben, valószínűleg ez is a 17. században épült; a kis fülkeszerű épület oltárán a térdelve oszlophoz kötözött Jézus 1810-ből származó szobra áll. A Kis-Somlyó hegy harmadik kápolnája a Szent Antal-kápolna: ezt az 1661-es tatárberőtés után építette fogadalomból Csoboth Antal vagy Márk Jakab ferences testvér annak emlékére, hogy a hegyoldalban elrejtözve megmenekült a biztos haláltól. Ez a kápolna a Szent Antal-tisztelet kiemelt helye lett az 1700-as években: a tanulóifúság 1720-tól kereszt alatt vonult ki ide a Szent Antal napját megelőző kilenc kedden, majd 1743-tól szentbeszédeket is tartottak. A szónokot a jelenlévők nagy számára tekintettel a rendtartomány tanácsa jelölte ki. A nagyszámú zárándok befogadására nagyobbították meg a kápolnát 1750-ben és 1777-ben, és külső falához is építettek oltáremelvényt a szabadterti misézésre alkalmas módon. Ezek a kápolnák a még be nem erdőződött Kis-Somlyó hegy tetején és oldalán messzire ellátszottak, és az oda zárándokolók is beláthatták az egész csíki medencét, mintegy kiemelkedve hétköznapi életük színhelyeiről (ebben a magasságban tudomásom szerint máshol nincsen Csíkban „szent hely”).¹⁷ Ugyancsak messzire ellátszott a Kis-Somlyó hegy oldalában kiépült kálvária is. Ennek kanyargós ösvénye mentén 1868-ban készültek kőkeresztek (ez az időpont talán összefügghet a ki-egyezés következtében megvalósulhatott unióval). A keresztútjárás hagyományának eredete a múlt homályába vész, Boros Fortunát a háztörténetben 1834-ből találta rá az első írásos említést (Boros, 1994: 147).

A hegyen lévő kápolnák gondozását régóta a hegyen lakó remete látta el, erre már a 18. századból is van adat, és a második világháború végét követő időkig jelenléte megszakításokkal folyamatos volt, majd 1989 után újra megtelepedett ott egy remete. Az ő működésére a rejtőzés és a megmutatkozás kettőssége nyomja rá a bélyegét (Sajó–Temp-lom, 1993).

¹⁷ Egy régebbi adalék ehhez, ferences szerző saját benyomása: „Már ezeknek bámulatos látása; és a magos Hargita hegynek; meg Közép- s Felcsíknak szemlélése; a Maros és Olt vizeket szülő s veress Rezet adó Tar-kó Sziklának megtekintése hogy a nézőt szívemelőleg andalítják, magamról erősítem.” (Erős, 1852: 17.)

3. Iskola, színjátszás

Noha a ferences rend nem számít jellegzetes „tanító” rendnek (mint az egyetemeket alapító jezsuiták vagy a piaristák) a csíksomlyói ferencesek iskolafenntartó működése négyszáz éven át, egészen a 19. század végéig jelentős formálója volt a régió kulturális arculatának. A témakörrel többen alapos könyvekben foglalkoztak. Összegző monográfiát írt a gimnázium igazgatója, Bándi Vazul, amely a millennium évében jelent meg (Bándi, 1896). Rövidebb összefoglalást Boros Fortunát adott a kegyhelyről írott könyvében, és más iskolatörténeti közlések is napvilágot láttak, többek között az iskolai értesítőkből.¹⁸ Antal Imre 1968-ban monográfiát készített a gimnázium 300 éves fennállása jubileumára, majd a politikai változások után (már ideológiai megkötöttségektől mentesen) 1994-ben újra közölte ismereteit, és később is visszatért a témához.¹⁹ Sávai János számos vatikáni forrást feldolgozva írta meg könyvét a csíksomlyói (és kézdivásárhely-kantai) iskolákról (Sávai, 1997: 41–136).

A csíksomlyói iskolai oktatás *kezdetei* nem ismertek, és lehetséges, hogy az elemi iskola is többször elsovadt, majd újraindult. Ennek történetével újabban részleteiben is foglalkozott Szöcs János, aki plébániai és rendházi irattárakból előkerült, korábban ismeretlen dokumentumokat is feldolgozott; az ő becslése szerint 1669 és 1846 között tízezer fölé tehető azok száma, akik az iskolába jártak. Részletes adatokat közölt a tanárok neveiről, fizetéséről, a tanmenetekről, és vizsgálódásait abban összegezte, hogy „a gimnázium kisiskolájának bármely más csíkszéki elemi szintű intézménnyel szemben elsőbbsége volt” (Szöcs, 2005: 603).

Korábban az első ismert, de közvetett adat a középiskolára vonatkozóan egy 1630-ból való possessorori bejegyzés volt, mely szerint a kolozsmonostori rekvizitor, Pálfi István öt könyvet adományozott az iskola használatára (Antal, 1968: 11). Újabban Antal Imre 1592–94-re viszi vissza az iskola alapítását, ugyancsak possessorori bejegyzésre alapozva, de ez nem működhetett nagyon sokáig, mert 1626-ban már az iskola újjászervezéséről tudósítanak (Antal, 1994: 10, 58).²⁰ Csaknem biztosan megindultak középiskolai osztályok már a 16. század végétől; Antal Imre és Sávai János kétségtelennek tartja, hogy már 1590 előtt folyt itt oktatás. 1576–77-ben pl. itt tanult Szentandrás István, a később kinevezett erdélyi, majd veszprémi püspök (Antal, 1994: 7 skk.; Sávai, 1997: 43). 1591-ben a kolostor kiváltságainak országgyűlési megerősítését követően Báthory Endre bíboros Krakóból akart az iskola számára tudós szerzeteseket behozni.

¹⁸ Boros, 1994: 104–113; Bándi, 1894; Albert, 1995; Vö. Borsodi et al. 1994, 1995, 1996.

¹⁹ Antal, 1968; 1994. Az előbbi könyv megjelenése része volt a hatvanas évek második felében Romániában végbemenő „olvasásnak”; egyik apró jele ennek, hogy a könyv borítóján (jelöletlenül ugyan) egy olyan fénykép van, ami még a magyar időkben ábrázolja az iskola épületét; ez pár évvel korábban (és későbbben) nemigen jelenhetett volna meg.

²⁰ A Csíkszeredai Múzeum dokumentációs könyvtárában őrzött (egykori ferences rendházi könyvtári) kötet: D.E. Pamphili műve, *Caesareae Palaestinae Episcopi Ecclesiasticae Historia*. Antwerpiae, 1548, ltsz. 1591. bejegyzése szerint 1594-ben a tulajdonos Szendmokosi Miklós senior rector volt. Az alapítás időpontjának ezt a korábbra vitelét kiemelte az iskola, a Márton Áron Főgimnázium Évkönyvében közölt ismertető is: Borsodi (szerk.), 1994: 55.

Részletezés nélkül érdemes megemlíteni, hogy ezek a fejlemények hogyan illeszkedtek a kor erdélyi katolikus iskolai viszonyaiba. Bándi Vazul mutat rá, hogy a katolikus székelység fokozatosan kiszorult a szívesen látogatott távolabbi felsőbb iskolákból. Ilyen gimnázium volt Iași-ban, ahol 1650 és 1654 között számos erdélyi székely ifjú tanult (egészen addig, míg II. Rákóczi György Moldvába tört, és az iskolaalapító vajdát megfosztotta méltóságától, ami az iskola megszűnéséhez vezetett). A jezsuiták 1652–53-as (többedik) kiűzetése tovább szűkítette a katolikus ifjúság iskoláztatásának lehetőségeit (Székelyudvarhelyen és Kolozsmonostoron); a drága külföldi iskoláztatást csak kevesen engedhették meg maguknak, s ilyen körülmények között sokan kerültek protestáns iskolákba. A ferencesek létszámkhiányuk és más elfoglaltságaik miatt nem koncentrálhattak az oktatásra, ezért világiakat is alkalmaztak: gondoskodtak kiképzésükről, s olykor engedték őket a rendházban lakni.

Az 1661-es tatárbetörés a templommal és a rendházzal együtt elpusztította az iskolát is; az újjáépítést követően a most már tartós alapítás 1667–69 között következett be. A korábbi évtizedekből még csak diáklétszámokat tudunk. Sávai János 1669-ből közölte azt a Jegenyei Ferenc által a Vatikánba küldött dokumentumot, amely az iskola tanulói-
nak teljes névsorát közli életkorukkal, származási helyükkel és vallásukkal együtt. Damokos Kázmér általános helynök aláírásával hitelesítve. Négy osztályban 78 tanulóról ad számot ez az irat (Sávai, 1997: 340–345; Antal, 2000). 1690-ben az iskolának 171 növendéke volt. Ettől kezdve ingadozásokkal, hanyatlásokkal és fellendülésekkel, átszervezésekkel tarkítva ugyan, de az iskola folyamatosan működött. Sem tér, sem szükség nincs részletezni a kezdeti időszak vagy a későbbi korok fejleményeit, de fontos látni, hogy szellemi és fizikai értelemben egyaránt folyamatos építkezés zajlott. 1694 februárjában az ismét betörő tatárok megfutamításában Nizet Ferenc a diákságot is felhasználta. A siker eleven emlék maradt, sokszor megörökítették. Ennek a tatár betörésnek emlékét őrizheti Csíkszentlélek határában a *Véreskép* (vagy Vereskép) nevű emlékoszlop (Orbán, 1869: 31); itt a Csíkszentgyörgy-Bánkfalváról Somlyóra tartó búcsús keresztalja manapság is megáll, és kifejezi tiszteletét. Az 1700–1720 közötti nehezebb, bizonytalanabb időszakot követően 1725-től az iskola új lendületet kapott Lukács Mihály csíkközmási plébános alapítványa által; az iskola egyre népesebb és stabilabb lett. Felépült a „szeminárium”, ahol a bentlakó diákok száma olykor a hatvanat is elérte. 1731-ben megalapították a Mária-társulatot, az egyik, diákságot összefogó hitbuzgalmi szervezetet, amely fontos szerepet játszott az ünnepek megtartásában, nemkülönben a színjátszás szervezésében és anyagi alapjainak megteremtésében. 1780-ban főként a falvak közadakozásából új gimnáziumépületet emeltek, ezt 1782. január 6-án szentelték fel. (Talán nem tévedünk nagyot, ha nem tartjuk teljesen véletlennek a szentelés dátumának megválasztását: alig tizennyolc évvel korábban ugyanezen a napon történt a gyászos emlékeztető madéfalvi veszedelem, ami után a csíki határőrezred megszervezése az iskola diákságának életét is a hétköznapiakig menően befolyásolta.) A 18. században ez a csík-somlyói gimnázium volt az egész Magyarországon a ferences rend egyetlen nagygimnáziuma (5 osztállyal, legalább 2-3 tanárral), mindegyik között a legrégebb, és az ingado-

zások mellett is a szombathelyi mellett az egyik legnagyobb tanuló létszám volt benne jelen (Pintér, 1993: 12–17).

II. József uralkodása alatt az iskolai alapítványok eltörlése és központosítása súlyos következményekkel járt. Pár év alatt a somlyói iskola szinte kiürült, 1787-re már egyetlen tanulójuk sem volt. Az újabb fellendülés a 19. század elején következett be. 1837–38-ban építették a manapság is fennálló épületet (amelyben a 20. században sokáig árvaház működött). A csíki iskola kitűnt hazafias, nemzeti szellemű nevelésével, ami a császári abszolutizmus szemében nemkívánatos volt. Itt tanult többek között Gál Sándor és Gábor Áron is, a szabadságharc két ismert hőse. A forradalom és szabadságharc idején az ifjúság tüntetéseket szervezett és összetörte a kétfejű sasokat, megtorlásokra is sor került. A Kájoni alapította nyomdában adták ki a *Hadi Lapot*, ami miatt a szabadságharc után a kolostort komoly megtorlásnak vetették alá, és az iskola működése a katonai foglалás és beszállásolás miatt tovább nem volt lehetséges. Csak 1851 késő őszen nyílt meg újra az algimnázium, de az igazgató és a tanárok nagyobb része már világi pap volt. Vontatottan épültek ki a felsőbb osztályok, 1857-ben az ötödik, 1859-ben a hetedik osztály indulhatott meg, a nyolcadik pedig csak 1873-ban; ekkortól kapta meg az iskola az érettségiztetés jogát, és lett főgimnáziummá (előbb ideiglenesen, majd állandó jelleggel). Ezek az évtizedek a ferences arculat fokozatos háttérbe szorulásával jártak. 1879-től az új megyerendszer bevezetésével Csíksomlyó elvesztette közigazgatási központ szerepét; ennek következtében vált lehetségessé, hogy a Székház épületét 1887-ben megvehették és internátussá alakították át. A következő évtizedekben visszatérő felvetés volt a gimnázium áthelyezése Csíkszeredába. Az új gimnáziumépület alapkövetelmé-
re 1909-ben, avatására 1911-ben kerül sor. Azóta nincsen Csíksomlyón gimnázium, a csíkszeredai gimnázium életében pedig alapvető változásokat hozott az első világháború kitörése és az azt lezáró békekötés (Antal, 1994).

A diákság és tanárok évszázadokon keresztül elmaradhatatlan résztvevői és alakítói voltak a búcsújárásoknak, körmeneteknek. Losteiner Krónikájára alapozva Boros Fortunát említi meg, hogy 1751-ig, amíg ezt meg nem szüntették, a diákság rendszeresen vonult fel körmenetben Székelyudvarhelyre, Csíkrákosra, Csíkszentgyörgyre, Csíkszentkirályra a Várkapolnához, és Csíkdelnére a Szent János-kápolnához. Az ezutáni időben már csak a kilenc keddi kivonulások és a pünkösdi körmeneti felvonulás maradt meg (Boros, 1994: 107). Alapos okkal feltételezhetjük, hogy a részvétel ezeken hangsúlyosabbá vált, mintegy „pótolta” a kieső, távolabbra irányuló körmeneteket. A 19. században a diákság mindvégig rendszeres résztvevője volt a búcsúnak, erről a sajtóban és az iskolai értesítőkben is beszámoltak.

A somlyói gimnázium mellett Csíksomlyón 1858 novemberében Haynald Lajos erdélyi püspök kezdeményezésére és hathatós anyagi támogatásával tanítóképző intézet nyílt, ami mellé négyosztályú elemi iskolát is szerveztek. A „képezde” első igazgatója Simon Jukundián volt, aki Bécset megjárta képzett zenész, virtuóz orgonista, énekes-könyv-szerző, később, 1865-től házfőnök, majd tartományfőnök is volt. 1860-ban 20 tanulója volt az intézetnek (Tivay, 1860). Ennek az intézménynek ferences jellege to-

vább megmaradt, mint a gimnáziumé; az utolsó ferences tanár betegsége miatt 1906-ban vonult vissza. Itt nyerték tanítói oklevelüket a ferences rend felszentelt tagjai; az utolsó vizsgázók nagyobb számban 1921-ben voltak. 1909-ben a Tanítóképző Intézet ötvenéves fennállását egyszerre ünnepelték meg az új csíkszeredai gimnáziumépület alapkövetelével.²¹ A 20. század első éveiben itt működött többek között a ferences Tima Dénes, Kórodi Berárd, akik a maguk idejében a somlyói búcsúnak is aktív szervezői, szónokai voltak, majd világi zenetanárként Domokos Pál Péter is. Az intézetet 1922 májusában költöztették Csíkszeredába, hogy a következő években aztán többször is költözésnek legyen kitéve: volt Kézdivásárhelyen, Marosvásárhelyen, majd ismét Csíkszeredában, s 1942–43-ban ismét Csíksomlyón nyílt meg (Boros, 1994: 112). Egyetlen adalék az itteni nemzeti szellemhez: 1860-ban, Széchenyi István halála után megemlékező szentmisét tartottak a templomban, ahol a „képezdei tanulók az elemi iskolásokkal négyes hangjegyekben meghatólag éneklének”: „Az isteni szolgálat végeztével künn a templom előtt számtalan nép jelenlétében a gimnáziumi ifjúság a »hazádnak rendületlenül« és »Isten álld meg a magyart« című énekeket zengte el. Nyugodjék békében a föltámadás szent napjáig, kinek halál a gyászba borítá s búval tölté el az egész magyar hazát – gróf Széchenyi István!”²² Milyen érdekes, hogy az abszolutizmus idején a cikk szerzője jobbnak látta nem említeni nyíltan a Himnuszt és a Szózatot, csak kezdősoraikkal utalni rájuk.

A *színjátszás* sokáig szerves részét alkotta az iskola életének. Ez erdélyi és összmagyar viszonylatban is kiemelkedő jelentőségű, nemcsak időtartama és mennyisége, hanem a nevelésben és a székelységre tett hatása miatt is. A legkorábbi biztos ferences iskolai színjáték-adatok Magyarországon Csíksomlyóról valók: 1721-től kezdve tudunk rendszeres előadásokról, s ezek gyakorlatilag megszakítás nélkül folytak egészen 1784-ig, utána már csak szórványosan. Az ismert előadási adatok száma 99 (az összes 137-ből), a fennmaradt teljes vagy hiányos szövegek száma 97 (az összes 104-ből). A játszott darabok latin és magyar kéziratának lemásolását néhány évtized után, 1774-ben a rendtartományfőnök rendelte el; az így elkészült kéziratok gyűjtemények valódi kincsesbányái lettek a későbbi és a modern kutatásoknak. A darabokról először Bándi Vazul adott címlistát az iskola történetéről írott nagy könyvében 1896-ban, s ezzel egy időben szövegek kiadása is megindult (Bándi 1896; Fülöp, 1893; 1897; Szlávik, 1907; Alszegehy–Szlávik, 1913). Pintér Mária Zsuzsanna tanulmányai után könyve jelentős előrelépés volt a feltárás és értelmezés terén (Pintér, 1993); Kilián István vezetésével kutatócsoport foglalkozott tovább a témával, napvilágot láttak Medgyesi-Schmikli Norbert dolgozatai a passiójátékok forrásszövegeivel kapcsolatban (Medgyesi-Schmikli, 2000; 2001; 2003; 2005), majd egy sorozat első tagjaként megjelent egy válogatott szövegkiadás a passiójátékokból, szakszerű szöveggondozás és kommentárok kíséretében (Demeter,

²¹ Az ünnepségen többek között felszólalt Herrmann Antal is, akinek beszédét az újság külön is közölte: Az erdélyi püspök Csíksomlyón. *Csiki Lapok* XXI/23. sz. 1909. június 2. 1–2. p.

²² P. Nemes tudósítása, *Katholikus Néplap* 1860/24. sz. június 4. 200. p.

2003; 2005). Legutóbb Vass Erika foglalta össze doktori értekezésében a *theatrum sacrum*, a szent színház mély belső kapcsolatát a búcsújárással, s a radnai meg a grábóci elemzés mellett külön fejezetben foglalkozott a csíksomlyói vonatkozásokkal is (Vass, 2007).

A színjátszás és a lelkipásztorkodás szoros kapcsolata jól ismert, szükségtelen az erre vonatkozó megállapításokat rendre elismételni. Tudjuk, hogy a 13. század óta a ferencesek működésének köszönhetően terjedtek el az életszerű, dramatikus elemekkel is átszőtt prédikációk. Ők terjesztették el Európában és azon túl is az emberként szenvedő Krisztus tiszteletét, a keresztutat (ahogy a gyermek Jézus, a betlehemi jászolban születő kisdéd tiszteletét is). Más rendek, főként a jezsuiták és a piaristák kezén az iskolai színjáték professzionalizálódott, amihez képest a ferenceseké talán kissé szegényesebb, egyszerűbb, de a szélesebb társadalmi környezet igényeihez messzemenően alkalmazkodó formát öltött. A ferencesek jellegzetes műfajává vált a dramatikus prédikációkból és laudákból kifejlődött passiójáték, a szenvedéstörténet drámai ábrázolása, ami évszázadokig az egyik legfontosabb ferences műfaj maradt nemcsak a rendi központokban, hanem Európa-szerte (Pintér, 1993: 18–28). Mindamellet számos más műfaj is helyet kapott a színi előadásokon, morálisok, allegóriák, bibliai drámák, s a világi témák is bőségesen előfordultak: történelmi drámák, társadalmi drámák, elvétve satírák, pásztorjátékok is. Az elemzések bőségesen ismertetik az iskolai színjátszás előadási körülményeit, alkalmait, a színdarabok sajátosságait, a szerzőket, a forrásait, a nézőket.

„Az előadások célja az volt, hogy a hallgatóság (hívők) bűnbánatát, engesztelését, vezeklését felkeltse. [...] Ezt segítette elő az értünk ártatlanul szenvedő Jézus kínjainak gyakran naturalisztikus ábrázolása; Mária, a fiáért reszkető édesanya jajongásának bemutatása; az áruló Júdás maró lelkiismeret-furdalása, a pokol látomásszerű bemutatása, a jó és rossz tulajdonságoknak, a földi és mennyei szellemeknek a középkori moralitásokra és certamenekre emlékeztető vetélkedései” (Medgyesi-Schmikli, 2001: 184). Az iskoladrámák előadási alkalmai között Csíksomlyón is túlnyomó helyet foglalt el a nagypéntek, szám szerint 51. Előadásokat rendeztek ezenkívül más ünnepeken is, nagyobb számban a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával, pünkösöd szombatján, kilenc ismert alkalommal. Az első ilyen adat 1742-ből való (május 12.), majd 1747 (május 20.), 1764 (június 9.), 1774 (május 21.), 1775 (június 3.), 1776 (május 25.), 1777 (május 8.), 1780 (május 13.) következik (Pintér, 1993: 42). A színjátszásról szóló biztos adatok Csíksomlyón ugyanabból az időből valók, amikor a búcsújárásról is határozott említések vannak, a leírások viszont csak későbbiek; tehát a pünkösöd szombati előadások megtartása fontos hozzájárulás a búcsúról szóló ismereteinkhez is. Látható, hogy a pünkösöd szombati előadások húsz évvel az első nagypénteki misztériumok *után* jelentek meg, s majd csak az 1770-es években mondhatók rendszereseknek. Azok, akik iskoláskorukban rendszeres résztvevői, nézői, szereplői voltak a színdaraboknak, olyan élményanyagot vittek magukkal, ami felnőtt korukban is felidéződött, ha újra ugyanott voltak; biztosak lehetünk benne, hogy az ilyen tapasztalatok és élmények a búcsújárás átélésében is nagyban segítettek.

4. Könyvtár, nyomda, kiadványok

A csíksomlyói ferences könyvtár kezdetei talán még a 15. századra nyúlhatnak vissza; virágkora ennek is a 18. század volt, majd a 19. században fejlődése erősen lehanyatlott. A ferences rendtörténész megállapítása szerint, „hogymilyen értékei mentek veszendőbe, arról még fogalmunk sincs, s milyen értékeket rejt magában, azt nem is sejtjük, mert rendezetlen, még csak katalógusa sincs”; ezzel együtt is a szerző 96 ősnymtatványról és 150 magyar ősnymtatványról (valójában régi magyar könyv) tud (Boros, 1994: 121). A könyvtár értékeire a 19. század végétől elsősorban a könyvtárosok és művelődéstörténészek figyeltek fel, s hiányzó katalógusok pótlásaképpen listákat kezdtek felvenni a legértékesebb állományról, melynek egy része a millenniumi kiállításon is szerepelt (Ballagi, 1879). Fejérpataky László feljegyzése szerint a könyvtár legrégibb fennmaradt jegyzéke 1721-ből származik, ebben 1385 mű van felsorolva (Fejérpataky, 1909). Ezek a közlések száz évvel később újra nagy jelentőségre tettek szert, amikor más forrás nemigen volt magyarországi kutatók kezében arról, mi is lehetett a könyvtárban. Keveházy Katalin és Monok István ezek alapján a régi feljegyzések alapján tudta például Somlyai Miklós, Kájoni János és mások könyveinek egy részét azonosítani a possessor bejegyzések másolatai alapján; az ő adatuk szerint a könyvtár legrégibb jegyzékét 1622-ben készítették (Keveházy–Monok, 1985: 122). A könyvtár a helyén volt egészen a második világháborúig, amikor a közeledő front elől, majd a kommunista hatalomátvétel következményeitől tartva az atyák sok mindent elrejtettek. A maradék könyvanyag a későbbiek során legalább három helyre került: egy része a Csíki Székely Múzeumba, ahonnan aztán a nem muzeális értékű könyv- és folyóiratanyag a Hargita Megyei Könyvtár állományába került át, s a muzeális könyvanyag maradt a múzeumban. A ferences rendházban is megvan ma az egykori kolostori könyvtár egy része (Muckenhaupt, 2002). Hogy más helyekre, titkos rejtekekbe vagy magánkezekbe (akár a mentés, akár az eltulajdonítás szándékával) mi minden került, azt ma még nem lehet pontosan megállapítani. Az elrejtett könyvanyagot 1980-ban és 1985-ben fedezték fel, illetve találták meg, számos kézirattal és tárgyakkal együtt; a könyvleletek tudományos feldolgozása a téma legalaposabb kutatója, Muckenhaupt Erzsébet érdeme (Fodor, 1991; Muckenhaupt, 1999). Természetesen a szerencsésen megtalált anyagon kívül is nagy értékeket tartalmazott a könyvtár, ennek teljes monografikus feldolgozása még várat magára; a legrégibb anyag kutatását szintén Muckenhaupt Erzsébet végzi, nem kis részben a régi könyvkötésekre összpontosítva (Muckenhaupt, 1993). Az ő beszámolója szerint a legrégibb, 16. századi könyvállomány csaknem 600 nyomtatványból tevődik össze. Ezek nyolcvan százaléka teológiai, vallási és filozófiai mű (bibliák, bibliamagyarázatok, egyházatyák és skolasztikus szerzők szövegkiadásai, breviáriumok, szentek élete, egyháztörténeti, egyházzogi művek stb.). A reformátusok és más vallási irányzatok elleni polemikus irodalom éppúgy megtalálható, mint a reformátorok írásai. Kisebb számban olvashatók az ókor vagy középkor történetét, földrajzát tárgyaló könyvek, a klasszikus szerzők, a korabeli humanisták munkái, szépirodalmi, természettudományi (orvosi, botanikai, kémiai) művek. A kötetek egy része neves német, francia, itáliai, németalföldi és magyarországi nyom-

dák remekműve. A legtöbb nyomtatvány német nyomdákból származik (292), köztük a kutató 47 olyat talált, amelyek eddig még a német nemzeti régikönyv-bibliográfiában sem szerepeltek. 21 régi magyarországi nyomtatvány található a ferences könyvtár 16. századi állományában, köztük olyan egyedi példányok is, amelyek korábban ismeretlenek voltak a bibliográfusok előtt, mint egy Gyöngyösi Gergely pálos szerzetes által latinról magyarra fordított pálos szerzetesi szabályzat, amit Velencében adtak ki 1537-ben. A munka során olyan nyomtatványtöredékek azonosítása is megtörtént, amelyek kötetáblákból kerültek elő, ezek között is számos újdonság akad (Muckenhaupt, 2003).²³ A tervezett monografikus feltárás más publikált eredményéről eddig nem tudok. A könyvtár sokak által elismert jelentőségét az adja meg, hogy a középkori erdélyi katolikus könyvtárak közül egyedül a csíksomlyói élte túl a reformációt, és a protestáns fejedelemség idején (a mikházzal együtt) valóságos menedékhelye lett mind az erdélyi, mind pedig a moldvai katolikusok könyv-örökségének (Muckenhaupt, 1993: 1). A könyvekben talált possessor-bejegyzések pedig, különösen azok, amelyek helybeli tulajdonost vagy a csíki konventet jelölik, kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a 17. században mindig magasan képzett, művelt szerzetesek voltak Somlyón, akik megkapták, használták a hazai és külföldi könyveket. Noha teljes lista és feldolgozás még nem áll rendelkezésünkre, a kötésekkel kapcsolatosan és a könyvleletek feldolgozása során számos ilyen bejegyzés került felszínre; egyazon évből több possessor is található pl. 1642-ből, 1664-ből, 1681–1684 között (Muckenhaupt, 1993, 1999).

A csíksomlyói ferencesek lelkipásztori és kultúraközvetítő munkájának egyik leghatékonyabb eszköze kétszáz éven keresztül saját *nyomdájuk* volt. Ezt, mint közismert, Kájoni János alapította 1675-ben, amikor a tatárjárás után a rend életének felívelő szakasza következett, már működött az iskola, s már jelentős számú hívő ellátásáról kellett gondoskodni. Kájoni rendtörténeti kéziratában azt írja, hogy az erre való pénzösszeghez sem a csíki, sem a mikházi kolostor nem járult hozzá, hanem azt saját maga szerezte; a támogatók között volt Kornis Gáspár és Bánfi Kristófné nagyobb összegekkel (Boros, 1994: 116; Kájoni, 1991: 60). A tankönyvek, énekeskönyvek, a liturgia szolgálatában álló kiadványok iránti szükséglet érlelte meg az elhatározást a nyomda beindítására. A korabeli rendi társadalmi viszonyok között nagy jelentősége volt annak, hogy itt katolikus nyomda működött, mert Erdély felekezetiileg zárt művelődési szerkezetében sem a brassói evangélikusok Honterus nyomdája, sem a távoli Kolozsvár szintén egyházi kötődésű nyomdái nem voltak alkalmasak a katolikusok szükségleteinek kielégítésére. Ebben az időszakban a fejedelemség területén nyolc helyen működött rövidebb-hosszabb ideig nyomda, mind jelentős városok: Kolozsvár, Brassó, Szeben, Gyulafehérvár, Szászsebes, Keresd, Sárospatak, Debrecen. Katolikus nyomda Csíksomlyón kívül még csak Nagyszombatban, Pozsonyban, Lorettomban és Kassán működött, de egyik sem volt olyan hosszú életű, mint a somlyói. Erdélyben 1726-ig, amikor a kolozsvári jezsuiták is nyomdát létesítettek, ez volt az egyetlen katolikus nyomda. A nyomda történetét

²³ Reprintben megjelent velencei kiadvány a könyvtár anyagából: Sarbak, 2001.

monografikus részletességgel és körültekintően a ferences rendtörténész, Pap Leonárd foglalta össze (Pap, 2000).

A Kájoni-nyomda első nagy munkája Kájoni János nagy énekeskönyve, a *Cantionale* volt 1676-ban, ami egymaga is fényt vet a korabeli nyomdatechnika magasan fejlett szintjére. E könyv jelentősége a csíki és a moldvai katolikusok ének- és imahagyományának megtartásában felbecsülhetetlen; Domokos Pál Péter és mások részletesen foglalkoztak vele (Domokos, 1979). Újra (részben Balázs Ágoston által átdolgozva) kiadták 1719-ben és 1805-ben (Domokos 1986). Kájoni életében, 1687-ig még legalább tíz könyv készült el, nem mindegyikből maradt fenn példány az utókorra; volt köztük iskolai könyv, imakönyv, zsolozsmáskönyv, filozófiai fordítás. A nyomda működési engedélyét már alapításakor megkérték Rómából, de mivel az irat nem volt fellelhető, 1772-ben újra kérték hivatalos engedélyezését, amit akkor meg is kaptak. Felszerelését a 18. század folyamán kétszer is bővítették. A zárda számadáskönyveiben és leltáraiban a 17. század végétől 1754-ig találhatók adatok a nyomdáról (és a könyvkötő műhelyről), azután külön számadáskönyveket vezettek a nyomda és a könyvkötő műhely számára. A forrásokból fény derül a ferencesek gondosságára, nyomdát féltő szeretetére. Vigyáztak minden betűre, minden szerszámmra, hiszen ez a nyomda régóta hiányzó, nagy becsben tartott intézménye volt a kolostornak és a katolikus székelységnek (Muckenhaupt, 2005: 523).

A nyomda működésében 1848-ig nem volt fennakadás; akkor a felkelő székelyek felszólítására kinyomtatták a *Hadi Lapot*, aminek később osztrák megtorlás lett a következménye. A háztörténetből (későbbi megfogalmazásban) megismerhetők a részletek is: Gál Sándor, a felkelők parancsnoka lefoglalta a nyomdát, mikor a házfőnök vonakodott a parancsát teljesíteni, és egy volt református prédikátort nevezett ki igazgatónak:

„Gál Sándor úr, a felkelő székelység parancsnoka, midőn a házfőnök, P. Veres Ignác, a parancsnok úr kiáltványait kinyomatni vonakodék, a nyomdára kezet tett, annak igazgatását egy volt református prédikátorra, Bíró Sándorra bízta, ki kiáltványokat és újságot nyomatott. A következő évben azonban a császári katonai parancsnokok éppen ezért nemcsak letiltották, hanem egyszerűen a fiskus részére nyomdánkat le is foglalták” (Albert, 1939b: 10).²⁴

A házfőnök az 1849. augusztusi lefoglalás után még 1850 januárjában és 1851 júniusában is folyamodványokat, mentegetőzéseket írt az osztrák hatóságoknak (Szócs, 2007: 232).

A nyomda és a könyvkötő műhely a 19. század végéig működött, a ferences hagyomány szerint 1900-ig, de az utolsó időkben már csak direktóriumokat nyomtattak rajta. 1859-ben még dolgozott nyomdász testvér, közülük az utolsó, Benedek Lázár 1907-ben hunyt el Csíksomlyón. A bevételi-kiadási naplókat 1884-ig vezették. Korabeli híradás 1897-ben tudatta, hogy a nyomda nem sokkal előbb beszüntette működését, és javasolta, hogy a nyomda felszerelését ne vigyék múzeumba, hanem eredeti helyén őrizték meg.²⁵ Ez így is történt: 1906 és 1910 között mint relikviát mutogatták a tanárok

²⁴ A szerző Veres Ignác házfőnök feljegyzéseit a *Historia Domus*ból idézi. Vö. Boros, 1994: 118.

²⁵ Ld. (E) 1897, hivatkozással Firtinger Károlynak a *Grafikai Szemle* 1897. októberi füzetében megjelent írására, mely a nyomda működését is méltatta. Vö. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/pdf/00099pdf>. (2008. augusztus 19.)

a diákoknak, majd 1911-ben (amikor az iskola is elköltözött Csíkszeredába) a ferencesek a nyomda és a könyvkötő műhely teljes felszerelését és a kézisajtót a kolozsvári ferences kolostorba szállították, ahol 1906-tól az új alapítású, modern felszerelésű Szent Bonaventúra-nyomda üzemelt. Itt 1926-ban még kiállításon mutatták be, és 1951-ig a kolozsvári rendházban volt, ma pedig a kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeumban van (Boros, 1994: 114–119; Albert, 1939b; Benedek, 2000b: 440–445). Cikkek, kiadványok, kiállítások idézték fel és méltatták a nyomda működését a 215., a 300. és legutóbb 2001-ben a 325. évfordulón is.²⁶

1778-ban a nyomdának külön épületet emeltek, ami a rendházhoz csatlakozott a templom nyugati homlokzata mellé benyúlva. Ezt 1924-ben bontották le, jó húsz évvel azután, hogy a ferencesek nyomdája már nem itt, hanem Kolozsvárott működött. Addig ez az épület szerves része volt a templom közvetlen környéke térszerkezetének, látképének (ahogy azt Orbán Balázs még ábrázolhatta könyvében); rajza még látható *A Hírnök* c. ferences folyóirat 1924. júniusi számának címlapján, ahol a kegytemplom homlokzata van lerajzolva.

A kiadványok között a 17. századból ismert tizenöt, a 18. századból több mint nyolcvan. Természetes, hogy a nyomda létesítésétől fogva mélyen hatott a katolikus székelység művelődési-szellemi életére, hiszen a ferencesek főleg vallásos jellegű műveket jelentettek meg: énekes- és imádságoskönyveket, liturgikus könyveket, rendszabályokat, ferences szerzők műveit, búcsús és társulati kiadványokat, szentképeket, kalendáriumokat, sematizmusokat, de nyomtattak kisebb számban jogi, orvosi, történelmi és kisebb terjedelmű szépirodalmi munkákat is (ezekből szép sorozatot mutattak be a Csíki Székely Múzeum 2001–2003-as emlékkiállításán). Érdekes, hogy a Kájoni által felállított nyomda termékei között magyar nyelvű prédikációs gyűjtemény nincsen (Szelestey N. 2003: 36). A nyomda működése szorosan összefügg a vidék katolikus iskolahálózatának a kialakulásával és fejlődésével is: a 18–19. században több latin és magyar nyelvű tankönyvet nyomtattak ki: nyelvtant, katekizmust, ábécéskönyvet, számvetéstáblát, helyesírási szabályokat és módszertani könyveket. Glósz Miksa 1884-ben számba vette az akkor ismert kiadványokat, 131-et sorolt fel (Glósz, 1884). Azóta ez a szám más források megismerése révén jelentősen megnőtt, és együttesen kb. hatszázra tehető (aminek mintegy harmadát az éves rendszerességgel megjelentetett direktóriumok teszik ki). Papp Leonárd becslése szerint (aki összeállította a kiadványok időrendben állított, teljességre törekvő listáját), ez a hatszáz ismert kiadvány a teljes termésnek mintegy a felét teheti ki; vannak ugyanis hosszabb időszakok, amikor név szerint ismertek a nyomdászok zárdában, tehát a munka alighanem megszakítás nélkül folyhatott (Pap, 2000).

A könyvkötő műhely már a nyomda alapítása előtt megkezdhetette működését, feltehetően a 17. század első felében. A legrégebb ismert kötés 1644–150 között készült Marcus Bandinus marcianopolisi érsek és moldvai apostoli adminisztrátor számára. Vannak olyan gótikus pecsétek is somlyói kötéseken, amelyek a 16. század első feléből

²⁶ A 215. évfordulóra a kiállítást a kolozsvári ferences kolostorban rendezték, a korabeli sajtóanyagot felsorolja: Benedek, 2000b: 358. A 300. évre: Tőke, 1976; a 325. évre: Muckenhaupt, 2001; vö. <http://www.csiksomlyo.ro/index/nyomda> (2003. június 28. és 2008. augusztus 19.).

származnak; elképzelhető, hogy akkor is működött ott műhely, de ezek a szerszámok máshonnan is odakerülhettek később (Muckenhaupt, 2005: 524). A somlyói könyvkötések sorában stílusokat különböztetnek meg, főként a virágkort jelentő 17–18. század folyamán, ami után (művészi kötészeti szempontból) a hanyatlás ideje következett.

5. Orgona

Csík-somlyón 1535-ben Bányai Ferenc a kántor és organista, tehát akkor már volt ott orgona. Kájoni János fiatal szerzetesnövendékként már mint organista szerepel Csík-somlyón. Az 1650-es évek első felében Somlyai Miklós házfőnök Brassóban „dupla szép Regált” vett Brassóban, majd Krakkóból hozatott „szép Positivumot” (Benedek, 2000b: 370, 422; Dávid, 1996: 16–17). Ez lehetett az, amelyről a ferences Stefano a Lopara misszionáriusi jelentésében 1654-ben említést tett, mint a csiki ferencesek felújított régi kolostorában felállított új orgonáról (Tóth, 1994: 285–289). A következő ismert orgona 1659-ben került Csík-somlyóra, Somlyai Miklós házfőnök és Domokos Kázmér tartományfőnök idejében. A prázsmári szászok akkoriban Brassóban orgonát építtettek egy János nevű orgonaépítővel, de mivel drágának találták, mégsem vették át. A ferenceseknek adományokból volt annyi pénzük, hogy megvehették és felállították. Ebben Kájoni János is közreműködött. Két évvel később, a tatárok betörése folytán ez az első orgona elpusztult, de Kájoni 1664-ben saját maga építette újjá. Később is gondját viselte, és az eseményeket írásban is megörökítette: 1681-ben „a templomban az orgonát megújította, mert egy igen szép Pedalt czinaltatott melleje” (Kájoni, 1991: 59; Boros, 1994: 98–99). Az első orgonát megvásárlása után száz évvel, 1759-ben a házfőnök újra kijavíttatta. Ezt használták a következő évtizedekben, egészen addig, amíg a régi templomot az 1800-as évek elején le nem bontották, hogy a helyébe nagyobb építsenek.

Új orgona építésére a ferencesek sokáig nem is gondolhattak, a régit szerelték be épülfőfelben levő templomukba. 1838-ban a rendház ugyan megegyezett egy olasz orgonaépítővel, de ő tüdőbajban elpusztult, mielőtt a munkát befejezhetné volna (Boros, 1994: 43). A szabadságharc után lehetett komolyabban tervezni, hogy az új orgona ügye se álljon tovább. Talán arra is gondolhatunk, hogy az első orgona elkészültének kétszáz, a javítás százéves évfordulója is sarkallta a rendházat ennek befejezésére, de lehet, hogy ez csak az utókor historikus gondolkodásmódjának visszavetítése a múltba. A rendtörténet számon tartja, hogy „a 24 változatú, pedálos és két manuálával bíró orgona Haynald Lajos akkori erdélyi püspök bőkezűségének köszönheti létét, melyet Kolonics István kézdivásárhelyi orgonagyáros 1855–59-ben készített” (György, 1930: 157). Az új orgona először a kórus első részén állott, később vitték a régi, rendes helyére (Boros, 1994: 100).

A készülő orgona javára kiterjedt gyűjtés folyt. A költségekhez hozzájárult az az adománygyűjtő körút is, amelyet két ferences, fráter Juhász Jeromos és fráter Mátyás Paskális tett meg Moldva falvaiban és városaiban 1858 novembere és 1859 februárja között, és amelyet egy korabeli feljegyzés pontosan megörökített. Ezt az utazásról készült iratot elemzéssel, értelmezéssel együtt korábban közöltem (Mohay, 2003), ebből itt csak néhány

tanulást emelek ki. Ezek a búcsújárás szempontjából is érdekesekek a Somlyót és Moldvát összefűző kapcsolatrendszer miatt.

Adománygyűjtő útjukon a barátok a következő moldvai településeket érintették:²⁷ *Kománfalva, Bákó, Argyován* (Ardeoani), *Kaluger* (Lujzi Kalugar), *Szabófalva, Román, Jás, Tirgu Frumos*, majd a Románvásár környéki falvak: *Halucsest, Tamásfalva, Miklósfalva, Dumafalva, Zsidófalva*. Bákótól délre *Nagypatak, Forrófalva, Klézse*, majd tovább délre *Foksán, Domnyest, Tekucs*, aztán a Duna menti *Galac*. Itt átkeltek Havasalföldre, és *Brailába*, aztán *Bukarestbe, Ploestbe* és tovább, *Kimpénára* mentek. *Brassón*, (Sepsi) *Szentgyörgyön, Csíkszentsimonon* keresztül értek vissza *Somlyóra*. Az út során a barátok jelentős távolságokat tettek meg. Utaztak összesen 1260–1270 kilométert, ebből Erdélyre esett 225, Moldvára 700 és Havasalföldre 340 kilométer. Tetemes távolság, gyakorlatilag egy óriási félkör a Kárpátok külső oldalán, folyóktól szabdalt, nem sokkal korábban még hadszíntérnek számító környéken. Az egyes településeken a barátok különböző időt töltöttek. Az úton töltött 93 napból (főként) utazással töltöttek 19-et, (főként) településeken 74-et. Ebből a legtöbbet, 10 napot Tamásfalván, 9–9 napot Galacon, Bukarestben és Kalugerben illetve környékén. 5 napot Halucsesten és Szabófalván (két-két részletben), 4 napot Bákóban, Iaşiban, 3 napot Foksányban, Klézseben, Nagypatakon és Forrófalván, kettőt Brăilában és Domafalván, ennél kevesebbet a többi helyen. Nincs jele annak, hogy a lélekszám különösképpen befolyásolta volna az ott tartózkodás idejét vagy az illető helyen begyűjtött pénzadomány mennyiségét.

Az ortodox környezet és a nagy távolság Csíksomlyótól egymagában is figyelemre méltóvá teszi a tényt, hogy ezen a két fejedelemségre kiterjedő területen a kegytemplom orgonájára gyűjtöttek pénzadományokat. Nem tudjuk, hogy ezt a célt hol és mennyire tudatták; a plébánosoknak alighanem megmondhatták, az egyszerű embereknek nem biztos. Ha ez a tény bármiféle mozgósító erővel rendelkezett, akkor azt éppen annyira jelentősnek tarthatjuk, mint ha csupán a két ferences rendi hovatarozása indította meg az adakozó kedvet.

Az utazás teljes bevétele a nyilvántartás szerint 457 forint 11 krajcár, a kiadások levonása után maradt 309 forint 20 krajcár. Az adományok értékének összesen 27 százalékat tette ki az út teljes költsége; a tiszta „haszon”, 309 forint mintegy 31 pár csizma értékének felelt meg. A rendházban a nyilvántartott bevételek között szerepel a „kiküldött laikus testvérek gyűjtése 48 év alatt”, ami összesen 27 357 forint 66 krajcárt tett ki; ebből egy évre átlagosan 570 forint jut, majdnem kétszerese a „moldvai koldulás” végső eredményének (György, 1930: 158).²⁸ Más nyilvántartott építési adományok a korszakban: búcsújárók adtak 1802–1850-ig 969 forintot; erdélyi provinciális 1941 forintot; a Károni-nyomda adománya 38 059 forint; környékbeli birtokos nemesek és az esztergomi prímás 1–2 ezer forintokat adtak, az erdélyi püspök adománya 3565 forint,

²⁷ A helységek nevét úgy írom *kurzívval*, ahogy azok a forrásban szerepelnek; az eltérés sehol sem akkora, hogy külön azonosítás nélkül is ne lehetne őket megérteni.

²⁸ Pozsony Ferenc szíves közléséből tudom, hogy a háromszéki Zabola egyháza számára is gyűjtöttek adományokat Moldvában.

a külső plébániákon működő szerzetes testvérek 7245 forintot küldtek (György, 1930: 158). Az orgona teljes költségét egykorú forrásokra alapozva György Lajos 5000 forint-ra tette; az 1855-ben elkészült díszes főoltár 8000 forintba került.

Az értékarányokat érzékelteti továbbá, hogy az erdélyi püspök, Haynald Lajos 1855-ben 1000 forintos felajánlást tett az építendő új orgona javára (Imets, 1890: 14). Nem érdektelen, hogy egy akkoriban megjelent újságcikk ezt egyfelől hálával nyugtázta, másfelől mintegy javaslatot tett a ferenceseknek, hogy az orgonára a búcsúsok körében is kihirdethetnék a gyűjtést:

„Nem szabad, nem illik hálászo nélkül hagyni nagyméltóságú főpásztorunk ama bőkezűségét, mely szerint a csíksomlyói köztiszteletű zárdafőnöknek 1000 váltó forintokat ajánlott s részben kézbesített is a különben fényesen ellátott templomban kézbesítendő új orgonára. Segélje a jó Isten sok ily tettekre ő nagyméltóságát! [...] Szerény javaslatképp, – hogy minél hamarább létesülhessen az új orgona – bátor vagyok a nagytiszteletű zárdafőnök urat arra figyelmeztetni: hogy ha jövő pünkösdkor hatályosan fölszólíttatnék ebbéli segedelmezésre az összeseregrendő nép, reménylem, rövid idő alatt létesülne a szép vállalat; főleg, ha tekintélyes ajkáról hangzanának a buzdító szavak” (*Religio* 1855. I. félév 68. sz. 542. p.).

A sok használat következtében, meg nyilván az első világháborús viszonyok folytán is, az orgona erősen megrongálódott, és 1930-ban elkezdtek gyűjteni egy új építésére. A régi orgona 1931 júniusáig még szólt, majd ugyanazon a nyáron a kiváló magyarországi organológus pap, Geyer József tervei szerint és a temesvári Wegenstein orgonagyár kivitelezésében beépítették az újat, ami akkor Európa egyik legmodernebb orgonájának számított (Boros, 1994: 101–103). A korabeli helyi sajtó több cikkben részletesen méltatta a nagy eseményt.²⁹ Itt működött a harmincas évek végén, majd a negyvenes években újra a kiváló organista, P. Boros Valér (Benedek, 1998). Évtizedek múlva, a hatvanas évek végén, a szocialista egyházüldözés idején, amikor Csíksomlyóról már ki voltak tiltva a ferencesek, éppen az orgona zenei és idegenforgalmi jelentőségére hivatkozva tudták a helybeli illetékesek elérni, hogy a templomot és rendházat valamennyire újra rendbe hozzassák, és hogy képzett organista kerülhessen oda a ferences P. Márk József személyében (Daczó, 2000: 52–53).

6. Plébánia

Csíksomlyó nemcsak a ferences kegytemplomot és környékét jelenti, hanem egyházi összefoglaló neve egy egyházközségnek, melyhez Várdotfalva és Csobotfalva tartoztak;

²⁹ A sajtóvisszhangra: Most állítják fel a csíksomlyói kegytemplomban Románia legmodernebb orgonáját. *Csíki Lapok* XLIII/28. sz. 1931. július 12. 1. p.; Megszólt a csíksomlyói kegytemplom új orgonája. *Csíki Lapok* XLIII/35. sz. 1931. augusztus 30. 1. p.; Orgonahangverseny a csíksomlyói templomban. *Erdélyi Tudósító* XIV/31. sz. 1931. szeptember 6. 3. p.; Csíksomlyó nagy napja. *Csíki Lapok* XLIII/37. sz. 1931. szeptember 13. 1. p. – Az orgona diszpozícióját közli: Dávid, 1996: 65–66. – Geyer József pályafutásáról rövid ismertető értékelés: Diós, 1993: IV. k. 93–94.

a hármat együtt jelölve lett aztán neve egy közigazgatási egységnek is (Benkő, 1999: II. k. 239; Nagy, 2000: 39). Ennek plébániatemploma Várdotfalván áll, ez a Szent Péter és Pálról elnevezett egyházközség, amely az erdélyi egyházmegye telegdi főesperességének csíki alesperességéhez tartozik. Az 1333-as pápai tizedjegyzékben ez mint plébánia már szerepelt. Temploma román kori lehetett, majd átépítették, 1681-ban újrászentelték. A régi templomépületekből ajtókeretek, részben befalazott csúcsíves ablakkeretek maradtak meg. A roskadozó templomot a 18. század végén, 1795 és 1805 között építették újjá, nem kis erőfeszítések árán, majd tornyát magasztották, és a 20. század elején látták el színes üveglablakkal, művészi festéssel.

A templomot körülvevő falon belül, a cinteremben ma is megvannak a régi sírok, és a falu temetője is a templom mellett a dombon található, megőrizve egy régebbi településszerkezeti mintát. A csíksomlyói plébánia több esetben volt egyházmegyei zsinatok színhelye, mint 1697-ben, amikor a püspökké kinevezett Illyés András hozott itt rendelkezéseket, 1717-ben, egy évvel azután, hogy Mártonffy György átvette az erdélyi püspöki széket, majd 1726-ban, 1732-ben, 1743-ban és máskor is (Endes, 1938: 332–333). Korán megindultak az egyházmegyei vizitációk is, ezek jegyzőkönyvei a gyulafehérvári érseki levéltárban tanulmányozhatók (Szögi, 2006; Bernád, 2006). Az 1731-es vizitáció jegyzőkönyvét közölték is (Kovács–Kovács, 2002). Az egyházmegyei vizitációk sorában a 19. századiak azok, amelyek már nemcsak a plébániát érintik, hanem a ferencesek templomát is.

♦ II. Források a búcsújárásról

A Csíksomlyóról és a csíksomlyói búcsújárásról szóló eddig felhalmozott ismeretek rendkívül széles körűek. Ennek az anyagnak teljességre törekvő szakirodalmi áttekintése korábban nem történt meg; jómagam is inkább csak előmunkálatot tudok végezni ehhez, de törekszem a teljességre. A búcsú és a búcsújárás múltját szem előtt tartva e fejezetben egyfelől azokat a forrásokat és munkákat mutatom be, amelyek a feldolgozás során hasznosíthatók voltak, másfelől olyan forrásokra is utalok, amelyek a témával foglalkozók számára a további munka hasznos segédeszközei lehetnek.

A megszokástól talán eltérően ezúttal nem a korszakokat vagy az időrendet tartom elsődleges szempontnak. Fontosabbnak látszik a beszédmód, a megközelítés, a nézőpont kérdése, az a mód, ahogy az eltérő források megszólalnak. Ezért csoportosítottam őket az alább következők szerint, s mindegyiken belül egyrészt időrendben, másrészt jelentőségüknek megfelelően méltatom, mi hasznosítható. Nem választom szét a szoros értelemben vett „forrásokat” és a „feldolgozásokat”, mert Csíksomlyóról szólva már a korai időkben, a kézbe vehető legelső munkák is „feldolgozások” voltak (mint Kájoni vagy Losteiner írásai), s ezeket ma már „forrás”-ként olvassuk. Másfelől későbbi korok „feldolgozás”-jellegű műveire vonatkozóan is feltehető a beszédmód, a nézőpont kérdése, s ebben az értelemben a „feldolgozás”-ok is „forrás”-értékűek.

A csíksomlyói búcsút nem elégséges úgy tekinteni, mint a népi vallásosság egyik megnyilatkozását, hanem együtt kell látni benne az egyházi hivatalosságot, a rendezett kultuszt, a specialisták keze nyomát is. A „népi” arculat sokáig értelemszerűen kevésbé világlik ki a forrásokból, hiszen az írástudó emberek többsége számára nem a búcsúnak ezek az oldalai voltak az érdekesek, hanem az egyházas és a nemzeti megnyilatkozások. Mégis, amennyiben konkrét részletekről szó esik, mód van arra, hogy a megrendezett és a spontán oldalt együtt láthassuk.

1. Egyháziak

Egyházi forrásokon azokat az írásokat értem, amelyek egyháziak, de nem az (erdélyi) ferencesek kezén jöttek létre. Vatikáni hivatalok, szerzetesi előjárók, missziófőnökök, vizitátorok, püspökök, papok sokan kerültek kapcsolatba Somlyóval, s ezeknek az érintkezéseknek az írásos anyaga a búcsúra vonatkozóan is forrásértékű közléseket tartalmaz vagy tartalmazhat. Ez a kapcsolat a 15. század közepe óta tart, gyakorlatilag szinte folyamatos; az írások rendkívül sok helyen vannak, még több helyen lehetnek, s évszázadokig, a 20. század közepéig latinul (vagy latinul is) készültek. Az egyházi források egy része kézirat, levéltári irat, s vagy eredeti helyén, vagy forráskiadványban hozzáférhető; más részük folyóiratban, önálló füzetben, könyvként jelent meg. Egybetartozásukat az indokolja, hogy belső egyházi nézőpontból íródtak, s noha megszületésük körülményei

nagyon eltérhetnek egymástól, közös bennük a lelkipásztori és az Egyház javának előmozdítására tett törekvés, az Egyházhoz tartozás közössége. Gyakorlati és területi megfontolásokból az *egyházi sajtót* nem itt, hanem külön alfejezetben tárgyalom.

Régóta ismert, hogy a csíksomlyói ferencesek templomáról az első biztosan ismert írott említés az 1444-ben IV. Jenő pápától kapott búcsúkiáltáság. Ez a búcsúkiáltáság Csíksomlyó épülő, Sarlós Boldogasszony (Annuntiatio, Magyarországon július 2.) tiszteletére szentelt templomának ünnepére szól a megelőző déltől a második (aznapi) vesperásig, és „gyakorlatias” értelme szerint azt tette lehetővé, hogy a nagyobb számban zarándokoló hívek anyagi értelemben is támaszt jelenthessenek a templom számára. Nagyon különös, hogy ezt a búcsúkiáltáságot *nem emlegették* azok a ferences rendtörténészek, akik Kájonitól kezdve a 17–18. században írtak Csíksomlyóról, és akik gondosan számon tartották a kiváltásgleveleket; csaknem biztos, hogy az eredeti irat elkallódhatott, és még a hagyományból sem tudtak róla. A pápai breve latin szövegét (amit a vatikáni „adminisztráció” annak idején regesztrumban felvett) először viszonylag későn, csak 1860-ban közölte forráskiadványában A. Theiner, majd ennek a kiadásnak nyomán (hivatkozással) ismertette Orbán Balázs. Latin szövegét Szabó Károly közölte a *Székelv Oklevéltárban*, utóbb rendtörténeti könyve függelékében ezt vette át György József, majd latin nyelvű regesztát adott Lukcsics Pál, magyar fordításban pedig Benedek Fidél.³⁰ Indokolttnak tartom a teljes szöveget itt újraközölni (Benedek Fidél fordításában).³¹

³⁰ Theiner, 1860: 226; Orbán, 1869: 14; Szabó K. 1872: I. k. 153–154; György, 1930: 653–654; Lukcsics, 1938; Benedek, 1944: 4–5.

³¹ „Jenő püspök, Isten szolgálainak szolgálja, kedvelt fiainknak s valamennyi jelen levelünket megtekintő híveinknek üdvöt és apostoli áldást.

Midőn megfontolt elmélyüléssel buzgón kutatók azoknak az érdemeknek fonséges jeleit, amelyekkel az egek Királynéja, Istennek dicsőséges Szűzanya, égi trónusán fölmagasztalva, mint hajnalcillag ragyog; midőn értelmünk titkos dolgai között is forgatók, hogy Ő, miként az irgalmasságnak Anyja és az igazság-nak szeretője, az emberi nemnek vigasztalója, szorgalmatos közbenjáró a hívek üdvösségéért, akik a bűnök súlyával terheltetnek és a királynál, akik Ő szült, mint oltalmazó közbenjár; méltónak, sőt inkább kötelességnek véljük, hogy a keresztény híveket ennek a szent Szűznek szüntelen tiszteletére, állandó emlékeztetere, mint valami édesgető ajándékokkal, tudniillik búcsúkkal és bűnbocsánattal hívogassuk, hogy ennél fogva alkalmasabbakká váljanak az isteni kegyelemre. Mivel tehát, amint értesültünk, a szigorúbb rendtartású ferencendiek rendházának, a Boldogságos mindenkor Szeplőtelen Szűz Máriáról nevezett templomához, mely Somlyó helység területén vagyon, az Erdélyi Egyházmegyében, Oláhország szomszédságában, közel Tatárországhoz, vagyis nem messze attól, – mely templomot újból kezdik építeni, de még felrakásában és épületében befejezetlenül áll, a híveknek nagy sokasága szokott összejönni ájtatosságnak okából és gyakran nem szűnik odagyűlni:

Mi, kívánván, hogy fent nevezett templom, amelyről úgy tudjuk, hogy illetén megépítés befejezéséhez szükséges nagy költségekben, könyvekben, kelyhekben, más egyházi ruhákban, valamint egyéb, az istentisztelet végzéséhez és szolgálatokhoz való dolgokban fölötte szűkölködik, kívánjuk tehát, hogy eme építésében befejeztessék és megfelelő tiszteletekkel illettessék, hogy a hívek ájtatoskodni ehhez a templomhoz annál szívesebben jöjjenek, és eme építés befejezéséhez és a templom fenntartásához, valamint a fent nevezett szükségletekre készségesebben nyújtsanak segítő kezet, amennyiben ott ebből kifolyólag az égi kegyelem ajándékától bőségesebben érzik magukat megelégtetteknek: Ennél fogva, a mindenható Isten irgalmából, Szent Péter és Szent Pál hatalmában bizakodva, minden igazi bűnbánónak és szentgyónását elvégzőnek, akik a fent mondott templomot évente a mi Urunk Jézus Krisztus Anyjának, Sarlós Boldog-

Bizonyosnak látszik, hogy a búcsúkiváltság Mária-kegyhelyet ismer el, s talán néhány éves, de inkább évtizedes gyakorlatot szentesíthet (sokkal hosszabb múltra nemigen gondolhatunk, ha hihetünk Benedek Fidél már idézett érvelésének, amely a ferencesek csíksomlyói meglepedésének idejét az 1440-es évek elejére teszi). Az is bizonyos, hogy a breve élő vallásgyakorlatot és élő szerzetesi közösséget feltételez (és honorál), ahol nagy a szegénység; ez akkor és a későbbi évszázadokban is így volt mindig. Afelől semmit sem tudunk, hogy Sarlós Boldogasszony ünnepén kívül mikor máskor jártak még zarándokok a kegyhelyre, más Mária-ünnepek vagy egyéb ünnepek is kitüntetettek voltak-e. Feltűnő, hogy a Keleti-Kárpátok egy eldugott ferences templomának szóló búcsúkiváltság egyenesen Rómából érkezik. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen rendelkezés mögött kapcsolatok egész hálózata van, amelyen keresztül a kérések, információk áramolhatnak oda és vissza. Nem tudunk biztosat arról, kik és milyen formában kérték a búcsúkiváltságot Csíksomlyó számára, arról sem, kik és milyen formában adtak tájékoztatást az ottani viszonyokról. Talán akad egyszer szerencsés kezű kutató, aki a megfelelő levéltárakban ezeket megtalálja. Benedek Fidél alapos okkal úgy véli, hogy a csíksomlyói ferencesek kérése az illetékes rendi előjárók útján juthatott Rómába, akik közt ott találjuk a Székelyföld apostoli megbízottjaként P. Ujlaki Dénest, a boszniai vikáriusság főnökét, P. Vajai Jánost és P. Kenyeres Fábiánt. Nem lehetetlen, hogy közreműködött Hunyadi János is, aki közvetlen levelezésben állott a pápával, és követeit is járatta Rómába. Ez a kapcsolat nem volt egyedülálló, nem korlátozódott Csíksomlyóra: hasonló pápai kiváltságok segítségével más templomok is épültek Erdélyben Szászvárosban, Szebenben, Besztercén (Benedek, 1944: 10–11).

A következő kétszáz évben, egészen addig, amíg a somlyóiak, illetve a ferencesek saját írásai elkezdtek megjelenni, kizárólag egyházi forrásokra támaszkodhatunk. Mivel a csíksomlyói ferences zárda a maga módján egyedi és központi szerepet töltött be Erdély katolikusai között, az 1620-as évektől kezdődően vannak évtizedek, amikor sokszor szerepel azokban a jelentésekben és levelekben, amelyeket olasz, bosnyák, magyar és más nációnkhoz tartozó egyháziak Rómába, a Propaganda Fide kongregációhoz vagy a jezsuita rendi központba küldtek. Benda Kálmán, Tóth István György, Sávai János, Galla Ferenc, Molnár Antal forráskiadásai és feldolgozásai sokat feltártak ebből az anyagból (más-más színvonalon, más-más mutatózási eljárásokkal);³² közvetlenül a búcsújárásra

asszony ünnepét megelőző déltől másnap estig ájtatosan meglátogatják, valamint az építés befejezéséhez, a templom fenntartásához és a fent mondott dolgokhoz segítő kezet nyújtanak, a rájuk váró bűnbánati elégtételből jelen levelünk által kegyesen 7 évi búcsút engedélyezünk a mostani időtől örökké tartó jövőre szóló érvénnyel.

Kelt Rómában, Szent Péternél, az Úr megtestesülésének 1444. évében január 27-én, pápaságunk 14-ik évében.” (Benedek, 1944: 4–5.)

³² Szakszerű, sokaknak mintául szolgáló forráskiadvány: Benda, 2003; a búcsúra is jelentős forrás: Benda–Kenéz, 1989; a kétségkívül érvényesülő jó szándék mellett is sok kívánnivalót maguk után hagyó könyvek: Sávai, 1993; 1997; 1997b; ezek szakmai kritikája: Benda–Tóth, 1994; Tóth, 1998. Tóth István György szinte teljes (sajnos túl korán lezárult) munkásságát felsorolhatnánk (1994; 2001; 2002; 2005). Galla Ferenc könyve (2005) jóval a halála után jelent meg, Fazekas István igen gondos sajtó alá rendezésében, aki a későbbi szakirodalmat is beledolgozta a jegyzetekbe, nagyban megkönnyítve ezzel a hasz-

vonatközoan viszont alig található benne valami, az viszont annál fontosabb: 1649-ben egy irat megemlíti a somlyói búcsújárást, egy másik a templom egyik oltára számára kért pünkösdi búcsúkiáltást. A rejtőzködő anyag megfelelő történelmi szakismeretek birtokában további feltárást és kiaknázást igényel.

A 18. századtól jelentős egyházi forrásanyagot hozott létre a ferences rend és az erdélyi *püspökség* érintkezése. A püspökségtől jogilag független ferences rend lehetett a kezdeményezője annak, hogy a püspökség vizsgálja ki a Somlyón megeseett csodás eseményeket, és azokat jóváhagyva legalizálja a kegyszobor tiszteletét. Az első ilyen törekvésnek 1746-ból van nyoma, de ennek a püspöki vizsgálatnak a jegyzőkönyvére eddig sajnos nem sikerült rábukkanni a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban, a bizottság működéséről nem tudunk részleteket (Jordánszky, 1988: 138; Boros, 1994: 63 skk.).³³ Az ekkor számba vett csodák a ferencesek saját anyagában maradtak meg (ott térünk rájuk vissza). A második bizottságot Kollonitz László erdélyi püspök küldte ki 1779-ben, de ő hamarosan elkerült Erdélyből, váradi püspök lett, így ez a vizsgálat sem zárult le, noha kihallgattak 74 tanút. 1780-ban a nagy műveltségű arisztokrata főpap, gróf Batthyány Ignác került az erdélyi püspöki székbe, amit 1798-ig töltött be, és aki 1784-ben maga is tapasztalta Mária közbenjárását (Boros, 1994: 65). Az ő nevéhez kötődik a harmadik vizsgálat 1781-től, mert újabb tanúkihallgatásokat rendelt el a csodás gyógyulásokkal kapcsolatban. Az 1784-ben elvégzett vizsgálat tanúvallatási jegyzőkönyvének eredeti, fogalmazványi példányát találta meg a székelyudvarhelyi római katolikus plébánia irattárában Bárh János, és közölte elemzéssel együtt (Bárh, 2000). E vizsgálat nyomán nyilvánították a csíksomlyói kegyszobrot „csodákkal tündöklőnek”, és a következő százötven évben a hivatkozott történetek jórészt ezekre a forrásokra támaszkodtak.

A püspökség és a ferences rend kapcsolatai szorosabbra fűződtek II. József rendeletei következtében, aki a rendeket a püspökök alá rendelte (a halálos ágyán visszavont rendelkezései között az egyházak nem voltak ott). Ennek dokumentumaiból néhányat a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban tanulmányozhattam. Rudnay Sándor püspök például 1818 februárjában levelet írt Kleberg Kerubin tartományfőnöknek Somlyóra, megtagyva, hogy Somlyón vásár- és ünnepnapokon minden rendben folyjon, sem a plébánosnak, sem a rendháznak ne legyen oka a panaszra.³⁴ Ugyancsak Rudnay püspök foglalta bele Rómába írt jelentésébe a somlyói búcsú eredetéről szóló történetet 1819-ben. Az ilyesfajta egyházmegyei jelentéseket a 16. század végén, a tridenti zsinatot követően írta elő V. Sixtus pápa, s a lassan kibontakozó végrehajtás értékes és sokatmondó forrásanyagot eredményezett Európa csaknem minden régiójában. 1725-ben szabályozták a jelentések szerkezetét (ez érvényben volt 1918-ig), s mivel a jelentéseket nagy tudású és

nálatát. Ugyancsak a vatikáni forrásanyag gondos, elhivatott tanulmányozója és kiaknázója Molnár Antal (1994; 2002; 2003; 2007), akinek 2002-ben és 2007-ben megjelent könyvei főként a magyarországi és a balkáni katolikus missziókról szólnak, és nem foglalkoznak az erdélyi helyzettel, de egyháztörténetileg és módszertanilag rendkívül tanulságosak.

³³ Lehetséges, hogy ez mégsem teljesen reménytelen, mert a nyilvántartott iratok listái között van olyan, amelyben ez a vizsgálat szerepel.

³⁴ Budai Ferences Könyvtár, stefanita iratok, jelzet nélkül.

tapasztalt hivatalnokok írták, továbbá mert Róma más utakon is beleláthatott az egyes püspökségek életébe, torzítástól nemigen kell tartani. A magyar szent korona országainak egyházmegyéiről küldött püspöki jelentések között Vanyó Tihamér 1933-ban közölte az erdélyieket is (Vanyó, 1933: XIII–XXXII).

A későbbiek folyamán szempontunkból jelentős volt az erdélyi püspökök közül Haynald Lajos, Majláth Gusztáv Károly, Márton Áron működése. Haynald Lajos püspökként többször megfordult Somlyón, a búcsúban is részt vett, ezekről a látogatásokról írások és egyházi sajtóban közölt beszámolók maradtak fenn, amelyek igen fontosak és érdekesek.³⁵ Majláth Gusztáv Károly 1898-tól volt erdélyi püspök; néhány évvel később, 1907–1908-ban rendeletekben szabályozta a somlyói búcsú rendjét, levelezett a világi hatóságokkal is, hogy elgondolásainak érvényt szerezzen, és körleveleiben többször szóba hozta Csíksomlyót és a pünkösdi búcsú kérdéseit.³⁶ Ő is gyakran járt Csíksomlyón, ezekről a bérma- vagy más jellegű utakról is rendszeresen hírt adott a sajtó. A püspök és a tartományfőnök – vagy rajta keresztül a házfőnök – is levelezett, joghatósági kérdések merültek fel, a püspök adta meg világi papok gyóntatási engedélyeit a búcsúra, s más ügyek is előfordultak.³⁷ Majláth püspök idejére esik az uralomváltás Erdélyben; az új román hatalom ugyancsak a püspök alá rendelt testületként fogta fel a ferences rendet, ezért például az adománygyűjtési engedélyekért, a költségvetés jóváhagyásáért öhozzá kellett fordulni.³⁸ Ugyancsak a püspökségen keresztül lehetett elérni bizonyos magasabb jogok és kiváltságok engedélyezését, mint amilyen a kegyhelyen a naponkénti teljes búcsú elnyerésének lehetősége, amiért Imets Károly tartományfőnök 1935-ben folyamodott és 1936-ban mondott érte köszönetet.³⁹ Ilyen volt az ún. *basilica minor* rang elnyerése; ennek eljárását az 1940-es évek elején indították meg, de csak 1948-ban hagyták jóvá, amikor hivatalosan már nem tudták értesíteni az erdélyi ferences tartományt, s még az illetékesek is csak később, hallomásból, rádióból tudhatták meg, úgyhogy évtizedekkel később Márton Áron püspök levélben kérte a pontos adatokat.⁴⁰ Egészében véve ez a forrásanyag további kiaknázást igényel, hiszen eddig tudtommal senki nem foglalkozott vele.

³⁵ Haynald Lajos püspök 1853-as lelkipásztori látogatására: GYÉL 2242/1853 (Descriptio primi itineris pastoralis..., latin felzete után a szöveg jórészt magyarul); 1854-es látogatására: GYÉL 2700/1854 (latinul). Sajtóban: György, 1853; Nagy, 1853; Puskás, 1854.

³⁶ *Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevelei*: 7012/1907. sz.; 1450/1908. sz.; 2716/1908. sz., GYÉL.

³⁷ A tartományfőnök jurisdikciós felhatalmazást kér idegen egyházmegyei papok számára: GYÉL 2541/1931; Boros Fortunát ferences tartományfőnök levele Sándor Imre püspöki helytartónak az egyházmegyei papok gyóntatási joghatósága érdekében: GYÉL 985/7/1943; Szóts Dénés házfőnök a búcsúba hívja a püspököket: GYÉL 1488/1939.

³⁸ Kollektálási engedély meghosszabbítása: GYÉL 2927/1935; a csíksomlyói ferences rendház költségvetése 1933–34-re: GYÉL, jelzet nélkül.

³⁹ A tartományfőnök levele latin nyelvű levéltervezettel együtt: GYÉL 3176/1935; a tartományfőnök köszönőlevele: GYÉL 3176/1936.

⁴⁰ Boros Fortunát tartományfőnök levele a basilica minor cím elnyeréséért (mellékletekkel): GYÉL 919/37/1943; Márton Áron püspök kéri Rómából az 1948-as vatikáni döntés hivatalos közlésének iratszámait: GYÉL 759/1/1973; Vö. Benedek F. 2000c.

Az Erdélyben megtelepedni igyekvő jezsuiták működésének kezdeti időszakára, a 16. század végére és a 17. század elejére vonatkozó forráskiadványban érdemi anyag Somlyóra vonatkozóan nem található.⁴¹ Később, Kolozsmonostoron kiépült központjukban, Székelyudvarhelyen működő iskolájukban a rend tagjai természetes módon voltak figyelemmel a ferencesekre, és ez a figyelem kölcsönös lehetett. Együttműködésüket jelzi, hogy a két rend szónokainak 17. századi prédikációs gyakorlatában az utólagos elemző sok hasonlóságot tárt fel (Szelestey, 2003). A jezsuiták magasan fejlett iskolarendszere, a 17. század végétől immár szabadon kiépített rendi szervezete, gyakorlatuk a közösségi ájtatosságok szervezésében, vezetésében a ferencesek figyelmét is magára vonhatta, csakúgy, mint a füzesmikolai könnyező Mária-kép, ami aztán a jezsuiták kolozsvári templomába került, és ami körül hamarosan komoly kultusz bontakozott ki (Szikszai, 2008). Kolozsvár a klasszikus székelyföldi katolikusságtól távolabb eső magyarság számára is elérhető Mária-kegyhely lett. A ferencesek és a jezsuiták viszonya Erdélyben sem volt mentes bizonyos feszültségektől, mert a ferencesek somlyói iskolájával szemben a jezsuiták megfogalmaztak bizonyos kritikákat, amit amazok kivédtek (Boros, 1994: 106; Bándi, 1896: 12–14). Másfelől viszont a jezsuiták valamiféle tekintélyt is jelenthettek a ferencesek számára; szónokuk jelen volt Somlyón búcsúban 1649-ben, a *Historia Domus* szerint 1764-ben ugyancsak, s ezt a tekintélyi helyzetet látom kifejeződni abban is, hogy a ferencesek a jezsuiták kolozsvári jegyzőkönyveire hivatkoznak a hargitai csatával kapcsolatban: „A csata és a győzelem történeti igazságát elismerte Kolozsvári Pál Jezsuita is, aki erről 1727-ben beszélt a nép előtt, és éppen az ő közbenjárása folytán a kolozsvári Jezsuiták P. Péterffi Domokos Ferencrendinek megengedték, hogy az ők jegyzőkönyvükből ezt ki is írhasa” (György, 1930: 262). A kolozsvári jezsuita rendház háztörténetében, amit 1701 és 1747 között vezettek, jómagam nem találtam nyomát ezeknek a feljegyzéseknek, vagy más olyanoknak, amelyek Somlyóval kapcsolatosak lennének, de ez nem zárhatja ki, hogy más írárok őriznek érdekes, fontos adalékokat (*Historia*, 1701). Egy 17. századi jezsuita író, Bzenszky Rudolf 1699-ből származó történeti kézírata a gyulafehérvári Batthyáneumban elérhetetlen; első, földrajzi részét ismertette Banner János, de ez alapján nem tudjuk megállapítani, tartalmaz-e ez a mű érdemi adalékot a témával kapcsolatban (Banner, 1913).⁴² Kunics Ferenc jezsuita szerző neve alatt jelent meg 1731-ben a *Dacica Siculica* c. könyv latinul (utóbb bebizonyosodott, hogy valójában Szilatsek Pál a szerzője – Szinnyei, 1900: VII. k. 486–487). A következő bő száz évben többször hivatkoztak rá, még az 1850-es években is (Erős, 1852; Balássy, 1856).

⁴¹ Lukács, 1969 fontos okmánygyűjteményében a mutatóban nem szerepelnek Csík, Csíksomlyó, székely, János Zsigmond szavak, miközben Dávid Ferenc, Blandrata, ferencesek igen; egy 1574-ben kelt jelentés szövegéhez (amit P. Stephanus Szántó SJ írt *Relatio de Hungaria in fide iuvanda* címmel P. Everardo Mercuriannak Rómába) illesztett jegyzetben a szerkesztő írta magyarázatképpen, hogy a somlyói zárdában 4 páter és 4 fráter tartózkodott 1572-ben, s ennek forrásául Bíró Vencelnek egy lengyelországi tanulmánykötetben megjelent írását adja meg. A 17. század első éveire vonatkozóan: Balázs, 1995. Azért érdemel említést ez a tény, mert a helyzet a későbbiekben változik, és jezsuita írásokban elő-előfordul Somlyó.

⁴² Újabb feldolgozás a szerzőről és munkáiról kéziratomban lezárása után jelent meg: Molnár 2009.

Gondolom, hogy plébániák historia domusai is tartalmazhatnak adatokat a csíksomlyói búcsújárással kapcsolatban, de e téren eddig nem volt módom alaposabban kutatni. A plébániai levéltárak ezen túl is sok rejtett kincset tartalmazhatnak még Erdélyben is. Jeles egyháziak hagyatékában ugyancsak akadhatnak személyes iratok, levelek, naplók, mint ahogy Gyulafehérvárott őrzik például Majláth Gusztáv Károly gazdasági naplóját az 1925–35 közötti évekről, ahol többször szerepel a kiadások között olyasmi, ami a csíksomlyói látogatással is kapcsolatos.⁴³ Batthyány Ignác erdélyi püspök levelezéséből Bíró Vencel közölt adatokat (Bíró, 1941). Kézírtas munkák sokasága rejthet további ismereteket Somlyóra és a búcsújárásra vonatkozóan. Példaként említem, hogy Lakatos István, az 1706-ban elhunyt katolikus pap, 1684-től csíksomlyói plébános 1702-ben készítette el kézirátát a Székelyföldről (OSZK. QuartLat. 324.), melyet Boga Alajos 1914-ben ismertetett (Boga, 1914). A szerző adatait megbízhatóaknak tartja, forrásai hitelt érdemlők. A gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött anyagról egyelőre csak másodkézből szerezhettem információkat.

Az erdélyi püspökség rendszeresen kiadott névtáraiban, sematizmusaiiban, ahol a plébániákról alapvető ismereteket olvashatunk, 1825-től kezdve már a ferencesek is szerepelnek, az egyes házaikban tartózkodó páttereket és frátereket név szerint felsorolják. Az 1882-es sematizmus ezenkívül történeti tanulmányt és az egyes plébániákkal kapcsolatban történeti fejtegetéseket is közöl latinul; Somlyóval kapcsolatban itt olvashatjuk a nagyerdei csata történetét, de ezen túl a búcsújárásra vonatkozó adatokat nem találta.⁴⁴

Az egyházi források közé sorolhatunk néhány ismert vagy kevésbé ismert könyvet is, mint Jordánszky Elek alapvető könyvét a magyarországi Mária-kegyhelyekről (Jordánszky, 1988), vagy Ferenczi Károlynak, gyergyószentmiklósi esperes-plébánosnak a csíksomlyói búcsún elmondott szentbeszédét, ami önálló füzetként jelent meg (Ferenczi, 1893). Vitos Mózes *Csíkmegyei füzetek* c. könyve ugyan pap szerző munkája, de inkább a szakirodalom körébe tartozik (Vitos, 1894/2002).

2. Ferencesek

A ferencesek *saját* feljegyzései a csíksomlyói búcsúval kapcsolatban a 18. század elejénél régebbi időből nem ismertek. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ilyenek nem is voltak vagy hogy valahonnan még nem kerülhetnek elő.⁴⁵

⁴³ GYÉL, Majláth Gusztáv Károly iratai VIII/5-b doboz.

⁴⁴ Sematizmus, 1882: 70–71. Az ebben foglalt tanulmány fordítására az 1950-es évek végén megbízást kapott Bíró Vencel, aki tanulmányt is írt „Kolosy Antal műve a gyulafehérvári római katolikus egyházmegye plébániáinak történetéről” címen; ezt Márton Áron levélben köszönte meg (Sas, 2004).

⁴⁵ A *Székely oklevéltár V.* kötetének bevezetésében Szádeczky Lajos azt írja, hogy átnézte a csíksomlyói zárda kéziratait is, de kevés eredménnyel; „a levéltár a múlt idők zivatarai között, legújabbban a szabadságharc alatt feldúlott és elpusztult. Oklevelei nincsenek.” Egyedül Losteiner Leonárd kéziratait tartja említésre méltóaknak. (Szádeczky 1896: V. k. VIII.)

1669-re vonatkozóan fennmaradt egy szoborhoz kapcsolódó csoda leírása; ez a feljegyzés csak 1746-ból származik, nem tudhatjuk pontosan, hogy az elbeszélte eset egészen pontosan milyen időszakra vonatkozik (Boros, 1994: 68–69).

A 17. és a 18. században szép számmal születtek az erdélyi ferencesekkel, a rendházak történetével foglalkozó kéziratos vagy publikált munkák. Kájoni János, Györffi Pál, Veres Lajos, Losteiner Leonárd írásai régóta ismertek, forrásként szolgáltak sok későbbi (rendi vagy renden kívüli) szerző számára.

A legkorábbi ezek közül Kájoni János kézirata 1684-ből. (Eddig és ezután is *Kájoni* alakban használom a nevét, ahogy azt a legtöbben eddig is tették, teljes joggal magyar-nak tartva Kájoni Jánost. Ugyanakkor említésre méltónak tartom Benedek Fidél érvelését is, aki határozottan érvel a név *Kajoni* alakja mellett, arra hivatkozva, hogy ő maga mindig így írta le a nevét.⁴⁶) A *Liber Niger*, vagy Fekete könyv, az erdélyi ferences kuztódia történetét írja le részletesen, alaposan, miután közli a legfontosabb okiratok másolatait. Külön fejezet szól a rendházakról, köztük az egyik legjelentősebbéről, Csík-somlyóról. Ez a mű (mely évszázadokig maradt kéziratban, így használták sokan) a búcsújárást nem említi, pedig a szerző hosszú oldalakon keresztül ad részletes leírást a somlyói zárdáról, több tucat (betűrendbe szedett) támogató ajándékát sorolja elő, és közli a konvent inventáriumát is (Kájoni, 1994: 60–67). Ez voltaképpen különös, mert mint házfőnök, ő igazán jól ismerte a csíki rendházat is, az erdélyi ferenceseket is; érthetetlen, hogy miért hallgatott volna éppen ő, aki nyomdát, iskolát alapított, orgonát épített (kétszer is, az 1661-es tatárdulás előtt és után) egy ott helyben fontosnak, jelentősnek számító ünnepéről, illetve annak múltjáról. Megtörténhet, hogy a magyarázat a kézirat kivágott lapjain lenne megtalálható: ugyanis éppen a somlyói rendházról szóló, jól tagolt fejezet közepéről hiányzik öt levél. (Ezt a hiányt a kiadásban is jelzik, és magam is láthattam, mondhatom, vérző szívvel. Alighanem sosem fog előkerülni, mi minden volt ott felírva...) A kötet utószavában Madas Edit rámutat, hogy a történeti adatok a közvetítők révén időközben közismertté váltak, emiatt nemigen volna szabad a kézirat forrástartalékait túlértékelni (Kájoni, 1991: 60, 132). A Kájoni János által összeállított

⁴⁶ Benedek, 2000b: 362. Az egyik hely a *Hortulus devotionis* címlapja, ahol a szerző megnevezi faluját is, amit Benedek *Kiskajonnak* olvas és értelmez; utóbbi fotókópiáján a szó „Kūs Kaion” alakban olvasható (György, 1930: 522; Domokos, 1979: 102). Kiskajan vagy Kiskajon nevű falut viszont a helységnévtárak nem ismernek, csak *Kiskajánt* (Căianu Mic, Románia).

György József *Kajonit* írt könyvében (György, 1930), Boros Fortunát pedig mindkét névalakot használta (Boros 1927; Bíró–Boros, 1941: 69).

A román zenetudományban Kájoni nevét *Ion Căion* alakban írják, vö. Mocanu, Vasile: *Ion Căion*. Editura Muzicală, București, 1973. A közös magyar–román kiadásban 3 kötetben megjelentetett Kájoni-kódex címloldalán voltaképp öszvér megoldást találtak ki (mellékjel nélküli a, i-jelzős névalak, mintha magyar lenne, de a K helyett C és a j helyett i, mindez nem a szerző neve, csak a kódex címeiként): *Codec Caioni saeculi XVII*. Ed. Saviana Diamandi, Ágnes Papp. MTA ZTI – Editura Muzicală, Budapest–București, 1993–1994. – Hogy latin szövegkörnyezetben ki hogy használ vagy nem használ ékezeteket, az a nyelvi-helyesírási tudatosság 16. századi állapotában még nem feltétlenül perdöntő névalakokra nézve. Továbbra is indokoltnak látom tehát a *Kájoni* névalakot.

Kájoni János nevét vette fel 2008 februárjában a Hargita Megyei Könyvtár is, erről híradás egybek közt: <http://bibliohr.topnet.ro/ujoldal/index.php?m=16&l=hu&r=27>.

és az első után később még három kiadásban megjelent *Cantionale Catholicum* énekeskönyv nem tartalmaz közvetlenül a pünkösdi búcsújárással kapcsolatos ének- és/vagy imaanyagot, miközben természetesen számos Mária-ének helyet kapott benne, amelyeket a megfelelő ünnepeken gyakran énekeltek, és amelyek közül számos a néphagyomány szerves része lett (Domokos, 1979; Kájoni, 1719). Másik ismert műve, az *Organo Missale* (1667) több Mária-litánia mellett olyat is tartalmaz, aminek felirata a „csíki monostor”, egy másik szerzőjeként Somlyai Miklós van feltüntetve. A közreadó Richter Pál kb. egy tucat Mária-litániát tart a műben olyannak, amik a csíki monostorhoz kapcsolódnak, és szerkezetük, dallamvezetésük alapján feltűnően kapcsolódnak a néphagyományhoz (Kájoni 2005). Kájoni más írásait nem volt módom forgatni, elveszett, lappangó művei is vannak, tehát nem lehet egészen kizárni, hogy valahol valamikor szót ejtett búcsús hagyományokról is.⁴⁷

Györffi Pál (1681–1748), egy későbbi ferences tartományfőnök 1729-ben jelentette meg rendtörténeti könyvét latinul Rómában, *Ortus, progressus, vicissitudines...Provinciae Transylvaniae...* címmel, amikor a custodiát provincia rangra emelték, és együtt volt minden érv, irat ennek alátámasztására. A könyv ismerteti a ferencesek történetét magyarországi megjelenésüktől kezdve, különösképp azt az időszakot, amikor (1640 és 1729 között) az erdélyi ferencesek önálló custodiát, őrséget alkottak, ami majd alapjául szolgált az önálló rendtartományi szervezetnek. Művébe voltaképp beolvasztotta Kájoni könyvét úgy, hogy forrásai között éppen csak hivatkozik rá. Somlyóról hosszan írt. A könyv magyar fordítását Domokos Pál Péternek köszönhetjük (Györffi, 1989).

Veress Lajos ferences rendtörténész (1697–1763) 1753-ban írta meg az erdélyi ferencesek régi és új tetteiről szóló, kéziratban maradt munkáját.⁴⁸ Ennek egyik, tizenöt fólió oldalas fejezete a csíksomlyói rendházzal, főként a kegyhellyel foglalkozik részletesen. E leírás fényt vet a somlyói kegyhelyen formálódó kegyességi gyakorlatokra egy olyan időszakban, amikor a későbbi fejlemények egy része még csak csírájában volt meg – de már megvolt, jól érzékelhetően kifejtettebb formában, mint huszonöt, ötven vagy nyolcvan évvel korábban (amikor Györffi, Esterházy vagy Kájoni János írtak Somlyóról). Veress szövegében találhatók ugyan utalások a régi időkre, de mindannyiszor jelzi, ha az akkoriból származó adatokat nem tudja bizonyítani és nem állítja határozottan (pl. a kegyszobor eredete, melyről még „túhegynyi” adatot sem talált a konvent és a provincia iratai között stb.). Ez az óvatossága hihetővé teszi leírásait, adatait ott, ahol ilyen bizonytalanságra nem utal.

Losteiner Leonárd (1744–1826) ismert-ismeretlen szerző. Nyomtatásban nem jelent meg egyetlen műve sem, ezért a ferences rendtörténeten túl alig tartják számon. Kájoni

⁴⁷ A Csíki Székely Múzeumban őrzik azt az 1519-es velencei kiadású *Biblia Sacrat*, amelyet Kájoni János 1671-ben adományozott a csíksomlyói ferences kolostornak, és egy másikat 1647-ből, amelyet szintén ő használt (Muckenhaupt, 2000: 21, 28).

⁴⁸ Veress Lajos: *Facies vetus et nova Transylvaniae seu Custodiae olim. Provinciae SS. Salvatoris Hungariae, nunc Provinciae Transylvanicae Fratrum Ordinis Minorum*. (Kézirat az Erdélyi Ferences Rendtartomány tulajdonában.) Egy részletének másolatát P. Papp Leonárd, a latin szöveg fordítását Bárh Dániel szíveségének köszönhetem.

után a legtermékenyebb szerző, jelentős életművéből később sokan dolgoztak, sokat merítettek. Mint a rend fiatal történésze 1777-ben fejezte be első monumentális, 987 számozott oldalt, indexeket stb. tartalmazó kéziratát a csíksomlyói rendház történetéről,⁴⁹ ezt címének első szavai (*Cronologia Topographico-Chorographica*) után *Chronologia* címen szokás emlegetni.⁵⁰ Ebben a számozott fejezetekre (caput) tagolt kéziratban olvasható a csíksomlyói templom, a kolostor és környéke története, az alapítástól 1777-ig; értékes része a később lebontott középkori templom részletes leírása, meg a templom és kolostor helyszínrajza. A kézirat latin szövege több helyen, amikor a szoborhoz fűződő csodákról van szó, magyarra vált át; ezek a szövegek tartalmilag részben megegyeznek azokkal a tanúvallomásokkal, amelyeket pár évvel később, 1784-ben vettek fel. Ez arra utal, hogy az elbeszélők már korábban és később is elmondták őket, a régebbi mirákulumok már ismertek voltak. (Ez további érdekes összehasonlító vizsgálatokra nyújt lehetőséget.)

Ezt az első munkát jó tíz évvel később egy másik nagyszabású kézirat követte, ez talán 1786–89 között keletkezett, *Propago Vitis...* címen, és az erdélyi rendtartomány részletes történetével foglalkozik, egyenként sorra véve a konventeket és rezidentiákat.⁵¹ Ebben a részekre, articulásokra és paragrafusokra osztott kéziratban Csíksomlyóról főként a IV. részben van szó az alapítástól a történeten keresztül a szoborig. Értékes része ennek a kéziratnak az, amelyik az 1779-es püspöki kivizsgálásról szól (aminek anyaga, mint láttuk, még nem került elő), felsorolja a tanúkat és az általuk elbeszélte eseteket; olyanokat is, amelyeket a későbbi püspöki jóváhagyásban már nem találunk meg. Losteiner harmadik nagy kézírata a *Theatrum Orbis...*, mely a maga nemében szintén lenyűgöző munka: táblázatos formában, egymás melletti oszlopokban a teljes világ-, magyar, erdélyi és egyháztörténelmet adja a pápák, uralkodók, eretnekek, atyák és jeles férfiak stb. rendjében Krisztus születésétől 1790-ig. (Ezt a kéziratot a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őrzik, ez volt az egyetlen, amelyről a szerző neve alatt már Szinnyei József is hírt adhatott, vö. Szinnyei, 1900: 1422).⁵²

Losteiner két fontos kéziratát Csíksomlyón őrzik, soha nem jelentek meg teljes egészükben, de még részleteikben is csak szemelvényesen mások munkáiban. Sokan dolgoztak és idéztek belőlük, főképp későbbi ferences szerzők, de mások is (Benkő Károly, Balássy Ferenc, Orbán Balázs, Bándi Vazul, Sávai János, stb.). Forrásértékükre mások

⁴⁹ Losteiner Leonárd: *Chronologia Topographico-Chronographica seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae Descriptio pervetusti monasterii Csík-Somlyóviensis ad Beatam Virginam Visitantem* etc... Kolozsvár, 1777. Kézirat a Csíksomlyói Ferences Rendházban: A V 7/5254. Leírása: Muckenhaupt, 1999: 102. A kéziratot 1998-ban és 2008-ban tanulmányozhattam.

⁵⁰ Boros, 1927: 278; 1994: 170 skk. Címét elírásokkal hozza: György, 1930: 539, ezeket átvette a *Katolikus Lexikon* is. Ettől eltér Sávai János szóhasználata, aki *Descriptio* címen hivatkozik rá: Sávai, 1997: 445.

⁵¹ Losteiner Leonárd: *Propago vitis seraphicae in Transylvaniam protensa ... seu Historia Chronologico-topographica Provinciae Seraphico Transylvanicae...* Kolozsvár, 1786–1789. Kézirat a Csíksomlyói Ferences Rendházban. György József a kézirat befejezését 1803-ra teszi: György, 1930: 538.

⁵² A *Magyar Katolikus Lexikon* Losteiner rövid életrajzát hozza: Diós, 1993: VIII. k. 111. Méltatása röviden szerepel: Boros, 1927: 210–211; György, 1930: 538–539.

mellett már Orbán Balázs is felhívta a figyelmet, ami nemcsak publikált munkájából derül ki, hanem azokból a kiegészítésekből is, amelyeket a saját példányába bekötött üres oldalakra írt egy bővített kiadásra gondolva (Orbán 2006: 9, 219). Loseiner munkáiból áttekintő magyar kivonatokat készített az 1940-es években Endes Miklós, kéziratok az OSZK-ban tanulmányozhatók (a szerző 1938-ban megjelent könyvében még nem hasznosította ezt az anyagot, Endes, 1942; 1943). Nem kétséges, hogy Loseiner nagyszabású munkái nagy műveltségű, széles áttekintésű tudós ember írásai, jelentős forrásai a helytörténetnek, a művelődéstörténetnek, egyháztörténetnek. Hatása azért maradhatott korlátozott, mert munkáit nem adták ki, és a közvetítők sokszor egymástól vették át adatait.

Csaknem bizonyos, hogy kiadásra készítettek elő egy még rejtőzködőbb és számunkra forrásértékű kéziratot, amelyen ugyancsak Loseiner Leonárd neve szerepel. Az *„Is-tennek kincses tárháza mely a Csik Somlyai csudálatos Szűz Mária Szent Képénél rég üdőtől fogva osztogatatik”* c. munka eredeti példánya 2005-ben került Csíksomlyóra a ferences rendházba; a kísérőlevél szerint egy nyugalmazott magyarországi pap, Dr. Cserháti István küldte el, akihez egy, a második világháború végén elhagyott és alighanem az erdélyi ferences Papp Asztriktól származó kiskofferből került, mint „talált tárgy”. Történetét és tartalmát röviden ismertette Máriás József újságíró a *Hargita Népe* napilapban (ő volt az, akire a küldemény Csíksomlyóra juttatását az idős atya rábízta, ld. Máriás, 2005). Ez a kézirat a 19. század elejéről származhat, és öt cikkelyben rendre ismerteti a Mária-szobrot, annak eredetét és régiségét, a rajta esett természet felett való változásokat, az általa megtörtént csodákat, majd a püspök határozatát. A nyolcadrét alakú, 77 beírt levelet, 152 oldalt tartalmazó kis könyv szabályos címoldallal kezdődik, minden oldalon keret fut körbe, az oldalak vagy lapok nincsenek megszámozva; több kéz írása, szerzőt nem tartalmaz, a címoldal alján utólag (reszketeg, öreges írással, félig a kereten kívülre csúsztatva) van felírva: „Gyűjteménye Pr. Fr. Loseiner Leonárdnak”. Piros ceruzával J IV 21 jelzet szerepel az elején. Teljes terjedelme két mai szerzői ívet tesz ki. Szövege alighanem nagyban támaszkodik Loseiner korábbi kézírataira, illetve az általa ismert kézíratos forrásokra, mint Veres Lajos, Györffy Pál és Kájoni János művei, illetve azokra a tanúvallomásokra, amelyeket a csodák kivizsgálásával kapcsolatban a megelőző évtizedekben három alkalommal is elvégeztek.⁵³

Ennek a kéziratnak egy másolati példányát őrzi Kolozsvárott az Egyetemi Könyvtár Kézírtára is (jelzete: MS 1590). Ez a példány évtizedekkel az eredeti után készülhetett, valamikor a 19. század közepe táján, terjedelme 36 lap, két oldal kivételével mindegyik beírt, egy kéz írása. Ez a másolat a címoldalon már egyenletesen beosztva helyezte el Loseiner nevét, az előzővel azonos szöveggel. A szöveg apróbb különbségektől, másolási hibáktól és a korabeli nyelvi normához, illetve a másoló saját nyelvjárásához igazítástól eltekintve azonos a korábbival. Több fennmaradt példányról egyelőre nem tudunk.

⁵³ A kézirat címoldalán világosan „csik-somlyai” olvasható, ebben a régies alakban. Így használta a szót Erős Ferenc Modeszt és Teleki Domokos is (Erős, 1852; Teleki, 1993), mások, sokkal többen, a „csíksomlyói” szóalakot használták írásban és szóban. Báth János visszatérni látszik a régiesebb formához, amikor könyvében „somlyai”-t, ill. „csíksomlyai”-t emleget (Báth, 2000).

Az OSZK Kézirattárának katalógusában szerepel egy azonos című tétel Losteiner neve alatt (Oct.H. 638 jelzeten), de a példány 1945 óta hiányként van számon tartva, és csak annyit tudni róla, hogy 1906-ban vásárolták Szász Bélától 15 koronáért, s terjedelme 47 nyolcadrét levél volt. A további feldolgozás deríthet majd fényt filológiai részletekre, a csodaleírások szövegeinek azonosságaira és eltéréseire, ezekre itt nem látom szükségessé és lehetségesnek kitérni.

A kézirat betűhív leírását követően úgy látom, hogy ez az idősödő Losteiner munkája lehet, aki talán arra gondolhatott, hogy testes latin munkái után érdemes lenne egy rövidebb magyar könyvecskét adni azok kezébe, akik a II. József utáni korszak elmúltával, de még annak hatásai alatt élve a somlyói kegyzoborral és kegyhellyel kapcsolatban többet szeretnének tudni. Erre utal az utolsó oldalon *Toldalék* cím után álló szöveg: „Ide kapcsolatik a néhai püspök gróf Battyáni [sic] Ignázt rendeléséből a negyedik Pius pápától kiadott hitvallás tétele, a Te Deum Laudamus magyarul, és egynéhány Pünkösdi ájtatossághoz alkalmaztatott ének”, tehát az ismertetés után a kiadásban még imák, énekek következtek volna. A kis könyvecske elsőrangú jelentőségét abban látom, hogy olyan mirákulumleírásokat őrzött meg magyarul, amelyek a harmadik, Batthyány Ignác püspök által elvégzett hivatalos püspöki vizsgálat révén nem kodifikálódtak, és olyan szemléletet őriz, ami az előző század, a II. Józsefet megelőző időszak levegőjét hozza át az új, a 19. századba. Losteiner abból a korból jön, amikor a kegyhelyről és a kegyzoborról való beszédmódot még uralta a *csoda* fogalma, s ezt átviszi abba az időbe, amely elsősorban inkább már a *történet* iránt érdeklődik; ő maga nagy történelmi munkáival egyszerre megvalósítója ennek a váltásnak, de egyúttal fenntartója a csodáról szóló beszédmódnak is. A 19. századi ferences írók Losteinert követően – aki, mint látni fogjuk, elsőként foglalta írásba a búcsújárás eredetének történetét –, már sokkal kevesebbet beszélnek csíksomlyói csodákról, és sokkal többet Csíksomlyó történetéről. Lehet, hogy itt a historizálás korai érvényesülése érhető tetten? Vagy talán megrikultak azok a csoda-esetek, amelyekről beszélni lehetett volna? Vagy mindez az egyre inkább érvényesülő külső hatások befolyását mutatja, amikor maga az uralkodó érzi szükségét, hogy belenyúljon a szerzetesek életébe, amikor a ferenceseket is tiltások korlátozzák szabad működésükben (a felvilágosult abszolútizmus jegyében)? Szembetűnő, hogy e váltás éppen egybeesik azzal, hogy abbamarad Somlyón az iskolai színjátszás, de nagy építkezések indulnak meg, melyeknek éppen Losteiner az egyik legfőbb mozgatója. Túlás ezt úgy látni, hogy a közösségek és a lelkek építésének helyébe lassanként inkább a falak felhúzása kerül? Vagy csak arról van szó, hogy a csodák után másfajta lelki tapasztalatok kerülnek előtérbe a kegyhelyen? A csodákról szóló beszámolók hosszú sora éppen akkor marad abba, amikor 1798-ban maga az erdélyi püspök „csodákkal tündöklőnek” nyilvánítja a kegyzobrot. A vizsgálat eredményeinek latin nyelvű protocolluma régóta ismert a csíki konvent könyvtárából, noha az újabb időkben alig volt módja valakinek is használni.⁵⁴ Talán éppen a csodák (egy része) és a szobor csodatevő ereje püspöki megerősí-

⁵⁴ *Protocollum de Statua*, 1798. Kézirat Csíkszeredában, a Csíki Múzeumban. Csaknem biztos, hogy egyszer érdemes lenne lefordítva vagy két nyelven kiadni.

tésének ténye hozta magával azt, hogy már kevésbé volt szükség újabb és újabb csoda-történeteket a bizonyítás szándékával felírni.

Röviden térek csak ki arra, hogy az eddig idézett szerzők a ferences rendtörténetírásnak ahhoz a vonulatához tartoznak, amelynek mostoha utóélete egyáltalán nem kivételes, s amelynek egyik első rövid elemzését Molnár Antal végezte el Blahó Vince munkásságával kapcsolatosan. A magyarországi ferencesek szalvatoriánus provinciájában 1742-ben írták elő a rendházak történetének összeállítását és folyamatos vezetését, s a római rendi vezetés 1765-ben kötelezte a rendtartományokat történeti dokumentumaik összegyűjtésére. Ennek a törekvésnek volt megtestesítője Friedrich Urbán, Blahó Vince és mások, akik háztörténeteket írtak meg a legkülönbözőbb helyeken. Jellegzetes egyháztörténet-írók voltak ők: évtizedeken át gyűjtik az anyagot, eredményeiket vasos kötetekben összegzik, s az ő fóliánsaiból, okmánymásolataiból azután történészek nemzedékei élnek, s eredményeik majd nemzedékekkel később válnak hozzáférhetővé a szélesebb történész szakma számára. Ezzel a rendi történetírás körébe tartozó műfajjal mégis a legkevésbé foglalkoztak, amit magyaráz ennek az anyagnak latin nyelvűsége, a világi történetírástól való elszakadása és az, hogy tényanyagukat a 19. századi pozitivisták monográfiák alaposan kiaknázták. A renden belüli történeti érdeklődés megelégnéklése részben a jezsuiták által kezdeményezett általános egyháztörténeti munka hatásának is betudható. Emellett az egyre több belső problémával szembenéző rend számára a történeti múlt példái kiváló eszközt jelentettek a ferences szellem és öntudat erősítéséhez, a belső és külső legitimációhoz (Molnár, 2004).

A csíksomlyói rendházban vezetett *Historia Domus*ok kéziratos kötetei közül az első az 1764 és 1827 közötti évekre terjed ki, a Csíki Székely Múzeumban őrzik, címe: *Historia Domus, seu Conventus Csik-Somlyoviensis, Ordinis Minorum Sancti Patris Francisci Strictioris Observantiae Provinciae Transilvanicae Sancti Regis Stephani*. 1764–1827.⁵⁵ A következő II. kötet (hasonló címmel) az 1838–1895 közötti eseményeket tartalmazza, de 1847 és 1876 között harminc év hiányzik belőle, csak utólag, 1865-ben írtak fel néhány fontos eseményt 1849-ből. A kötetek nyelve 1841-ben váltott át latinról magyarra, addig csak szórványosan tartalmazott magyar nyelvű beírásokat.⁵⁶ A *His-*

⁵⁵ A kézirat leltári száma 6194. 1985-ben találták meg Somlyón, a falba rejtve. Muckenaupt, 1999: 192–193.

⁵⁶ Érdemes szó szerint idézni a váltás megindoklását, mert ebben a szövegben a magyar nyelvűség melletti szép állásfoglalást olvashatunk:

„Meg ne ütdjél szíves olvasóm! hogy eltávozva az eddigi szokástól, magyarul szólítalak meg, s több érdemes férfiak helyesléséből Zárdánk évkönyvét anyánk – ez az édes magyarhon – nyelvén jónak látom folytatni. Hogy eddig minden történeti irataink és jegyzetéseink a tudós latin nyelven írtak, az nem csoda, s ez a korszellemnek volt tulajdona. Most a század lelke megváltozott nálunk is, valamint sokkal előbb éspedig mondhatlan haszonnal az Olasznál, kinek leginkább kellene a latin nyelvhez ragaszkodnia, a Franciánál, németnél, s minden világosodottabb nemzetnél. Ezek mindent saját nyelvükön folytatnak, az Isteni szolgálatot kivéve. Erre törekednek országgyűléseink, s a magyarországiak igen nagy sikerrel csaknem mindent is kivittek a magyar nyelv hivatalos és általános királynéskodására. Utána izmos léptekkel halad testvérhúga. Mik vele kivált ily érdekes, haszonteljes erőlködésében kezdet fogunk. Azt pedig csak azzal is igen nagy előmentére tesszük, ha a történet dolgokat, minden eseményeket azon nyelven írjuk meg, melyen ő kívánja azokat olvasni, és kívánja olyaktól is értetni, kik latinul nem tudnak elegen-

toria Domus harmadik kötete 1897 és 1912 közötti eseményeket örökít meg. A következő időszakot tartalmazó kötet nincs sem a helyén, sem más elérhető archívumban, még nem került elő a begyűjtésből. Ilyenformán mintegy 150 év anyaga tanulmányozható. 1945 után a hasonló feljegyzéseket már titkolták, óvatosan kezelték, a szétszórátás után pedig lehetetlen is volt *historia domus*-t írni; mégis, a hatvanas években a helyben működő Daczó Árpád Lukács titokban vezetett *historia domus*-t, ami az ügyes rejtegetés folytán meg is maradt. Ezek a régiebb és újabb feljegyzések nem a nyilvánosságnak készültek, hanem rendi előírást teljesítettek, amikor a fontosabbnak ítélt eseményeket saját használatra feljegyezték. A búcsújárásra nézve a kötetek rendszeresen tartalmaznak adatokat az 1880-as évektől mintegy húsz éven át, majd lassan a pütkösi bejegyzések formálisabbá válnak, megritkulnak. A *Historia Domus*ok adataiból sokat hasznosított és közölt könyvében Boros Fortunát, de a figyelmes átnézés számos további érdekes adat előbukkanását eredményezte.

Forrásértékünk bizonyult a búcsújárás szempontjából egy 18. század végi, 19. század eleji kéziratos prédikációgyűjtemény is, amelyben egyebek mellett Somlyón pütkösdkor elmondott beszédek is találhatók.⁵⁷

Közvetve, de akár közvetlenül is forrásanyagot jelenthetnek a búcsújárásra vonatkozóan a protocollumok, inventáriumok kötetes kéziratai. Ezek gyűjteményét a Csíki Székely Múzeum és a csíksomlyói Ferences Rendház őrzi. Betekinthettem néhányukba, de mivel alapos feldolgozásukat kiváló és hozzáértő kutatók folyamatosan végzik, nem éreztem magam illetékesnek.⁵⁸ Hogy mi minden található a rendházban, a templomban, a kegyszobor körül, az alkalmasint tárgyi mivoltában is fényt vethet a kultuszra, a csodákban való hitre, a zarándoklatokra és búcsújárásokra, az ajándékozók személye pedig a társadalmi kapcsolathálózatokra vonatkozóan lesz majd elemezhető. Az adománygyűjtő utakról, a vallásos társulatokról, a könyvtárakról, a körlevelekről külön-külön értékes kötetek sora áll a kutatók rendelkezésére. A nyomdára vonatkozóan fontos forrás az *Inventarium Typographia Csik Somlyoviensis 1825.*, amelyben többek között az eladott könyvek részletes adatai találhatók, köztük 1826-ban és 1834-ben felírták a pütkösdkor elkelt könyveket. A maga nemében egyedülálló kötet elemzését, közzétételét Papp Leonárdnak köszönhetjük (Pap, 2000).

dőképpen; annál inkább, hogy ezek a történetek legtöbbször magyar nyelvűekről és között vitettek végbe s estek meg. Vajha régiebb adataink is, például a t. p. Losteiner drága munkái nemzeti nyelvünkön irattak volna meg, vagy fordításban volnának meg, miszerént átláthatnánk belőle nemes nemzetünk mind régi mind mostani botlásait, jogait, ést. – Most sokan, kik diácul tudnak is, ha magyar könyveket kaphatnak, a latinokat mellőzni szokták, és eképp sok szép és hasznos történetek, melyek nemzetünket legközelebből érdeklik, mivel latinul vagynak feljegyezve, többnyire csak a molyoktól olvastatnak.

Nem azért írjuk tehát ezeket magyarul, mintha a latin nyelvet vagy nem tudnók, vagy utálnók, hanem a megbecsülhetetlenül nagyobb haszonért. Té is utódom! kövesd iratodban példámat, és légy meggyőződve arról, hogy miszerént józan olvasóink a haza nevében áldást mondandnak ügyekezatunkre. A magyarok Istene lelke lebegjen tollaink felett! De menjünk ár az eseményekre által.”

⁵⁷ *Catalogus Contionum Festivalium* 1803. Cursus 4tus OSZK Quart. Hung. 1435/3.

⁵⁸ *Inventarium rerum et supellectilium Conventus Csikiensis 1727–1733; Inventarium rerum et supellectilium Conventus Csikiensis 1734–1751; Inventarium sacristiae Conventus Csikiensis 1755–1866; Liber Capellae Sancti Antonii ad latus montis Somlyo 1776–1914.*

Nehezebb a helyzet az erdélyi ferencesek levéltári anyagával kapcsolatban. Az egyes rendházak egykori levéltárainak igen különböző és valójában mindeddig felmértetlen (illetve közöletlen) a sorsa. Beszámolók jobb esetben az ismeretlen helyre történt kíméletlen elhurcolásról szólnak, ami után még lehet reménykedni, hogy valahonnan előkerülnek. Más esetekben a nem kevésbé kíméletlen pusztítás áldozatai lettek az irattárak. A hatalomátvétel idején a rendi központ már jó ideje Kolozsvárott volt; az itteni iratanyag egy részét a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárába, más részét állami levéltárba szállították, de évtizedek múltán is hozzáférhetetlen a rendezetlenségére hivatkozva.⁵⁹ Mindaz, amire 1950 előtt a rend historikusai és más kutatók még támaszkodhattak, szétszórva, lappangó állapotban, magángyűjteményekben, antikváriumok katalógusaiban található fel. Újabban kezdeményezték egy erdélyi ferences gyűjtőlevéltár létrehozását. Menekített iratok és könyvek egy igen szórt gyűjteménye került Budapestre, a ferencesek Kapisztrán Provinciájának Országúti rendházába. Ez főként 18–19. századi anyagot tartalmaz, levelek, szerződések, hagyatéki ügyek és hasonlóak találhatók benne, a búcsújárásra vonatkozóan érdemi adatokat nem találtam (Mohay, 2003). Nem készült még áttekintés az anyagról, sem erről, sem az Erdélyben szétszórtról, ez a téma még rátermett kutatóra vár.⁶⁰

A kéziratok anyag után rátérünk a ferencesektől származó publikációk áttekintésére.

Gegő Elek (1805–1844) számít talán az első ferencesnek, akinek megjelent írásában először olvashatunk Somlyóról magyarul: a moldvai magyar telepekről írva 1838-ban megemlítette a somlyói zárdát és a moldvaiak – 1744-ben nagy létszámú – somlyói búcsújárását is (Gegő, 1838: 6–8, 71). Gegő csíktaplocai születésű volt, a csíksomlyói ferenceseknél járt iskolába; György József adata szerint már ott belépett a ferences rendbe 1823-ban, és 1825-ben még filozófiát tanult. Távozhatott onnan, mert minden más forrás szerint csak 1826-ban Szakolcán lépett a rendbe. Mozgalmas, nyughatatlan életet élt, sokfelé megfordult, termékeny író volt, és még ferences, amikor Moldvában járt; később kilépett a rendből, és 1844-től veszprémi egyházmegyés pap lett. *Értekezés a moldvai magyarokról* címmel 1831-ben Pozsonyban megjelent művét többen is emlegetik, de nem sikerült föllelni. Mátai Mária úgy tudja, lappang, nem maradt fenn (György, 1930: 620; Mátai, 1976: 4, 47).

Erős Ferenc Modeszt (1780–1862) a következő ferences szerző, aki önálló magyar nyelvű munkát írt Csíksomlyóról és a szoborról, annak kultuszáról, és az meg is jelent 1852-ben, noha kéziratával már 1840-ben készen volt, és 1841-ben püspöki és rendi jóváhagyást is kapott kiadásához (Erős, 1840; 1852). A könyvecske nem tekinthető ismertnek, még a szakemberek körében sem. Nem hivatkoznak rá közkezen forgó áttekintések (György, 1930; Boros, 1942; Bálint–Barna, 1994; Tüskés, 1993). Kemény Katalin Csíksomlyó-bibliográfiája viszont ismeri (Kemény, é. n.). A szerző elsősorban nem történész, hanem lelkipásztor, aki korábban már három munkát tett közzé, mindegyik

⁵⁹ Az erdélyi ferences rendtartomány részéről 2006-ig még nem történt érdemi kezdeményezés az illetéktelenül eltulajdonított irattári anyag visszaszolgáltatására.

⁶⁰ A magyarországi ferences iratok, levéltárak állapotára vonatkozó írásában Borsodi Csaba megjegyzi: „Az MFL stefanita irattörödékeket is őriz” (Borsodi, 2005: 570).

valláserkölcsei tartalmú és jellegű.⁶¹ Erős alaposan tájékozódott forrásaiban, de felfogása már eltávolodott elődeiétől. Szándéka az volt, hogy érveljen a Mária-tisztelet mellett; protestánsokat térítő szándéka még erősebben mutatkozik meg kéziratában, mint annak megjelent változatában. Részlet az előbeszédéből:

„Szokták a keresztények Istennek megtestesült fia által bémutatandó könyörgéseiket most Mária majd más dicső lelkek által is ajánlani (Tob 12, 12); a szenteket és képeiket tisztelni; különösen is azt a szent anyát, kitől született Jézus, ki Krisztusnak hívattatik (Mt 1, 16) nagyobb bizodalommal közbenjárónak kérni; az ő képeit, ha csudálatosaknak tartatnak, ájtatosban tisztelni, azokat fáradságosan is meglátogatni. De szokásunkat nem mindnyájan helyeslik, azért, mintegy szánakodólag azt vélik rólunk, hogy mi még, homályosok, nem értjük az Istennek lélekben és igazságban imáadását; eféle ájtatoskodásunk miatt rólunk balítélettel vannak. Azonban helyesen-e? meglátjuk hátrább; megmutatja az idő. Én azt tartom, hogy cselekvényeink igazságosok; s annál fogva megmaradunk szokásainkban, reménylven felebarátainknak is velünk értéket: mert valamint nem illik józan észhez hibában megmaradni, úgy az igaz, jó, rendes, szép iránti vonzalmunk mindnyájunkkal közös (Jn 4, 22–23), lévén felvilágosodnunk s haladnunk kell.

Én tehát kedvező magányomban az érdekelt tárgy iránt, melyet régóta elmémben hordozok, már megállapodván t.i. hogy a Csik-Somlyai pünkösdkori nagy gyülekezetről és a boldogságos szűz Máriának képe tisztelése felől egy munkácskát adnék a világ eleibe. Ezen célra mi kitelt mindent elkövettem; mivel tapasztaltam hogy ezekről némelyek kelletinél többet, mások kevesebbet beszélnek; némelyek pedig semmit se tudnak, holott mind szellemben, mind anyagilag valóban nagynak, dicsőnek, épületesnek, szívemelőnek találom ezt a búcsújárást” (Erős, 1852: VII–VIII).

Könyve felépítését az előbeszédben így adja elő: „Osztásom ez: I. A képnek alakjáról. II. Annak régiségéről. III. A tisztelet oka és modorairól. IV. A gyülekezet felől. – Értekezéseimben különféle értelmezésekkel, hivatkozásokkal, utalásokkal és oktató intéssel élek, s végre a keresztény hitvallás cikkeit hozom fel.” E fejezetek közül a két első csak egy-két oldalas, a harmadik alig egy bekezdésnyi, az érdemi mondandó a negyedik részben van (15–32. oldal).

Erős Ferenc nem említ egyetlenegy sem a kegyeszobor csodái közül, még idézőjelbe téve sem. Nem szól semmit a búcsújárás aktuális szokásairól, annál többet időzik annál, milyen történeti fejlemények alakították a kegyhelyet, és ezt alaposan részletezi nemcsak az eredettörténet, hanem a szobor és annak részletei kapcsán is. Többet beszél elvi kérdésekről: a Mária-tisztelet szükségességéről, a közbenjárók szerepéről, de vigyáz arra, hogy (mai szóval) „kiegyensúlyozott”-nak mutakozzék, és ne lehessen támadni sem a kételkedők, sem a buzgók oldaláról. Elődeinél kritikusabb, aki egymás mellé helyez véleményeket, vigyáz arra, hogy minden állítását hivatkozásokkal támassza alá; ha ezek

⁶¹ György, 1930: 499–500, Szinnyi, 1900: III. k. 1438. A Csíki Székely Múzeumban őrzik egy rövid, 15 oldalas kéziratát is, melynek címe: *Az okos és böltebb lelki életnek keresztény vonásai melyeket a Könyörgő Héten Bölts és számos akkori érdemes Halgatójának elő mutatott P. Erős Modestus A Kolos Ó Vári klastromban lévő P.P. Franciskánusoknak Egygyike 1812 Pünkösöd havának V-én* (lsz. 6254).

nem elégségesek biztos vélemény megalapozásához, akkor meghagyja a bizonytalanságot, és maga nemigen foglal állást.

Közli az 1798-as püspöki határozat latin szövegét, „kimondván, és törvényszeres alakban ki is adván, miként: A Csík-Somlyai kép csudákkal jeles és koronára méltó. Mely főpásztori végzésen alapszik csudálatossági hiedelmünk” (vagyis a püspök szavára hihető el a szobor csodatevő mivolta, nem az ismert és átadott hagyomány folytán), majd ehhez rövid eszmefuttatást fűz arról, hogy a csodák lehetőségek ugyan, de azokat Isten soha nem cselekszi bután vagy vaktában, majd így folytatja:

„az emberek, valamint hitetlenségre, úgy a felesleges hitel adásra igen hajlandók, és vannak, kik azt tartják, hogy Isten előtt kedves dolgot tesznek, ha az ő dicsőségét holmi csudáknak költeményeivel előmozdítják; mintha bizony az ő dicsősége véleményeinkre szorulna. Azért nekünk az okosság parancsolja, hogy ki-kí csudálatos képeket ott és akkor higgyen, ahol és mikor arra elegendő és győző okai vannak; mert a hitel adásban az ember valamint kelletlenül kevesebbet, úgy a mód nélkül való sokkal is hibázhat. [...] Csakis azt jegyzem tehát ide, amit mindenkinek tartani kell: hogy némely különösködőknek s akármiképpen ájtatoskodó személyeknek értelménél, ítéleténél és beszédénél előbbre való az Anyaszentegyháznak a mi anyáknak értelme, tanítása, végzése; mert tiszta és szent, s minél inkább akarja, hogy mi hívei tiszták legyünk, az ő tanításától, örökös hatóságától függők, az ájtatosságban, hitben, reménységben, szeretetben gyakorlottak, ő annál dicsőségesebb” (Erős, 1852: 27–28).

Akár úgy is olvashatjuk e sorokat, mint amelyek kissé eltávolítják az olvasót azoktól a történetektől, amelyeket az előző században oly nagy buzgalommal gyűjtöttek egybe a csodálatos kegyszobor tiszteletének igazolására. Ez a viszonyulás talán magában foglalja azt is, hogy a Mária-tisztelet helyes formáit a csodák várása vagy remélése helyett az ünneplés, annak is szabályozott, közösségi formái adják meg. A viszonyulásnak ez a változása magyarázhatja azt is, hogy míg a 18. századra vonatkozóan sokat tudhatunk a kegyszobor tiszteletéről, de annál kevesebbet magáról a pünkösdi búcsújárásról, a 19. században megfordul a helyzet, s egyre több a híradás, beszámoló, csakhogy ez egyre kevésbé viseli magát a ferencesek keze nyomát.

A 19. század második felében jószerivel csak a ferencesek gimnáziumának és tanítóképzőjének iskolai értesítői adnak hírt a búcsújárásról, más ferences forrásunk nincsen (noha itt az írók-szerkesztők között már nem csak ferencesekkel számolhatunk, hiszen a tanárok között egyre több világi volt). Az értesítők olykor meglepően sokat tudatnak, pontosan hírt adnak eseményekről, püspökök látogatásairól és a korabeli sajtóra is utalnak; Imets Fülöp Jákó ezekre utólag is visszatekintett (Imets, 1890).⁶² Szemléletformáló hatásukkal nemigen számolhatunk, de bizonyos, hogy a néhány száz példányban kiadott értesítők a diákságon keresztül széles körbe eljuthattak, és alkalmasint évtizedeken keresztül is megőrzött, fel-fellapozott emlékek maradtak.

⁶² Imets Fülöp Jákó (1837–1912) erdélyi egyházmegyes pap volt, 1867–1891 között a csíksomlyói gimnázium igazgatója, 1871–1891 között a gimnáziumi értesítő szerkesztője. Nem biztos, hogy a ferencesek nagyon szívlelték volna; neve nem szerepel sem György József, sem Boros Fortunát könyveiben, pedig a csíksomlyói iskolát mindkettő ismertet (György, 1930; Boros, 1927).

Évtizedek telnek el, mire a ferencesek újra érdemben megszólalnak Csíksomlyóról. A 20. század első éveiben Tima Dénes (1848–1913), a tanító- és kántorképző ferences énektanára írt cikksorozatot a *Szent Ferenc Hírnöke* c., újonnan indult ferences folyóirat első évfolyamába, amit később önálló füzetként is kiadtak. Tima sokat merített Loseiner kézírataiból, és többé-kevésbé követte a kegyhelyről és a kegyzoborról száz évvel korábban kialakított hagyományos beszédmód szerkezetét: szó van a kegyzoborról, annak alakjáról, régiségéről, tiszteletéről, a körmenetről stb., felidézi a korábbi hivatkozásokat. A cikksorozathoz képest a megjelent füzet szövege némiképp rövidebb lett; jelentős újdonság, hogy mindkettőben vannak fényképek is, az elsők e körből.⁶³ Tima Dénes alapján tudatta az általános ismereteket a későbbi nemzedékhez tartozó Hédly Jeromos (1885–1934), magyarországi mariánus tartomány-beli ferences, aki 1912-ben (pozsonyi házfőnökként) utazást tett Erdélyben ferences kolostorokban, útba ejtette a somlyói búcsút, és saját élményeit is megírta beszámolójában (Hédly, 1912; Gulyás, 1993: 30).

A két világháború között és utána dolgozó ferencesek között többen is foglalkoztak történeti kutatással. Ezek a szerzők – György József, Boros Fortunát, Papp Asztrik, Benedek Fidél, majd a második világháborút és a politikai változásokat követően Daczó Árpád Lukács, Márk József – számos nélkülözhetetlen munkát tettek közzé a ferencesek történetével, történeteivel és közvetlenül a búcsújárással kapcsolatban is. Adataik ugyan olykor pontosításra szorulnak, szemléletük sok ponton vitatható, de kétségtelenül átgondolt és a maga körében hiteles, illetékességük pedig kétségbevonhatatlan.

György József (1870–1945) a (neki még) rendelkezésére álló rendi iratanyagra támaszkodva teljes részletességgel közölte a rendtartomány tagjaira, a zárdák főnökeire, személyzetére vonatkozó adatokat is, összesítő kimutatásokkal együtt, valamint számos irat szövegét eredetiben vagy fordításban (György, 1930).⁶⁴ Csíksomlyóval kapcsolatban természetesen részletesen írt a kegyzoborról, a búcsúkról is.

Boros Fortunát (1895–1953) is hiánypótló munkát végzett, amikor 1927-ben az erdélyi ferencrendiek történetéről, 1943-ban pedig Csíksomlyóról írt könyvet (Boros, 1927; 1929; 1943; 1994).⁶⁵ Az ő irodalmi munkássága széles körre terjedt ki, számos imakönyvet, hitbuzgalmi füzetet is írt, de egész pályája során vissza-visszatért a Csíksomlyóval kapcsolatos témákhoz: értékes tanulmányt írt a confraterekről, a kegyzobor

⁶³ Tima Dénes nekrológjában megemlíti, hogy öregen Loseiner Leonárd kézíratos krónikájának fordításával foglalkozott behatóan, azt nagyrészt el is végezte, kéziratban van: *Csíki Hírlap* III/18. sz. 1913. május 3. Nagyon érdekes lenne tudni, megmaradt-e ez a munka. – Nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, mégis megemlítem, hogy Domokos Pál Pétert Csíksomlyón Tima Dénes keresztelte (Domokos Mária szíves szóbeli közlése).

⁶⁴ *A Magyar Katolikus Lexikon* más rendtörténeti munkáiról, latinul írt rendtartományi névtáiról is tud, és kéziratban maradt dolgozatait is említi: Diós, 1993: IV. k. 370.

⁶⁵ Sajnos Boros Fortunát Csíksomlyóról szóló könyvének új kiadását a szerkesztők megcsontkították, talán attól félve, hogy megnehezíti a csíkszeredai kiadás lehetőségét, ha az első világháború idején lezajlott eseményekről, a kegytemplom földrengés utáni helyrehozatalában fontos szerepet játszó Horthy Miklósné és Teleki Pál szerepéről meg a bécsi döntés következtében megváltozott erdélyi helyzetről újra olvasni lehet.

történetéről, és személyes élménybeszámolókat is közölt (Boros, 1922; 1924; 1928; 1940).⁶⁶

Benedek Fidél (1897–1979), a történetileg szakképzett, de a szakmunkáktól és forrástól élete nagyobb részében kényszerűen elzárt szerzetes számos más munkája mellett a negyvenes években kezdte közölni tanulmányait a csíki kolostorral kapcsolatban: írt IV. Jenő pápa búcsúkiáltásait adó leveléről, a tatárbetörésről (Benedek, 1944; 1945). A nehezebb idők beálltával, az 1960-as évektől heroikus munkával újra meg újra létrehozta rendtörténeti kézirateit, amelyek, noha olykor vitatható megállapításokat és pontatlanságokat is tartalmaznak, nem nélkülözhetők. Monográfiában írta meg az erdélyi ferences provincia történetének első részét (1640-ig), a csíksomlyói ferences kolostor történetét (ugyancsak 1640-ig), több más, Csíksomlyóval és az ott működött ferencesekkel kapcsolatos dolgozatot, illetve egy rövidebb, átfogó áttekintést az erdélyi ferencesek teljes történetéről (utóbbit 1968-ban latinul, hogy egy esetleges házkutatás után ne rögtön értsék meg), továbbá külön-külön egyes erdélyi kolostorok történetét is (Benedek, é. n.; 1967; 2000; 2002a; 2002b; 2005). Csaknem minden művének bevezetőjében jelzi beszorított helyzetét, ma is fájdalommal olvassuk az ilyen sorokat: „1977-ben [nyomdai elírás, 1967 helyett] betelt 300 éve annak, hogy Esztelneken a ferences megtelepülés beindult. Megállásra késztet a kegyelet e nagy évfordulón. [...] Nagyon szerény a teljesítmény. Ez már külső ok folytán. Ez az egykor iskolás professzoros kolostor rongyos koldussá vált. Egyetlen szellemi terméke sem maradt fenn, amiből dolgozni lehetne. Így hát csak szedegetésből készült el. De az is mégis valami. Aki tudja, pótolja ki. Ha valaha ráakadna a Háztörténet kötetekre és a levéltári anyagra. A kötelezettség csak nem szűnt meg. A 300 esztendő többet vár és érdemel” (Benedek, 2005: 96). Művei csak jóval halála után jelentek meg. A sajtó alá rendező, szerkesztő Sas Péter igyekezett gondos munkát végezni, de a kiadás igényei vagy más okok, úgy látszik, nem mindig kedveztek a filológiai pontos munkának. (Valójában nem tudjuk meg az egyes művek keletkezési idejét, módját, sok kérdés marad tisztázatlan. Ugyanaz a szöveg többször is megjelent más-más kiadásokban.) A gyűjteményes kötetek más ferences szerzők, főként Pap Leonárd más témákba vágó dolgozatait is tartalmazzák (Pap, 2000; 2002a; 2002b). Benedek Fidél történeti adatait még kézirateiból többen is hasznosították publikációikban, mint Sávai János, Muckenhaupt Erzsébet, mások hivatkozás nélkül használták (Sávai, 1997; Muckenhaupt, 1999; Daczó, 2000).

Papp Asztrik (1916–1985) lelkipásztor és költő volt, hányatott életet élt (éveket töltött munkatáborban, és halála sem volt természetes). Amikor a második világháború után visszatért Erdélybe és a ferences rendbe, megírta *A csíksomlyói pünkösdi búcsú c.* kéziratát, ami aztán jóval halála után jelent meg (Papp, 1995).⁶⁷ Ha a Mária-szoborról szóló korábbi írásokat nem vesszük tekintetbe, akkor voltaképpen ez a munka az első

⁶⁶ Más, nem Somlyóval kapcsolatos írásai: Boros, 1925 (röpirat az alkohollal szemben); 1927b (röpirat a szektákkal szemben); 1936 (imakönyv nők részére).

⁶⁷ A kézirat sajtó alá rendezése során alapos szöveggondozást végeztek, és némely részeket kihagytak, rövidítettek, ami csak az eredeti kézirrattal való összevetésből derült ki. A szerző verseskötetének címváltoztatása is az általa olyannyira kedvelt Csíksomlyóra utal: Papp, 1994.

(és egyetlen), amit ferences szerző önállóan a somlyói búcsújárásról írt. A nagyobb dolgozat terjedelmű könyvecske valószínűleg az 1946 utáni évek valamelyikében készülhetett, és a mikházi keresztalja követésén keresztül mutatja be a búcsújárást. Számos néprajzi, népeleti vonatkozásra kitér, és használja a korszak néhány fontos, ismert néprajzi szakkönyvét is (mint pl. Bálint Sándorét), de nem törekedett arra, hogy a korábbi múlt-ra is kitérjen, inkább a korabeli jelenkor részletes bemutatása ez.

Daczó Lukács (1921–) a kortárs ferencesek között a leginkább elkötelezett „Csíksomlyó titka” kutatása mellett. Többször elmondta interjúbán, hogy kommunista családi környezete ellenkezése mellett lett ferences, és a rendnek köszönheti szellemi-lelki kibontakozását. Ő lehetett az első ferences, akit a szétszórás és internálás után 1957-ben püspöki közbenjárásra visszaengedtek Somlyóra, s attól kezdve tizenhárom éven át ő volt a kegytemplom lelkésze. Mária-tisztelete talán még a ferences hagyományon belül is kiemelkedő és érzelmileg gazdag. Mindezek a motívumok belejátszottak, hogy már a hetvenes években elmélyedt a gyimesi hitvilágban megismert Babba Mária alakjának kutatásában, s erről közölt dolgozatai után figyelme egyre inkább Csíksomlyó felé fordult (Daczó, 1980; 1991). Itt látta megvalósulni a legigazibb találkozást a kereszténység felvétele előtti magyar vallási hagyományok és a kereszténység Mária-tisztelete között, s arra törekedett, hogy a „pogány” kori hagyományokat az idők homályáig (egészen a vélt sumér rokonságig is) visszakövesse, a keresztény tradíciót pedig teljes gazdagságában kibontsa. *Csíksomlyó titka* című könyve sokéves munka után 2000-ben jelent meg, nagy figyelmet keltett, és a szerző előtt megnyitotta azoknak elismerését is, akik a hivatalos történetírással erős oppozícióban a sumér rokonságot tekintik a magyar őstörténet kiindulópontjának; továbbá azokat is, akik a kereszténység előtti feltételezett táltos hagyományokat a kereszténységgel ötvözve egy sajátos szinkretista vallási konstrukciót hoztak létre.⁶⁸ Saját rendje és a püspökség elismerését kevésbé tudta kivívni, de továbbra is kitaratóan dolgozik, és gyűjti anyagát további feldolgozásokhoz (Daczó, 1997; 2000).

Márk József (1927–) lelkipásztor és organista, a kortárs ferencesek (és minden más kor ferencesei) között ő az, aki élete során a leghosszabb időt töltötte Csíksomlyón, 1970 óta teljesít ott szolgálatot. A folytonosság képviselője, aki először nem is papként, hanem organista-kántorként kerülhetett oda Márton Áron püspök közbenjárására. Többször volt házfőnök, és sokáig ő volt a rendszerváltás utáni búcsújárások fő megszervezője, énekvezetője. Nagy érdemei vannak abban, hogy a kolostor épülete teljes egészében visszakerülhetett a rend használatába és birtokába. Mindkét alkalommal (1980-ban és 1985-ben) részese volt a kolostor falában elrejtett könyvek és kéziratok megtalálásának. Nagyobb írásos munkája ugyan nincs, de cikkei, közlései fontosak (Márk, 2001; 2003); ugyancsak fontos, hogy a kilencvenes évek vége óta ő szerkeszti és jórészt írja is a csíksomlyói ferencesek honlapját, amin keresztül voltaképp a nagyvilágban bárhol élők tájékozódhatnak a kegyhelyről.

⁶⁸ Vö. a táltos- és egyéb honlapok sokasága között pl.: Jámor János: Az ősi Boldogasszony tisztelet. *Dobogó* III/1. sz.: <http://dobogommt.hu/dobogo/cikk.php?id=20050101092630&evfolyam=III&cszam=1>.

A ferencesek számára Csíksomlyó: otthon és központ, egyik kimeríthetetlen forrása a rendi szellemiségnek. Nagyon sokan megfordultak ott életük több szakaszában is, mint fiatal, tanuló novíciusok, klerikusok, érett és dolgoz lelkipásztorok vagy békére vágyó idősebbek. Aki Somlyón „életvitelszerűen”, rendi közösségben él, aki maga ott alakul vagy maga ott alakítja keze munkájával, szellemi erejével a helyet, az olyan tapasztalatra, olyan személyes tudásra jut el, ami teljes gazdagságában aligha mutatható vagy ismerhető meg. Ferenceseknek Somlyóról szóló írásait olvasva mindig megérezhető ennek az otthonosságnak, a bensőségnek a szelleme, ami mély belső látást tesz lehetővé, elkötelezettségénél fogva pedig a lelkesültségig fokozódó hangot is indokolja. Somlyóra régés-régén úgy tekintenek, mint arra a helyre, amely a rendben a folytonosságot képviseli, mert alapítása óta sosem szűnt meg; ezen túl természetesen a rendtagok számára Somlyó egyik helye a feladatvállalásnak belső (imádság, szerzetesi élet) és külső (lelkipásztorkodás, gyakorlati problémák megoldása) értelemben egyaránt. Hosszasabb idézeteket mellőzve is azért tartom fontosnak ezt a dimenziót, mert ez a látásmód kapott hangot minden olyan beszédben és írásban, amely a hívek szélesebb köreihez is eljutott, körükben hatott, vonzóvá, életalakítóvá lett; másképp kifejezve, ez a látásmód a környék népi kultúrájának is aktív alakítója volt nemzedékeken keresztül. Ha a búcsújárásban résztvevőket közelebből meg akarjuk ismerni, ez a ferences nézőpont, minden változékonyság mellett is megmaradó állandóságával, nem mellőzhető.

3. Sajtó

Köztudott, hogy a régi sajtóban szinte beláthatatlan mennyiségű szöveg húzódik meg. Az ötven-hatvan évnél régebbi időkre, vagyis azokra a korokra, amelyeket az emlékezettel egyáltalán nem és más forrásokkal is csak korlátozottan lehet befogni, ennek a tengernyi rejtett szövegnek felmérhetetlen jelentősége van. Témánk esetében kutatásunk időhatára, 1949/50 gyakorlatilag egybeesik az elérhető emlékezet határaival éppúgy, mint a sajtó gyökeres átalakulásának idejével; ami utána következik, az forrásként csak sokkalta erősebb forráskritikai szempontok figyelembevételével használható fel. Az 1850 és 1950 közötti száz év viszonyaiba viszont több szempontból a sajtó engedi a legmélyebb bepillantást.

Nem állítható, hogy teljesen töretlen úton járna, aki ebben az anyagban azzal a szándékkal mélyed el, hogy egy ünnep, egy szokás, egy vallási hagyomány, egy lokális és országos kisugárzású kegyhely alaposabb megismerésére néprajzi és történeti módszereket használva eljusson. Mégis, a történeti források között a sajtó talán kissé mostoha-gyerekeknek számít az elsődleges írott forrásokhoz (oklevéltári, irattári anyaghoz) képest; a néprajzban pedig a sajtó feldolgozása ugyancsak a jószerivel mellőzött eljárások közé tartozik. Tiszteletre méltó kivételek természetesen vannak. Módszertani javaslatot Szilágyi Miklós írt, aki példamutató módon vetítette egymásra az emlékezet és a sajtó által megőrzött élettörténeti, helytörténeti anyagot (Szilágyi, 2001). Sajtóanyagot felhasználó feldolgozások is születtek, ezek között jelentős Popovics Béla Munkács kultúrtör-

ténetéről írott könyve (Popovics, 2005), és ilyen például a volt székely határőrezredek vagyonának visszaadásáról vagy a kolozsvári és erdélyi szobrászatról írott dolgozat is (Kocsis, 2002; Miklósi-Sikes, 2001). Dörnyei Sándornak a cigányzenészekről összegyűjtött újság-szemelvénygyűjteménye alapján állította össze könyvét Sárosi Bálint (Sárosi, 2004). Munkám közben mégis úgy éreztem, hogy a feltárásban, feldolgozásban új utakon kell járnom.

A csíksomlyói búcsújárásról szóló régebbi említéseket keresve jó pár évvel ezelőtt kezdtem először fellapozni néhány újságot, amiben nagy hasznát vettem Kelemen Katalin Csíksomlyóról összeállított bibliográfiájának. Itt a következő régebbi újságok szerepelnek (nem számítva az 1990 utániakat): *A Hét*, *A Hírnök*, *Alföld* (Arad), *Az Oltár*, *Ellenzék*, *Erdélyi Ferencesek Útja*, *Erdélyi Iskola*, *Erdélyi Tudósító*, *Katolikus Világ*, *Keleti Újság*, *Magyar Nép*, *Pásztortűz*, *Szent Ferenc Hírnöke* (Kelemen, é. n.). Hamar megtapasztaltam, hogy ebből a „tengerből” értékes és máshol elő nem forduló adatok hozhatók elő. A kör idővel szélesedett, igyekeztem módszeresen végiglapozni egyházi és civil sajtótermékek sorát, főként könyvtárak katalógusaira, illetve hivatkozásokra alapozva, hólabdaszerűen továbbhaladva. Alább az átnézett lapokat egyenként ismertetem, de előbb néhány szempont és tanulság általánosan is megfogalmazható.

A sajtóanyag gazdagsága és szétaprózottsága idő- és munkaigényes feladattá teszi a feltárást. Újabb és újabb lehetőségek megnyílása, újabb és újabb hiányok kipótlása egyszerre vonzó és meggondolásra intő. Idővel be kellett látnom, hogy ennek a munkának gyakorlatilag nincs vége, s ahhoz, hogy eredmény születhessék, akkor is abba kell hagyni, ha a teljességtől még nagyon messzire vagyunk. A munka jelen állapotában úgy vélem, hogy ha a kimerítő teljességet nem is sikerült elérnem, olyan forrásanyag közelébe juthattam, amit eddig érdemben senki sem használt.

Csíksomlyó mint kegyhely, mint ferences iskola- és kulturális központ jelen volt és van az országos, a regionális és a lokális sajtóban, ám ennek az anyagnak a feltárásához, vagyis egy erdélyi sajtótörténethez igen kevés az előmunkálat és a segédeszköz. Alapos, hasznos bibliográfiák készültek egyes korok sajtótermékeiről; az 1867 előttiekre Busa Margit (Busa, 1996), az 1880 előttiekre Szalády Antal (Szalády, 1884), az 1911–20 közötti évekre Kemény György (Kemény, 1942), az 1919 utániakról Monoki István (Monoki, 1941a; 1941b) és Kuszálík Péter (Kuszálík, 1996) végzett hiánypótló munkát, az 1880 és 1911 közti közbülső harminc év viszont csaknem feltáratlan, ahogy az kiderül Lakatos Éva sajtóbibliográfia-szemlájéből is (Lakatos, 2000). Repertóriumok alig állnak a kutató rendelkezésére, azok inkább folyóiratokról készültek (Kertész, 1990; Borsos, 2008).⁶⁹

Sajtótörténeti feldolgozások alig születtek, ilyenek mostanában vannak kibontakozóban. A régebbi feldolgozások közül Kristóf György átfogó, filológiai alapos és eszmetörténetileg is igényes rövid dolgozatait említem meg, amelyek segítenek „betájolni”

⁶⁹ Ezek alapján repertóriumra van (a teljesség igénye nélkül) a következő erdélyi lapoknak: *Erdélyi Helikon*, *Erdélyi Iskola*, *Erdélyi Múzeum*, *Hitel*, *Kalotaszeg*, *Keresztény Magvető*, *Napkelet*, *Pásztortűz*. – Újabbban folyóirat-repertóriumok jelentős gyűjteménye található a www.adatbank.transindex.ro weboldalon.

egy-egy korszak természetét, de részletekre természetesen alig-alig térnek ki (Kristóf, 1929; 1938; 1939). Száz éve már, hogy Musnay Ürmössy Lajos elvégezte három régi erdélyi hírlap, az *Erdélyi Híradó* (1828–1848), a *Nemzeti Társalkodó* (1830–1839) és a *Vasárnapi Újság* (1834–1847) monografikus, de mutatók nélkül megjelent feldolgozását (Musnay Ürmössy, 1907).

A magyar sajtótörténet fontos kézikönyveiben az erdélyi, azon belül is a Kolozsváron vagy más nagyvárosokon kívüli („vidéki”) sajtó alig kap említést. Ugyancsak alig kap helyet az egyházi sajtó, ezzel kapcsolatban inkább a politikai katolicizmus és az ideológiai értékelés ma már sokszor anakronisztikus szempontjai érvényesülnek (Kosáry–Németh G., 1985; Kókay–Buzinkay–Murányi, 1995). A helyzetten egy rövid vázlat erejéig Dávid Gyula igyekezett változtatni, amikor az 1989-es politikai változást követően a számbavétel igényével visszatekintett a magyar nyelvű romániai egyházi sajtóra (Dávid, 1990). Máig egymagában áll Huber János nagyszabású vállalkozása, aki négy erdélyi megye: Szilágy, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Torda-Aranyos sajtótörténetét jelentette meg a teljesség igényével, részletes kifejtésben, mintaszerű gondossággal (Huber, 1997). Sajnos itt sem találunk mutatót a lapokról. Alig lelhetünk fel egyházi lapokat, még a legterjedelmesebb tordai fejezetben sem.⁷⁰ Cseke Péter több alkalommal adott rövid sajtótörténeti áttekintéseket (a kisebbségi egyházi sajtóról, a cenzúráról stb.), továbbá kezdeményezője és vezetője sajtótörténeti feldolgozásoknak, melyek egy része a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen zajlik. Az ő vezetésével készült el egyetemi szakdolgozatként Antal Ildikó és Bálint Eszter munkája, a *Csíki Lapok* két világháború közötti közművelődési anyagának bemutatása. Cseke sajtóanyagra alapozva a csíksomlyói katolikus népfoiskolákról is értékes tanulmányt írt (Cseke, 2000; 2003).

Az újabban elkészült repertóriumok közül fontos az *Erdélyi Iskola* elkészült feldolgozása, Ozsváth Judit munkája, amelyhez alapos kísérőtanulmány és cikkekbe válogatott antológia is csatlakozik. A szerző a két világháború közötti egyházi sajtóról is jó vázlatot ad a kezünkbe (Ozsváth, 2003: 25–28). Az 1940–44 közötti Észak-Erdélyben jelentős szerepet játszott folyóiratokról, a *Pásztortűzről*, az *Erdélyi Helikonról*, a *Hitelről* és a *Termésről* készített négy tanulmányát foglalta kötetbe Vallasek Júlia (Vallasek, 2003). Fleisz János nagyváradi művelődéstörténész átfogó igényű könyvet írt az erdélyi magyar sajtó 1940 előtti fél évszázadának történetéről; noha nagy munka fekszik benne, mégis nehezen és korlátozottan használható, túl azon, hogy kimaradt belőle a 19. század tekintélyes része (Fleisz, 2005). A szerző a feldolgozott lapok mutatóját nem közli; elsősorban a területi különbségekre, statisztikai áttekintésekre törekedett. Sehol sem hivatkozik a szövegben forrásokra (sem sajtóra, sem szakirodalomra), csak a kötet végén áll sajátosan tagolt irodalomjegyzék. Az egyházi kiadású sajtó alig-alig került be könyvbe, csak a legfontosabbak vannak megemlítve itt-ott, egybemosva a vallásiak és a nevelésügyiék. A településtípusok szerinti, majd az egyes városok sajtóját bemutató alfejezetekből Székelyföld (Marosvásárhelyen kívül) teljes egészében hiányzik. Eszmetörténeti összefüggésekre csak ritkán derül fény.

⁷⁰ A szerző kötetéhez Arany Jánostól választott mottót: „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!”

Sajton elsősorban a napi- és hetilapokat szoktuk érteni, melyek elkülöníthetők a ritkábban megjelenő, általában nagyobb terjedelmű és igényesebb folyóiratoktól. A határ nem mindig éles, de általában elég pontosan meghúzható. Sajtnak tarthatunk havonta vagy akár negyedévente megjelenő periodikákat is, ha célkitűzésük, szerkesztésük, megcélzott, elképzelt közönségük, vásárlóik, anyagi támogatóik köre ezt indokolja. Kutatásom során elsősorban a sajtó és csak másodsorban a régi folyóiratok anyaga keltette fel érdeklődésemet. Ez az anyag egyrészt tényanyaga gazdagságával, másrészt pedig beszédmódjával, mentalitásával mond sokat.

Tényanyagát tekintve természetes módon merül föl a sajtó szavahihetőségének kérdése. Azt, hogy a sajtóban nem mindig pontos és teljes tényközlések látnak napvilágot, természetesnek kell tartanunk; azonban alighanem jó okkal feltételezhetjük, hogy tudatos torzítással, hamisítással, mellébeszéléssel a második világháborút megelőző korszakok sajtójában (még) csak ritkán találkozhatunk; ha mégis, akkor ez markánsan elválik a korrektnek szánt tényközlésektől, tudósításoktól, valójában tehát „felismerhető”, szelektálható. Az esetek többségében még a korabeli viszonyok alapos ismerete nélkül is nyugodtak lehetünk, hogy ha az újság megírta, ki volt a szónok a somlyói búcsún, akkor tényleg az volt, és nem más; vagy ha hangulatos képekben leírják a körmenetben kavargó, színes népviseletben hullámozó tömeget, akkor ott nem polgári ruhába öltözöttet látott saját szemüvegén keresztül a cikkíró. Ha előre jeleztek programokat, akkor természetesen nem mindig lehetünk biztosak abban, hogy az és úgy valósult meg, ahogy eltervezték; de az ünnepek lebonyolítása, egy püspöki látogatás, egy megemlékezés, egy felavatás előtt álló új orgona elkészültének menete nyilvánvalóan többé-kevésbé tényszerű leírás.

Ennek hátterében az áll, hogy a sajtót gyakorlatilag szubvenciók nélkül, pusztán az olvasók anyagi erejére támaszkodva lehetett működtetni, s ha a közönség nem azt kapta, ami számára hiteles és elfogadható volt, akkor egész egyszerűen elfordult a laptól, és az hamarosan megbukott. Álhírekre, áltudósításokra alapozva a formálódó polgári társadalomban nem lehetett lapot működtetni.

A sajtó beszámolóival olykor más forrásokra is ráirányítja a figyelmet; erre példa, amikor 1908-ban a *Csíki Lapok*ban beszámoltak arról, hogy az erdélyi püspök körlevelében szabályozta a búcsú rendjét (*Csíki Lapok* XXXIII/22. sz. 1921. május 22. 2. p.). A körlevelek és a hozzájuk tartozó tartalmas levelek, beszámolók ez esetben a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban feltalálhatók voltak.

A hírek, beszámolók sokszor megadják szöveggörnyezetét vizsgált témáknak, a búcsújárásnak. Ez lehet szűkebb, helyi, egyházi (1909-ben pl. leteszik az új gimnázium alapkövét Csíkszeredában, és megünneplik a tanítóképző 50 éves jubileumát, 1911-ben az ünnep másodnapján felavatják az új gimnáziumot stb.) vagy tágabb, politikai-közeleti.

A *beszédmódot* illetően a vizsgált száz év a magyar sajtó történetében – kicsit sarkítottan fogalmazva – még az a korszak, amikor a hasábocon még kimondják, amit gondolnak, és többé-kevésbé még azt mondják ki, amit gondolnak. Előtte vagyunk a későbbi totalitárius rendszereknek, amelyek a cenzúrát a külső után belsővé is tették, és ahol a leírt szavak olykor pontosan az ellenkezőjét kezdték jelenteni annak, amit szemantikailag kifejeztek. Továbbá még nem kötelező a „politikailag korrekt” beszédmód,

még sokkal kevésbé vannak tekintettel emberi, személyiségi jogokra, érzékenységekre és hasonlókra. A viták még mellbevágóan valódiak, az érvek karcosak, a mögöttük álló meggyőződések kérlelhetetlenek. A meggyőzés szándéka még naivabb, az óvatoskodás sokkal ritkább, s az megint csak nem vág össze azokkal az elvárásokkal, amelyeket az olvasóközönség támasztott a sajtóval szemben. A sajtótermékek nagy része pontosan behatárolható célközönséghez szólt, s megengedhette magának a „belső” kör számára kialakított beszédmodot, nem kellett tartania attól, hogy olyanok fognak véleményyt formálni róla, akik *kívülállók*; ha mégis, akkor azoknak a *kívülállók*nak a véleményére nem sokat kellett adni, mert (megint csak) nem ők voltak a lap fenntartói/eltartói.

A helyzet e téren persze változik az 1920-as hatalomváltást követően, a román cenzúra megjelenésével, amikortól többet kell rábízni a sorok közötti üzenetekre, és olykor máskor óvatosabban, burkoltabban kellett fogalmazni. Egy szemléletes, 1919-ben történt esetet érdemes idézni ezzel kapcsolatban egy, a két világháború közötti idők magyar kisebbségi sajtótörténetére visszatekintő könyvből, ami azt példázza, hogy az árvízi tudósítás is lehet direkt politikai utalás, ha úgy fogalmazzák meg és úgy olvassák:

„A zavaros idők első újságíró-áldozata Hámory-Hilf László, a nagyváradai Tiszántúl felelős szerkesztője volt. Nagyváradra 1919. április 20-án érkeztek meg a román megszálló csapatok, éppen húsvét másodnapján. Aznap délután zuhogni kezdett az eső, és 6–8 napig esett. A város külső részei víz alá kerültek. A falvakból háztetőket, kerítéseket sodort magával a Körös. Május első napjaiban a Tiszántúlban árvíz riport jelent meg. A riport bevezetése arról szólt, hogy húsvét másodnapján a Nagyvárad határában gyülekezett piszkos színű felhők és a szennyes áradat pusztulással fenyegeti mindazt, amit a tűzvész vörös lángjától sikerült megmeníteni. Tulbure George görögkeleti pap, cenzor, a lapot nem engedte megjelenni, a cikket »egyéni fordításban« átküldte a hadbírósághoz, és a nyomozás során kiderült, hogy a »kopfot« Hámory-Hilf László felelős szerkesztő írta. Május 13-án a szerkesztő már a hadbíróság előtt állt, amely Bendescu őrnagy elnökletével súlyos ítéletet hozott: Hámory-Hilf Lászlót hathónapi fogházra ítélték, nyomban letartóztatták és Tecuci-ba szállították, ahol az Arestul Preventivben töltötte ki büntetését. November 13-án szabadult” (Berey, 1940: 6–7.).

Az új helyzetben új helyzetértékelésekre volt szükség, s ezeket az emberek tekintélyes része éppen a sajtótól várta; mindenki attól a sajtótól, amely (személyesen, társadalmilag és kulturálisan, nem utolsósorban pedig felekezetiileg) neki szólt. A somlyói ferences házfőnök, Réthy Apollinár 1921-ben, a pünkösöd előtti vezércikkében a *Csiki Lapokban* a sötét káosz kísértéséről, a lelkek összekuszálódásáról írt, és ebben a helyzetben aktualizálta a pünkösdi Lélekhez foháskodást:

„Napjainkban is mintha az első pünkösöd előtti hangulat uralkodna, mintha az akkori sötét chaos kísértene. Valóban, most is összekuszálódtak a lelkek. Sivár, pusztá a föld, kietlen a szív, hideg a lélek. Hol találunk ebből a rendetlenségből kiutat? Pünkösöd ünnepe a Teremtő, a Rendező, az Alakító Szentlélek napja. Ilyen alkalmakkor végzi benső teremtés, átalakítás munkáját a szívekben-lelekben. [...] Szükségünk van az értelem lelkére. Annyi a rosszakarónk. Nem tudjuk, kiből mi lakik. Ellenségtől vagyunk körülveve a korzón, talán otthon is, sőt saját magunktól is kell tartanunk. Vakok vagyunk s nem látunk. Annyi töménytelen észöntel gondolat, tervezgetés, tanács közepette tehetetlenül állunk, nem tudjuk, mit tegyünk. Óh jójj, érte-

lem Lelke, világosítsd meg sötét értelmünk, tudjuk meg, ki a jóbarát, ki az ellenség, merre menjünk, hadd lássunk tisztán!” (*Csíki Lapok* XXXIII. évf. 20. sz., 1921. május 14. 1. p.).

A mai olvasó számára esetleg meglepő lehet, hogy a szerkesztők ebben az időben, a vert helyzetben sem a sorok közé rejtették aktuális üzeneteiket, hanem világosan és nyíltan beszéltek. Amikor 1921-ben az elsőként engedélyezett búcsúra a csíkszépvízi szolgabíró tilalma következtében a gyimesiek mégsem érkezhettek meg, a *Csíki Lapok*ban szókimondó véleményt fogalmaztak meg ezzel kapcsolatban: ha engedélyezik, akkor az mindenütt érvényes kell hogy legyen (kezdenek találkozni a román állam mentalitásának eltéréseivel), és felteszik a kérdést: „azt sem engedik meg, hogy egy hazáját veszített nép vallásában megvigasztalódjon?”

„Szomorú, Háromszék nem volt jelen, talán nem mert eljönni, vagy nem akart? Gyimesi jó csángó testvéreink nem érkeztek meg. Távolmaradásuk okát sürgőnyileg tudatták: »Cornea szépvízi főszolgabíró tegnap Középklokról visszaparancsolt, ezért nem ment csángó kereszt.« De azért lélekben itt voltak. Még a Regátból is akart jönni kereszt, de azt szintén leintették. – Ezekhez egy kis hozzászólni valónk van. Miben tudják ezek az urak megokadatolni elszomorító eljárásukat? Politikai célzattal tették? Elég helytelenül. Szóljanak a jelenvolt román születésű emberek – mert voltak! – csak egy szóval is, történt-e Romániát sértő kijelentés, beszéd? Vagy ezek a jó urak azt vélik, ha már előljárók s minden hatalom kezükben összpontosul, lehet egy népet vallásában mélyen sérteni? Gondolják meg: minden hatalom onnan felülről (Istentől) van, még a primpretori hatalom is! Vagy azt sem engedik meg, hogy egy hazáját veszített nép vallásában megvigasztalódjon? Ilyen eljárással megkeserítik az embereket s a bolsevizmus magját hintik el épp azok, akiknek pedig kötelességük volna azt csírájában elfojtani. Kétféle törvény nem lehet szerintem. Lehetséges-e, hogy az egyik megengedje a vallás szabad gyakorlatát s a másik eltiltsa? Vagy szabad volt a búcsújárás, vagy nem. Ha igen, miért nem engedi meg mindenki. Úgy látszik, a törvényt úgy magyarázhatjuk, amint jólesik. Avagy nem szabad a gyermeknek édes anyja vesztén keseregni? A mostohának még arra kellene törekedni, hogy megszerettesse magát, s nem meggyűlöltetnie s így anyagyilkosságba kergetni. Lám, sokkal tisztábban, világosabban, józanabban gondolkodnak a nép vezérei Csíkszeredában, számolnak alattvalóik lelki szükségleteivel s semmi akadályt nem gördítettek útjukba. Az igazi okos ember előrelátó s nagyon tapintatos és körültekintő. Hiába, Szereda város, Szépvíz még mindig csak egy kis község csupán...” (*Csíki Lapok* XXXIII/22. sz. 1921. május 22. 2. p.)

Tíz-egynéhány évvel később, amikor 1933-ban megjelent a *Viitorul Ciucului* c. lap, a helybeli román újság, annak a vallási ünnepekkel szembeni kritikus és torzító magatartását aggály nélkül teszik szóvá a *Csíki Lapok*ban:

„A Viitorul Ciucului az együttélés 15 esztendeje után nem mást kezd ki, mint a katolikus csíki székelység vallásos hitének évszázados, ártatlan megmozdulásait. Kezdi pedig az Úrnapján. Az úrnap körmenetet, amelyet pedig azelőtti számában egészen ép ésszel látott és normálisan lereferált, mára az ezeréves Nagymagyarország visszaállítására irányuló törekvésnek látja, a csíksomlyói búcsúkkal és az ezer székelyleánynappal együtt.

Azt írja, hogy Majláth püspök megjelenik ez évben a székelyleánynapon és meg fogja át-

kozni azokat a székely leányokat, akik román emberhez mennek férjhez. »Magyar szemtelenségnek«, »magyar orcátlanságnak« minősíti ezeket az alkalmakat, amelyeken egy utolsó falusi zsandár kultúrájával csak a piros-fehér-zöld színt látja mindenfelé» (*Csíki Lapok* XLV/27. sz. 1933. július 2. 1. p.).

A sajtó behatároltsága és tagoltsága egyszer-egyszer ellene is dolgozhat forrásértékének; megtörtént, hogy egy nagyváradi napilapban a szerző 1933-ban ugyanazt a beszámolót közölte, mint amit egy évvel korábban *Csíki Néplap* már lehozott (Albert, 1932; 1933).

Érdemes megemlíteni a legfontosabb lapokat, amelyek forrásértéke Csíksomlyóra vonatkozóan kiemelkedő. A legrégebbi sajtóhíradásokat az 1850-es években a budapesti egyházi hetilapban, a *Religio*-ban olvashatjuk. Huszonöt-harminc éven keresztül még nincsen jelentősebb helybeli, székelyföldi vagy csíki sajtó, ez csak az 1880-as években indul meg, addig másutt kiadott egyházi és világi újságok adnak tájékoztatást. Nagyon fontos forrás a helybeli sajtó köréből a *Csíki Lapok*, a Csíkszeredában kiadott hetilap évtizedeken át, 1889-től a második világháború végéig. Más csíkszeredai újságok rövidebb ideig álltak fenn, közülük a *Csíki Néplap* is a fontosabbak közé tartozik az 1930-as évek elejétől. A huszadik század elejétől kezdve az erdélyi ferencesek lendületesen kiformálják lapjaikat, és ezek, a *Szent Ferenc Hírnöke*, a *Katholikus Világ*, a *Hírnök* mind igen hasznos forrásanyagot tartalmaznak Somlyóról. Az első világháború után az *Erdélyi Tudósító*, majd a harmincas évektől az *Erdélyi Lapok* kiváló forráshely. A többi erdélyi lapok alkalmyszerűen jelentettek forrást. A román főváros, Bukarest magyar sajtója a somlyói búcsújárásra vonatkozóan is igen gazdag lelőhely 1900-tól kezdve az első világháborúig.

A sajtóban a búcsúval, illetve Somlyóval kapcsolatosan megkülönböztethetők szövegtípusok: ilyenek a hír, az előrejelzés (mi lesz a program beosztása), a toborzás és felhívás („jöjjenek minél többen”), a beszámoló (lelkesült vagy kritikus hangon), a tudósítás (részletesebb formában adott beszámoló), a vezércikk, a tárcsa, valamint az irodalom, a vers, a vitacikk. Ezek részletesebb elemzésétől és bemutatásától itt eltekintek.

A feldolgozott sajtót két részben mutatom be, külön az egyháziakat és külön a világiakat, többé-kevésbé megindulásuk időrendjében. A jobb áttekintés kedvéért az egyházi lapokon belül különválasztom a ferencesek által kiadott újságokat; a világi lapokat pedig táguló területi rendben mutatom be, elsőként a csíkiakat, aztán a székelyföldieket, az erdélyieket, majd a messzebbieket.

EGYHÁZI LAPOK

A *Religio* színvonalas egyházi hetilap volt, amelynek előzménye, *Religio és nevelés* címmel 1841 és 1848 között jelent meg. Számozása félévenként újakezdődött. 1851–53 között be volt tiltva, a 20. század első éveitől pedig megritkult, hetilap jellegét elvesztette. 1853-tól itt jelentek meg a legkorábbi sajtóhíradások Csíksomlyóról és a búcsújárásról, főképp az erdélyi püspök, Haynald Lajos bérma körútjairól és látogatásairól szóló tudósítások keretében, vagy a levelezések rovatban közölt beszámolók formájában. Ezek az évek az osztrák abszolutizmus időszaka volt, amikor az erdélyi magyar sajtó az 1848-at megelőző kezdeti fellendülés után mélypontra került, alig jelent meg sajtótermék; igen fontosak

tehát azok a beszámolók, amelyek első kézből tájékoztatnak. A lap cikkei országosan ismertté válhattak, s nem mellékes, hogy ebben az időben, 1853-ban Nagy Lajos, 1854-ben a csíksomlyói plébános, Puskás Tamás küldtek a lapnak részletes tudósítást, egy szignóval jelzett írás után 1856-ban Balássy Ferenc nagyobb cikke ismertette Csíksomlyót (Balássy, 1856). Később megírták a beszámolók, és főként a somlyói iskolalapításhoz, a gyűjtési felhívásokhoz kapcsolódtak. Az 1860-as évektől a belföldi egyházi tudósítások egyre szűkebb térre szorulnak vissza a lapban, majd az is megszűnik, hogy az ilyen tudósításokat országonként tagoltan közöljék, sok minden került együvé „vegyesek” cím alatt.

A *Katholikus Néplap* a szabadságharc idején indult és nem sokkal a kiegyezés után megszűnt (új címen tovább élt) képes vallásos hetilap volt, csütörtöki megjelenéssel; felépítése, rovatbeosztása idők során többször is változott, kiadója a Szent István Társulat. Lojális szemléletűen időnként átütött a 48-as nagyok iránti megbecsülés.⁷¹ A vidéki hírek, egyházközségi beszámolók között számos értékes adat húzódik meg országszerte (Zabola, Kupuszina, Máriaradna, Osló, Bukovina, Moldva, hogy csak az ismertebbeket említsük). A somlyói búcsúról hírt adott az újság 1859-ben, majd a ferences Kozma Döme több tartalmú cikket is írt bele 1861-ben, a kilenc keddi búcsúkról, a Mária-társulatokról és a búcsújárás eredetéről (Kozma, 1861).⁷²

Az *Egyházi és Iskolai Hetilap* az akkoriban Károly-Fehérvárnak nevezett Gyulafehérváron jelent meg 1867-től kezdve; elsősorban iskolai témákkal, kispapok nevelésével, a népnevelési egyletek ügyeivel foglalkozott. Az első számok egyikében Fülöp Alajos máréfalvi lelkész értékes beszámolót közölt a csíksomlyói búcsúról, amire a következő szám levelezési rovatában kritikusan reagált Györffy Lajos (Fülöp, 1867; Györffy, 1867). A hetilap további évfolyamai hiányosak, és egyelőre nem találtam bennük érdemi említést Somlyóra vonatkozóan.⁷³

Az *Igazság* c., „vegyes tartalmú katolikus tanügyi közlöny” rövid három évfolyamot ért meg 1886–1888 között. Gyergyóditrón adták ki, Bordeaux Felicián Olivér szerkesztésében, majd 1888-ban bejelentették, hogy a szerkesztést tovább a Csík megyei katolikus tanítótestület fogja átvenni (nem találtam nyomát, hogy ez megtörtént volna).⁷⁴ A lapban (melytől a megjelenési helye folytán lehetett adatokat remélni) csak egy-két rövid híradás, utalás volt található Somlyóval kapcsolatban, pl. a magyarországi adománygyűjtő körútjáról érkező György István bukaresti katolikus plébános adott hírt a somlyói búcsún a magyarság öröndes terjedéséről (*Igazság*, 1886, VII. 20. p.).

⁷¹ Amikor pl. Széchenyi István halálát követően beszámolt csíksomlyói emlékmiséjéről 1860-ban, Batthyány Lajos újrateremtéséről 1870-ben, vagy a ferences tartományfőnök Dank Agap haláláról 1870-ben (ő rejtette el a kivégzett Batthyány holttestét a pesti ferencesek kriptájában, aztán őt is oda temették el).

⁷² A szerző (1827–1911) sokat író tanár, szónok, publicista volt. 1856 és 1861 között Csíksomlyón gimnáziumi tanár, majd sok más erdélyi ferences rendházban is, 1874-től húsz évig Désen élt. György, 1930: 353; Szinnyei, 1900: VI. k. 1434. hasáb.

⁷³ Busa Margit sajtóbibliográfiája szerint a lap 1867-ben júniustól decemberig jelent meg 30 számban, a megszűnést 1872-re teszi (Busa, 1996: 29). A *Katolikus Lexikon* szerint 1867 és 1872 között jelent meg (Diós, 1993: II. k. 883).

⁷⁴ A *Katolikus Lexikon* szerint 1887. december 1-ig jelent meg a lap (Diós, 1993: V. k. 192); jómagam még az 1888-as évfolyamot is láttam a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban.

Az *Erdélyi Tudósító* az erdélyi katolikus egyház egyik legjobban szerkesztett, tartalmas hetilapja volt a két világháború közötti időben. 1918. március 15-én Brassóban indította meg Veress Ernő, és 1919 áprilisáig *Brassói Katholikus Tudósító* volt a címe; szerkesztését 1929-től vitték át Kolozsvárra. Indulásakor az alcíme „társadalmi, hitbuzgalmi, közgazdasági” lap volt, majd a közgazdasági jelzőt elhagyva „társadalmi és hitbuzgalmi folyóirat” lett, s ezt a jellegét lényegében mindvégig megtartotta. 1934-től arculatát jelentősen átfelválva „havi (katolikus) szemle”, elsősorban értelmiségieknek szóló folyóirat lett, majd 1936-ban betiltották, 1941 és 1943 között újraindult mint „társadalmi és tudományos havi szemle”. Összefoglaló értékelés szerint „hitbuzgalmi jellegű írások mellett szépirodalmat, művelődéstörténeti tanulmányokat, irodalmi és színházi műbírálatot, könyv- és folyóiratszemléket is tartalmazott”, illetve „friss hangvételű, színvonalas cikkeivel és előítéletektől mentes magvas tanulmányaival szerettette meg magát. A legkiválóbb erdélyi értelmiségiek – egyháziak és világiak egyaránt – tartoztak munkatársai közé”, többek között Vorbuchner Adolf (utóbb erdélyi püspök), Márton Áron, Venczel József, Kovrig Béla és mások. Apró jele a lap értékének, hogy a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* első, 1981-ben megjelent kötetében már címszó volt (Balogh–Dávid, 1981: I. k. 522; IV. k. 699). Már brassói lapként is teljes országos távlatban figyelt és értékelt a lap, és a helyi érdekű fontos események, híradások mellett bátran szóba hozta az aktuális, fájó kérdéseket is, mint a határok és a közhatalmi helyzet változása, a zsidókérdés, a cselekdéskérdés, a bolsevik rendszer Magyarországon, a szociáldemokrácia és a kommunizmus, vagy az egyháziak hűségesküje a román államhatalomnak. Somlyóra és a búcsúra vonatkozóan az újság 1920-tól kezdve rendszeresen közölt tudósításokat; itt jelent meg 1920-ban jó előre a búcsú időbeosztása, majd a betiltásról szóló híradás (pünkösdkor akkor két héttel június 4-e előttre esett, a hatóságok nyilván nem akartak alkalmat adni tömeges magyar együttlétre), és egy évvel később azzal is találkozhatunk, hogy a borítón a tartalomjegyzékben szereplő beszámolót a cenzúra folytán nem olvashatjuk a lapban. Az 1920-as években, amikor a búcsú a világháború után újraéledt, erről a folyamatról az *Erdélyi Tudósító* az egyik legjobb forrás. Később is innen tudhatunk székely férfiak zarándoklatáról vagy japán vendégek búcsúba érkezéséről, ahogy az orgona avatásáról és más helyi vonatkozású eseményekről is, de olvashatunk a csíksomlyói passiójátékokról, a Mária-kongregációkról, a Szent Ferenc-ünnepről, országos egyházzenei találkozóról is. A lapban számos más egyéb érdekes írás, híradás, elmélkedés is napvilágot látott, többször közöltek cikkeket a moldvai magyarsággal kapcsolatban, figyelemmel követték a csíki népművészeti kiállításokat, vagy lefordították Paul Claudel megteremtéstörténetét. A szerkesztő, Veress Ernő (1892–1973) Brassóban, majd Kolozsmonostoron volt hittanár, plébános, 1915-ben szentelték pappá, és szerkesztői tevékenységén túl társadalmi és ifjúsági egyesületeket is vezetett (Osvát: 2002: 363).⁷⁵

⁷⁵ Itt említem meg Marton József *Az erdélyi katolicizmus 90 éve (1900–1990)* c. könyvét (Kolozsvár, Egyetemi Kiadó). Kéziratom lezárása után jelent meg, nem láttam, internetes kivonata szerint tartalmas fejezete foglalkozik a sajtóviszonyokkal is: http://www.hhrf.org/gyrke/oktatas/marton_jozsef_az_erdelyi_katolicizmus_90_eve.doc (2009. február).

Az *Erdélyi Lapok* országos katolikus napilap volt, amit 1932-ben sikerült megindítani a szabadelvű sajtó egy részének hangos ellenkezése mellett, tőkeerős katolikus csoportosulások összefogásával. Címét 1936-ban kellett megváltoztatni, mint *Új Lapok* illetve *Magyar Lapok* folytatódott 1944-ig. A hangnem és a szerkesztés változásai mellett is a lap végig megmaradt széles körben vezető sajtóorgánumnak, főleg a partiumi részekben, amelyben, főleg annak első időszakában, jeles újságírók, publicisták, költők működtek közre (Balogh–Dávid, 1981: IV. k. 701). Az újság látóköre országos volt, kiterjedt a világegyházra és a világpolitikára is, amit sok helyi hírrel és beszámolóval tarkítottak. Irodalmi termése is jelentős, ennek okán már a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* első kötetében is címszóval szerepel, ahol felidézük egyebek közt Áprily Lajos, Dsida Jenő, Kiss Jenő, Reményik Sándor, Tamási Áron, György Lajos, Ruffy Péter, Szabó T. Attila, Kosztolányi Dezső, Mécs László, Sík Sándor nevét is (Balogh–Dávid 1981: I. k. 501). A lexikonban a lapnak felróják, hogy „a polgári liberális és baloldali sajtóval szemben a lap a fasizmus előretörésekor egyre inkább jobbra tolódott, különösen Sulyok István bekapcsolódásával, aki innen támadta Kacsó Sándor népfronti írásait”. Tegyük hozzá, hogy a sanda célzás ellenére sem volt soha érintkezés a lap és a fasizmus szelleme között, a „jobbra tolódás”-ként jellemzett irányultság pedig egész egyszerűen kezdettől fogva és vállaltan megvolt a baloldali lapokkal szemben, amelyek már megindulása előtt kétségbe vonták létjogosultságát. A somlyói búcsúról is számos alkalommal közöltek értékes, bőszes beszámolókat, híradásokat, pl. Török Ferentől, Lukács Mansvéttől, Trefán Leonárdtól, Albert Istvántól, Kovács Dénestől (Török 1932; Lukács 1934; Trefán, 1934; Albert, 1936; 1938; Kovács, 1936). Különösen sok cikk jelent meg 1939-ben, amikor Márton Áron mint nemrég szentelt erdélyi püspök volt jelen a búcsúban, s miután vele tartott Andrea Cassulo romániai pápai nuncius is, ez országos közfigyelmet keltett (Albert, 1939a). Itt jegyzem meg, hogy a lapban Bálint Sándor is többször írt néprajzi cikkeket, melyek talán nem a legszélesebb körben ismertek (Bálint, 1940a; 1940b). Az újság számos egyéb néprajzi érdekességű közleményt és dolgot is tartalmaz pl. a máriaradnai búcsújáróhelyről, a maglaviti (kis oltniai faluban történt) csodalátásról, Köröstárkányról stb.

Ferences lapok

A *Szent Ferenc Hírnöke* (1903–1921, 1943–1947) és *A Hírnök* (1921–1944) c. újságok összefüggenek, utóbbi az előbbit folytatta, majd az előbbi is újraindult. A lap a megreformált erdélyi ferencesek sajtómunkájának első termése volt 1903-ban, Trefán Leonárd, a tehetséges, nagy tudású, elkötelezett szellemi vezető szerkesztésében. Az *Erdélyi Lexikon*ban Osvát Kálmán így írt róla 1928-ban: „Trefán az újraéledő katolicizmusnak debatter képviselője. Ismeri a szó erejét és a hatás eszközeit. A nézete szerint destruktív sajtó ellen – sajtóval harcol, és publicista tolla a hit ünnepi frazeológiája mellett nem hanyagolja el a hétköznapi meggyőzés eszközeit sem” (Osvát, 2002: 352). A *Szent Ferenc Hírnöke*, alcíme szerint „Szent Ferenc rendjének lapja, a keresztény családi és társadalmi élet ápolására”, elsősorban vallási-hitbuzgalmi lap volt; már 1903-ban közölte Tima Dénes tartalmas cikksorozatát a somlyói segítő Mária-szoborról és a búcsújárás-

ról, és a későbbi években is olvashatunk zarándok-beszámolókat, élményeket, pl. (mint már láttuk) Hédly Jeromostól. A lap 1921-ben, 18. évfolyamában (egyévnvi, 1919–20-as szünetelés után újraélesztve) gyakorlatilag abbamaradt, és tetszhalott állapotából 1943-ban éledt föl, kettős évfolyamszámozással, folytatva (19-cel) a régit, és újrakezdve (1-gyel) az újat. Új formájában a Ferences Világi Rend lapja volt, havonta jelent meg, és gyakorta került benne szó Csíksomlyóról, különösen akkor, amikor 1944-ben ötszáz éves évfordulót ünnepeltek, és még a front közeledtével is megtarthatták a búcsút. A világháború után a lap ritkábban jelent meg; ezekben az években megkapó képet ad az újrakezdekről, újjáépítésekről, az újra kisebbségi helyzetbe került erdélyi magyarság és a dél-erdélyi magyarság között kibontakozó kapcsolatfelvételtől, a ferencesek széles körű társadalmi szervezőtevékenységéről. Itt olvashatunk tudósításokat arról is, hogy a búcsút miként szervezték újjá, hogyan menekítették a szobrot Kolozsvárra, és az hogyan került vissza Somlyóra, hogyan készítették a kolozsvári ferences templomban kápolnát és oda Mária-szobor-másolatot annak emlékére, hogy pár hónapig ott időzött a somlyói kegyszobor. (Ebben az időben, 1945 decemberében adtak hírt az alapító Trefán Leonárd haláláról is.)

A Hírnök az 1921-es indulásától kezdve jelentős újság volt, széles olvasottsággal, ahol modern szerkesztői elveket érvényesítettek Trefán Leonárd vezetésével. A hitbuzgalmi jelleg mellett egy szélesebb értelmiségi-irodalmi arculatot is kapott a lap, a fejléc szerint „keresztény társadalmi, irodalmi és művészeti folyóirat”, és a munkatársak között számos ismert kiváló író, történész, szakember megtalálható volt, akiket az irodalmi lexikon is számon tart (Balogh–Dávid, 1981: I. k. 248; IV. k. 698). A lap azonos címen folytatódott akkor is, amikor a *Szent Ferenc Hírnöke* 1943-ban újraindult, de csak 1944 augusztusáig tudott fennmaradni. Trefán Leonárd után Boros Fortunát, majd az utolsó években Pap Jánosy Béla szerkesztette (aki már korábban is volt főszerkesztő). Az újság, hűen ferences jellegéhez, rendszeresen beszámolt Csíksomlyóról, a búcsújárásról, a kriptáról, a harangokról, a népművészeti kiállításokról, és nemegyszer közölt Csíksomlyó-élmény ihlette verseket is (Földes Zoltántól, Holló Ernőtől, Papp Asztriktól).

A *Katholikus Világ* 1923-ban vált ki *A Hírnökből*, és folytatta annak számozását, így az első, 1923-as évfolyam is a 20. sorszámot kapta (1923–1946). A ferencesek sajtómunkájának kibontakozása idejére esik a működése; ahogy másutt, itt is Trefán Leonárd alapító szerkesztő keze nyomát látjuk. Igazi néplap volt, fejléce szerint „keresztény népnevelő folyóirat”, havi megjelenéssel, rövid, érthető cikkekkkel, rajzokkal, ábrákkal, fényképekkel, a közönséget megszólító, közvetlen hangú cikkekkkel, 15–20 ezret is meghaladó példányszámmal. Akkor, amikor útjára indították, átvette a közvetlenebb, néphez szóló hangvételt az előzményétől, és ennek jegyében a csíksomlyói kegyhely, a búcsú gyakran szerepel benne. Olvashatunk felhívásokat, hogy minél többen jöjjenek, élményszerű beszámolókat a lezajlott ünnepekről, s a rövid, érzéketes írások évi rendszerességgel mutatják be, milyen vonzó hely Csíksomlyó, milyen komoly lelki központja a székelységnek, milyen jelentős szerepet tölt és töltött be a katolikusok hitének védelmében (Diós, 1993: VI. k. 333; Osvát, 2002: 109). Hiánytalan sorozatával sajnos nem lehet találkozni a nagy könyvtárakban.

A Szent Kereszt c. lap (1926–1940) alcíme szerint „Krisztus katonáinak, a Szent Kereszt Hadseregének hivatalos közlönye” volt; ezt a ferencesek szervezték, 1926 és 1932 között negyedévenként jelent meg, azután évi 2-3 számot adtak ki. Népszerű, nagy példányszámú lap volt, 32 ezer példányra becsülték a kezdeti időkben (Osvát, 2002: 109). A búcsúról 1929-ben P. Lukács Mansvét, az ismert népszónok írt benne hosszabb cikket, amely egyszerre beszámoló és buzdítás a jövőre.

Az *Erdélyi Ferencesek Útja* a ferences rend hivatalos közlönye volt, amit a rendtartományi központban, Kolozsváron adtak ki hat éven keresztül, míg végül a hatóság betiltotta (1930–1936). Tartományfőnöki közleményeket, híreket, egyházjogi, liturgiai és erkölcsi eseteket, azok megoldását közölte, továbbá könyvismertetéseket, provinciátörténetet (Diós, 1993: III. k. 178). A búcsúról 1931–32-ben láttak benne napvilágot értekes beszámolók.

A *Csiksomlyói virágok* különleges sorozat: a somlyói rendházban tanuló ferences klerikusok házi újságja, amely négy évben jelent meg 1935-től kezdve 1938-ig, rendszeresen, néhány havonta. Voltaképp nem is számít igazi sajtóterméknek, mert csak kézíratos példányait állították elő indigós kézírással vagy esetenként írógéppel, amihez címdalakat, illusztrációkat rajzoltak. Első számában program és „impreszum” gyanánt ez áll: „A Csiksomlyói Virágok az önkéntelen és minden célzatosság nélkül feltörő ifjú akarattal s tenni vágyásnak szerény gyümölcse. Időnkint szabad perceikben összegyűjtik és csokorba fűzik a csiksomlyói klerikus testvérek.” A „hely szelleme” csapódik le benne, külön elemzést is érdemelne, mi mindent tartottak érdemesnek megörökíteni a növendékek; például a krónika-összeállításokon keresztül bepillantást nyerhetünk a hétköznapi életükbe, a kolostor és a templom takarításába, az újonnan érkezettek fogadásába, az eltávozók búcsúztatásába; előfordulnak versek, lelki naplóra emlékeztető eszmefuttatások, történeti visszapillantások. A búcsújárásra vonatkozóan néhány érdekes élménybeszámoló található benne, amelyek érdekességét éppen a fiatal ferences nézőpont érvényesülése adja meg (1936-ban és 1938-ban).

1. táblázat. Az áttekintett egyházi lapok

Cím*	A kiadás helye	A megjelenés ideje > átnézett évek
(Bernardinus ^a)	Kolozsvár	1912–1919 > 1912–1918
(Bukaresti Katolikus Tudósító ^b)	Bukarest	1935–1940 > 1935–1939
<i>A Szent Kereszt</i>	Kolozsvár	1926–1940 > 1928–1929
<i>Csiksomlyói Virágok</i>	Csiksomlyó	1935–1938
<i>Egyházi és Iskolai Hetilap</i>	Gyulafehérvár	1867–1867 > 1867–68, 1872
(<i>Erdélyegyházmegyei értesítő</i> ^c)	Gyulafehérvár	1876–1877 > 1877
<i>Erdélyi Ferencesek Útja</i>	Kolozsvár	1930–1936 > 1931–1932
<i>Erdélyi Lapok</i> <i>Új Lapok, Magyar Lapok</i>	Nagyvárad	1932–1944 > 1932–1940
(<i>Erdélyi Oltáregyesületi Lap</i> ^d)	Gyulafehérvár	1903–1914 > 1903–1910
<i>Erdélyi Tudósító</i>	Brassó, Kolozsvár	1918–1936 és 1941–43
<i>A Hírnök</i>	Kolozsvár	1921–1943

Cím*	A kiadás helye	A megjelenés ideje > átnézett évek
<i>Igazság</i>	Gyergyóditró	1886–1888
<i>Katolikus Néplap</i>	Budapest	1848–1872 >1856–1865, 1870
<i>Katolikus Világ</i>	Kolozsvár	1923–1946
<i>Religio</i> <i>Religio és Nevelés</i>	Budapest	1841–1930 >1853–1878
<i>Szent Ferenc Hírnöke</i>	Kolozsvár	1903–1921 és 1943–47
<i>(Vasárnap)</i> ^c	Arad	1919–1940 >1923–1935

* Zárójelben azok szerepelnek, amelyekben kerestem, de nem találtam érdemi adatot vagy említést Csíksomlyóról, illetve a búcsújárásról. Ha a teljes megjelenési időszakot átnéztem, nem írtam ki kétszer az évszámokat.

^a A kolozsvári ferences P. Trefán Leonárd alapította egyházszoneklati havi folyóirat, amely prédikációs vázlatokat közölt az év minden vásár- és ünnepnapjára (Diós, 1993: I. k. 782).

^b Mivel az újság nem szerepel a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*ban, érdemes idézni, hogy a lap első számában három pontban fogalmazza meg a lap feladatait: 1. felkeresni a fővárosban elszórt katolikus magyarokat, 2. értesíteni a szövetség tagjait a hírekről, eseményekről, 3. felkeresni az Ókirályságban szét-szórt szegény kat. magyarokat. Amit pedig nem akarnak: „Írásainkban a más vallásúak ügyeivel nem kívánunk foglalkozni. Nem politizálunk. Kis lapunk nem akar szépirodalmi lap lenni. Nem hozunk hosszú cikkeket.” – Rövid bemutatása: Hentz, 2005: 108.

^c Az erdélyi egyházmegye hivatalos közlönye volt, havonta kétszer jelent meg (Diós, 1993: III. k. 169). Itt jelent meg a csíksomlyói főgimnázium tanári karának felhívása egy kölcsönkönyvtár támogatására, az alapszabályokkal együtt. Nem érdektelen közölni ennek rövid bevezető indoklását:

„A csíksomlyói r. kat. Főgimn. Tanártestülete, látva és naponkint tapasztalva azon nehézségeket, melyekkel a székely, nagyobbára szegény szülőknek és tanulóknak kell a tan- és segédkönyvek beszerzésénél küzdeni; látva, hogy e körülmény a gimnázium létszáma is zsibbasztólag hat, mert a tan- és segédkönyvek beszerzése épp akkor, midőn tandíj-, ruházat-, élelem- és szállásról egyszerre kell gondoskodni, sokat az iskoláztatástól visszariaszt, többeket elvon az intézettől; de tapasztalva a nyomást, melyet a segédkönyvek, sőt még a tankönyvek hiánya is az előmenetelre gyakorol: f. évi okt. 20-iki értekezletén egy »kölcsönkönyvtár« felállítását határozta el az alábbi alapszabályokkal, melyeket püspök úr ő nmltsága nemcsak helybenhagyni és elvileg pártolni, hanem a könyvtár felállításához 20 firtal hozzájárulni méltóztatott. Fogadja azért ő nmltsága a testület mély háláját és köszönetét.” *Erdélyegyházmegyei Értesítő* 22. sz. 1877. november 20. 172. p.

^d Az Oltáregyesületek hivatalos közlönye volt, évente tízszer jelent meg. Lelkiségi és hasonló írások találhatók benne; állandó anyagi gondokkal küzdött. Somlyóra vonatkozóan nem találtam benne anyagot.

^e „Irodalmi és társadalmi hetilap”, majd „erdélyi katolikus kultúrszemle”, megjelent 1919-től 1940 végéig. Előzménye az *Aradi Katolikus Egyházi Tudósító* volt. Nem találtam benne semmilyen érdemleges adatot Csíkra és Somlyóra vonatkozóan: ez arra mutat, hogy Arad akkor még nagyon messze esett a Székelyföldről szellemi és szerkesztői értelemben is.

VILÁGI LAPOK

Csík

A *Csíki Lapok* hetilap volt Csíkszeredában, az egyetlen, amely hosszabb időn, generációkon keresztül fenn tudott maradni (1889–1944). A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* polgári liberális politikai, közgazdasági és társadalmi hetilapként jellemzi. Szer-

kesztette Élthes Gyula, Csipak Lajos, Vákár Lajos, Részegh Viktor. Az újság „figyelmet szentelt a népi és hegytörténeti hagyományoknak, hozzájárult a tájismeret kibontakozásához, szót emelt az ipar és mezőgazdaság fejlesztéséért, a közművelődésért, közölt irodalmat és művészetet, szókimondóan küzdött a székely lakosság gazdasági és kulturális értékeiért” (Balogh–Dávid, 1988: I. k. 339). Azon kevés újság közé tartozik, amelyek évtizedeken keresztül talpon tudtak maradni akkor is, amikor más újságok sora vérezett el, különösen az uralomváltások idején, 1918–19-ben és 1940-ben. A búcsúra és Somlyóra vonatkozóan ez az újság az egyik legbővebb és legsokatmondóbb forrásanyag: rendszeres beszámolók, hírek, tudósítások, értékelések jelentek meg itt.

A *Csikmegyei Híradó* 1900 januárjában indult, 1902 szeptemberében pedig már a megszűnését jelentették be. „Társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi heti lap”-ként jellemezték az alcímbe. Az elérhető példányok közül hiányoztak az 1902. pünkösdi időszakban megjelentek. 1900-ra vonatkozóan jelent forrást néhány cikke.

A *Csikszereda* szintén a rövid életű csikszeredai lapok közé tartozik, 1903-as indulása után már 1905 szeptemberében megszűnt. Kezdetben „közgazdasági, társadalmi, szépirodalmi hetilap” volt, Nagy Béni szerkesztette, vasárnaponként jelent meg, majd 1904-ben politikai lap is lett, de ez csak egy évig tartott. Három évre vonatkozóan a búcsúról is rendszeresen tudósított, az ott tapasztalható visszasságok miatt olykor kritikus hangvétellel.

A *Csiki Hírlap* rövid életű hetilap volt Csikszeredában, belpolitikai, közgazdasági, társadalmi egyesületi híreket közölt, törvényhatósági ülésekről számolt be (1911–1914). Pál Gábor nyugalmazott gimnáziumigazgató volt a szerkesztője, a tárcarovatot Földes Zoltán gondozta (Kollega Tarsoly 1999: IV. k. 610). A búcsúról a lap csak egyszer számolt be, amikor 1912-ben bukarestiek ismét megjelentek ott (*Csiki Hírlap* II/21. sz. 1912. május 25. 4. p.).

A *Székelység* 1905-ben indult Csikszeredában, és 1915-ben szűnt meg. Politikai, közgazdasági és szépirodalmi hetilap volt, hétfőnként jelent meg nyolc oldalon. Első számában bejelentették a *Csikszereda* c. lap végleges megszűnését. Fennállása alatt rendszeresen tudósított a csiksomlyói búcsúról, de voltak olyan évek is, amikor nem tett róla említést (pl. 1908-ban, 1910–11-ben), holott az időben és térben ahhoz közel eső eseményekről beszámolt. A cikkek szövege olykor megegyezik a *Csiki Lapok* tudósításainak szövegével. Alighanem anyagi nehézségek folytán 1909-ben terjedelme a felére csökkent, rövidebbek lettek az írások, több lett a pályázati árverési hirdetés. Az utolsó, háborús évben a megjelenése már rendszertelen, a terjedelem nagyobb részét hadijelentések foglalták el.

A *Csiki Néplap* politikai, társadalmi és közgazdasági hetilap volt (1931–1944). Domokos Pál Péter tanár indította meg 1931 februárjában, majd május végén a lap abba maradt, és nyolc hónap után indult újra folytatólagos számozással, Péter Ferenc kiadásában és szerkesztésében. Megjelent szerdánként. Hangvételében nem igyekezett olyan újságszerűen tárgyilagos lenni, mint az addigra már kiforrott *Csiki Lapok*, harsányabb, szögleteesebb nyelven szólalt meg, s ez az újraindulás után csak keveset mérséklődött.

A lap 1939 októberében Györffy István haláláról is beszámolt, terjedelmes vezércikkben méltatva munkásságát; valamint megemlékezett Márton Áron püspök édesanyjának haláláról (*Csiki Néplap* IX/41. sz. 1939. október 18.; IX/43. sz. 1939. október 31.). A búcsúról a lap minden évben bőségesen tudósított, előre közölte az időbeosztást és buzdításokat a részvételre, utólag pedig lelkes és tartalmas beszámolókat adott.

A *Csikvármegye* politikai hetilapként indult Gyergyószentmiklóson, majd pár hónappal később már csütörtökön és vasárnap is megjelent, 1910-től pedig már hetente háromszor (1905–1918). Ezernyolcszáznegyvennyolc 57. évfordulójára jelent meg, „egyházias és negyvennyolcas szellemben” szerkesztették. Az első években meglehetősen sok egyházi vonatkozású beszámolót és hírt közölt, ezek 1910 után megritkultak és szűkszavúbbak lettek. A gyergyószentmiklósi szerkesztők közel voltak a megyeszékhelyhez és Somlyóhoz, de nem ott helyben voltak; talán ezzel is összefügg, hogy a lap távolságtartóbb, kritikusabb, szókimondóbb hangon szólalt meg, sokszor a búcsúval kapcsolatban is, főként 1905–1906-ban. Az első években még „Majláth G. Károly püspök úr Ő méltósága” volt a püspök titulusa, kicsit később a megtisztelő megszólító formákat mellőzve „gr. Majláth G. Károly erdélyi püspök” lett belőle. 1918-ra (a második román bevonulás előtti utolsó évre) vonatkozóan a *Csiki Lapok*on kívül csak itt olvashatunk pünkösdi híreket.

Székelyföld

A *Székely Néplap* rövid életű, hetente megjelent újság volt Marosvásárhelyen (1866–1867). Szépirodalmat, történelmi írásokat, egy-egy tájismertető cikket közöltek (pl. Aranyosszékről, Bekecsaljáról, Murokországról), szó volt a székely kivándorlásról, telepítésről, a Székelyföld és a Mezőség összehasonlításáról, a szenes székelyekről. Néhány számban csiki népdalokat is közöltek. Jelentősége a többi székelyföldi újságokhoz képest korábbi megjelenésében van; 1867-ben Tivai Nagy Imre, aki később Csíkszeredában megjelent lapoknak is munkatársa volt, itt közölt kétrészes útirajzot Csíkról (Tivai, 1867).⁷⁶

A *Székelyföld* c. lapot Kézdivásárhelyen adták ki 1882-től, heti négyszer jelent meg (1882–1906).⁷⁷ Az első években a Csíkmegyei Gazdasági Egylet hivatalos közlönye is volt. Szerkesztői között Tivai Nagy Imre is szerepelt, és az első években a címoldalon csíkszeredai szerkesztőt is feltüntettek. A *Csiki Lapok* megindulása (1889) előtti években ilyenformán ez az újság (is) hozott csíki híreket, majd ezek fokozatosan megritkultak, és az 1890-es években el is tűntek a lapból; ami maradt, azt már a *Csiki Lapok*ból vették át. A lap érdeklődése egyre inkább a politika felé fordul, egyre kevesebb benne a „népéleti” anyag; rokonszenvvel számolnak be olasz szabadkőműves páholyokról, és sehogy sem jelzik az egyházi ünnepeket. A lap területileg is egyre inkább Kézdivásárhely környékére szorítkozott. 1882-től rendszeresen beszámoltak a csíksomlyói búcsúról, s

⁷⁶ Ez a cikk nem került be a szerző válogatott írásainak gyűjteményébe (Tivai Nagy, 1996).

⁷⁷ Több más *Székelyföld* című lap is megjelent, Budapesten (1918–), Marosvásárhelyen (1920), Kézdivásárhelyen (1931–).

azokból az évekből ezek fontos híradások; a hangsúlyt általában a profán oldalakra teszi (nemegyszer csipkelődő, gunyoros hangnemben), és van, amikor a híradással egy bekezdésben javasolják, hogy „igazán ideje volna már ezen középkorú vallásos szokást eltörölni, mert megvan az idő, hogy az Istent nem fényes templomokban, hanem lélekben és igazságban kell imádni” (*Székelyföld* XIII/39. sz. 1894. május 13. 3. p.) Legalább ennyire fontos, hogy 1882-ben e lap hasábjain folytatódott Móricz Gyula és Ferenczi Károly *Magyar Polgár*-ban megkezdődött vitája, amelyben két markánsan eltérő vélemény és felfogás csapott össze a búcsúval és a székelységgel kapcsolatban.

A *Székely Nemzet* 1883-tól kezdve Sepsiszentgyörgyön hetente négyszer megjelent újság volt, a *Csíki Lapokkal* csaknem azonos „élettartamban”, 1944-ig. Nagyméretű oldalakon látott napvilágot, majd 1906-ban címet váltott: *Székely Nép* címmel állt fenn kihagyásokkal 1944-ig, s miközben évfolyamszámozását megtartotta, egyúttal újat is kezdett. Elsősorban Háromszékre vonatkozó anyag található benne, Csíkra vonatkozó alig, egyházi jellegű pedig még kevesebb. A *Csíki Lapok* és más csíkszeredai újságok megindulása után a csíki hírek még inkább megritkultak a lapban. Jelentősége számunkra abban van, hogy néhány évvel korábban indult meg, mint a csíkszeredai helyi lap, a *Csíki Lapok*, s így az 1886–89 közötti évekből innen is meríthettünk híradásokat a somlyói búcsúról.⁷⁸

A *Székely Újság* a háromszéki Kézdivásárhely hetilapja volt 1904–1944 között, megjelenése 1916–17-ben szünetelt, 1925-ben pedig egyesült a *Székely Hírlappal*, (amely ötévi szünetelés után már csak néhány hónapig élt önállóan), és átvette annak évfolyamszámozását is. Politika, társadalmi, közgazdasági arculatú volt, 1925-ig Kézdivásárhely és Vidéke Gazdasági Egyesületének hivatalos lapja. A csíksomlyói búcsúval kapcsolatban csak 1906-ban találtunk benne híradást, egy búcsús verekedéssel kapcsolatban. Noha Kézdivásárhely környéki katolikus székely falvakból rendszeresen vettek részt a búcsúban, ez a tény újra arra figyelmeztet, hogy a lapok irányultsága és területi kötődései folytán bizonyos események egész egyszerűen nem kerülnek be a cikkek közé.

Székelység címmel jelent meg újság Székelyudvarhelyen is (1931–1944). Ez „a Székelyföldet és népét ismertető havi folyóirat” volt, a háborús években szünetelt, összevont számokban jelent meg. Írt benne rövidebb cikkeket mások mellett Vámszer Géza, Székely László, Benedek Fidél, és könyvismertetésekén túl beszámoltak másutt megjelent folyóiratcikkekről, tanulmányokról is, mint Kiss Menyhért csíksomlyói népszínművéről, Galla Ferenc vagy Lukács Mansvét írásairól.⁷⁹

Erdély

A *Magyar Polgár* (1867–1904) c. kolozsvári újság 1867-ben indult, eleinte hetenként kétszer jelent meg, majd fokozatosan egyre sűrűbben, 1870-től hetenként hatszor. A politikai lapot 1880-ban úgy jellemzik, hogy „előbb a balközép, utóbb a kormánypárt közlönye” (Szalády, 1884: 149). Egy utalás nyomán találtam benne igen érdekes,

⁷⁸ Az újságra először Gazda Enikő hívta fel a figyelmemet, amit itt is megköszönök.

⁷⁹ Átnézésében Hegedűs Fanni és néprajz szakos diáktársai voltak segítségemre, köszönettel tartozom érte.

egymással élesen vitázó cikkeket a somlyói búcsúval kapcsolatban (Móricz, 1882; Ferenczi, 1882).

A *Brassói Lapok* (1919–1940) c. lap a búcsú témája szempontjából még további átnevezést igényel, egy adatához bibliográfia segített hozzá (Kacsó, 1928).

A *Magyar Nép* c. hetilap (1921–1944) az író Gyallay Domokos szerkesztésében 1921-ben indult Kolozsvárt, jellege szerint „politikai, gazdasági, szépirodalmi képes hetilap” volt, és 1944. szeptember 9-ig jelent meg. A lap igyekezett magára venni a falu gondját, és annak gazdasági, kulturális érdekeit képviselni, annak hangot adni, szem előtt tartva a gazdálkodókon kívül a városi iparosok és kereskedők igényeit is. Ipari rovatra egy iparos szaklapot is pótolta, de mezőgazdasági és szövetkezeti kérdésekben is nagy szerepet vállalt, és a gazdasszonyokat is oktatta. Ismeretterjesztés és tudománynépszerűsítés terén kiváló munkatársakat mozgósított. A harmincas évekre kissé elszíntelenedett, mindamellett az egyik legnépszerűbb hetilap volt, példányszáma elérte a 17–19 ezret is. A lap adta ki az *Erdélyi Magyar Naptárt* is 1921–53 között (Osvát, 2002: 215; Balogh–Dávid, 1981: 3. k. 436–439). A somlyói búcsúról és kegyhelyről a húszas években rendszeresen beszámoltak, mások mellett Lukács Mansvét, az ismert ferences népszónok is (Lukács, 1924; 1925).

Bukarest

A *Romániai Magyar Néplap* „vallás- és ismeretterjesztő társadalmi hetilap” egyetlen évben, 1900. január 7. és december 30. között jelent meg Bukarestben, szerkesztője Bálinth János katolikus lelkész, korábban erdélyi ferences, a Szent István Király Egyesület létrehozója volt. Az egyesület részben éppen a somlyói búcsújárás felkarolására jött létre 1900 tavaszán, így az újságban sok híradást olvashatunk ezzel kapcsolatban, s ezek közvetlen közlőről mutatják be a kezdeményezés kibontakozását. A rövid életű lap lényegében ismeretlen a hazai kutatás előtt, nem teljes sorozata tudtommal csak a bukaresti Akadémiai Könyvtárban található fel, hazai és erdélyi könyvtárban nincs meg. Talán ez is az oka, hogy eddig nem született róla feldolgozás, a magyar nyelvű szakirodalomban éppen csak megemlítik (Balogh–Dávid, 1981: 1. k. 298), román nyelvű bukaresti sajtótörténeti szakkikében Hencz Hilda sem ír róla bővebben (Hencz, 2005; Hodoș–Ionescu, 1913: 622).

A *Romániai Hírlap* Bukarestben jelent meg vasárnaponként néhány évig (1907–1910), „közművelődési és szépirodalmi hetilap”-ként (Baiculescu–Răduică–Onofrei, 1969: 584). Szerkesztősége „az osztrák és magyar konzulátusi hivatal tözsomszédságában” volt. Rendszeresen hírt adott a Somlyóra készülő és induló bukaresti búcsúsokról.

A *Romániai Magyar Újság* ugyancsak az ismeretlenebb külföldi magyar lapok közé tartozik (1909–1916). Bukarestben jelent meg, 1914–15-ben nem jelent meg vagy hiányzik (Baiculescu–Răduică–Onofrei, 1969: 584). Minden évben közölt beszámolót, híradást a Somlyóra induló bukaresti búcsúsokról, ez is a fontos források közé tartozik. Egyik utolsó, 1916. májusi számában Görgey Artúr haláláról is hírt adott.

2. táblázat. Az áttekintett világi lapok

Cím*	A kiadás helye	A megjelenés éve, >átnézett évek*
<i>Brassói Lapok</i>	Brassó	1919–1940 >1928
<i>(Bukaresti Közlöny^a)</i>	Bukarest	1899
<i>Csiki Hírlap</i>	Csíkszereda	1911–1914
<i>Csiki Lapok.</i>	Csíkszereda	1889–1944
<i>Csiki Néplap</i>	Csíkszereda	1931–1944 >1931–32, 1935–39
<i>(Csiki Újság^b)</i>	Csíkszereda	1908
<i>Csikmegyei Híradó</i>	Csíkszereda	1900–1902
<i>Csikszereda</i>	Csíkszereda	1903–1905
<i>Csikvármegye^c</i>	Gyergyószentmiklós	1905–1918
<i>(Csikvármegye Hivatalos Közlönye^d)</i>	Csíkszereda	1902– >1903
<i>(Idők Tanúja^e)</i>	Pest	1860–1867 >1860
<i>Magyar Nép</i>	Kolozsvár	1921–1944 >1921–1929
<i>Magyar Polgár</i>	Kolozsvár	1867–1904 >1882
<i>(Őrszem^f)</i>	Csíkszereda	1907–1908
<i>Romániai Hírlap</i>	Bukarest	1907–1910 >1908–1910
<i>Romániai Magyar Néplap</i>	Bukarest	1900
<i>Romániai Magyar Újság</i>	Bukarest	1909–1916
<i>Székelv Nemzet</i>	Sepsiszentgyörgy	1883–1944 >1886–1891
<i>Székelv Néplap</i>	Marosvásárhely	1866–67
<i>Székelv Újság</i>	Kézdivásárhely	1904–1944 >1904–1916
<i>Székelvföld</i>	Kézdivásárhely	1882–1906 >1882–1896
<i>(Székelvföld^g)</i>	Marosvásárhely	1873–1874
<i>Székelység</i>	Csíkszereda	1905–1915
<i>Székelység</i>	Székelvudvarhely	1931–1944
<i>(Vásárnapi Újság^h)</i>	Kolozsvár	1830–1848

* Zárójelben szerepelnek azok, amelyekben nem találtam érdemi adatot vagy említést Csíksomlyóról, illetve a búcsútjárásról. Nem írtam ki kétszer az évszámokat, ha a teljes megjelenési időszakot átnéztem.

^a A román sajtóbibliográfia szerint: *Bukaresti Közlöny*, 1884. november – 1885. július, kiad. Sánta András, szerk. Bartalus János; új sorozata: 1899. szeptember–december, Csengery Béla, a szerk. biz. vezetője; ez utóbbinak folytatása: *Romániai Értetítő*, 1900. január–május 13-ig (Hodoş–Ionescu, 1913: 84–85). Áttekintése: Hencz 1995; 2001.

^b Rövid életű lapkezdeményezés lehetett, szerkesztője Balás Béla. Alcíme szerint „társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági hetilap, megjelenik vasárnap reggel”, 6 oldalon, ebből 3 oldal hirdetésekkel volt megtöltve. Alighanem anyagi okokból hamar megszűnt.

^c Az 1907–1909 évek hiányoznak.

^d Szerkeszti és kiadja Csík vármegye alispáni hivatala. „Megyei hivatalos rendeletek, szabályrendeletek, körözüvények stb. közlönye” volt, kéthetente szerdán adták ki.

^e Napilap, alcíme szerint „egyetemes magyar újság”.

^f Politikai, társadalmi és közéleti hetilap, a csíkmegyei 48-as függetlenségi párt hivatalos közlönye. Fel. szerk.: dr. Újfalusi Jenő, szerk.: Balás Béla, fmts.: Botár Béla, megjelent minden kedden. Hiányos sorozatában (OSZK) egyházi vonatkozású hír csak egyszer fordult elő. Későbbi években még másik négy *Őrszem* c. lap látott napvilágot Budapesten, Kaposváron, Nagyváradon és Szegeden (Kemény, 1942: 232).

^g Vegyes tartalmú hetilap volt, nem találtam benne érdemleges adatot.

^h A Brassai Sámuel szerkesztésében megjelent hetilap teljes sorozatát átlapozva nem találtam semmit Csíksomlyóról. A lapban sok a külföldi érdekesség ismertetése, a házi és gazdasági gyakorlati tanács, ötlet, megfigyelés, de Erdélyre vonatkozóan alig van benne valami. Stancsis Mihály 1842-ben *Életrajz* címmel közölte háromrészes írását.

4. Szakirodalom

Ahogy eddig láttuk, az egyháziak és a ferencesek önálló munkákban, kéziratokban, sajátóban egyaránt tetemes forrásanyagot halmoztak fel; mellettük igen széles azok köre is, akiknek írásaiban forrásértékű adatok találhatók témánkkal kapcsolatban, vagy akik feldolgozásokat is közzétettek. Szemlénket ezúttal utóbbiak áttekintésével kezdjük, és az időben visszafelé haladva mutatjuk be az anyagot. Ezúttal sem a kegyhely egész története és annak minden részlete áll figyelmünk középpontjában (ezt részben érintettük az intézményes keretekről szóló előző fejezetben), hanem az, ami a hagyományos teljes búcsúra és búcsújárásra, az 1949-et megelőző időszakra vonatkozik.

A csíksomlyói búcsújárásról történeti tanulmányt elsőként Tánczos Vilmos készített (Tánczos, 1990). Az 1989. decemberi romániai politikai változások rögvest nyilvánvalóvá tették, hogy a pünkösdi búcsút újra szabadon meg lehet rendezni; ennek egyik következménye volt az igény, hogy friss, szakszerű és sokak számára kézbe adható írás szülessék. 1990 tavaszán erre vállalkozott a szerző, aki nemcsak helybeli tapasztalatából, hanem a moldvai csángók körében megszerzett néprajzi ismeretei folytán is a legtöbbet tudta a témában. A dolgozat az *Európai Idő* (a szerző akkori munkahelye) kiadásában, az újság különszámaként jelent meg (manapság ezért már „könyvritkaság”-nak számít). A szerző az akkor hozzáférhető régebbi rendtörténeti, egyháztörténeti, művészettörténeti és néprajzi munkák alapján (főként György József, Boros Fortunát, Balogh Jolán, Domokos Pál Péter, Daczó Lukács) arra törekedett, hogy tömör, jól tagolt képet adjon minden olyan kérdésről, ami a búcsújárás történetével kapcsolatba hozható: áttekintette a ferencesek történetét, a somlyóiak megpróbáltatásait és kitartását, vallási és kulturális teljesítményeit, építkezéseiket, bemutatta a kegyszobrot, a helyszíneket és azok építményeit, felszereléseit, és kitért a moldvai missziókra is. A népszerűsítő jellegű írást a szerző később nem vette fel könyvébe és részletesebben nem dolgozta fel. A témához visszatért, amikor tanulmányt közölt *Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez* címmel (Tánczos, 1991). Ebben az emlékezettel elérhető szocialista évtizedekről s az akkor még emlékezet alapján is elérhető 1949 előtti időről is szó van, papok, falusiak elbeszéléseire és írásos forrásokra építve; számos tanulságos részlet itt látott először napvilágot a paraliturgikus szokásokról, a búcsúsok időhasználatáról, tár-

gyaikról, vezetőikről. Tánczos Vilmos más, főként a moldvaiakkal kapcsolatos dolgozataiban is írt a búcsú történetéről (Tánczos, 1992; 1995b), és ő fogalmazta meg először a búcsújárás szokását mint rituális drámát, bemutatva azt, hogyan vezet ez katarzishoz (Tánczos, 1995a). Az archaikus imádságokról írt könyveiben Somlyó mint az imádságok gyűjtésének (és végzésének) helye (is) szerepel (Tánczos, 1995; 1999; 2000).

Barna Gábor a búcsújárásról írt könyveiben és tanulmányaiban újra meg újra megemlített történeti vonatkozásokat Somlyóval kapcsolatban; Bálint Sándor anyagának felhasználásával készített könyvében erről alfejezet is szól (Bálint–Barna, 1994: 183. skk.), az ott közölt térképet a huszadik század eleji gyergyócsomafalviak gyalogos búcsúsainak a somlyói búcsúba tett útvonaláról a *Magyar Néprajz* c. kézikönyv megfelelő fejezetébe is átvették (Bárh, 1990: 382). Barna Gábor külön tanulmányban tért ki a moldvai magyarok somlyói zárandoklataira, melyben fontos megállapítások találhatók ennek múltjával kapcsolatban is (Barna, 1993).

Soós Sándor *Csíkсомlyó* c. könyve a szerző keresztény zárandoklatokról korábban írt egyetemi szakdolgozatának kiegészítése volt egy Somlyóról szóló fejezettel, valamint diákok kíséretében három alkalommal készített szép fénykép-illusztrációkkal. A túlnyomórészt idézetekből összeállított fejezet voltaképp a székelyek és Somlyó történetével, a kegyhellyel kapcsolatos írásokból szemezget, az épületek kapcsán sok építészettörténeti és művészettörténeti kitérőt tesz; a búcsújárás történetéről eredeti anyaggyűjtés vagy meglátás nemigen található benne.⁸⁰

Sokkal eredetibb mű Vass Erikáé, aki doktori értekezésében jól dokumentáltan fejti ki a már korábban felvetett elgondolást: a búcsújárás „szent színház”, vagy másként fogalmazva: rituális dráma. Példáit Csíkсомlyóról, Máriaradnáról és Grábócról hozza, történeti fejtegetésekbe csak a legszükségesebb mértékben bocsátkozik (Vass, 2007).

E műveken túlmenően az irodalomban számos olyan dolgozatot találhatunk, amelyek történeti adatokat is tartalmaznak, főként mellékesen, a jelenkori viszonyok tárgyalásához bevezetés- vagy összehasonlításuként. Az újabb néprajzi irodalomban ilyenek főként a moldvai csángókkal kapcsolatban íródtak, pl. Gazda Enikő és Benedek H. Erika írása a pusztinaiai moldvai búcsújárásáról (Gazda–Benedek, 1997), K. Lengyel Zolté csángók és székelyek találkozásáról (K. Lengyel, 1990), Fosztó Lászlóé Somlyó és Barát kapcsolatáról (Fosztó, 1999). Egy osztrák kutató – részben körültekintően megválogatott magyar szakirodalom alapján – a bécsi egyetemen diplomadolgozatot írt a csíkсомlyói pünkösdi búcsúról, a közölt változatban helyet kapott a kegyhely történetének, a kegyszobornak, az eredettörténetnek rövid bemutatása is, és a búcsújárás régebbi (1949 előtti) adataira is kitért az eddig már idézett szakirodalom alapján (Prinz, 2005; Komáromi, 2006).⁸¹ Bárh János újabban a székelyvársági hegyi tanyák népének vallási hagyományai között emlékezett meg a hagyományos, 1949 előtti pünkösdi búcsújárásról a helybeliek emlékező elbeszélései alapján (Bárh, 2006: 132–134).

⁸⁰ A kötetről megjelenése után rövid ismertetést írtam: *Vigília* 1997/2. sz. 160. p.

⁸¹ A dolgozat eredeti, teljesebb formája is elérhető: www.hausarbeiten.de/faecher/vorschau/104370.html

1989 előtt a somlyói búcsújárásról nem írtak történeti tanulmányt, de ezekből az évtizedekből minden említés forrásértékű lehet, még ha csak futólagos vagy periférius jellegű is. Ilyés Elemér évtizedes távollét után hazalátogatva idézett fel somlyói emlékeket (Ilyés, 1976). Kóka Rozália moldvaiak somlyói csodaelbeszéléseiből adott közre néhányat a *Vigiliában* (Kóka, 1984). Pálfi Géza (katolikus pap) egy nyugati magyar egyházi folyóiratban írt rövid, de igen tartalmas beszámolót a somlyói búcsújárásról (Pálfi, 1975). Fodor Sándor csíksomlyói származású író a gyerekkorára emlékezve felidézte a kegyhelyhez és a búcsújáráshoz fűződő emlékeit is, és a diktatúra évtizedeiben szokásos gyülekezések sem kerültk el a figyelmét (Fodor, 1979). Albert Vilmos csíkszeredai gimnáziumi tanár, egyháztanácsi jegyző a *Historia Domus* számára készített feljegyzéseket az eseményről és a somlyói búcsúról; 1971-ben bekövetkezett halála után lánya adta át ezeket közlésre (Albert, 1998). Olykor meglepő adatok is előbukkannak. Sági Károly a világháború utáni szovjet hadifogságában beszélgetett katonatársaival vidékük szokásairól, s ezeket a jegyzeteit évtizedek múltán Bálint Sándor biztatására közre is adta; ezek között is találunk Gyergyócsomafalváról, Brassóból, Gyergyóalfaluból származó emlékeket, melyek a húszas–harmincas évekre vonatkozhatnak (Sági, 1970: 259–260).⁸²

Az 1949 előtti íráskor adataikkal részben már maguk is forrásai a búcsú történetére vonatkozó ismereteinknek; kisebb részük pedig történeti kérdésekkel is foglalkozik, vagy felidéz korábbi emlékeket vagy írásokat. Ilyenek például Antal Áron és Nagy Borbála írásai a harmincas években (Antal, 1937; Nagy, 1939). A búcsú történetére és jelentőségére nézve lényeglátó alfejezetek szerepelnek Venczel Józsefnek egy álnéven (Várdotfalvi József) megjelent írásában Csíkszékről.⁸³ Öregdiákként tért haza harminckilenc év után Kardos Árpád, aki nyolc évig járt a somlyói gimnáziumba a századforduló éveiben, s 1941-ben emlékező riportkönyvet írt látogatásáról, búcsús emlékeit is felidézte facigerekről, körmenetekről (Kardos, 1941). Hasonló műfajú, előzményként is tekinthető írás Csomortányi Antal füzeté, amely egy budapesti tanár kalauzolásának történetébe ágyazva mutatja be a kegyhelyet és történetét, újra meg újra hangsúlyozva, milyen sok ponton értékeli nagyra a fővárosi vendég a „székelyek Mekkáját” (Csomortányi, é. n.).

A 19. században néhány író és utazó (nem ferencesek és nem egyháziak) írtak Somlyóról: köztük a legismertebb Orbán Balázs könyve vált, de nem nélkülözhető Benkő Károly könyve sem (Benkő, 1853; Orbán, 1869). A reformkorban utazott a Székelyföldön (is) Szentiványi Mihály, aki e „gyaloglat” során Csíksomlyót is meglátogatta, és leírást adott olyan szokásokról, amelyeket unitárius létére különösnek tartott (Szentiványi, 1986). Teleki Domokos és Teleki József 18. század végi úti élményeik során vetettek

⁸² A szerző kéziratos jegyzeteinek egyik része a MTA Kézirattárában, a másik a keszthelyi Balatoni Múzeum adattárában található.

⁸³ Venczel, 1939. A szerző azonosítását a tanulmány egy későbbi közlése teszi lehetővé, melyhez Imre István azt a jegyzetet fűzte, hogy ennek több változata maradt fenn, és rövidítések is alkalmaztak benne; pontos adatokat vagy álnéven megjelent változatot viszont nem említ. „Várdotfalvi József” sehol sem szerepel, de annak sincs nyoma, hogy a tanulmányt a Venczel József-szakirodalom számon tartaná.

papírra adatokat Csíksomlyóról (Teleki, 1937; Teleki, 1993). Ugyanakkor az sem igaz, hogy mindenki, aki messziről jött, útba ejtette volna Somlyót: az angliai Margaret Fletcher, aki társaival meglátogatta Gyergyóban a szárhelyi ferences kolostort, egyetlen szóval sem említi a somlyói kegyhelyet (Fletcher, 1892).

Említést érdemelnek újabban elkészült történeti és antropológiai munkák is, amelyek levéltárakból új dokumentumokat tártak fel, és a történeti múltat, annak egyes fordulóit antropológiai értelmező keretbe helyezték. Vincze Gábor kisebbségtörténeti dokumentumgyűjteménye az 1940-es évek második felére vonatkozóan tartalmaz értékes anyagot, itt jelent meg pl. Márton Áron 1949-es pünkösdi beszéde vagy azok a követjelentések, amelyek a romániai egyházi helyzetről a hatalmi szempontokat szem előtt tartva tájékoztatták a magyar kormányt (Vincze, 2003: 125–126). Gagyí Józsefnek az 1949-es romániai politikai fordulat mentális hatásairól írott alapos elemzése, mely egy máréfalvi szent asszony látomásai körül kiformalódott társadalmi mozgalom példaszerű bemutatása, külön alfejezetben foglalkozik azzal, ahogy a hatalom emberei a somlyói búcsúra igyekvőkkel és az onnan hazatérőkkel szemben alkalmazták a megfélemlítés változatos eszköztárát (Gagyí, 2004: 209–223). Ugyancsak ő tárta fel a marosvásárhelyi levéltárban azokat az ügynökjelentéseket, amelyek tucatjával maradtak meg kéz- és gépirásban az 1949-es búcsúra kiküldött aktivistáktól (Gagyí, 2003).

5. Tárgyak

Emberi közösségek, kapcsolatok gazdag hálózatával átszőtt és rendkívüli módon rétegzett társadalmi egységek kifejező módon jellemezhetők *tárgyaikkal*.⁸⁴ Nagy tömegeket megmozgató vallási eseményeken különös jelentősége van annak, hogy egymást nem ismerő egyének és csoportok is meghatározzák, felismerhetővé és azonosíthatóvá tegyék magukat, identitásukat kifejezzék és a közös identitás-kifejezés révén meg is erősítsék. Mindez tárgyakon keresztül valósul meg a legláthatóbban. Egy több tízezer résztvevőt megmozgató, évente sorra kerülő, vallási és egyúttal nemzeti identitást is kifejező ünnep zarándokainak és „közönségének” tárgyi világa meglehetősen szerteágazó, ami a történeti múltra vonatkozóan szinte alig tekinthető át. Az egykori búcsúsok által használt tárgyakról csak az egykorú híradásokból tájékozódhatnánk, de azok alig vannak; mások fizikailag jelenvalók ugyan, de sokszor nehézségekbe ütközik „olvasni” bennük. Keresztekéről sokszor csak azt lehet tudni, hogy „rég”-ek, épületek, feliratok, szobrok volta-képp csak alapos tárgyvizsgálatot követően adnának pontosabb hírt a saját múltjukról. Ezért itt csak jelzésszerűen foglalkozom néhány kiragadott példával. Hasznosítottam a kilencvenes években tett megfigyeléseimet is, mert ezek (ha bármily csekély utalás van rájuk korábbi forrásokban) kellő óvatossággal értelmezhetők a múltra vonatkozóan is.

⁸⁴ A témakör kimeríthetetlen irodalmából itt csak Fél Edit és Hofer Tamás ismert átányi monográfiáira utalok.

A *kegyhelynek* vannak kitüntetett tárgyai, amelyek minden zárándok és érdeklődő számára generációk óta sokat jelentenek. Ezek határozzák meg a helyszínt, ezek rendelkeznek a legnagyobb szimbolikus erővel és történelmi állandósággal. Az épületek mellett a Mária-kegyszobor s néhány más, rituális erővel rendelkező tárgy tartozik ide.

Ezek között elsőként a legfontosabbra, a *Mária-szoborra* utalunk. Ez az a kegyszobor, amely évszázadok óta a környék Mária-tiszteletének a szíve-lelke. Nemcsak jelentős művészi érték a középkor végéről, kb. a 16. század elejéről (Balogh, 1943: 128), hanem legendás történetek sokaságával övezett kultusztárgy is. Fából készült, 227 cm magas, (át)festett alkotás (1848-ban fehérre festették, azóta újra színes). Beletartozik egy olyan csíki faszobrász-alkotássorba, amelynek első emlékei a 15. század közepéről valók (Csíkszenttamás), továbbiak későbből (Csíkszentkirály). A művészettörténész elemző kimutatta, hogy a szobor magas, karcsú arányai, síkszerű felépítése, szűkszavú redővezetése ellentétes a szász művészettel. „A csíksomlyói Madonna nyugodt felépítése, tartózkodó és fegyelmezett formakezelése a szász szobrok mellett szinte klasszicizálóan hat” (Balogh, 1943: 128). Radocsay Dénes szerint „rajta figyelhetők meg legtisztábban azok a sajátosan lokális vonások, amelyek a csíki faragványok egész együttesét is jellemzik: a kerek, telt arcforma, a nyílt és kedvesen közvetlen arckifejezés. Higgadt fegyelme, természetes egyszerűsége megbízhatóan különbözteti meg őt az egyidejű szász vagy a távolabbi német emlékektől” (Radocsay, 1967: 129). A szobor ismeretlen alkotómestere a további fejlődésre is kihatott: „a csíkzsögödi Mária csaknem szó szerint ismétli meg a somlyói Madonna kompozícióját” (Balogh, 1943: 128). A szobor eredetileg szárnyasoltárhoz tartozhatott; később, 1624-ben a négy oltár közül a Mária-oltáron állt (Szent Ferenc, Szent Antal, begina apácák oltára volt még ugyanott), majd 1664-ben, a tatár betörés utáni újjáépítést követően, helyezték a főoltárra (Balogh, 1943: 141). Koronája és jogara barokk alkotás (Radocsay, 1967: 160). Restaurátor kezében tudtommal még nem járt; átfestéseiről tudunk, és arról is, hogy régebben öltöztették (egy, a szoborról készült és 1941-ben megírt képeslapon még egész pontosan látszik, hogy a karonülő Jézus alakján van fehér ruha).⁸⁵ Kétszer szállították el a helyéről háborús körülmények között távolabbra, ezekről az eseményekről nem ismerünk fényképes vagy írásos dokumentációkat. A szobor helye régóta a főoltár fölött-mögött van, az oltár mögött lehet felmenni a talapzatához. Tárgyi mivoltában őriz valamit annak a kornak a levegőjéből, amelyben a nyugati egyházszakadás még éppen nem következett be.

A 18. század végén, amikor kimondták, hogy a csíksomlyói Mária-szobor „csodákkal ékes” és „segítő”, az akkoriban módosabbak ezüstből vagy rézből fogadalmi hálaajándékokat készítettek gyógyulásuk emlékére, rendszerint szimbolikusan és stilizáltan utalva arra a testrészre, amely meggyógyult. Ezek a tárgyak ma a szobor mögötti falon két táblára vannak helyezve. Azonosításuk a kegyhely inventáriumaiiban szereplő offerekkel és személyekhez kötésük tudtommal még nem történt meg. Szegényebbek mulandó, viaszból és más anyagból készített ajándékai viszont az idők során nem maradtak fenn,

⁸⁵ OSZK Aprónyomtatványtár, jelzet nélkül, Csíksomlyó (a készítő neve és a készítés éve nincs a képeslapon).

áldozatul estek selejtezéseknél, átrendezéseknél, átépítéseknél. A hála mai kifejezése más formát ölt: márványba vagy fába vésett rövid, egyszerű felirat, amit a szobor körül a szentély falába helyeznek. Ilyen táblák mind a mai napig készülnek, ahogy az a dátumokból is megállapítható; a szokás kezdete egyelőre nem tisztázott, jómagam a hála-táblák között az 1963 körülieket ismerem legrégebbieknek, ami nem zárja ki, hogy korábban ilyenek nem készültek.

A vallási tisztelet régóta tömegével gyakorolt szokása a szobor megérintése, amihez rendszerint kicsit fel kell ágaskodni. Nemcsak kézzel érintik meg, hanem a legtöbbször valamilyen magukkal hozott tárggyal: kendővel, imakönyvvel, szemüveggel, kalappal, s maga az érintés is olyan, mintha csak le akarnák venni a szentség erejét több, súroláshoz hasonló erőteljesebb mozdulattal. Ezek a tárgyak aztán a hazatérés után is megbecsültebbek hétköznapi társaiknál. A tárgyak zöme a jelenkori megfigyelések szerint szembetűnően két körből kerül ki: olyanok, amelyek a fej környékével vannak kapcsolatban (szemüveg, sál, kendő), vagy pedig olyanok, amelyek közvetlenül vagy közvetve szellemi tevékenységekkel kapcsolatosak (imakönyv, szentkép). Asszonyok, férfiak, idősök és fiatalok egyaránt részt vesznek ebben a szokásban.

A kegyhely másik kitüntetett tárgya a népiesen *labarum*-nak nevezett, méhkashoz hasonló, vasvázra erősített lepelforma zászló, amelyet rúdra erősítve tartanak. Ezt egyfajta győzelmi jelvényként tartja számon a hagyomány, utalva a katolikusoknak az unitáriusok felett aratott győzelmére. Az ünnepi körmenet(ek)ben körbehordozzák, mintegy a Mária-szobor helyett, amit nem mozdítanak meg; egyúttal talán az Oltáriszentség helyett is, amit itt a búcsús körmenetben (más kegyhelyek körmeneteitől eltérően) ugyancsak nem visznek körbe. Így ez a különleges zászló válik a körmenet középpontjává is, és a szabadtéri nagy misén az oltár közelében tartják. Hétköznapi helye nem olyan szilárd, mint a kegyzsoboré, és más-más időszakban más-más helyen tartották: pár éve még a rendház egyik szobájában, újabban a templom szentélyében. Megtaláljuk a régi fényképeken is. Kitüntetés és legényes teljesítmény volt ezt vinni, s aki erre képes volt, annak nevét sokáig a belsejébe írták fel évszámmal és lakóhelyével együtt (pl. „nagykászoni Bodó István 1873”, „csík-taploczai Botár Gáspár 1901”, „csíkszentimrei Sándor Géza”, „csíkoszmási Bálint Tibor 1925”, „csatószege Veress László 1947”).⁸⁶ Azt tartották, hogy a gimnázium diákjai közül azok viszik-vihetik, akik egyházi pályára készülnek.

A kegyhelyen a tárgyi előkészületek között találjuk, hogy az oltárokra gyertya kerül, köztük újabban olyan is, amelyen az egyházi jelképek mellett magyar nemzeti címer is található. Az ünnep idejére a templom, a szentély és az oltárok másfajta díszítést kapnak (terítők, virágok), s ez régebben sem igen lehetett másképp. A szabad téren, faládika-perselyeket helyeznek ki oda, ahol a körmenet elhalad. Ezek régi fényképeken is szerepelnek.

A zárándokok saját tárgyait feloszthatjuk aszerint, hogy csoportoknál vagy egyénenként találjuk-e őket, valamint aszerint is, hogy magukkal hozzák-e, avagy a kegyhelyen

⁸⁶ 1992-ben készült fényképeim alapján.

szerzik meg vagy szerzik be őket. A búcsú résztvevőinek egy jelentős részét összetartó, szervezett csoportok teszik ki, akik saját magukat jól azonosíthatóan megkülönböztetik és láthatóvá is teszik; mások, akik ugyancsak sokan vannak, inkább egyfajta formátlan érdeklődő tömeget alkotnak.

A szervezett *csoportok* magukkal hozott tárgyaihoz tartoznak a zászlók, keresztek, a menetben a ritmust adó csengők, kolompok, valamint a rézfúvós zenészek hangszerei, újabban meg a csoport együttes éneklését irányító hangszóró és mikrofon. Csoportok együttesen ritkán tesznek szert a kegyhelyen közös tárgyra, amit együtt vinnének haza, ilyeneket inkább az egyes embereknél találunk.

A búcsúra érkező zászlók egyik részét olyan falusi közösségekből érkezettek hozzák, amelyek generációk óta járnak Csíksomlyóra. Ezeken rendszerint egyik oldalon a falu védőszentjének képe látható, másik oldalán valamilyen más, Jézust vagy Máriát ábrázoló kép illetve felirat. Ezek a zászlók megtestesítik a búcsús csoport összetartását a más-honnan érkezettek között, és egyúttal kifejezik, hogy honnan érkeztek, hova térnek vissza. Abban az időben, amikor a búcsúnak még csak regionális jelentősége volt, ezek a zászlók a résztvevők többsége számára egyértelműen azonosították, ki kicsoda. Vizuális kódként működtek egy olyan kultúrában, amelyben ezeket a kódokat az emberek többsége ismerte.

A csoportok tárgyai között a hagyományosak közé tartozik az a csengő vagy kolomp, amelynek ütemes hangja a falusiak rendezett gyalogmenetében a ritmikus lépéstartást biztosítja. Ilyen csengőkből hármat-négyet visznek egy sorban férfiak vagy gyerekek, és jellegzetes feszes mozdulatokkal, előretartva adnak ki vele hangot. Ennek különösen addig volt szerepe, amíg a búcsújárók a lakhelyükről, 20–40–100 kilométerről is gyalog tették meg az utat. Ilyenkor a falvakon áthaladva egy ütemre léphettek a hangjára. Múltjára utal, hogy az egyikben 1882-es évszámot láthattunk, korábban bizonyára régebbiek is előfordultak. Használatukat már 19. század közepén keletkezett híradások is leírják. A mostani búcsújárásban hosszú gyalogmenetek már ritkábbak, a legtöbben járművekkel érkeznek, de a nagymise helyszínére való felvonuláskor ez a csengő-kolomp még szerepet játszik, és ennek érdekében a mostani gyerekek is megtanulják a használatát.

Rézfúvós zenekar néhány hagyományos falusi, főleg gyergyói búcsús csoportnál fordul elő. Egyházi énekek vezetésére a szabad téren, nagy tömegben (ahol a templomi orgona hatása nem érvényesülhet) ez bizonyult a leghatásosabb módszernek.

A gyalogosan útnak induló csoportokhoz is tartoznak lovas szekerek, amelyek a nehezebb csomagokat, olykor az elfáradt idősebbeket viszik. A lovak szerszámját a búcsúból hazatérve virágokkal feldíszítik. A szekerekre azt a holmit is felrakják, ami a megszálláshoz kell, és ezek helye a szálláson van a búcsú ideje alatt. Voltaképpen a csoportok tárgyaihoz tartoznak azok a járművek, közlekedési eszközök is, amelyekkel érkeznek.

Az *egyének* magukkal hozott tárgyai között ott találjuk mindenekelőtt a ruházatot, aztán a csomagokat (táskák, batyuk, miegyéb, bennük esernyővel, pokróccal, úti felszereléssel s nem utolsósorban elemózsiával), az imakönyvet, rózsafüzért, szentképeket. A ruhaviselet a búcsún külön tanulmányt érdemelne. Természetesen szoros összefüggésben van a búcsúra érkező települések saját viseleti kultúrájával. A viselet főbb típusait az ad-

ja meg, hogy a ruházat milyen mértékben alkalmazkodik közösségi elvárásokhoz, vagy függetlenedik tőlük. 19. századi és 20. század eleji leírások még arról számoltak be, hogy a falvak népe milyen színpompás képet mutatott a búcsún, falvanként vagy tájanként azonosítható népviseletében; mára ez megszűnt, hiszen a hagyományos értelemben vett népviselet használata elmúlt, és a résztvevők köre is sokkal szélesebb.

A kézben hozott csomagok, táskák, batyuk a legváltozatosabb képet mutatják. Bennük a búcsú idejére legfontosabb profán és szent tárgyak kapnak helyet: esernyő az eső és a nap ellen, innivaló, elemózsia, valamint imakönyv, szentképek, rózsafüzér, asszonyoknál kendők. A táskák tartalmának egy része kisebb körben akkor válik láthatóvá, amikor családok, rokonok letelepednek padra vagy a fűre, és megterítenek, esznek. Ezek a tárgyak a búcsúra indulók számára voltaképp kívül esnek azon a körön, amire komolyabban odafigyelnének, inkább csak a funkcionalitásuk számít.

Akár részt vevő zarándokokról beszélünk, akár inkább turista-jellegű érdeklődőkről, legtöbbször visznek haza magukkal valamit a búcsúból. A hazavitt tárgyak lehetnek olyanok, amelyek mintegy tartalmazzák, elvihetővé teszik a kegyhely szentségét: a minden hasonló búcsújáróhelyen szokásos jelvények, kegytárgyak, szentképek, szobrocskák mellett Csíksomlyón ilyenek a zöldágak, amelyeket saját maguk szednek vagy árusoktól vásárolnak. A lombos ág a helybeli búcsújárók kezében szimbólum, emlékezés a búcsú eredetét magyarázó legendás győzelemre.

Ilyen továbbá a „búcsúpálca”, egy spirál alakban héjától lehántott vékony ág, amit felnőttek faragnak ki gyerekeknek vagy otthon maradtoknak. Nem tudni, hogy ezt a kilencvenes években gyakorta elkészített tárgyat milyen régóta készítik. Mások, főként a moldvai csángók, akik tradicionálisabb világképpel rendelkeznek, növényeket szednek, gyökereket ásnak ki, amelyeknek gyógyító erőt tulajdonítanak.

A jelenkori búcsújárásnak ezek a tárgyai nagy többségükben bizonyára a korábbi, hagyományos évtizedekben is használatban voltak, de akkori tárgyakkal nemigen rendelkezünk.

6. Képek

A kegyhely és a búcsújárás képanyaga a maga nemében elsőrangú forrása történeti vonatkozásoknak is. A leggyakoribb és leginkább elterjedt ábrázolás a Mária-szoborról készült metszetek, rajzok és fényképek sokasága; tanulságos volna teljes sorozatot összeállítani belőlük. A szobor legrégibb ábrázolásait metszeten a 18. századból ismerjük, egy sorozatot a Kolozsvári Történeti Múzeum őriz belőlük. Név szerint ismert Andreas Wissmann, feltehetően brassói rézmetsző szignált munkája, amely a csíksomlyói Napbaöltözött Asszonyt Szent Borbálával és Szent Katalinnal együtt ábrázolja késő barokk keretben (Muckenhaupt, 2001: 64–65, reprodukció is). Ezen Mária jogart tart a kezében, koronáját kétoldalt angyalok helyezik a fejére, lába alatt a fejben végződő félhold, ruhája gazdagon redőzött. Loseiner 1777-es kéziratában a szobor rajza is megvan (érdekes módon nem a templomba helyezve, hanem egy fára). Jordánszky Lajos és Erős

Ferenc időben nem távol, de egymástól független metszeteket közöltek, utóbbit Antalffi Boldizsár rajzolta, aki a felirat szerint gr. Kemény József udvari papja volt Gerenden 1840-ben (Erős, 1852). Ezek a metszetek később ponyvakiadványokon is terjedtek egészen a huszadik századig (pl. *Csiksomlyói segítő Mária*, é. n.)

1864-ben Hunfalvy János közölt metszetet Somlyóról, ez a helyszíni tájkép tudtommal az első a publikáltak között (Hunfalvy, 1864). A ferences épületegyüttes és a hegyek látszanak rajta a kápolnákkal.

1869-ben Orbán Balázs közölt egy metszetet a Salvator-kápolnáról, amelyen búcsúsok egy kb. 18-20 fős csoportja megy felfelé hátulról nézve, az ajtóban szakállas, csuhás alak (szerzetes vagy remete) fogadja őket, a csoport élén zászlót tartó alak halad, férfiak és nők vegyesen mennek együtt, hátukon batyu, vándorbot (Orbán, 1869: 13–14). Nem tudjuk, hogy ennek (is) volt-e fénykép-eredetije, mint a szerző oly sok más illusztrációjának (Kolta, 1993). Búcsúsok egy másik csoportját a ferencesek templomát és kolostorát ábrázoló metszeten látjuk, ez csaknem pontosan követi az előzőt azzal a különbséggel, hogy a búcsúsok jól láthatóan hármassával vannak egy oszlopban, a zászló elől halad, az alakok között férfi hajadonfővel, hosszú copfos lány, kendős asszonyok vehetők ki. Orbán Balázs a Mária-szoborról vagy a templom belsejéről nem adott illusztrációt. Egy, a kegytemplom homlokzatáról a Szék útjáról kicsit távolabbról készített, eredeti fényképét akkor közölték, amikor fényképhagyatékát kötetbe rendezték. Ezen a kissé homályos képen a homlokzat szemből látszik, jobboldalt takarja a Székház, baloldalt kisebb fa; az út két oldalán alacsony, zsindeletű házak állnak (Kolta, 1993: 129).

A 20. század elejétől színezett és fekete-fehér képeslapokon jelennek meg búcsús jelenetek, illetve a búcsú helyszínei. Ekkor ábrázolták a kegytemplomot is a gyakori homlokzati nézetből, amelyen a templom előtti téren iskolások látszanak gyülekezni (Szvoboda József kiadása Csikszeredán, 1902 körül); ugyanebből az időből származó képeslap („üdvözlét Csiksomlyóról”) a Szék útját és a hegy nyergét ábrázolja búcsúsokkal („körmenet” felirattal). Megjelenik a gimnázium 18. századi és a Szék háza 19. század eleji épülete is. Publikált fényképen elsőként tudtommal a *Szent Ferenc Hírnöke* fényképein jelent meg Csiksomlyó 1903-ban, Tima Dénes cikksorozatában (Tima, 1903). Más újságokban is jelent meg olykor nem túlságosan jó minőségű képanyag.⁸⁷

Az 1930-as évektől kezdve a csikszeredai gimnázium rajztanára, Vámszer Géza mellett Keöpeczi Sebestyén József is készített dokumentatív fényképeket a búcsújárókról. Vámszer Géza az 1950-es évek végéig örököltette meg a kegyhelyet és a ferenceseket életszerű jelenetekben. Josef Fischer nagyszebeni szász fényképész művészi értékű képeinek egy része Vámszer Géza hagyatékában maradt fenn. Ezek a képek 1932 és 1936 között készültek, főként moldvai csángó búcsúsokat ábrázolnak. A felvételeken jól láthatók a csoportok, a résztvevők közeli képei, népviseletük, imádkozó gesztusaik és a fátlan, minden irányba teljes kilátást biztosító dombtető, ahol a kápolnák elhelyezkednek. A képek tanúsága szerint a búcsújárás ekkor egyáltalán nem kizárólag a paraszti közösségek és

⁸⁷ A Malonyai Dezső szerkesztésében megjelent *A magyar nép művészete* második kötetében az 57. kép aláírása: „A csiksomlyói ferencrendiek temploma”, téves, az valójában egy másik (egytornyú) falusi templomot ábrázol (Malonyai, 1909: 70).

rétegek szokásrendjébe tartozik bele, ott vannak a polgári ruhás mesterek, városi polgárok, tisztviselő-értelmiségiek is.⁸⁸

Andory Aladics Zoltán mérnök (1899–1990) ugyancsak az 1930-as években kezdett fényképezni Csíksomlyón; képei magángyűjteményekben, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában és számos alkalommal kiadott képeslapokként egyéb gyűjteményekben (Krizsa János Néprajzi Társaság, Csíki Székely Múzeum) lelhetők fel. Ő volt az első, aki színes diákon is megörökítette Márton Áron püspök egyik (alighanem 1939-es vagy 1940-es) csíksomlyói részvételét a búcsúban. Részt vett az 1940. szeptemberi Mária-napi búcsún, amely külsőségeiben csaknem olyan volt, mint egy pünkösdi nagy kikerülés. Munkásságát folytatta a második világháború után is, sajnos az eddig sem összegyűjtve, sem feldogozva nincsen (Sonnevend, 1991). Számottevő régebbi képanyagot közölt Vofkori György Csíkszereda és Csíksomlyó képes történetéről összeállított albuma. Itt megtalálható néhány kép Seiwarth Lászlótól (1909–1979) is a harmincas évekből, és egy korai felvétel, amelyet a templom belsejéről készített 1894-ben Koncz Ármin patikus (Vofkori, 2007: 205–233).

Az 1940-es években a Magyar Filmiroda munkatársai fotóztak a somlyói kegyhelyen és a búcsúban. A Néprajzi Múzeum fényképgyűjteménye őriz olyan fotókat is az 1940-es évekből, amelyek újságokban jelentek meg, mint az *Esti Újság* (1940), a *Függetlenség* (1940), a *Képes Vasárnap* (1943). Valószínű, hogy ezek közé kerültek Szöllösy Károly fényképei közül valók is, akinek közöletlen fotói is maradtak. Gönyey Sándor 1962-ben fényképezett Somlyón, amikor megörökítette a borvízforrásnál a vízmerítőket, a kegytemplomot, amelynek szentélye mögött, azzal egy vonalban akkor már épülőfélben volt az iskola.⁸⁹ Legutóbb Vass Erika is áttekintést adott arról, hogy jelenik meg 1990 után készült fényképeken a búcsújárás (Vass, 2007b).

Felbecsülhetetlen az a fényképanyag, ami ferenceseknél lenne fellelhető. Régóta vannak, akik gyűjtik ezeket, nemcsak Daczó Lukács, hanem mások is, pl. Balázs A. Ivó, akinek élete végén vastag albumai voltak tele emlékképekkel, képeslapokkal. Sajnos az ilyen hagyatékok sorsa a legjobb szándék mellett is meglehetősen mostohán alakul.

Filmfelvételt a csíksomlyói búcsúról már a harmincas évek filmhíradóiban is találhatunk (1934-ből, majd 1941-ből, 1943-ból).⁹⁰ Szőcs István *Ember a havason c.* filmjének egyik híres jelenetét a búcsúban forgatták, a játékfilmben ez csaknem dokumentumértékű betét. A negyvenes évek somlyói búcsújárásáról rövid néprajzi filmdokumentációt K. Kovács László készített, ami a maga nemében az első volt, hiszen oda korábban nemigen jutottak el kamerával felszerelt szakemberek.⁹¹

⁸⁸ A fényképeket a Kriza János Néprajzi Társaság archívumában tekinthettem meg Kolozsvárott. E helyen is köszönöm Pozsony Ferencnek, a Társaság elnökének és Jakab Albert Zsoltnak minden segítségét.

⁸⁹ Néprajzi Múzeum EA F 105652–105665; 30574; 305437–305446; 305179–180; 302264–268; 171963–967.

⁹⁰ <http://www.filmintezet.hu/uj/hirado/heti/index.php?y=hir&id=737&cid=3734#go>

⁹¹ Ld. Csorba Judit et al. 1995: 211, 242. sz. Digitális formában megjelent a K. Kovács László 100. születésnapja tiszteletére összeállított DVD-n 2008-ban, a Néprajzi Múzeum kiadásában.

♦ III. Eredettörténet

1. A „hargitai csata”

A búcsúval kapcsolatos történetek közül az egyik legértékesebb a hargitai csatáról szóló elbeszélés.⁹² Eszerint az ünnep, vagyis a pünkösdszombati búcsújárás eredete 1567-re megy vissza, amikor is János Zsigmond erdélyi fejedelem haddal próbálta a csíki széke-lyeket unitárius hitre téríteni. A csíkiak azonban csatában győzedelmeskedtek, az ütkö-zet ideje alatt pedig a gyerekek és öregek a kegytemplomnál imádkoztak, majd a vissza-térőket győzelmi ágakkal fogadták. A győzelmet a Mária-szobor előtt köszönték meg, s ennek emlékünnepé lett pünkösöd szombatján a búcsújárás Somlyóra.

A hargitai csatáról szóló történetet két szöveg példáján keresztül szeretném bemu-tatni. Olyanokat választottam, amelyek a nagyközönség számára íródtak, széles körben ismertté válhattak, egymástól száz évnél több idő választja el őket. Mindkét szerző gim-náziumi tanár volt, de az első műve minden bizonnyal nem volt ismert a második szer-zője előtt. Az első a csíksomlyói főgimnázium egykori igazgató papjának, Bándi Vazu-lnak művéből való, aki 1899-ben (az erdélyi püspök jóváhagyásával) kis füzetet tett közzé *A csíksomlyói pünkösdi búcsú és más alkalmi búcsú ájtatosságai* címmel. Ebben ol-vashatjuk az alábbiakat:

„A csíki székely nép vallásos buzgóságának központja Csíksomlyó, hol már 1208-ban szerze-tes ház állott fenn. A vallásos kegyelet kiváltó tárgya a Szent-Ferencrendiek templomában lé-vő Mária-szobor, mely a török-tatár dúlások és ezer veszélyek között is csodálatosan megtart-va, máig is csodákkal ékeskedik. E szobor lábaihoz sereglett a székely nép, az őt ért sok csapás, viszontagság és háború közepette, Mária oltalmát esdve le, és a szent Szűz pártfogása kimen-tette őt minden veszélyből. A kegyhelyhez való zárandokolás rendszeres búcsújárására fejlődött ki a székely népnek a protestantizmussal szemben katolikus hitéért folytatott harcban.

Ugyanis, midőn az ifjú János királynak nem sikerült Blandrata György szentháromság-ta-gadó tanítmányát sem ígéretekkal, sem fenyegetésekkel a csíki székely népre ráerőszakolni, 1567-ben fegyveres sereget küldött ellene. A székelység kész lévén inkább mindenét elvesz-teni, mint hitét feladni, apraja és nagyja odahagyta mindenét, Csík-Somlyóra gyülekezett a magyarok régi nagy patrónája oltalma alá. Itt Mária segítségét kikérve, a férfiak fegyver alá sorakoztak és Mária dicsőítése mellett megütköztek a Nagyerdőn a királyi haddal és azt le-győzték, mi alatt a Somlyón maradt gyermekek, öregek és nők áhitatosan imádkoztak a szé-kely fegyverek győzelméért.

A diadalmasan hazatérő sereg a rá várakozó övéivel együtt a szent Szűz képe elé sietett, hogy háláját buzgó imában öntse ki. Ugyanekkor Máriát a Székelyek Védő Asszonyának ne-vezték el. Az 1567 pünkösöd szombatján történt ezen esemény emlékére úgy a csíki székelység mint a messzibb vidékek buzgó híveinek tízezrei búcsújáró ünnepet tartanak, keresztek és

⁹² E fejezet első változata elhangzott a Hajnal István Kör konferenciáján Szécsényben, 2000. augusztus 25-én, utóbb megjelent a konferencia kötetében (Mohay, 2002). A tanulmánnyá bővített változatot a *Tabula va-lamivel* hamarabb közölte (Mohay, 2000), majd ez jelent meg csaknem változatlanul a kolozsvári *Keresztény Magvető* c. folyóiratban is (Mohay, 2005). A mostani szöveg mindegyikhez képest továbbfejlesztett.

zászlók vezetése alá sorakozva zengedezik Istennek és Máriának dicséretét, s hálaadó és könyörgő imáikkal teszik magukat új kegyelmekre érdemesekké” (Bándi, 1899: 3).

A második példa Miklós József, csíkszeredai gimnáziumi tanár *Csíki lexikon* címmel 2004-ben megjelent könyvéből, a *csíksomlyói búcsú* címszóból való:

„A mostani pünkösdi búcsú kezdetét az 1567-es évre vezetjük vissza, amikor János Zsigmond erdélyi fejedelem egy 1566-ban kiadott rendelete értelmében Csík, Gyergyó és Kászon székeket is unitárius hitre szándékozott téríteni. A szerzeteseknek megparancsolták, hogy hagyják el Csíksomlyót, de ők ezt megtagadták. A három medencébe küldött hittérítőket (a kilenc palántát) a nép kicsúfolta és elűzte. A fejedelem, Blandrata György udvari orvosának befolyására elhatározta, hogy a vidék hithű lakosságát erőszakkal téríti át Dávid Ferenc hitére. Ekkor lépett színre István, gyergyóalfalvi pap, aki tüzes szónoklataival arra buzdította a népet, hogy vonuljon Csíksomlyóra, a boldogságos Szűzanyához, és készüljön fel egy esetleges összeütközésre a fejedelem által az Udvarhely vidéki, már unitarizált falvak lakosságából toborzott haddal. A gyergyóalfalvi pap felhívásának óriási hatása volt, s így nemcsak a gyergyóvidéki, hanem a csíki falvak lakossága is Csíksomlyóra vonult. Itt szereztek tudomást arról, hogy a fejedelem hada más útban van Csík felé. Ekkor a férfiak hadrendbe sorakozva, rögtönzött fegyvereikkel elindultak a Hargita tolvajostetői átjárója felé, és az ún. Lónyugtató helyen megütköztek az ellenséggel. Ravasz taktikájuknak köszönhetően csakhamar szétverték és megfutamították János Zsigmond hadát, majd utána diadalittasan vonultak vissza Csíksomlyóra. Fegyverük hegyére nyírfaágakat tűztek, így vonultak be a csíksomlyói templom elé, ahol hálát adtak a Szűzanyának a segítségért, hogy meg tudták védeni őseik szent hitét. Ettől az évtől kezdve a székely katolikusok keresztaljákba szerveződve, minden Pünkösdszombaton Csíksomlyóra vonultak” (Miklós, 2004: 34–35).

Ugyanott az *István pap* címszóban a következőket olvashatjuk:

„1567-ben, János Zsigmond erőszakos térítő hadjárata idején a csíki, gyergyói és kászeni hívek ellenállását megszervező és vezető gyergyóalfalvi plébános, akinek vezetésével a végsőkig elszánt székely had megfutamította az akkorra már unitárius hitre áttért erdélyi fejedelem udvarhely-vidéki seregét. Ő vezette a gyergyói és felcsíki falvak népét Csíksomlyóra és mozgósította a férfiakat az ellenállásra. Gyergyóalfalu központi terét róla nevezték el, a tér közepén egészalakos szobra látható. Csíksomlyón a kegytemplom előtti térség szélén, a Nepomuki Szent János kápolna mellett emlékmű örökíti meg a hithez buzgón ragaszkodó gyergyói pap tettét” (Miklós, 2004: 64).

A két szöveget a tartalmi azonosságon túl összeköti, hogy az események elbeszélését tényként közlik, anélkül hogy bármiféle bizonytalanságra akár csekély utalást tennének, továbbá hogy (az íráskor természetéből adódóan) nem hivatkoznak forrásokra.

Ez a történet manapság és az utóbbi száz-százötven évben közkezen forog és forgott, széles körben elterjedt. Megtaláljuk a búcsúról és a kegyhelyről szóló népszerűsítő munkákban éppúgy, mint útikönyvekben, feldolgozásokban. Ferences szerzőknél ismételtelen előfordul. Domokos Pál Péter *Kájoni Cantionale*-kiadásának elején, a történeti áttekin-tésben hozza (Domokos, 1979: 6–9). Említése nem hiányzik a búcsúval kapcsolatos ünnepi beszédekből és újságcikkekből sem. A példákat itt azért nem szaporítom, mert a történet továbbélésével külön alfejezetben foglalkozom.

Feltűnő, hogy a hargitai csatáról csakis a csíksomlyói pümkösi búcsúval kapcsolatban esik szó; azon kívül nem találkozhatunk vele sem történeti forrásokban, szakmunkákban, sem egyéb, a kort, János Zsigmond fejedelmet, az unitárius vallás terjedését vagy a katolikusok székelyföldi megmaradását tárgyaló írásokban. Példaként néhány fontosabb szerzőt, illetve munkát említek (időrendben), akiknél hiába keressük az eseményt: Bethlen Farkas, Kállay Ferenc, Kemény József és Nagyajtai Kovács István, Kövári László, Hunfalvy János, Hankó Vilmos, Gagyí Sándor, Szádeczky Kardoss Lajos, Jancsó Benedek, Asztalos Miklós, Demény Lajos, Köpeczi Béla.⁹³

Érdekesen megkerüli a kérdést Vitos Mózes: magát a János Zsigmonddal vívott hargitai csatát nem említi, ám általánosságban céloz a katolikusok erős hithez ragaszkodására pümkösddel kapcsolatban (Vitos, 1894: 918–920). Megemlíti ugyan az ellenállást Boga Alajos, olyan látszatot keltve, mintha azt az általa ismertetett 17. századi Lakatos maga is elbeszélte volna, ám *nem* Lakatos István *Siculia...* kéziratából merítve, hanem Eröss József könyvére hivatkozva (Boga, 1914; Eröss, 1913). Kivételként említhető meg egy 19. századi, unitárius folyóiratban megjelent rövid szerkesztői beszámoló, amely Haynald Lajos erdélyi püspöknek a jezsuiták melletti kiállásával helyezkedik szembe, és mellékmondatban „történeti adat”-nak nevezi az ütközetet:

„Haynald Lajos kalocsai érsek Pestmegye évnegyedes közgyűlésén a jezsuiták mellett tartott beszédében az unitáriusokról is megemlékezett. Felhozta János Zsigmond hadjáratát a székelység körében az unitárius vallás terjesztése érdekében, melyen a lelkes székely asszonyok konyha-eszközökkel felfegyverkezve kivonultak a férfakkal a nagy erdőre, hogy ott bevárják János Zsigmondot, ki vallási meggyőződésükön erőszakot akart elkövetni, és a győzelem az övék lett. Ez legalább egy történeti adat; de a jezsuiták melletti hatalmas érvelése, reméljük, sem Arad, sem N.-Szeben városait nem ingatták meg a jezsuiták kitiltása érdekében Pestmegyével is közölt kérvényök fenntartása érdekében” (Ferencz–Kovácsi, 1872).

Figyelemre méltónak találok, hogy a székelyek rövid történetéről újabban megjelent könyvében a nagy tekintélyű és széles körben tájékozott történész akadémikus, Egyed Ákos az erdélyi vallási viszonyokkal kapcsolatban részletezés és forráshivatkozás nélkül, de történelmi eseményként írja a következőket:

„...közben a reformációnak újabb hulláma érkezett a Székelyföldre. Ugyanis Kolozsvárt a hitét gyakran váltogató Dávid Ferenc az antritrinitárius, más néven unitárius hit megalapozásával lényegében véve új egyházat hozott létre, amely rendkívül gyorsan elterjedt a polgárság körében, s mert János Zsigmond fejedelem támogatását élvezte, szétterjedt Erdély más vidékein is. Ismeretes, hogy János Zsigmond maga is terjesztőjévé vált az új hitnek, s haddal indult Csíkszék megtérítésére, de az ellenállás miatt kénytelen volt visszafordulni. Így maradt meg Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék megszakítás nélkül a római katolikus hit mellett. A csíksomlyói búcsú ennek az eseménynek a következtében alakult ki” (Egyed, 2006: 104).

⁹³ Bethlen, 1782/1793; 2000–2006; (forrásairól ld.: Svéda, 1938); Kállay, 1829; Kemény – Nagyajtai Kovács, 1837/1845; Kövári, 1859/1866; Hunfalvy, 1864; Hankó, 1896; Gagyí, 1912; Szádeczky Kardoss, 1927; Jancsó, 1931; Asztalos, 1936; Demény, 1976; Köpeczi, 1986.

Nincs nyoma annak, hogy a történetet idéző szerzők a 19. század folyamán vagy később kételkedtek volna az elmondott történet hitelességében. Kivételként talán Erős Ferenc Modeszt említhető, aki könyvében kételkedő megjegyzést tesz az ütközetre, bár a hadi felvonulást ő sem tartja cáfolhatónak:

„Ők szent és ős religiójukat igazában mint legdrágább örökségüket egyező szívvel lélekkel védeni kívánják. Hiába beszélnek nekik, hogy a Szentháromság hívesiről már sokan lemondottak a külső székely atyafiak közül, hiába hozzák fel nekik a hírt, hogy a nevezett Nagyerdőn utazik, tör, ront bé nyakokra az erőszak, ők az egyesült székelyek feltételekben keményen állanak: öregeiket és gyermekeiket Somlyón hagyván magok nagy erővel kitelhető panopliában [‘többfajta fegyverből álló fali dísz’] a külsőknek eleibe indulnak, mondva talán: Szentháromság egy Isten mivelünk, és senki ellenünk! Mit hallván s látván a kémek hírt visznek a fejedelemnek, s mondanak: hogy számíthatlan ember szegült ellenek; mire ő így szólal: *hogya az unitária vallást el nem akarják fogadni, maradjanak magok vakságokban. Ütközetet nem olvasok!* [kiemelés – M. T.] Mely ha lett volna, ekkor halomnak is kellene lenni vagy elhanyagtatásának híreltetni. Mivel azon erdőben is csak egy halálesetre is föld vagy kőhalmozat avagy éppen kereszt szokott készítettetni, könnyedin is tétetni (mit jegyzék azok számára, kik ütközet történetit beszélnek)” (Erős, 1852: 19).

Erős Ferenc könyve eredeti, kéziratos változatában ennek valamelyest erősebb megfogalmazását találjuk, azt a részt viszont nem tette közzé, hanem kihagyta a végleges változatból.⁹⁴ Óvatos bizonytalanságot fogalmaz meg a *Religio*-ban („egyházi és irodalmi folyóirat”) megjelent írásában Balássy Ferenc.⁹⁵ Messzire vezetne ennek a tartózkodás-

⁹⁴ „A Cserei úrtól le írt történetről a Klastrom Jegyző Könyvin kívül még írt Pr. Mihályfi Balázs franciskánus szerzetes könyvének 3dik résziben a 8dik szám alatt – ki születvén 1678-ban erősíti, hogy gyermek korban látta a Móludvai híveket zászló alatt külön seregben jöni Somlyóra a Pünkösdi ájtatosságra; – és hallotta akkorban, hogy a Gyergyó Alfalvi Zászló vagyis Hadijel alatt való jövetele a népnek lett volna eredete annak hogy Lobogók alatt járulnak oda a keresztény hívek; utána teszi azt is hogy az időben megérkezvén Somlyóra István nevezetű Alfalvi megyés pásztor zászlói, némely buzgó szerzetes prédikátorok a klastrombeliek közül az egész sereget ujabban is Zápolya János igyekezete ellen felbuzdította, és elől menvén kényszerítette Hadi seregét Udvarhelyszékre vissza nyomolni. – Ez a belső és az időhöz közelebb eső szó nem jegyez az ütközésről nyilván. – Megvallom magam se hallottam az öregektől hogy éppen megütköztek volna, hanem azt igen, hogy a *Kém* megvivén a hírt Zápolya fejedelemnek mely nagy sereg kíván ellent állni; és hogy az új vallást semmiképpen el nem akarják fogadni; mire Zápolya azt mondotta volna: hagyjuk hát őket a maguk vakságokban. – De az is lehet, hogy ez a felelet kivonhatja annak a gyulafehérvári fennebb írt végzésnek, mely az íráson kívül hagyományban is fennmaradott. Halom se látszik az említett Kőkeresztnél, holott szokása a nemzetnek, hogy út félén, ha csak egy ember is halt meg, annak sírdombjára követ vagy fácskát vessenek, milyenek ország szerte láthatók.” Erős, é. n. 6.

Erős Modeszttől egy másik kéziratot („A Nép ezen helynél való buzgóságának okairól”) Sávai János (1997: 104–105) idéz, amit egy plébániai levéltárban a tanítványai helyeztek el aranymiséje alkalmából (nem mond pontosabbat). Az idézett szöveg nem pontosan követi Csereyt, de semmivel nem tartalmaz többet vagy kevesebbet.

⁹⁵ „Ismeretesebb íróink, ki Erdély történetét megírták, világosan ugyan nem említik János Zsigmondnak ezen vallási ügyben viselt hadát, de azok, a miket több íróink, különösen Forgách Ferenc, Szegedy János, Palma, Fasching Ferenc s több mások János Zsigmondról s az ő tetteiről, Blandrata György nagy befolyása- s merényleteiről följegyeztek, eléggé igazolják a dolog valóságát, s mutatják, hogy ők a kath. vallást s annak híveit keményen üldözték, s a socinianismust erőszakosan terjesztették” (Balássy, 1856: 99).

nak az elemzése és értelmezése, de aligha járunk messze az igazságtól, ha arra gyanak-
szunk, hogy ennek oka egy igen erős közmeggyőződéssel szembeni óvatosság lehetett.

Elvileg természetesen nem lehet kizárni újabb adatok felszínre kerülését. Figyelmes áttekintést érdemelhet a teljes emlékirat-irodalom, Erdély történetének 17–18. századi, részben kéziratban levő latin nyelvű történeti irodalma. Előkerülhetnek elveszettnek hitt régi források is, különösen a 16–17. századi ferencesekre vonatkozóan, ahogy az történt pl. Csíksomlyón 1985-ben vagy Gyöngyösön 1998-ban; mindkét helyen megtaláltak évtizedekkel korábban elrejtett könyveket, iratokat (Fáy, 1999; Muckenhaupt, 1999). Mégis, talán nem alaptalanul gondolom, hogy túl sok reményt egyelőre nem kell fűzni olyan források felbukkanásához, amelyek az itt kifejtett gondolatokat érvényte-
lenné tennék. Amióta 2000-ben először (szakfolyóiratban), majd 2005-ben másodszor is (erdélyi unitárius folyóiratban) közöltem elgondolásaimat, nem közöltek vagy hoztak tudomásomra tekintetbe vehető forrást a hargitai csatáról vagy János Zsigmond és a csíkiak vallási természetű konfliktusáról (Mohay 2000; 2005).

Az *első* magyarul írt szöveg, ami ezt az eseményt hírül adja, mai tudásunk szerint csak 1780-ból való, de attól kezdve igen gyorsan feltűnik számos különböző helyen. Ezt megelőzően azonban nem tudunk semmilyen olyan egykorú vagy későbbi szövegről, amely a hargitai csatát elbeszelné vagy arra ismert történeti tényként utalna.

A tény, hogy az első forrás több mint kétszáz évvel az említett esemény után keletke-
zett, valamint a fentiek indokoltta teszik, hogy rákérdezzünk e történet „valódiságára”. Kételyeink megalapozottsága esetén az egész narratívát egy másik értelmezési keretbe kell helyezni.

2. Történeti hitelesség

A búcsúnak a hargitai csatához és János Zsigmondhoz kapcsolt eredettörténetét eddig hárman tették óvatosabb vagy határozottabb kritika tárgyává: Rugonfalvi Kiss István debreceni történész professzor, Fodor Sándor csíksomlyói származású író és Simén Domokos unitárius lelkész, majd az ő érvelését ismételte meg Tódor Csaba (Rugonfalvi, 1939; Fodor, 1979: 114–115; Simén, 1993; 1998; 1999; Tódor, 1999). Következtetésük egyértelműen az, hogy a hargitai csatáról szóló történetnek nincsen igazolható va-
lóságalapja. Egymástól független gondolatmenetük főként a történeti körülmények mérlegelésén alapult, szövegek elemzésébe nem mentek bele. Röviden érdemes felidéz-
ni érveiket, okfejtésüket.

Rugonfalvi a János Zsigmond uralkodását jellemezve a fejezet végén ezt írja: „Még egy székelyföldi cselekedetéről kell megemlékezmem, melyet a legenda annyira felcico-
mázott, hogy nagyon nehéz a pusztta tényt megállapítani.” Érvei a következők: 1) János Zsigmond korában a Székelyföldön még igen kismértékben terjedt el a reformáció. 2) Nehéz megmondani, miért választotta volna ki a király Csíkot – „aki erőszakosságra hit
dolgában soha nem ragadtatta magát, mert azt tartotta, hogy a hit Isten ajándéka” –, mikor közelebb is talált volna tennivalót. 3) Igaz, hogy a fejedelem a katolikus hitet nem szerette, és az 1556. évi országgyűlés a katolikus papokat ki is tiltotta; ebből valószínű,

hogy „keletkezett valami differencia”. 4) „Arra a viszonyokat ismerő historikus nem is gondolhat, hogy János Zsigmond a székelyeket székelyek élén mert volna megtámadni.” 5) Lehetett valami csetepaté csíkiak és udvarhelyiek között, ahogy János Zsigmond egész uralkodása alatt voltak kisebb-nagyobb fegyveres összetűzések – „és ezt a hagyomány szépen felöltöztette, és ilyen formájában örököttette meg a jó öreg Loseiner”. 6) 1556, 1559 és 1567 között ingadoztak azok, akik a hagyományt időhöz akarták kötni. Már ez is elégséges bizonyosság a hagyomány megbízhatatlanságára. 7) Ha valóban lett volna összetűzés, annak „akkor nyoma maradt volna Csíknak példás megbüntetésében” (Rugonfalvi, 1939: 246–256).

Fodor Sándor „Tűnődés séta közben” alcímmel megjelentetett írói emlékezéseiben így ír:

„A tolvajostetői ütközetre utalnak ugyan történelmi források, de annak jellegéről, méreteiről semmit sem tudunk. A magam részéről abban sem vagyok egészen biztos, hogy ott valójában egymásnak is roppant volna a két sereg. Már egyetemista koromban féltem attól, hogy előkerül egy okirat, amelyből kiderül majd, hogy tényleg csata volt a Tolvajoson: ennyien meg ennyien haltak meg ezen, annyian a másik oldalon, foglyokat is ejtettek, akiket lehetőleg egytől egyik karóban is húztak a szeretet Istenének a nevében. Örülök, hogy mindmostanáig nem sikerült ilyen forrásmunkára bukkannom, és kitarthatok – talán gyermekes – feltételezésem mellett, miszerint nem volt csata, szabályos ütközet a Tolvajoson, nem vívott élethálküzdelmet egymás ellen János Zsigmond és István pap serege. Az én elképzelésem szerint János Zsigmond – aki nem volt rossz politikus –, látva a nagy nekibuzdulást, az ellenfél elszántságát, esetleg némi tapogatózó csatározások után visszatértette a seregét: belátta, kár lenne vallási okból vért ontania, okosabb lesz, ha takarékosan bánik azzal a vérrel, amelyre bármikor szüksége lehet az ország védelmében” (Fodor, 1979: 114–115).

A búcsú eredettörténetével szemben megfogalmazott kritikus vélemények közül a nemrég elhunyt unitárius lelkész Simén Domokosé a legkidolgozottabb. Őt a János Zsigmond egyházalapítói tevékenysége iránti tisztelet, érdemei elismertetésének vágya, a történelmi igazság kiderítése motiválja. Szóban és írásban jó ideje hangot adott annak, hogy egyáltalán nem volt csata, az egész történet legenda. Érvelésének jó darabig nem sok foganatja volt. Amikor például a Tolvajostetőn millenniumi emlékművet terveztek, és az oda felírni szándékozott jeles csíki évszámok között az 1567 is ott volt, Simén Domokos annyit tudott elérni, hogy ezt végül levették. Simén Domokos a hargitai csata történeti hitelességével szemben a következőket hozza fel: az unitárius vallás csak 1568 után, a tordai országgyűlés vallásszabadságot kimondó törvénye után indult el Erdélyben „hódító” útjára, és csak 1571-ben lett bevett vallás; János Zsigmondnak nem volt módszere a fegyveres hitterjesztés, hanem a lelkiismereti szabadság híve volt; a gyergyóalfalvi István pap kiléte okiratilag nem igazolható; a székely szervezeti törvények szerint a felkelés parancsát csak a szék kapitánya vagy bírása adhatta ki, máskülönben az lázadásnak minősült (mint az volt 1562-ben). Nincsen továbbá semmiféle korabeli, emlékiratóktól, krónikásoktól vagy országgyűlési feljegyzésekből származó adat az országosnak mondható eseményről, sem megtorlásról, büntetésről, noha ilyenek az 1562. évi székely felkeléssel kapcsolatban jól ismertek (Simén, 1993; 1998; 1999; Demény, 1976). Továbbra sem fölösleges tehát a kérdést alaposabban körüljárni.

A 16. század közepének székelyföldi és erdélyi vallási viszonyait e helyen részletezni szétfeszítené a kereteket. A csíki katolikusokról és a vallási türelem lassú kibontakozásáról szólva már jeleztem, hogy a csíkiak katolikusnak való megmaradása a mai napig nincsen kielégítően megmagyarázva; nem ismerjük részleteiben az esetleges hitújító törekvéseket és azok kudarcait, sem azokat az esetleges konfliktusokat, amelyek a csíkiak és a hitújító prédikátorok vagy a fejedelmi udvar között lezajlottak. Hogy ilyenek lehettek, azt jó okkal feltételezhetjük. Azt is jó okkal feltételezhetjük, hogy egy megtörtént csata nem kizárólag az abból győztesen kikerülők emlékezetében őrződik meg, hanem mindkét oldalon. Magyarországon és Erdélyben is számos elvesztett csata szomorú emléknapiját tartjuk számon. Ha a csíkiak és a fejedelem haddal ütközött volna meg, elképzelhetetlen, hogy a hatalommal bíró fejedelem vesztes oldalán (és a részt vevő hadakat adó településeken) semmiféle emlék ne maradt volna fenn.

Elgondolkodtató az évszámok eltérése. A legelterjedtebb évszámként 1567-et említik a beszámolók; ám emellett találkozunk az 1559-es és az 1556-os évszámmal is. 1559-et említ az az emléktábla, amelyet báró Henter Antal 1817-ben állíttatott fel a csata állítólagos helyszínén, s amely aztán később a kegytemplom melletti Szent János-kápolna homlokzatára került (Boros, 1994: 133).⁹⁶ Ugyancsak 1559 szerepel (forrásmegjelölés nélkül) Orbán Balásnál is (Orbán, 1869: 11). Ez nyilvánvalóan képtelenség, hiszen anyja halála után a fiatal János Zsigmond éppen ebben az évben lett Erdély uralkodója. A dátumoknak ez az eltérése már Rugonfalvi Kis Istvánnak feltűnt. Miután János Zsigmond uralkodása meglehetősen jól ismert, és különösen az 1562. évi székely fölkelés kapcsán sokféle történeti feldolgozás is született, aligha képzelhető el, hogy akár a megtorlás, akár más, azzal együtt járó esemény kapcsán ne maradt volna forrás róla.

Kájoni János, akiről nincs okunk feltételezni, hogy ne ismerte volna Somlyó múltját, egyetlen szóval sem említi ezt a történetet. Kéziratának végén néhány évtizeddel későbbi, 1722-ből származó feljegyzés hírt ad ugyan a pünkösdi búcsújárásról, de az emlékünnepre való legcsekélyebb utalás nélkül (Kájoni, 1991: 68/124). Lakatos István csíkkozmási plébános 1702-ben kelt kéziratának 5. §-a beszél a reformáció terjedéséről, a katolikusok üldözéséről, a reformátorok támadó föllépéséről, a 6. § pedig arról, hogy a Báthoriak pártfogása alatt hogyan lett valamivel könnyebb a katolikusok sorsa. Egyik fejezetben sincsen szó arról, hogy a székelyek és János Zsigmond között bármilyen konfliktusra került volna sor 1567 körül, sem arról, hogy a csíksomlyói ferences rendház körül ismertebb búcsújárás lenne (Boga, 1914). Nem szerepel az eredettörténet Györffi Pál 1729-ben megjelent provinciátörténetében (Györffi, 1729), sem néhány évvel később, Nedeczky László Mária-kegyhelyeket bemutató könyvének Somlyóról szóló fejezetében (Nedeczky, 1739: 98–100). Ezek a művek viszont nagyon is beszédesek más szempontból: adalékokat szolgáltatnak ahhoz, miként gondolkoztak a kortársak Csík-

⁹⁶ Nem tudjuk, hogy mikor és hová lett Boros Fortunát említése óta a kápolna homlokzatáról ez az emléktábla.

somlyóról, milyen lelki tartalmakat, emlékeket, történeteket és történelmi tényeket kapcsoltak hozzá idők folyamán. Ezáltal segítik az értelmező munkát keretbe állítani.

Az ismert történeti tények tehát egyelőre nem támasztják alá azt a történetet, amelyet elsőként Losteiner Leonárd, majd Cserey Farkas és nyomukban (a következő alfejezetben hivatkozott szerzők) sokan felidéznek. Senkinek sem sikerült eddig olyan történeti forrást találnia, amely 1567-ben János Zsigmond ellen győztes katolikus csíki székelyekről szólna, és olyat sem, amely az 1567 és az 1777/1780 közötti bő kétszáz évben akár csak utalásszerűen megemlítené hasonló esetet a csíksomlyói búcsúval kapcsolatban. Lehetne ezt a forráshiányra, iratok pusztulására is fogni, de aligha hihető, hogy csak erről volna szó.

Mindennek tekintetbevételével okkal mondhatjuk, hogy az eredettörténet egészében mondaszerű, és nem a történeti tények körébe tartozik. Ilyenformán két további kérdéskör merül fel. Az első: hogyan jött létre a hargitai csatáról szóló elbeszélés, milyen motiváció állhat ennek hátterében? Ezt vizsgáljuk a szöveghagyományokról és az értelmezésről szóló két következő alfejezetben. A második: mi tartotta és tartja fenn azt a közmeggyőződést, hogy a csíksomlyói pünkösdi búcsú győzelmi emlékünnepp; ennek eredünk nyomába a történet továbbéléséről szóló utolsó alfejezetben.

3. Szöveghagyományok

A hargitai csata elbeszélésének első változatai alapján voltaképp kétfajta szöveghagyományra figyelhetünk fel: ezek Losteiner Leonárd és Cserey Farkas nevéhez köthetők. A történet első változatát János Zsigmond megfutamításáról Losteiner Leonárd (1744–1826) ferences írónak köszönhetjük. Latinul írt *Chronologia...* című művéből a Somlyóra vonatkozó pontok legrészletesebb, szinte fordítás-részletességű ismertetését Tima Dénes ferences szerzetes író készítette el (Tima, 1907). Ez alapján az 1777 körül írt *Chronologia* 192. és 193. pontjában foglalt elbeszélés 8 fő motívuma:

1. János Zsigmond egyszerűen „elhatározta magában, hogy a székelyeket ősi vallásától megfosztja” – itt még nincs szó 1566-os királyi végzéseiről.

2. „Összegyűjtven az arianizmus dühétől tajtékzó seregét Udvarhelyszélig nyomult előre”. – Még nem egyértelmű, hogy serege székelyekből, illetve éppen udvarhelyszékiekből állott volna.

3. István gyergyóalfalusi pap az összegyűjtött saját és gyergyói híveket „lelkes beszédével ellenállásra buzdította és bátorította őket”. Megegyeztek, hogy pünkösdi ünnepe táján menjenek Csíksomlyóra, pártfogást keresni Máriánál. – Itt még nincs szó a fegyveres ellenállás lehetőségéről. Arról sem tudunk meg semmit, honnan szereztek tudomást a közeledő seregről a gyergyóiak, és hogy a csíkiak tőlük vagy mástól tudták meg a riasztó híreket.

4. Egy *szerzetbeli* szónok beszélt az összegyűlt néptömeg előtt, és „arra bírta őket, hogy Arius hitelveit és követőit tartományukba be ne bocsássák, sőt még arra is ösztönözte, hogy álljanak ellent”. Eközben a szónok ruhája és palástja tündöklött. Az örege-

ket, gyermekeket és betegeket hátrahagyták, és a férfiak az asszonyokkal együtt vonultak, felfegyverkezve, „mint ezt az idő és kinek-kinek vagyoni helyzete megengedte”. A szüzek hajukat kibontották és leeresztették, „hogy magukat dühösöknek mutassák vagy gyászolóknak nézzenek ki”.

5. A vonulók a „csíki Láznak nevezett helyre megérkeztek”, ott elfogták Zápolya szónokait, de ezek megszöktek, és hírt vittek a királynak. – Figyelemre méltó, hogy itt pontos helymeghatározást kapunk.

6. A király „visszatérésre határozta el magát, inkább akarván a szittya leányok által okozott szégyent kiállani, mint kétésszerűséggel az áriáni hitetlenség miatt vitézeinek életét a halál veszedelmének kitenni”. – Ez az elem, a csata említésének hiánya a legfontosabb eltérés a későbbi szöveg hagyományhoz képest: még nincsen szó ütközetről.

7. A győztesek csapata – férfiak, nők együtt – „a győzelem jelül viruló zöld ágakkal és örvendezve tért vissza a kegyelem trónusához”.

8. Ezért tisztelték meg Mária szobrát „segítő Mária” címmel.

A hargitai csata leírásának forrásul leggyakrabban id. Cserey Farkas *Geographia Mariana Regni Hungariae* c. munkájára szoktak hivatkozni. Losteiner kézirata után időben ez a következő szöveg, amely János Zsigmond térítésének történetét és kudarcát elbeszéli. E „könyvnek” eddig nem sikerült nyomára bukkanni sem könyvtárakban, sem bibliográfiákban. A gyulafehérvári Érseki Levéltárban őriznek egy iratot, amit 1862-ben közölt Nagy Imre (a 356/1780-as irattári jelzettel együtt), majd 1907-ben Tima Dénes is (Nagy, 1862; Tima, 1907). Címe: *Testimonium Illmi Dni quondam Wolfgangi Cserei De Origine Processionis et Devotionis Pentecostalis*. Az első sor latinul: „In Geographia Mariana Regni Hungariae de Statua Csikiensi habentur sequentia”, s magyarul folytatódik: „Vagyon Csik Székben...” A krasznai keltezés 1780. június közepén nem vág egybe azzal, hogy Cserei Farkas Bécsben élt, csak birtoka volt Krasznán. Ez azt a feltevést erősíti meg, hogy a krasznai udvari pap, a ferences Katona György írásával állhatunk szemben, ahogy azt már Benkő Károly is írja (Benkő, 1853: 94). Egyelőre ebben a kéziratban tisztelhetjük a hargitai csata első magyar nyelvű megfogalmazását. Három évvel Losteiner első kézirata után itt a történet lényegében hasonló, de kulcselemében mégiscsak másik változatával állunk szemben. Ennek fő motívumai:

1. 1566-ban Szent András nap tájban a király végzést íratott, mely kimondja, hogy „mindenek Blandrata Györgytől függjenek [...] akik pedig ezeket megháborítanak, mint hitetlenek úgy büntetődjenek”. – Ennek van történeti valóságalapja, valóban született ilyen módon érthető erdélyi országgyűlési határozat.

2. 1567-ben „a király sok fegyveres népet bocsáta reájok, hogy erőszakosan is kiterjenek az igaz hitből”. – Itt még nincs megemlítve, hogy kiket, miféleket, milyen létszámban és fegyverzetel, kinek a vezetése alatt.

3. István pap Gyergyóalfaluból „felbuztatá állhatatosságra a népet”, és az elhatározás után, hogy „halálra lőnek készebbek”, mint elszakadásra szent hitűktől, egybegyűltek „e szent képhez”, vagyis a kegyeszoborhoz Somlyón. Az ottani imádkozás közben jött a hír, hogy „Udvarhelyszék felől nyomulnának be feléjük az hadak”.

4. Erre a férfiak fegyvert fogtak, és az asszonyoknak, gyermekeknek, öregeknek „meg-

parancsolák, hogy [...] azon helyről ne távozzanak”. – A nők itt tehát helyben maradnak, nem úgy, mint az első változatban, ahol a férfiakkal együtt vonultak fel kibontott hajjal.

5. Az ellenfelek pontosabb helymeghatározás nélküli helyen találkoztak: „vagyon Csík- és Udvarhelyszék között egy rengeteg Nagy erdő”. – Nincs megemlítve a Csíki Láz, sem a találkozás a fejedelem küldötteivel.

6. Röviden meg van említve a csíkiak fegyverrel kivívott győzelme: „jobb részét a király hadának levágák, a többiek nyakra-főre visszazaladának”. – Nincs részletesen leírva az ütközet.

7. A győztesen visszatérő férfiak elé vonultak a hátrahagyottak, s együtt vonultak a templomhoz. – Eközben nincsen szó győzelmi jelekről, mint zöld ágakról, az asszonyok kibontott hajáról stb.

8. Ennek emlékünnepe a pünkösdi szombati búcsú: „ennek emlékezetire most is minden esztendőben azon a napon egybegyűlvén oda” jönnek, mégpedig nem csak a székelek, hanem a moldvaiak is. (Pedig őket a 16. században bizonyosan nem fenyegette az unitarizmus hódításának veszélye.)

A történetnek ebben a változatban egy világi méltóság tekintélye is súlyt ad, de feltűnik, hogy maga a szöveg nem hivatkozik más tekintélyekre, sem korábbi szerzőkre, művekre. Losteiner három évvel korábbi szövegéhez képest az egyik fontos eltérés, hogy a fejedelem hadai elé már csak férfiak vonulnak ki, az asszonyok az öregekkel és a gyerekekkel együtt a templomnál maradnak. Így viszont értelemszerűen kiesik, hogy a nők kibontott hajjal mennek (hogy fenyegetőbbek legyenek és elszántabbnak mutakozzanak), s ezzel együtt a visszatérés diadalmenet jellege is gyengül kissé. A másik új momentum a fegyveres csata kifejezett megemlézése, de még részletezés nélkül. A későbbi folklorizálódás során ez válik majd kulcselemmé. A harmadik eltérés az 1566-os végzések megemlézése, ami mögött országgyűlési határozat ismerete állhat.

Losteiner Leonárd későbbi, 1786–87 körül datált munkájában (*Propago...*) újra elbeszéli a hargitai csatát, s forrásként már minden bizonnyal a Cserei-féle kéziratot is felhasználta, hiszen név nélkül idézi is. Ez – a legfontosabbat, a csatát kivéve – lényegében mindenben megegyezik a saját tíz évvel korábbi szövegével, de néhány részletében kidolgozottabb. Az eddigi motívumok rendjében ezeket is vegyük sorra Tima Dénes alapján, aki a maga idejében még láthatta és írásában gondosan ismertette a szöveget:

1. János király 1566-ban András-nap tájban rendeletet bocsátott ki; hivatkozás van Blandrata Györgyre.

2. A király sereget küldött; nincs szó viszont Udvarhelyszékről.

3. Pontos napot kapunk: május 8-án egyesült a gyergyóiak csapata a csíki sereggel, „földre borultak és zokogó imákkal Isten segítségét kérték”.

4. Megegyezik a korábbival.

5. A pontos helymeghatározás még pontosabb lesz: négy mérföldre, a Csíki Láz nevű helyen találkoztak. Itt viszont nincs szó a király szónokairól, azok szökéséről.

6. Utalás van harcra: János király hadának egy részét – „mint a Geographia Mariana írja – Isten segedelmével levertek, másik részét pedig megfutamították”. Itt találunk utalást Cserey „könyvére”, de nevének említése nélkül.

7. A győztesek a templomba mentek; nincs szó zöld ágakról.

8. Ennek emlékünnepe pünkösöd szombatján a búcsújárás; erről újabb részlet: „*labaron* alatt zöldágakkal fölékesítve, s a leányok leeresztett hajjal, mintegy 17 ezeren jönnek össze” (Tima, 1907: 41–45).

Tíz év alatt ez a harmadik szövegváltozat: egyre kidolgozottabb, részletezettebb formában. Az előzmények leírásában ez hívebben követi Csereit: szó van rendeletről, majd a fegyveres csatáról. Megerősödtek viszont a dramatikus elemek: visszatért a zöld ágak, a lányok leeresztett haja, a diadalmenet-jelleg.

Lássuk, hogyan formálódott tovább ez a szöveg, mi módon jutott el viszonylag rövid idő alatt szélesebb és magasabb társadalmi körökbe is. Néhány példán keresztül tanulságos fejleményekbe láthatunk bele.

A győzelem történetének következő ismert említése egy 1802-ben Somlyón, a pünkösdi ünnep alkalmával elmondott *szentbeszéd*. Csedő Vazul, a szónok nemzedéktársa volt Losteiner Leonárdnak, minden bizonnyal személyesen is ismerték egymást és egymás gondolatait.⁹⁷ Ezt a beszédet korábban tudtommal nem idézték és nem publikálták; fontossága abban áll, hogy a legkorábbi ismert szöveget tisztelhetjük benne, amely bizonyíthatóan nagyobb hallgatóság előtt hangzott el a pünkösdi búcsús ünnep alkalmával. A beszéd cáfolat a Mária-tiszteletet kikezdők ellen, azok ellen, „kik is noha ugyan vallják Isten Annyának lenni, de tagadgyak hogy ő közben jaronk erettünk esedező lehetne” (Csedő, 1802: 20). Felidézi Szent István, Szent László, Lajos király, Mátyás király hadi győzelmeit, melyek Mária segítségével voltak lehetségesek, majd következik egy hosszú idézet Cserey Farkasra hivatkozva. Ez után olyan részletek következnek, amelyeket a szónok minden bizonnyal Losteinertől vett át: felvonulás zöld ágakkal, moldvaiak jelenléte, lányok leeresztett haja. Az mindenesetre feltűnő, hogy bármiféle ismert publikációt megelőzve ezek előtt elmondott beszédéről van szó, mégpedig éppen abból a ferences közösségből, ahol 15–20 évvel korábban Losteiner kétfajta szövegváltozata is megszületett.⁹⁸

Arról természetesen a most ismert források alapján nem tudunk semmi biztosat mondani, hogy vajon 1802 előtt is mondtak-e már hasonló tartalmú *szentbeszédeket*, de talán nem túlzás feltételezni, hogy igen. Úgy látszik tehát, hogy a hargitai csata történetének 1777 és 1786 közötti három első megfogalmazása a következő tíz-húsz év folyamán elindult azon az úton, hogy szélesebb körben ismertté válhasson, egyelőre a kegyhely szűkebb vonzáskörzetében, a csíki falvak katolikusainak körében.

Ezek után egyaránt tarthatjuk várhatónak és váratlannak is, hogy a történet nem sokkal később hivatalos püspöki iratban is felbukkan. 1819-ben Rudnay Sándor erdélyi

⁹⁷ Csedő (István) Vazul szül. Csíkszentgyörgyön 1737, beölt. 1756. február 5., felsz. 1761. augusztus 27. Meghalt Székelyudvarhelyt 1808. augusztus 13. (György, 1930: 488). Az azonosítás mellett szól, hogy Kolozsvárott fennmaradt egy temetési beszédgyűjtemény ugyanazzal a kézírással, s erről Pap Leonárd ferences történész György József tabelláinak felhasználásával kiderítette, hogy ki lehetett a szerzője. (Az ő önzetlen segítségét e helyen is megköszönöm.) A kötet papírjának vízjele „1798”. További, Csíksomlyón elmondott beszédeket találunk még a következő lapokon: 1803-ból: 34, 36, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 56; 1802 Pentecostes: 61, 63.

⁹⁸ A szöveget közöltem: Mohay, 2000; 2005.

püspök már mint választott esztergomi érsek jelentést küldött egyházmegyéje állapotáról Rómába, a szentszéki Congregatio Concilii számára. Mivel ezt az idevágó szakirodalomban eddig nem említették, érdemes idézni a vonatkozó részletet:

„Az eretnkségek elterjedése folytán a társasegyházak megszűntek, a parókiák száma is csodálatos módon csökkent s Gyergyó, Csík, Kászón, Kézdi és Orbai székely székekre szorult vissza; utóbbiak lakói János király seregét, amely az új hit hirdetőinek útját készítette elő, határaikról fegyveresen elűzték⁹⁹ s a győzelem után a ferencesek csíksomlyói templomában hálát adtak Istennek. Ennek emlékére pünkösöd szombatján ama részek megszámlálhatatlan népe megy a templomba, minden évben nyilvános hitvallást téve; eddig magukat minden eretnek fertőzéstől megőrizték. Idő múltán a katolikus hit lassankint a szomszédos székely, sőt száz székelyekre és a magyar megyékre is elterjedt, úgyhogy a katolikusok száma 150.000-re emelkedett, a lelkésszel ellátott plébánia templomok száma pedig több nyilvános és magán kápolnán kívül 198; a szükséges fölszereléssel mind el van látva s részben királyi és községi kegyuraság, részben a vallásalap és magánadományok tartják fenn őket” (Vanyó, 1933: 130).

További levéltári kutatás lenne végezhető azzal kapcsolatban, mi módon fogalmazódott meg ez az irat, hogy jutottak el az erdélyi püspök környezetébe az itt emlegetett események, s vajon miért tartották szükségesnek ezt belefoglalni egy hivatalos jelentésbe. Ami ennek a szövegnek jelentőséget ad, az kétségtől elválaszthatatlanul a püspöki tekintély „hitelesítő” ereje, valamint az, hogy ezen a réven a történet a katolikus egyház római központjába is eljuthatott. Igen érdekes lenne jobban látni, mi módon fogadhatták ott, a körülmények ismeretének jóval kisebb fokán álló környezetben ezt a híradást. Nem tartom érdektelennek viszont azt a körülményt, hogy előző püspöki jelentésekben az egésznek semmi nyomát nem látjuk. Az erdélyi püspökség visszaállítását (1714) követő első jelentést 1788-ban ugyanaz a Batthány Ignác püspök küldte Rómába, aki ezekben az években vizsgálhatta ki a csíksomlyói kegyszobrot, és azt „csodákkal ékeskedőnek” jelentette ki 1798-ban. A hosszú, mellékletekkel felszerelt iratban nincs szó Csíksomlyóról vagy az ottani ferencesekről, pedig maga a püspök 1784-ben ott járt, és lába meggyógyulása emlékére egy nagyobb méretű ezüstlábat is ajándékozott. Szinte elképzelhetetlen, hogy közben nem váltott volna szót az atyákkal, talán hallhatott is a búcsújárás történetéről, de forrásokat gyűjtő, széles látókörű, művelt emberként elsőre nem adott hitelt nekik

⁹⁹ Vanyó Tihamér ehhez a következő jegyzetet fűzi: „János Zsigmond seregeiről van szó, amely az unitárius vallás érdekében szállt síkra. Névtár, 1882: 70–71.” – A hivatkozott névtárban közölt szöveg persze nem lehetett a püspöki jelentés forrása, de mint későbbi „hivatalos” irat, amit az egyházmegye minden papja olvashatott, említést érdemel. Szövege a következő: „Anno 1559 cum opera perfidi Georgii Blandrata medici Joannes Sigismundus Zápolya Princeps Transsylvaniae ad unitarios sacrilege transivisset, et ad eorum doctrinam amplectendam totam Transsylvaniam traxisset, adposuit, ut et totam Siculiam ad suum traheret dogma, quo impiissimo conatu plurimum effecit in partibus siculicalibus Sepsi, Kézdi, Orbai, Udvarhely, Maros et Aranyos, sed in circulo Csík, Gyergyó et Kászón, licet et ille fuerit sepe tentatus, imo et armis coactus, inviolatam tamen fidem sauciavit nunquam, protegente Deo, et Diva Virgine Maria, cuius praesidio mirabiliter contrivit, et fugavit hostem vastatorem, ut ex annalibus Conventus Csíksomlyó, item e testimoniis Volfgangi Cserei Cons. aulici constat. (jegyzet: Act. epp. n. 1577, 1783.)” *Schematismus*, 1882: 70–71.

(hagyatéká alapos átnézése esetleg erre a kérdésre is választ adhat). Ugyancsak nincs szó Somlyóról a következő, 1803-ban kelt püspöki jelentésben sem (Vanyó, 1933: 91–126). Talán nem túlzás ebben annak jelét látni, hogy az ünnep eredetének története addigra még nem jutott el a magasabb központokba, vagy ha el is jutott, ott nem tartották érdemesnek írásban is megörökíteni és továbbadni.

Publikált változatban a csata elbeszélése elsőként Jordánszky Elek 1836-ban megjelent könyvében található, ezen keresztül vált a szöveg és a történet széles körben közismertté (Jordánszky, 1988: 136–138). A könyvet 1863-ban Bucsánszky újra kiadta a kor írásmódjához igazított, népszerűbb formában. Ez a szöveg ugyancsak hivatkozik Cserei „ritka könyvére”, ahogy más korábbi és későbbi szerzőkre és iratokra is a kegyhellyel és a kegyszoborral kapcsolatban. A levéltárban őrzött eredeti szöveghez képest ez a közlés számos kisebb szövegszerű eltérést tartalmaz; lehetséges, hogy Jordánszky Esztergomban egy másik másolatot láthatott a Cserei-kéziratról (ahogy arra utószavukban Tüskés Gábor és Knapp Éva utalnak), de azzal is számolhatunk, hogy egészen más forrás járt a kezében, ami kissé már pontatlan volt (Tüskés–Knapp, 1988: 38–39).

Huszonnégy év telt el a történet első, latin kéziratos megfogalmazásától az első ismert, tömeg előtt elmondott szentbeszédig; újabb 17 év addig, hogy az erdélyi püspök beszámolója révén a történet a ferencesek körén túl, akár Rómában is ismertté válhatott; megint csak 17 év addig, míg a történet először napvilágot látott nyomtatásban. Két generáció életideje alatt *rögzült* egy tradíció, megtalálta helyét a mentális térben, s a későbbi generációk számára már mint készen átvehető, tovább mesélhető elbeszelés vált valósággá.

Az ismert történet továbbmondásában új motívumot hozott száz évvel később Boldizsár Dénes, aki egy 1919-ben „megtalált”, homályos eredetű, kétséges levéltári iratra hivatkozva újabb részletekkel állt elő (Boldizsár, 1930). Ezt az állítólagosan megtalált iratot azóta soha senki nem látta, az írást sem a ferencesek, sem az erdélyi püspökség nem autorizálta, szakmai fogadtatása nem volt. Ez Izabella királyné állítólagos udvari papjától, P. Fabriciustól származnék, aki vitában állt Dávid Ferencel és Blandrata Györggyel János király asztalánál. Blandrata György adta volna a tanácsot, hogy bandériummal menjenek Csíkba; a toborzási íveket több mint kétezren írták alá a Homoród és Fehér Nyikó vidékén. „P. Fabritius erről titkon tudatta Csik és Háromszék róm. kath. papságát, kik aztán egyházi lobogók alatt mentek Csiksomlyóra.” Ebben a változatban a csata immár csellel dől el: a csíkiak az előzőleg befűrészelt fákat döntötték rá a király bandériumára, és fejszecsapásokkal végezték ki a beszorultakat. A történet olyannyira mesészerű, hogy alaposabb cáfolata nem is szükséges. Voltaképp két (ferences rendtörténész általi) hivatkozást ismerek, amely komolyan veszi: Boros Fortunát, valamint Benedek Fidél a csiksomlyói ferences kolostor történetéről szóló kéziratában és annak publikált változatában (Boros, 1994: 78–79; Benedek, é. n. [2000]: 249–253). Székely László kritika nélkül ugyancsak idézi (Székely, 1995: 186–187). E változat (valószínűtlen) újdonsága a toborzás az aláírt ívekkel, ami a korabeli írástudás mértékét feltételezve aligha valószínűsíthető; továbbá a csíkiak ellen vonuló haderő területéhez kötése. Ugyancsak valószínűtlen, hogy a fejedelem székelyeket küldött volna székelyek ellen

mindössze öt évvel az 1562. évi felkelés után, ráadásul olyan területről, ahol majd csak egy évtized múltán kezd el terjedni az unitárius vallás.

Ebben a történetben egyelőre nem kell mást látnunk, mint egy színes fantáziával megáldott elbeszélő meséjét, amely a száz éve átörökölt szöveghagyomány felfrissítésének tekinthető; másoktól, akik a saját idejében ugyancsak részt vettek a hagyomány éltetésében, abban tér el, hogy részletez, színezt, hihetően hangzó és a katolikus székely büszkeséget is felébresztetni képes motívumokat sző bele az ismert elbeszélésbe. Megszületése talán nem független a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi viszonyoktól sem, ahol voltak némelyek, akik az öntudat megalapozását efféle legendákhoz igyekeztek kapcsolni.

4. Értelmezés

Visszatérve első kérdésünkhöz – mi módon jött létre a hargitai csatáról szóló elbeszélés, milyen motiváció állhat ennek hátterében – kínálkozik a lehetőség, hogy ezt a kérdést a széles körben elterjedt *hagyományalkotás*, az „invention of tradition” fogalmi keretei között vizsgáljuk (Hobsbawm–Ranger, 1983). „Megalkotott” vagy „kitalált” tradíciónak tekinthető „az olyan gyakorlatok együttese, amelyeket rendszerint nyíltan vagy hallgatólag elfogadott szabályok irányítanak, rituális vagy szimbolikus természetűek, és viselkedési normák bevézésére törekszenek ismétlés által, ami automatikusan magával hozza a múltba vezető folyamatosságot” (Hofer–Niedermüller, 1987: 10). Nem kétséges, hogy a „tömeges hagyománytermelés” korát, a 19. század utolsó harmadát megelőzően is sokféle „teremtettek” hagyományt, még ha ezek talán kevésbé is ismertek. Az ilyen folyamatokban egyaránt szerepet játszhatnak művelt, tájékozott és emberek befolyásolására képes egyének, továbbá olyan közösségek – esetünkben a ferences rend Erdélyben –, amelyek ünneplési formák, közös rítusok fenntartói és továbbélítői. Évtizedről évtizedre változhat az az elvárás- és ismeretrendszer, amely igazat ad múltra vonatkozó ismereteknek, vagy elveti azokat; továbbá az, amely megtart a közös emlékezetben közös cselekvésre mozgósító hivatkozásokat és történeteket. Ennek fényében az elmúlt kétszáz év székelyföldi és erdélyi története választ adhat arra, hogyan és miképp vált közös hitté, hivatkozási alappá egy „megalkotott”, „kitalált” győzelem.

A nagyzerdei csata történetének első megfogalmazása mögött alighanem egy hosszabb formálódó időszakot sejthetünk, amely az 1700-as évek első néhány évtizedét ölelheti fel. Az általános történelmi átalakulásra elég csak utalni: Erdély 1690 után elvesztette addigi relatív önállóságát, amit „aranykorában”, a protestáns fejedelmek alatt a török szultán vazallus (noha a függést olykor lerázni próbáló) fejedelemségeként élvezhetett. A Rákóczi-szabadságharcot követően megtörtént a székelyek lefegyverzése, egyre szélesebb körűvé vált az adóztatás, gyakoribbá és terhesebbé a császári katonai beszállásolás. A 18. század elejétől alakult újjá az erdélyi katolikus egyházszervezet; megerősödött az erdélyi ferencesek rendtartománya, s a szaporodó rendházak sorában Csíksomlyó, korábbi tekintélyét és elsőségét megtartva, egyre inkább központi szerepet játszott. Annak

tudatát, hogy a csíkiak (beleértve a gyergyóiakat és a kászoniakat is) megtartották katolikus hitüket, minden bizonnyal korábbiak tarthatjuk, mint a más vallású fejedelem megfutamításáról szóló *történetet*. Ez az öntudat keresett és talált magának epikusan is megformálható fogódzkodókat. Úgy vélem, az 1770-es éveket megelőző szövegekben ennek a törekvésnek a nyomait és állomásait találhatjuk meg.

Györffy Pál erdélyi ferences tartományfőnök 1729-ben megjelent könyvében maradt fenn az 1694. februári csíki tatár betörés elleni védekezés történetének első leírása (Györffy, 1989: 73). A tatárok támadásának első napján az atyák egy része Háromszékbe távozott, csak Nizet Ferenc és néhány confrater társa maradt helyben.¹⁰⁰ Nizet találta ki azt a hadicselt, hogy az egybegyűlt népsokaságot (iskolásokat, asszonyokat és férfiakat) karókkal a kezükben felállította a domboldalra és a síkságra, köztük lovasokat és dobosokat helyezett el; még arra is volt gondja, hogy az asszonyok a megszokott fehér főkötyűjük helyett feketében vagy hajadonfőtt legyenek. Ennek eredményeképp, a „túl-erőt” látva a tatárok az első támadás alkalmával megfutottak (másodjára ugyan visszatértek és több helyen pusztítottak, de akkor már elkerülték a konventet). Az események később Veress Lajos, Losteiner Leonárd, majd Benkő Károly és Endes Miklós munkái révén váltak közismertté (Endes, 1938: 162–164). E történet számunkra azért fontos, mert ebben tűnnek fel először olyan jelenetek, amelyek egy része hasonlít azokra, amelyek az erőszakkal térítő fejedelemmel szembeni ellenállás történetében is szerepelnek. Ilyen az asszonyok felsorakozása a domboldalon, amely olyan hatásos lett volna, hogy a felderítésben tapasztalt és harcedzett tatárok már a látványtól is megfutamodtak. Úgy vélem, hogy egy ilyen történet (akár történeti esemény áll mögött, akár nem) sikere és továbbmesélése alapot adhat ahhoz, hogy az asszonyok és leányok sokasága a fejedelemmel szembeni hadviselésben is szerepet kapjon. Egy távoli múltba visszahelyezett történet megalkotásakor bizonyosan hasznos olyan epikus elemeket is felhasználni, amelyek tartóssága már igazolt.

A jezsuita Kunics Ferenc székelyekről szóló könyvének Csíkról szóló részében a vérontás ugyan szóba kerül, de konkrét történelmi utalás vagy esemény mellőzésével, így az bármely ellenséges hadra érthető, akik más vallásúak voltak:

„Csík tartomány következik, mely nem fekvésének nagysága, hanem vallásának ősisége miatt igen tekintélyes. Ugyanis minekutána a hamis istenek képmásait elhagyták és az igaz Fölséget megismerték, itt tüstént a mennyek felé törekedtek. Ez tükröződik nagy részben a falvak, városok nevében; másrészt abból, hogy az egész vidék ismertetőjegyéül az Istenanya képmása tétetett meg; végül pedig abból, ha úgy vizsgálód meg fenséges templomaikat, hogy azok azt tanúsítják, hogy az ő hitük mindenekelőtt a szívükbe van plántálva. Nem csak ezen kezdeti időkben buzgó; állhatatossággal társította hűségét, amit századok hosszú során keresztül mindig megtartott, és manapság sem vall mást. Pedig gyakran fenyegette megbecstelenítéssel

¹⁰⁰ Nizet Ferenc (1666–1714), akinek nevét Endes Miklós Losteiner krónikája után *Nisette*-nek írja, később két alkalommal volt három-három éven keresztül az erdélyi custodia őre: 1699-től 1702-ig és másodszor 1709-től 1712-ig. „Az *Ortus et progressus*-t ő kezdte írni [...] Rövid idő alatt sokat élt” (György, 1930: 550). Györffy Pál mint „belga atyáról” tesz róla említést (Domokos Pál Péter fordítása), aki „kíváló tanultságú, nyájas, buzgó a szerzetesi fegyelemben” (Györffy Pál, 1989: 73).

e katolikus tartományt az eretnokség nyugatról támadó förtelmes vihara: székküldte kürtösei hadát, akik széltében-hosszában terjesztették a vírust, ültették el a tévelygés magvait. Nem érte el azonban, hogy ennek a Mária-tartománynak elhomályosodjon fénye, mely ezeket folyamatosan távol tartotta végeitől, az új tanokat messze megvetette. Sőt, mi több! Az ősök hitét kiontott vérükkel pecsételték meg, miáltal elérték, hogy az egész Székelyföldön (ahogy tudom) egyik vidék sem ennyire katolikus, mint eretnek. A kijelentés valóban kitűnő és méltó, hogy a vetélkedőket féltékenységre gerjessze” (Kunics, 1731: 47–48).

Csíksomlyóról így ír Kunics:

„A monostorhoz tartozik az Erzsébethhez látogató isteni Szűznek szentelt templom, amelynek közepes méretű a szerkezete, mégis nagyon kellemes; a templomot leginkább a főoltár Boldogságos Szűz képmása díszíti föl, amely olyan élő színekkel készült, amilyenekhez hasonlót máshol nem találsz. De sokkal inkább a felajánlásra tűnik méltónak, mivel a sok csodáról híres ikon sohasem utasította el a könyörgők imáit” (Kunics, 1731: 54).

Nedeczky László leírása 1739-ben a somlyói kegyhelyről csak általánosságban utal arra, hogy a csíkiak megtartották vallásukat a más vallásúakkal szemben is, miközben „háborúkkal kedvezett az idő a földre konkolyt hintő, pestist hozó uraságnak”. Egészen konkrétan említi viszont a tatárokat: „ennek a csodatevőnek [ti. a szobornak] tudják be a tatárok rohamának szerencsés túlélését; ugyanis amikor 1694 februárjában és júniusában újra s újra betörték, aki csak itt keresett menedéket, kár nélkül megúsza a barbárok támadását, míg az egész szomszédos vidéket kirabolták”. Utóbb szóba hozza még az 1661. évi tatárbetöréseket is (Nedeczky, 1739: 98–99).

1746-ban az erdélyi püspök elrendelte a Somlyón történt csodák kivizsgálását (Jordánszky, 1988: 138; Boros, 1994: 63 skk.),¹⁰¹ de még évekkel később is azt panaszolja fel Veress Lajos ferences rendtörténész, hogy a somlyói csodák nincsenek feljegyezve és összegyűjtve (Veres, 1753). Az ő ismertetésében már nagyobb hangsúlyt kap a felekezeti hűség. Megtudjuk, hogy a szobrot a tévelygések ellen hívták segítségül, s hogy a tisztelet kifejezési formája az évenkénti gyülekezés az Alfaluba helyezett plébános kezdeményezésére. Ez utóbbi két elemben mintha már formálódna a történeti magyarázat néhány eleme. Szembetűnő, hogy a szövegből az időpontokra vonatkozóan még elnagyoltan sem derül ki semmi, csak sejthetünk utalást hosszabb időre, ami alatt a szokás meggyökerezett és fennmaradt.

„Az tán az eretnokség Erdélybeli megnövekedésével a mi csíki kerületünk a filiaival, Gyergyó és Kászon székekkel együtt nem fertőződött meg az új tévelygések katakлизмájával, amely tévelygések megsemmisítőjeként, és a régi vallás választott védelmezőjeként hívták segítségül [ti. a Szűzanya szobrát] elsőként a gyergyai tisztelendő plébánosok egyike, az akkoriban Alfaluba helyezett új plébános kezdeményezésére az ájtatosság egyes egyedüli tárgyával és a nép nagyszámú összejövetelével együtt. Amely dicséretes szokás később évenként ismétlődő szükségességként a lelkek igen nagy gyümölcsözésére meggyökerezett, és a mi időkig megszakítás nélkül fennmaradt. Ezen igen kegyes szokás példáját követte a többi háromszéki, udvarhelyi, sőt

¹⁰¹ Ennek jegyzőkönyvére eddig sajnos nem sikerült rábukkanni a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban.

a moldvai végeken lakó katolikusság is, és maguk is elkezdtek évről-évre pünkösdkor processiókkal mindenfelől ide seregleni; és ezt akkor nem hagyták abba, mikor sokaknak lelohadt a szeretete, és ezzel együtt elhamvadt az efféle szokások iránti tűz. És valóban nem volt hiábavaló az ő kitarásuk, ugyanis érintetlenül és tisztán megmaradt az egész csíki, gyergyai és kászon kerület a katolikus hiten és valláson, (ami az eretnecség azon támadása közepette igen csodálatra méltó dolog), és abban máig is megmaradt a Boldogságos Szűz Mária érdemeire és közbenjárására e csíki szobor alávetettjeként. Kinek a hozzá esdeklők iránt kiáradó jósága jóllehet még nincs cédrusba vésve, azok által azonban, akik saját szükségükben Mária jótéteményeiről és oltalmazásáról tapasztalatot szereztek, folyamatosan hirdetik” (Veres, 1753).¹⁰²

A határőrezredek megszervezése és ezzel kapcsolatban 1764-ben a madéfalvi veszedelem fordulatot jelenthetett a csíki katolikusoknak az uralkodóhoz fűződő kapcsolatában. (A „rebellis” székelyek csíktaplocai tanúkihallgatási jegyzőkönyveit kiadó és tanulmánnyal kísérő Imreh István részéről ezt a szempontot nem látom felvetni, noha az egyház és a papság szerepét elemzi – Imreh, 1994.) A központi katonai szervezéssel szembeni ellenállás sikertelensége és a véres megtorlás a kortársak számára meggyőzővé tehetette, hogy az uralkodó az erősebb; csakhogy ez az uralkodó katolikus volt, s pár évtizede éppen ennek a velük egy vallású uralmi központnak köszönhették a saját felekezetük megerősödését, intézményeik, iskoláik, szerzetesrendjeik támogatását. A mentálisan feldolgozhatatlan események felnagyították a múlt jelentőségét, s a saját felekezeti hűség megtartását sikeres ellenállássá stilizálták – egy múltbeli fejedelmi hatalommal szemben. Véleményem szerint ezek a kortárs „traumák” kerestek elfogadható feloldást egy múltbeli győzelem elbeszélésében.

A történetformálásba belejátszhattak a János Zsigmonddal kapcsolatos, a székelyek számára nem túlságosan kedvező történeti emlékek is. Hogy ezek az emlékek pontosan milyenek voltak a 18. századi székelység körében, azt további kutatások feladata tisztázni. A tények ismertek: az 1560-as évek hozták meg a székelyek számára az adóztatás kötelezettségét, 1562-ben felkelés tört ki, amit a fejedelem hadai véresen levertek, s a székelyeket a fejedelem jobbágyaivá rendelték tenni. Az adóösszeírások, az adóbeszédések nyilvánvalóan elhúzódó konfliktusokkal jártak együtt. Éppen 1567-re is esett egy székelyföldi adóösszeírás, az első, amely a teljes székelyföldi területet településenként és portánként összeírta. Az 1566. november 30-ra meghirdetett szebeni országgyűlés Szászsebes vára építésére 25 dénáros adót vetett ki a székely székekre. Az ennek nyomán elrendelt adóösszeírást, mely Csíkra vonatkozóan az első településjegyzék az 1332–34-es pápai tizedjegyzékek óta, Szabó Károly közölte a *Székely oklevéltárban* (Szabó, 1876: 216–224).¹⁰³ A helyi emlékezetben ezek a megpróbáltatások könnyen vallási ellentétek formáját ölthették. Így válik érthetőbbé az, hogy ugyanahhoz a fejedelemhez, akinek nevéhez a történetírás a vallási türelem törvénybe iktatását kapcsolja az 1568-as tordai országgyűlésen, egy erőszakos térítés történetét lehetett kapcsolni.

¹⁰² A részletek fordítását Bárh Dánielnek köszönöm.

¹⁰³ Egy másik kézirat alapján újra kiadta és jegyzetekkel látta el a szöveget: Demény, 2004: 59–65. Településtörténeti felhasználása: Vámszer, 2000 és 2007; népesedéstörténeti elemzése: Dávid, 1997.

A „hagyományalkotás” során kulcsszereplőnek látszik id. Cserey Farkas, akinek személyéhez köthető az 1780-as első csataleírás, továbbá kulcsfontosságúnak az az 1780-nal kezdődő évtized, amely politikai, egyházi tekintetben sok, újdonságnak számító fejleményt hozott Erdély, a szűkebb csíki terület, valamint a somlyói ferencesek életében.

Id. Cserey Farkas (nevét olykor Cserei alakban látjuk) 1719 és 1782 között élt, bécsi udvari tanácsos volt. Apja Cserey János, a történetíró Cserei Mihály testvére volt. Cserey Jánosnak két felesége volt; „ivadékai katolizáltak Csík-Rákoson” (Pálmay, 1901: 106). Cserey Farkas feleségének, Boros Katának tíz gyermeke született, közülük ketten kerültek egyházi pályára: egyikük kanonok, másikuk apáca lett. Egy másik lánya, Ilona a református vallású báró Wesselényi Miklóshoz ment feleségül; ez a házasság országos figyelmet is keltett.¹⁰⁴ Mária Teréziától 1777-ben a tasnádi és a krasznai uradalmakat kapta (Pálmay, 1901: 104). Családja több más tagjával együtt jötevője volt a ferenceseknek. Krasznán házi káplánja volt 1778–79-ben P. Katona György, 1780–82-ben P. Böre Márk, özvegyénél pedig Blási Bonaventura és Csató Ambrus (György, 1930: 451). Nagy műveltségű férfi volt, aki az 1770-es években többek között levelezésben állott a későbbi erdélyi püspökkel, Batthyány Ignáccal is. Ebből kiderül, hogy gyűjtötte az anyagot Mária-kegyhelyek és -templomok képeiről, ebben Batthyány is segítette.¹⁰⁵ Több munkát is hagyott az utókorra. Köztük van egy Bécsben kiadott, illusztrált parafrázis a lorettói litániáról, ezt nemrég reprintben is megjelentették (Cserei, 1772/1999).¹⁰⁶ Egy másik munkáját: *A magyar és székelj asszonyok törvénye*, fia, ifj. Cserey Farkas adta ki Kolozsvárott 1800-ban.

¹⁰⁴ „A református Wesselényi a házasságkötéskor reverzálist adott katolikus »feleségének maga hitében leendő nem háborgatása felől.« Azonban az történt, hogy az asszony ura vallását készült felvenni. Szülei és Batthyány püspök is »atyai hivatala szerint« a vallásváltoztatást meg akarta akadályozni. A hathetes vallásoktatást, amely ilyen esetre az érett megfontolás céljából elő volt írva, a püspök maga óhajtotta elvégezni. Az uralkodó, II. József és a Főkormánysház belevonódtak a tárgyalásokba, amelyek az ügy körül kialakultak. Az asszony végül is vallást változtatott” (Bíró, 1941: 624).

¹⁰⁵ „A vallásos Cserey Farkas az Isten anyjának tiszteletére könyvkiadást tervezett, amelyben a Lorettói litánia mondásának sorrendjében dicsőítő verseket szerkesztett. Emellett az Isten Anyjának tiszteletére szentelt templomokról, oltárokról képeket gyűjtögetett. Törekvésében Batthyány őt támogatta, részére képeket másoltatott, miközben az elért eredmények közlésével és javaslataival saját lelki világába és munkásságába is bevilágított. [...] Az Isten Anyjának tiszteletére vonatkozólag – írta Csereynek, – saját irataiban is talált feljegyzéseket. Ezeket elküldi, és a további kutatással sem fog felhagyni, majd értesítette őt, hogy az Isten Anyja tiszteletére felállított templomok és oltárképek jegyzékét a sárosmegyei plébánosoktól, hasonlólag a Heves megyeiektől összeszedve, rövid idő alatt megküldi. A kért képeket le fogja rajzoltatni. Értesítette Csereyt, hogy az egyszerű kép lemásolása munkában van. Ígérte, hogy a Bereg megyéből kapott tudósításokat is Csereyhez juttatja, kérdezve őt, hogy mely megyéből kíván még értesítést. Batthyány várta Cserey elhatározását, Egerben fogja-e munkáját kinyomatni. Fogjanak hozzá a nyomtatáshoz – bízta őt, – gondja lesz rá, hogy a költség nagy ne legyen. Erdélyi vonatkozásban említést érdemel, hogy Batthyány értesítette Csereyt, hogy kezébe került bizonyos írott könyv, amelyben az erdélyi országgyűlések végzései foglaltatnak az 1578-1650 közötti évekből.” (Bíró, 1941: 622–623.)

Nem tartom lehetetlennek, hogy ennek a tervezett, (de el nem készült vagy lappangó) munkának mehetett híre *Geographia Mariana...* címen.

¹⁰⁶ Erről a munkáról három évvel megjelenése után már említést tett: Horányi, 1775: 8. Ebből is gondolhatjuk, hogy ha a *Geographia Mariana* is valódi könyv lett volna, nem maradt volna ismeretlen a kortársak előtt sem. – Az eredeti kiadvány a weben: <http://mek.oszk.hu/05600/05690/>.

Cserey Farkas felesége Boros Ferenc és Abafi Ilona lánya, Boros Kata volt; vele és az ő családjával kapcsolatban a ferences rendtörténész Losteiner Leonárd kéziratos *Chronologia...* c. műve (1777-ből) egész sor csodát beszél el. (Érdekes, hogy ezek egy része a latin nyelvű munkában magyarul van leírva.) 1776-ban Szűz Mária különös sugallatára kérte meg Cserei Farkas Boros Ferencné Abafi Ilona Klára nevű lányát, aki alighanem második felesége lehetett (733. fejezet). Boros Ferenc a „szív vápájának” gyötrelméből gyógyult fel (728.). Boros Ferencné Abafi Ilona (vagyis Cserey anyósa) fia nyavalyatőrésből gyógyult fel csodálatosan 1744-ben vagy 1774-ben (729.). 1755-ben a Nagyerdőn, a Lónyugtató helyen Abafi Ilona négy lova a hintóját elragadta, a kocsiban benne ült ő maga és Katalin nevű leánya. A boldogságos Szűzhöz folyamodott, és ő a halálos veszedelemből kimentette (732.).¹⁰⁷ Ugyanannak Katalin nevű lányának a himlő következtében elvesztett szemévelágát 1765-ben a Szűz csodálatosan visszaadta (734.).¹⁰⁸ Boros Fortunát említi, hogy „Cserei Farkas királyi tanácsos neje 1768-ban a következő feliratú emléket tett a Mária-szoborhoz: „Cserei Farkasné Boros Kalárának / Mellye száradását s terhét fájdalmának / Örömré fordítja az Isten anyának / Kegyesen gyógyító keze Máriának” (Boros, 1994: 68). Cserey Farkas egyik testvére, Cserei Zsuzsanna is szerepel azok között, akik csodás gyógyulásról számoltak be tanúvallomásukban (Bárth, 2000: 40–41). Mindezek alapján teljes joggal gondolhatunk arra, hogy Cserey Farkas jól ismert több ferencset is, köztük egészen bizonyosan Losteiner Leonárdot is.

Minden jel arra mutat hát, hogy itt egy olyan történettel van dolgunk, ami egy hitbuzgó katolikus, ájtatos, a Mária-tiszteletben élenjáró székelgyházi nemesember vetített vissza a múltba. Létrehozásában az 1770–80-as években alighanem együttműködhetett a csíki ferencesek közössége és az ott pártfogóként, anyagi támogatóként fellépő, lelki megújulást kereső nemesek rétege.¹⁰⁹

Szimbolikus erejű egybeesésnek is tarthatjuk, hogy az évtizedek óta virágzó, de már kicsinek bizonyult gimnázium számára az új épület megépítése ugyanabban az évben valósult meg. A környék falvaiból anyagot hordó székelgyház ugyanabban a hónapban, júniusban kezdtek dolgozni, mint amikor a Cserey-kéziratot keltezték.

Mária Terézia halála 1780-ban egy hosszú, negyvenéves korszak végét jelentette a ferencesek számára is az osztrák birodalomban és azon belül Erdélyben. Pártfogójukat veszítették el; ennek közvetett jele, hogy fennmaradt egy négyoldalas kis nyomtatvány, mely az uralkodó halála alkalmából a dési ferences zárdában elénekelt szomorú éneket

¹⁰⁷ Ugyanezt a történetet magától Abafi Ilonától is ismerjük: fennmaradt és előkerült az a tanúkihallgatási jegyzőkönyv, amelyet a somlyói kegyesbör csodáteleit vizsgáló püspöki bizottság készített (Bárth, 2000: 48). A történetnek külön jelentőséget ad a pontos helymegjelölés, amely megegyezik a hargitai csata helyszínével.

¹⁰⁸ E történetekhez saját csíksomlyói jegyzeteimen kívül felhasználtam Endes Miklósnak Losteiner *Chronicájából* készült kéziratos kivonatait is (Endes, 1943).

¹⁰⁹ A Csíksomlyói Ferences Rendházban és a Csíki Múzeumban őrzött kéziratos források (rövid felsorolás: Kelemen, é. n.) közül számos tartalmaz adatokat azokról a 18. századi donátorokról, akiktől az inventáriumokban feljegyzett offerek származnak. Ezeknek társadalmi szempontú vizsgálata közelebb vihet sok homályos pont megvilágításához.

tartalmazza, és amit éppen a „csíki klastromban” állítottak elő (*Szomorú ének...* 1784). A kiadvány hétsornyi kottát is tartalmaz. Megjegyzésre érdemes, hogy az 1780-nal kezdődő évtizedből a csíki nyomda kiadványait teljességre törekvően számba vevő Papp Leonárd egyetlen kiadványt sem említ (Pap, 2000: 563).

Két további történeti tényező bevonása az értelmezésbe közelebb vihet lehetséges megoldásokhoz abban a vonatkozásban, hogy mi mozdíthatta elő a történet elterjedését, azt a fogékonyságot, amely széles körben biztosította hitelét és elterjedését.

Ugyancsak 1780 őszén került trónra II. József, s talán nem túlzás, ha az ő uralkodását egy forrongó új korszak kezdetének tartjuk Erdélyben, amikor sokféle elégedetlenség, ellenkezés és bizonytalanság keletkezett. „Olyan idők jártak akkor, hogy az egész erdélyi társadalom a régi rend összeomlásának hangulatában élt – a főuraktól kezdve le a legszegényebb zsellérekig” (Jakó, 1976: 69). Az uralkodó azzal, hogy nem esküdött föl a magyar alkotmányra, és nem koronáztatta meg magát, jelét adta annak, hogy kevésbé fogja tiszteletben tartani országai törvényeit, mint anyja, Mária Terézia. Az 1781-es türelmi rendelet sok katolikus vidéken okozhatott bizonytalanságot, és élezhetette ki (újra) a felekezeti ellentéteket katolikusok és protestánsok között. Nem lenne meglepő, ha ezen ellentétek legendás győzelem képében vetültek volna vissza a múltba. Az, hogy ez éppen egy uralkodóhoz kötötte jelenik meg, szintén összekapcsolható II. Józseffel, de még talán Mária Teréziával is. Ha az aktuális uralkodók lebírhatatlanul erősebbek a székelységnél, kapaszkodót jelenthet egy olyan történet, amely az egykori uralkodóval szemben kivívott székely győzelmet viszi be a köztudatba. Egy epizódot említek, amit Losteiner Leonárdra hivatkozva Nagy Imre jegyzett föl a madéfalvi veszedelemről szóló kéziratában. „1780-ban a csíkszeredai vár előtt akasztófára szegezték ki a képmását a Moldvába vagy más török területre menekült 11 székelynek, ama vakmerőségük miatt, hogy – bár teljes amnesztiában való részesüléssel hívtak haza – mégsem engedelmesskedtek a felszólításnak” (Nagy, 1957: 47). Tizenöt évvel a madéfalvi vérengzés után, ha csak jelképesen is, újra kivégzőeszköz állt Csíkszeredában, felidézve az emléket annak, hogy egy vallásban azonos, de hatalmi törekvései folytán idegen uralkodó reguláris határőrséget kezdett szervezni Csíkban. Néhány év múlva II. József eltörli a hivatalviselésben a vallási különbségtételt, és bevezeti a német nyelvet, egész hivatalnoki rétegben keltve ezzel létbizonytalanságot. 1783-ban személyesen tesz körutat Erdélyben és Csíkban. Ugyanabban az évben (az alkotmányt mellőzve) eltörölte a székely székeket, azoknak megyei szervezetet adott, Somlyóra pedig katonaságot küldött. A nemesekben ezt még fokozhatta a parasztok lázadása Horea és Cloșca vezetésével 1784-ben. Nem ok nélkül ünnepelték tehát sokfelé Erdélyben II. József uralmának végét örömmel (Jancsó, 1931; Rugonfalvi Kiss, 1939: 410; Jakó, 1976: 70).

A történeti mítoszteremtés e korban nem példa nélküli. Ugyanez az 1780-as évtized az, amelyben megteremtik a torockói vasművesek ausztriai eredetmítosztát. Egyetlen nemzedék ideje elég volt ahhoz, hogy a torockóiak történeti tudata teljes egészében átfarmálódjék: „...jóllehet a torockóiak 1785 előtt még az aranyosszéki székelyekkel azonos eredetűeknek tartották magukat, egy emberöltő múlva egységesen és teljes meggyőződéssel vallották magukat ausztriai jövevények leszármazottainak” (Jakó, 1976:

73). Ugyancsak ide kapcsolható a „székely krónika” kérdése is, amelyről Szádeczky Kardoss Lajos mutatta ki, hogy a 18. század végén született kompilációról van szó (Szádeczky, 1911; Hermann, 2007). A formálódó történeti tudat, az alakuló és alakított hagyományok egy olyan időszakában vagyunk, amikor még nincs világos és éles határ forrás és elbeszélés, történet és történelem között, és tág tere nyílik annak, hogy csodás események, aktuális konfliktusok vagy nehezen megoldható helyzetek igazolása múltbeli eseményekre épülve történhessék meg.¹¹⁰

Indirekt bizonyítékunk is van arra, hogy a történeti érdeklődés, illetve a történeti hűséghez való ragaszkodás a somlyói zárda környezetében nem a későbbi megszokások szerint alakult. Az 1773–1780 között előadott csíksomlyói iskoladramákról írva Szlávik Ferenc megemlíti, hogy a hét ismert darab közül hatot a püNKöSDi búcsú alkalmával adtak elő; „az összes közül egyetlen veszi tárgyát a magyar történelemből. Ez is úgy, hogy a neveket és a korokat keveri, a történeti hűség mellékes, csak a maga elé tűzött cél az érdekes, az erény diadala a bűn fölött” (Szlávik, 1907: 40). Ez viszont éppen 16. századi tárgyú, de éppen nem János Zsigmond térítő kísérletével kapcsolatos, holott nem alaptalanul gondolhatnánk, hogy ha ez akkoriban „ismert” történet lett volna, talán színjátékszerű megfogalmazást is kapott volna.

Az, hogy a nagyerdei győzelem elbeszélése egyesíti a *csoda* és a *történet* jellegzetességeit, összefügg azzal is, hogy az 1770-es években – egy nemzedékkel a korábbiak után – újra felmerült a somlyói csodák lejegyzésének, megörökítésének szükséglete. A Cse-reynek tulajdonított kézirat abban az időben keletkezett, amikor az erdélyi püspökök sora vizsgálódott a csudálatos csíksomlyói kegyszobor csodatételeit illetően, és sorjáztak a történetek; ezek tanúvallomásokon, feljegyzéseken alapultak (Boros, 1994: 63–66). Az erdélyi püspök, Kollonitz László 1779-ben a csodák újabb kivizsgálását rendelte el. Az évszám talán nem véletlen: nem sokkal vagyunk Losteiner Leonárd első nagy történeti kéziratának elkészülte után, s nem elképzelhetetlen, hogy a ferencesek ekkoriban kifejezett kéréssel fordultak a püspökhöz egy ilyen kivizsgálás érdekében. Az akkor rögzített történetek mindenestre nem tűntek el nyomtalanul, tovább éltek, és közülük sok szerepel Losteiner-nél (tőle idézik mások, többek között Boros Fortunát is; Boros, 1994: 69–74). E csodás történetek közül néhány majd újra felbukkan az immár Batthány Ignác püspök által elvégzetett vizsgálat során (Boros, 1994; Bárh, 2000). Összegzésük a latin nyelvű Protocollum de Statuában található 1798-ban; ezt követően mondta ki kör-

¹¹⁰ „...a táj és nép egységének különös, erősen szembeszökö sajátossága, hogy múltját mítosszá tudta magasztosítani régi időkben, s ez a mítoszképző ereje úgyszólván ma is megvan. [...] Talán a legjellegzetesebb a Csíki Székely Krónika esete. Ez az írásmű, amely a legrészletesebben elmondja a székelység őstörténetét, annak minden egyes apró epizódját, állítólag 1533-ban Csík székházában készült. 1695-ben a megye le-másoltatta volna, 200 évvel később Farkas János újra leírta, s e másolatot Székely Márton kezdeményezésére 1818-ban Székely Mihály nyomtatásban is közreadta. A XIX. századi pragmatikus történelemtudomány ezt a csudálatos eseményekkel átszórt írásművet hamisítványnak minősítettette – lehet, hogy joggal. Azonban az a tény, hogy 120–150 év előtt a hagyományok és mesék ilyen tömegének összefoglaló nemzeti krónikává építése ennyi írástudó embert érdekelt, véleményem szerint önmagában is érdekes történelmi jelenség, s a székelység lelki alkatarához tartozó lelki tünetnek tetszik. Épp e korban se szeri, se száma a hasonló jelenségeknek” (Bierbauer, 1986: 415–417).

levélben az erdélyi püspök, hogy a csíksomlyói Mária-szobor csodatevő erejű. Ahogy a tanúvallomásokat kiadó Bárh János fogalmaz: „Létezett egy csodás gyógyulásokban bővelkedő somlyai hagyomány, amelyet [...] mérlegre kellett állítani” (Bárh, 2000: 7). Tapasztalhatjuk tehát a csodák, a történetek sűrűsödését, mintegy „összeállását” azok kezén, akikre mint szakértőkre ez a szöveghagyomány természetes módon volt rábízva.

Áttekintésünk végén egy olyan történelmi folyamat látszik kibontakozni a somlyói pünkösdi búcsú eredetével kapcsolatban, amely a 17. század végén indulhatott meg, amikor a korábban szinte elnéptelenedett, ám a 17. században újra megerősödött és sokféle adománynak köszönhetően kiépült csíksomlyói ferences kolostor újra magára talált, és a környék népe (beleértve a teljes lakosságot) számára vallási és kulturális központtá válhatott. A fellendülőben levő iskola, a ferences élet kivirágzása, a Habsburg birodalmi keretek között végbemenő konszolidáció és a katolikus vallási intézményrendszer újjáépülése mind hozzásegítették a rendházat ahhoz, hogy a csodatevő Mária-szobor körül széles vonzáskörrel rendelkező kegyhely jöheszen létre. Ezt követték és kísérték a vallásos társulatok megalapításai, a 18. századi építkezések, valamint olyan kulturális fellendülést jelző jelek is, mint a csíksomlyói iskoladramák, misztériumjátékok megszületése. Mindez a 18. század közepére-végére azt a nemesi és értelmiségi igényt is megteremtette, amely a kegyhely és a búcsújárás jelentőségét a történelmi múlt irányába való meghosszabbítással igyekezett fokozni. A (katolikus) Habsburg-uralkodókkal kialakult konfliktusok az 1760-as és 1780-as években, a csíkiak katonai határőrszervezetbe való betagozása (amiben a jelentős számban más vallású udvarhelyszékiek nem vettek részt) alapot szolgáltatott ahhoz, hogy olyan múltba, az 1560-as évekbe vetítsenek vissza egy felekezeti konfliktust, amikor a székelyek ugyancsak feszült viszonyban álltak uralkodójukkal, és addigi szabadságjogaik komoly csorbulást szenvedtek. A 18. század utolsó negyedében három, egymással genetikusan is összefüggő változatban megszületett hargitai csata és győzelem története igen hamar széles körben elterjedhetett – nem utolsósorban éppen a somlyói kegyhelyre érkező búcsúsok révén, akik ezt az elbeszélést a nagy tekintélyű, megkérdőjelezhetetlen szentbeszédekben is hallhatták.

A búcsúra összesereglett székelyek számára a századokkal korábbi győzelem története gyakorlatilag másfél századon át jól megragadható, tömörségében kellő szimbolikus erővel rendelkező és időről időre átértelmezésekre is alkalmas elbeszélés volt. Ez érvényesülhetett akkor is, amikor a 19. század elején megindult a templomépítés, és a közösségi összefogás, a kiterjedt szervezés és adománygyűjtés felerősítette a történetmondás jelentőségét. Jelentősége nem tagadható azokban az évtizedekben sem, amikor – a 19. század folyamán – a székelyek kiváltságolt helyzetének utolsó rendies nyomai is eltűntek, s az 1870-es években, az 1867-es uniót követően közigazgatásuk is betagozódott az egységes és polgári értelemben modernizált megyerendszerbe. Ez párhuzamosan zajlott le azzal, hogy a csíksomlyói zárda fokozatosan elvesztette kulturális jelentőségét: 1849 után időlegesen nem működött tovább a gimnázium, az ötvenes években felállított tanítóképezdeből és az újraindított gimnázium vezetéséből a ferencesek fokozatosan kiszorultak, a század végére elsorvadt az egykori Kájoni-nyomda működése. Eközben a búcsújárás folytonos volt a század második felében, s egészen 1916-ig jelentős töme-

geket vonzott; egyre inkább a népi vallásosság jellegzetességei váltak benne uralkodóvá. Somlyó a felekezeti ellentétek elsimulásával, a közös nemzetiségi fenyegetettség hatására egyre inkább nemzeti jellegű kegyhellyé alakult.

Azzal, hogy a hargitai csata története a mondák körébe utalandó, nem áll szándékomban megingatni azokat, akik számára a somlyói búcsújárás egyik értelmét egy győzelmi ünnep, a dicsőséges múltra való közösségi emlékezés adja meg. Jakó Zsigmonddal együtt azt mondhatjuk: „megszoktuk, hogy készpénznek, sziklaszilárd ténynek fogadjunk el állításokat pusztán azért, mert egy-két évszázad óta azok így élnek a köztudatban és így szerepelnek az írásos feljegyzésekben” (Jakó, 1976: 79). Hangsúlyozom, hogy ha a tényként elfogadott állításokról bebizonyosodik, hogy nem tényekről szólnak, az nemcsak a tisztánlátást segítheti elő, hanem további kérdéseket is fölvet. Nyilvánvalóan látszik, hogy az évszázados közös meggyőződés összetartást segítő ereje nagyobb lehet a kételyek erejénél, és hogy a vallásos hittel szorosan összekapcsolódott közös tudáskészlet messzemenően fogékony a hagyományok folytonos újraalkotását eredményező (nem is mindig explicit) tevékenységekre, erőfeszítésekre. Végző soron ünnepek sora mutat példát arra, hogy az eredettörténet felidézése szerves része a közösségi kohézió megteremtésének, fenntartásának.

Csiksomlyó „titka” (Daczó, 2000) ilyenformán talán kevésbé látszik a távoli régmúltba gyökerezni; ám az a háromszáz év, amelyről majdnem bizonyosan állítható a pünkösdi búcsújárás megléte, kiformalódása, meg-megszakadó, újra és újraéledő folytonossága, éppen elég sok ahhoz, hogy mindenfajta „dekonstrukciós” szándékot mellőzve továbbra is tisztelettel álljunk meg azok előtt, akik ennek a folytonosságnak generációkon át éltetői, fenntartói, továbbadói voltak.

5. A történet továbbélése

A fentebb felvetett második kérdés nyomába eredve, tekintsük át a 18. század végén megfogalmazott és a 19. század harmincas éveire elsőként publikált eredettörténet továbbélését.

A 19. század folyamán mindvégig számos idézet és említés vitte be, illetve tartotta bent a köztudatban a történetet. Az első „továbbbítók” egyháziak, ferencesek, csaknem húsz évig, mintegy a szabadságharcig és aztán tovább is. A ferences Gegő Elek moldvai utazásának leírásában röviden említi, hivatkozással Csereire (Gegő, 1838: 7). Az erdélyi ferences tartományfőnök, Erős Ferenc Modeszt 1837-ben írt, de csak 1852-ben Brassóban megjelent kis könyvében hosszan idézi Cserei szövegét (Erős, é. n.; 1852). Kozma Döme egyházi hetilapban megjelent cikkében érzékletes módon újfogalmazta a történetet, óvatos kételyt fűzve magához a csatához (Kozma, 1861).

A „világi” történészek műveiben csak a szabadságharc után jelenik meg a történet: elsőként Benkő Károly hozza országismertető könyvében (Benkő, 1853), majd Balássy Ferenc az országszerte olvasott *Religio* c. egyházi hetilapban (Balássy, 1856), aztán a csiksomlyói tanár, Nagy Imre a *Vasárnapi Újság*ban (Nagy, 1862), majd hamarosan átveszi a Szent István Társulat által szerkesztett és kiadott *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*

(1869). A nagy tekintélyű Orbán Balázs sem vonja kétségbe, bár az évszámban bizonytalan, 1559-re teszi, megjegyezve, hogy Losteiner 1556-ot mond, s Benkő közlésére hivatkozik (Orbán, 1869). Már publicisztikában közli 1867-ben Tivai Nagy Imre (Tivai, 1867). Ezután egy ideig a csata elbeszéléseit újra főként Somlyó szűkebb környezetében találjuk meg, egyháziak részéről: a somlyói gimnáziumigazgató Imets Fülöp Jákónál egy (talán éppen őáltala összeállított) pár lapos imafüzet címében,¹¹¹ valamint egy történeti dolgozatában, amit a gimnáziumi évkönyvben közölt (Imets, 1871), a gyergyói esperes Ferenczi Károly Somlyón pünkösdkor elmondott szentbeszédében (Ferenczi, 1894), a helytörténész pap Vitos Mózesnél (Vitos, 1894: 105; 915–920), a csíksomlyói gimnáziumigazgató Bándi Vazulnál (Bándi, 1901). Noha messzemenő következtetést nem vonhatunk le belőle, mégis említésre méltó, hogy a millennium idején Latkóczy Mihály *Magyar szentegyházak regéi* c. (egyházi kiadású) könyvének Csíksomlyóról szóló fejezetében ez a történet nem szerepel, helyette a tatárok felett aratott cseles győzelem részét beszélték el (Latkóczy, 1898: 146–157).

A 20. század folyamán se szeri, se száma a történet újrameséléseinek. Elmondják ferencesek, mint Tima Dénes, a háború után Boros Fortunát, a rendtörténész György József (Tima, 1907; Boros, 1924; György, 1930). A világháború közepén, 1916 júniusában (pár hónappal az akkor még nem sejtett román betörés előtt) a *Csiki Lapok* is részletezve főlemlíti, talán mozgósító erejére is gondolva (*Csiki Lapok* XXVIII/26. sz. 1916. június 28. 1. p.). Ugyanaz a lap 1920 májusában (két héttel a magyar békeszerződés aláírása előtt) így ír: „A szobor pedig századok óta részesül kiváló tiszteletben, különösen azóta, hogy 1567 pünkösöd szombatján a kath. székelyek fényes győzelmet arattak a hitüket megrabolni készülő János Zsigmond fejedelem hadai felett” (*Csiki Lapok* XXXII/21. sz. 1920. május 23. 2. p.). A húszas évek elejétől Erdélyben lapokban megjelent írásaikban is sokan aktualizálják óvatosan a történetben rejlő tanulságokat.¹¹² Amikor a pápai nuncius 1939-ben jelen volt a búcsúban, akkor például az 1567-es győzelem a Szentszékhez fűződő kapcsolat elszakítási kísérletének kudarcát (is) jelentette. Részlet Gyárfás Elemérnek a nunciust köszöntő beszédéből:

„A csíksomlyói búcsút annak az 1567 évi csatának emlékére tartjuk meg, mikor népünk fegyverrel védte meg a katolikus hitet, s így megakadályozta a hatalomnak a kísérletét, hogy szétszakítsa a Szentszékhez való kapcsolatunkat. Ezt a bátor katolikus magatartást, melyet népünk évszázadokon át követett, nem politikai szempontok sugallták, sem gazdasági érdekek, hanem népünk azért maradt meg katolikusnak és védelmezte szilárdan hitét, mert meg volt győződve, hogy ez a hit legértékesebb kincse, fenntartó és regeneráló erőforrása” (*Erdélyi Lapok* VIII/114. sz. 1939. május 31. 5. p.).

¹¹¹ *A Csik-Somlyói híres Pünkösdi Búcsúra, ...1567-dik évtől fogva egybegyűlni szokott ájtatos népnek köszöntő Éneke. A Boldogságos Szűz Máriának a nagy Oltáron álló és számos különös mennyei kegyelmekkel jeleskedő Képéhez. Csik-Somlyón, 1876. 8 r. 8 lap.* Nem láttam, hivatkozik rá Glósz Miksa, (Glósz 1884: 56., 109. sz.). Kiállításon szerepelt: Muckenhaupt, 2001: 62. – Lehet, hogy e füzet azonos egy későbbivel, amelyen az összeállító neve csak leghátul szerepel: Imets, 1887.

¹¹² Dr. Erdélyi László: A csíksomlyói búcsú története. A szárhegyi lányok. *Erdélyi Tudósító* V/22. sz. 1922. június 4. 3–4. p.; Petres Kálmán: A Csíksomlyói Segítő Szűz Mária. *Katolikus Világ* XX. évf. 1923. 178–180. p.; Albert, 1932; 1933; Buzás, 1937; Nagy, 1939.

A két világháború között a Mária-tiszteletről szóló nagy könyvében Lévay Mihály, a csíki régió történetét vastag kötetben megíró Endes Miklós és népszerű összefoglalásában Boros Fortunát újra felidéztek a hargitai csatát (Lévay, 1935; Endes, 1938; Boros, 1943).

A történetet a második világháború után tovább örökítik a ferencesek, akik már régi hagyományra támaszkodhatnak, mint Benedek Fidél, Papp Asztrik, Márk József (Benedek, 2000; Papp, 1995; Márk, 2001). Bekerült ország- és helyismereti munkákba, útikönyvekbe, mint Lestyán Ferenc, Vofkori László, Sepsiszéki Nagy Balázs írásai (Lestyán, 1996; Vofkori, 1998; Sepsiszéki Nagy, 1998). Idézték vagy felidéztek a szöveget történethatározók, történészek is, még a céhbeliak közül is többen: Domokos Pál Péter, Magyarai András, Antal Imre, vagy a már idézett Egyed Ákos (Domokos, 1979; Antal, 1994: 18; Magyarai, 1997; Egyed, 2006). Lexikonok Csíksomlyóról vagy a csíksomlyói búcsújárásról szóló szócikkeiben újra meg újra felbukkan: tartalmazza a *Magyar Nagylexikon*, a *Magyar Katolikus Lexikon*, a *Révai Új Lexikona*.¹¹³ A hivatkozások, idézetek – ahogy az lenni szokott – eltérésekkel, kihagyásokkal, korábbi közlésekre történt pontosabb vagy pontatlanabb hivatkozásokkal vannak tarkítva.

A csíki székelység és a búcsú vonzaskörébe tartozó gyimesi csángóság körében a történet minden jel szerint a történelmi tudat részeként van jelen. Megjelenik a szájhagyományban, különböző megfogalmazásai ma is gyűjthetők. Jómagam Csíkszentlélekben hallottam a következő változatot:

„A legfontosabb, na – 1561-ben János Zsigmond fia jött, hogy reformációra térítsék a csíki népet es. Ekkor már Udvarhelyen győztek. És eljönnek a Tolvajosi tetejire, szemben, ott arra a nagy hegyre. S akkor Gyergyóalfalvi plebános úr, István nevezetű pap eljött Csíksomlyóra, hogy a barátokkal megszervezze – mert akkor is a barátok voltak a legerősebb szervezet Csíksban. Megszervezték a csíkiakat össze, és kimentek a Hargita tetejire, ahol összeütköztek, sikeresen, úgy, hogy azok futásnak eredtek. Kimennek a Hargita tetejire, sikeresen győzelemre jutnak. Addig idehaza nép össze volt gyűlve a kolostorba. És mikor – ez volt Pünkösöd szombatján, délelőtt ütköztek össze, s délutánra visszajöttek ide Csíkba, Somlyóra. S akkor örömmükbe, örömmujongásba megkerülték a kicsi Somlyó hegyét, ahol most volt a búcsú. S akkor fogadalmat tettek, hogy minden elkövetkező Pünkösöd szombatján megtartják azt az emlékdolgot. És abból, majd ugye kezelik jobban, többen, többen gyűlnek össze. És ebből indul el” (Balog József, sz. 1933. Csíkszentlélek-Fitód, 1997. május, gy. MT)

Az elbeszélő az eseményt – sok egyéb között – kéziratos füzetébe is feljegyezte: „Bándi Balázs pap bácsi, 1985 január 19-én temettük, 33 fok hideg volt. – 1559 május 15-n volt a Tolvajosi ütközet, Mikes báró csíki főkapitány vezetése Gyergyóból István pap bácsi segítségével. És Ennek emlékéül tartják a pünkösdi búcsút Somlyón. – 1995 no-

¹¹³ Diós, 1994: II. k. 441–449; Kollega Tarsoly, 1999: IV. k. 622–623; *Magyar Nagylexikon* 6. k. (1998) 80. Ez utóbbiban ezt olvassuk a Csíksomlyó címszóban: „A katolikus hit védelméért itt vívott (!) 1567-es csata emlékére tartott pünkösöd szombati búcsúra a katolikus moldvai csángók is elzarándokolnak.” – Nem szerepel viszont a történet a *Pallas Nagy Lexikon*ban, a *Révai Lexikon*ban (Csíksomlyó címszó nincs is egyiken sem, csak Várdotfalva, ill. Csíkvárdotfalva), az újabbak közül az *Encyclopaedia Hungarica*ban.

vember 5-én leesett a hó, és 96 április 4-én kezdett menni. Az egész tél kemény hideg volt, elérte a 28–30 fokot” (Balog József, sz. 1933. Csíkszentlélek, gy. MT).

Magyar Zoltán a gyimesi csángók körében sok történetet gyűjtött szájhagyományból (és korábbi közlésekből is) a csíksomlyói kegyhellyel kapcsolatban. Ezek között megtalálhatók mindazok a történetek, amelyeket az elmúlt kétszáz évben a szoborral kapcsolatos csodákról feljegyeztek, köztük a búcsú eredetére vonatkozók is, meglehetősen kontaminált és elnagyolt megfogalmazásokban (Magyar, 2003: 691–703; 118–120). Ilyen esetben persze igencsak bonyolult kibogozni a tanulás és a terjedés szálait. Abban csaknem bizonyosak lehetünk, hogy a ma gyűjthető történetek háttérében a ferences pasztoráció, a szószéken elmondott, népszerű vallásos kiadványokban közölt szövegek állhatnak; nemigen gondolhatunk arra, hogy a kétszáz évvel ezelőtt már leírt történetek a mai szájhagyományba tisztán a szóbeli hagyományozás révén, értelmiségi közreműködést mellőzve kerültek volna be.

További feltárás és elemzés tárgya, amire itt csak röviden térek ki, hogy manapság, a magyarországi rendszerváltást és a romániai politikai változásokat követően hogyan éledt újjá, hogyan kapott új formákat annak tudata, hogy a pütkösi búcsú az egykori győzelem emlékünnepe – akkor, amikor már világosan kifejtett érvek is olvashatók arról, hogy a történet nem történelem. Ez a munka kétségtől kényes, mert egy kétszáz éves meggyőződést megkérdőjelezni „belülről” nem hálás, „kívülről” nem hatékony feladat.

A szájhagyomány mellett a történet új formákban a mai egyházi és értelmiségi szövegekörnyezetekben is jelen van, és (amint számos esetben tapasztalhatjuk) voltaképp reflektálatlanul. Sokszor meglepődhetünk, hogy a történet mennyire nem váltott ki töprengést, kételyt. Az ünnepi szentbeszédek, a kegyhelyet népszerűsítő kiadványok, a kilencvenes évek végén megfogalmazott csíksomlyói honlap szövege,¹¹⁴ a helyi sajtó¹¹⁵

¹¹⁴ A csíksomlyói kegyhely egy korábbi honlapjáról: „1567-ben újabb fordulat következett be a búcsútújárásban. A hitújítás korában János Zsigmond, erdélyi fejedelem, haddal akarta a szintiszta katolikus Csík, Gyergyó és Kászon népét az unitárius vallás felvételére kényszeríteni. Csík, Gyergyó és Kászon népe, István gyergyóalfalvi plébános vezetésével fegyvert fogott hitének védelmére. A gyülekező Csíksomlyón volt, pütkösd szombatján. Isten kegyelmébe ajánlották magukat és Szűz Mária segítségéért esedeztek, majd elindultak a Hargitára, szembeszállni a hitújítók hadával. Ezalatt az idők, az asszonyok és a gyermekek Somlyón maradtak és győzelemért imádkoztak. A csata diadallal végződött. A győztesek nyírfákkal ékesítették fel lobogóikat és úgy vonultak le a Hargitáról. A templomban maradt nép elébük ment, és együtt jöttek vissza hálát adni a győzelemért és megköszönni a Szent Szűz segítségét. Ennek a történelmi eseménynek emlékére fogadalmat tettek, hogy ezután minden évben, pütkösd szombatján elzarándokolnak Csíksomlyóra. Ezt az ősi hagyományt őrzi és folytatja a mai napig Mária népe.” <http://www.clmc.topnet.ro/somlyo/kegyhely.html> (1999. V. 10.).

¹¹⁵ „Közel négy és fél évszázada már annak, hogy egy István nevű gyergyóalfalusi pap buzdítására Gyergyó, Csík és Háromszék népe a csíksomlyói Szűz Mária oltalmában bízva, fegyverrel a kezében védte meg hitét János Zsigmond fejedelem erőszakos térítési kísérletével szemben. Ehhez az eseményhez kötődik a csíksomlyói pütkösi búcsú: Szép Szűz Mária, a »Babba Mária« búcsúja. S bár egy pápai bulla szerint Csíksomlyó már az ezernégy száz éves derekán búcsútújáróhelyként szerepelt, ez a győzelem, a hitben megerősödött győzelme a fegyveres hatalom felett tette azzá a búcsút, ami. Csíksomlyó azóta is védelmet, kapaszkodót jelent a mindenkori szorongatottságban.” Gy. A.: Csíksomlyó – a pütkösi csoda. *Erdélyi Napló* 1995. május 31. 12. p.

éppúgy, mint a messzebből odautazók beszámolóí:¹¹⁶ egybehangzóan állítják, idézik fel a négyszáz év előtti eseményeket, illetve azt, hogy a pünkösdi búcsú az egykori történelmi győzelem emlékünnepe.

Katolikus, illetve ferences környezetben a János Zsigmond felett aratott nagyerdei csatával kapcsolatban, úgy látszik, gyakorlatilag nincs kétely. Lehetséges, hogy a hagyomány tekintélye volt erős, az is lehet, hogy akik mást gondoltak (volna), nem adtak hangot véleményüknek, vagy csak halkán tették.

Léstyán Ferenc *Megszentelt kövek* c. könyvében a somlyói kolostortemplommal kapcsolatban idézi a Cserei-szöveg egy részét és a Henter Antal-féle emléktábla szövegét. A könyv második kiadásában ehhez (hivatkozás nélkül) hozzáfűzött egy mondatot: „Újabb vélemény szerint nem került sor csatára. A védelemhez elég volt a felvonulás” (Léstyán, 1996/2000).

Az unitárius püspök és a képviselő tanács előadó tanácsosa 1998 májusában levélben fordult Jakubinyi György gyulafehérvári érsekhez, és a Hargita megyei unitárius lelkészek és hívek nevében érkezett felterjesztésre hivatkozva jelezték, hogy „ez a történelmileg nem bizonyítható és ezért célzatosnak is minősíthető történet sérti az egyházat, a lelkészi kart és a híveket, és nem szolgálja az erdélyi magyarság egységének és összetartozásának tudatát sem” (Gyulafehérvári Érseki Levéltár 1030/1998). Válaszában az érsek diplomatikusan kifejezte sajnálatát, hogy egyházaink egyes képviselői a történelmi hagyományainkat, köztük a somlyói fogadalmi búcsút ökumenizmusellenes megnyilatkozásoknak tekintik. Biztosítja a püspököt, hogy a búcsút nem használják fel felekezeti torzszalkodásra, és bocsánatot kér emberi gyarlóságból felmerült sérelmekért.

A *disputa.ro* internetes vitafórumon 2005 májusában „János Zsigmond »hittérítő« ????” címmel új „topic” (téma) indult, ahol (álnéven közölt levelekben) keményen összezsaptak a búcsú eredetével kapcsolatos álláspontok – mellette és ellene egyaránt.¹¹⁷

Legújabbán 2007 májusában született meg egy újabb érvelő felszólalás, nem mástól, mint Szabó Árpád unitárius püspöktől. A cikket a pünkösöd előtti héten egymás után

¹¹⁶ „Két héttel a marosvásárhelyi választások után [amikor 57 százalékos szavazattöbbséggel Nagy Győző RMDSZ-jelöltet választották polgármesterré] az erdélyi magyarság csendes felvonulással bizonyította, hogy továbbra is összetartva küzd nemzetiségi jogainak kiharcolásáért. [...] A csíksomlyói búcsú több mint 400 éve az erdélyi magyarság egyik legnagyobb ünnepének számít: az 1567. évi pünkösdszombat lezajlott csata emlékére, amikor a székelyek legyőzték a vallásuktól őket más hitre téríteni szándékozó fejedelmük, János Zsigmond seregét.” Simonyi Zoltán: Az erdélyi magyarság ünnepén. *Magyar Szó* 1992. június 8. kedd, 2. p.

„A búcsújárás 1567 pünkösdjén kezdődött, amikor István gyergyóújfalui pap hálaadó körmenetet vezetett ide azért, mert akkor, május 15-én a székelyek a Hargita Tolvajos hágójában legyőzték János Zsigmond fejedelem seregét, aki a székelyeket jobbagysorba taszította, és a templomnál lévő felírat szerint hitük elhagyására akarta őket kényszeríteni. István pap volt a tolvajosi győzelem egyik lelelkesebb szervezője. Azóta gyarapodó számban jöttek ide a zarándokok.” Dr. Gábor András: A csíksomlyói búcsú. *Természetbarát Híradó*, 1996. június.

¹¹⁷ Szikszai Mária szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a vitát egy fiatal (unitárius) magyartanár indította el, akinek a felesége unitárius lelkész, és a kilencvenes években néprajz szakot is végzett.

közölték erdélyi napilapok. A szöveg meglehetősen határozott hangnemben íródott, tovább nem tűrhetőnek nevezi a „célirányos történelemferdítést, amely minden évben a hitvédelem megtévesztő, és egy másik felekezet iránti nem éppen keresztényi szeretet jegyében igyekszik hangulatot gerjeszteni és azt évről évre megújítva ébren tartani”. A cikk azt is felidéz, hogy a gyulafehérvári érseket, Jakubinyi Györgyöt már 1998-ban felkereste levélben, de „azóta is minden maradt a régiben”. A szöveg vége testvériesebb hangnemben megfogalmazott kérés a katolikus püspökségek vezetőinek: „...szíveskedjenek odahatni, hogy egy ilyen fontos vallási rendezvény szolgálja a hit és erkölcs elmélyítését nem csak a római katolikus hívek, de egész magyar népünk lelkében és életében”.¹¹⁸ Válaszról, reagálásról egyelőre nem tudok, a gyulafehérvári érsekséget 2007 nyarán alighanem más gondok foglalkoztatták inkább, hiszen az áthelyezések miatt (ami Csíksomlyót is érintette) széles körű mozgolódás támadt.

Talán nem alaptalan a feltevés, hogy a „folklor és történelem” erős, szoros kapcsolata az itt elemzett esetben alighanem jó darabig megmarad még. Elképzelhető, hogy idők során lassan új szimbólumtartalmak kapcsolódnak majd a búcsúhoz, pontosabban hangsúlyváltozások zajlanak majd le a régiék között. Ilyen változásra volt már példa az 1920-as években, amikor Trianont követően az ellenállás erejéhez kerestek kapaszkodókat, s a búcsújárás körül újra felelevenített emlékezés a hit megerősítését szolgálta – akkor nem is annyira a felekezetek közötti „győzelmes” viszony keretei között, mint inkább a közös bajban szem előtt tartva a magyarság egységesülését. János Zsigmond akkoriban a „más hitű” szimbolikus figurájává stilizálódott, s a sorok között mindenki érthette, kikre kell valójában gondolni. A jelenkori alakulás, talán a vallási érzékenységek elkerülésének szándéka folytán is, mehet ugyanebbe az irányba – a név és a konkrét történelmi helyzet említése nélkül. A hit megtartása általános és átvitt értelemben éppúgy, mint konkrét vallási értelemben, egyaránt lehet az ünneplés, a pünkösdi búcsújárás tárgya és alkalmá. Hiszen akárhogy nézzük, a csíki régió valóban megmaradt döntően katolikusnak, bármit is gondoljunk a 16. századi fejleményekről. Hogy ez pontosan hogy és miképp történt, hogy milyen térítőket hogy engedtek vagy nem engedtek Csíksban érvényesülni, azt egyelőre nem látjuk tisztán. Az viszont bizonyos, hogy a somlyói ferences kolostor, amely voltaképp egy falusi települések között, a hegy alatt elhelyezkedő magányos rendház és hozzá kapcsolódó kulturális intézmények együttese volt évszázadokon keresztül, minden generáció számára a leépülés vagy pusztulás után elsőként és mindenképp újjáépítendő helyek közé tartozott; sosem adták fel, akkor sem, amikor az erdélyi katolikus életkilátások nem sok jóval kecsegtettek. Ha az ünneplés szimbólumtartalmában ezek a vonások erősödnek fel, akkor egy idő után talán már nem lesz arra szükség, hogy a nagyerdei csata története újabb és újabb továbbmesélések tárgya legyen.

¹¹⁸ Dr. Szabó Árpád püspök: Mindenben szeretet. *Szabadság* XIX/119. sz. 2007. május 25. 3. p., ugyanez: *Háromszék* 2007. május 26. 5. p. Megtisztelő módon a cikk további tájékozódásra éppen az én *Keresztény Magvetőben* megjelent tanulmányomat ajánlja (Mohay, 2005).

♦ IV. Alakulástörténet

E fejezetben a pünkösdi búcsújárás alakulástörténete áll figyelmünk középpontjában, és nem a kegyhely egészének története. A búcsú története egyfelől a búcsújárás mikéntjének történetét jelenti: pontosan mit és hogyan is csináltak a búcsújárók, a búcsú szervezői és vezetői az ünnepen. Másfelől a „történet” a búcsúünnep értelmezését, jelentés-hálókba való beszövését is jelenti mindazok részéről, akiknek ez feladatuk vagy hivatásuk, illetve ezzel együtt a búcsújárás megjelenését és megjelenítését is – azok számára, akik azt csak hírből, híradásból ismerhetik.

A búcsúval kapcsolatosan tartós a búcsújárás folytonosságára vonatkozó vélekedés, különösen az újabb időkben: eszerint a székelyek, majd az erdélyi magyar katolikusok 1567 óta megszakítás nélkül ott vannak pünkösdkor Csíksomlyón. Gyakorta elhangzik mai ünnepi beszédekben is, hogy idén éppen a 432. vagy 433. alkalommal jövünk össze Somlyón ünnepelni. (Nem új keletű ez a számolás. Szentbeszédben olvassuk 1893-ban: „Ime, kedves hallgatók! tehát 1556. óta 337-ikszer gyűltünk ma össze e szent helyre, ama nagy és dicső fegyvertény megünneplésére, mely által hitbuzgó apáinknak sikerült vallásuk szabadságát, az erőszakoskodó fejedelmi hatalom ellen megvédelmezni.” Ferenczi, 1893: 6.) A történeti források ezzel szemben arra engednek következtetni, hogy a helyzet nem ennyire egyszerű; voltak kihagyások, újakezdések. Alig tudunk valamit a kezdetekről és a 17. századi alakulástörténetről. Bizonyosan szünetelt a szervezett búcsújárás az 1849-es szabadságharcot követő években, valamint 1919–1920-ban; az 1949 utáni évtizedekben a hatósági tilalmak ellenére megtartott búcsújárás pedig spontán jellegével különbözött minden korábbi időszakétól. A búcsújárás történetét tehát nem tekinthetjük minden további nélkül megszakítás nélküli folyamatnak, ahogy azt alább részletesen is be fogjuk mutatni. Az újakezdések, a hagyományok újbóli megelevenítései összekapcsolódtak a múlt átértelmezésével, régi történetek újramondásával. A folytonosság hangsúlyozása a résztvevőkben, olvasókban-hallgatókban az állandóságot, a múlthoz való erős kapcsolódást erősíti meg; ami folytonos, azt természetes módon lehet és kell folytatni akár a régi formák megtartásával, akár újak létrehozásával.

Kérdés, hogy a megszakított folytonosság közepette milyen változásokat láthatunk magában a búcsújárásban s a róla való beszédben. Az utóbbi évszázadok búcsújárásának története korszakokra osztható aszerint, ahogy a búcsújárás időről időre meg-megszakadt, újraéledt, illetve megőrizve-átalakulva újraformálódott, megszilárdult. A korszakhatárokat többnyire a megszakadások, megszakítások, illetve az új folytatások jelölik ki; ezek általában történelmi fordulókkal is összekapcsolhatók.

1. Korszakok

A korszakok elején rendszerint felismerhetünk egy formálódó szakaszt; azután következik a megszilárdulás ideje. A formálódás ideje együtt jár építkezéssel, intézményalakításokkal is. A megszilárdulás idején rögzülnek, megszokottá válnak a formák, termé-

szetessé válnak a hagyományok, és a formálódás idejének bizonytalanságai szinte felédbe merülnek. Egy-egy korszak végét vagy a külső, politikai–hatalmi–közjogi feltételek radikális megváltozása hozza magával, vagy (egy esetben, részben ezzel együtt) az ünnep olyan átértékelése és átértelmezése, amely új fényben tünteti fel az addig megszokottakat is, és így szinte új kezdetként is értelmezhető.

A búcsúval kapcsolatban csaknem minden korszakban megtalálható egy-egy jellegzetes „szószóló”, aki beszél róla, alakítja, vagy visszatekint korábbi időkre, és értelmezi azokat. Ezek a ferences renden belüliek vagy azon kívüliek is lehetnek.

A korszakok, egyelőre főként a külső körülményeket jellemezve, csupán rövid címszavakban, a következők:

Az 1690-es évek előtt jó okkal feltételezhetünk búcsújárást Csíksomlyóra, de erről olyan keveset tudunk, hogy ezt az időszakot emiatt külön korszaknak, a *kezdetek* időszakának tekinthetjük. E korszakban, az 1690-et megelőző évtizedekben az erdélyi ferencesek körében és Csíksomlyón már évtizedek óta nagyszabású újjáépítés zajlik intézményi és fizikai értelemben egyaránt, amit 1661-ben ugyan megakaszt, de megállítani nem tud a tatárok pusztító betörése. Ezen időszak kulcsembereinek Somlyai Miklós, Damokos Kázmér és természetesen a korabeli ferencesek közül a legsokoldalúbb, legismertebb, Kájoni János számít.

Az 1690-es évektől az 1780-as évekig: Ezt az időszakot a ferencesek rendtörténete a török utáni újjáépítés és a virágzás idejeként tartja számon. Az utolsó csíki tatár betörést, 1694-et (és az azzal szembeni, részben sikeres védekezést) követően újraéled a kegyhely, kibontakozik a barokk Mária-tisztelet. Az Erdély-szerzte szaporodó rendházak 1729-től önálló rendtartományt alkotnak. Virágzik a Kájoni János alapította iskola, folyamatosan működik a nyomda, egymás után születnek iskoladrámák, passiójátékok. Györffy Pál, Veress Lajos mondanak, tesznek sokat a kegyhely értelmezése érdekében.

Az 1780-as évektől 1849-ig: II. Józsefnek, a „kalapos királynak” trónra kerülésével Bécsben egy erőteljesebben németesítő, a szerzetesrendekkel szemben kritikusabb, felvilágosult abszolutista hatalmi központ alakul ki. Ezzel egy időben Somlyón megszületik az igény az iskolaépületek, majd a templom bővítésére, nagy fejlesztések kezdődnek. A kegyszoborhoz kötődő csodákat püspöki vizsgálattal hitelesítik. Cseréy Farkashoz köthetően megszületik a búcsú eredettörténete; ez igen hamar széles körben elterjed és elfogadottá válik. Losteiner Leonárd, Batthyány Ignác püspök mondanak, tesznek sokat a kegyhely értelmezése érdekében.

Az 1850-es évektől 1919-ig: A bukott szabadságharc után az erdélyi ferencesek az osztrák hatalmi önkény megtorlását érzik és szenvedik el. Az iskola (rövid megszakítás után) tovább él, tanítóképző jön létre, majd a 19. század végén ezek lehanyaglanak, és a 20. század elején felépül a város állami gimnáziuma, ami az iskoláztatás terén átveszi Somlyó szerepét. Az első világháború során a románok 1916-os bevonulása elől Kolozsvárra menekítik a kegyszobrot, s ettől kezdve a búcsújárással évekig szünetel. E korszak kulcsfigurái a zenész és kántorképző-igazgató Simon Jukundián, a gimnáziumigazgató Imets Fülöp Jákó, és Bándi Vazul, illetve Haynald Lajos, utóbb Majláth Károly püspökök.

1920-tól 1949-ig: Ebben az időben a székelységnek és a romániai magyarságnak magára kell találnia a Trianont követő kisebbségi helyzetben. A ferencesek kezében már nincs

iskola, de kiformalódik a rendi sajtóapostolkodás. Megindítják (mások kezdeményezésére) az Ezer Székely Leány-találkozókat. A második bécsi döntés, a visszacsatolás után Somlyó az országos közfigyelem előterében van, majd a front idején újabb menekülés következik. Két belső szakaszhatár 1940-től és 1945-től számítható. A tevékeny alakítók között Boros Fortunát, Papp Asztrik, Domokos Pál Péter, Márton Áron püspök tartható számon.

1950 és 1989 között: A kommunista diktatúra időszaka, első szakaszában az erős elnyomással, második felében a tűréshatárok fokozatos kitágulásával. A hatvanas években megindul a turizmus, a kulturális élet, valamint a tér leromlott állapotának lassú rendbetétele. A hetvenes–nyolcvanas években a búcsújárás ismét tömegessé válik, csak nélkülözi a teljességet, a nyilvánosságot és a szabadságot. A korlátozott mozgásterű ferencesek: Benedek Fidél, Daczó Lukács, Écsy János és Márk József mellett (akiket kevesen ismerhetnek) ekkor tekintélynek számít Somlyóval kapcsolatban Domokos Pál Péter is.

1990 óta: Az 1989-es romániai politikai fordulatot követően ferences kézbe került vissza a kolostor, újraindult a nyomda; vendégház, a nyeregben új oltár, aztán Jakab Antal Tanulmányi Ház stb. épült. Megsokasodtak a kapcsolatok a város, az ország, az egyházi és a politikai elit, Magyarország, valamint más országok magyarsága felé. Minden korábbinál nagyobb szerepet kap a média. Daczó Lukács, Márk József, Benedek Domokos ferencesek, Jakubinyi György gyulafehérvári érsek tekinthetők „szószólónak”.

A korszakok felvázolása után lássuk, hogy melyik korszakban mi jellemezte a pünkösdi búcsújárást, utalva arra is, mikor hogyan beszéltek róla azok, akik alakították azt.

2. Kezdetek

A csíksomlyói búcsújárás kezdeteit meglehetősen homály fedi, amelyben csak néhány, egymástól távoli és alig összefüggő adat enged bevilágítani. A bizonytalanságban maradó időszak körülbelül kétszáz évet tesz ki: a 15. század közepétől (az első pápai búcsúkiáltástól) a 17. század közepéig tart. Ami ez idő alatt a búcsújárás körül történt, arról szinte semmit sem tudunk, csak közvetett adatokból lehet következtetni. Mivel, mint láttuk, kérdésessé vált az 1567-es győzelem története, s ezzel együtt megkérdőjeleződik az is, hogy a pünkösdi somlyói búcsújárás Csíksomlyón 16. századi eredetű, indokolt tovább kutatni olyan források, beszámolók után, amelyek a 16–17. századból hitelt érdemlően számolnak be pünkösdi búcsújárásról. Jomagam ilyet korábban sokáig nem találtam, és azt gondoltam, hogy a somlyói búcsújárás első, középkori említését követően (amely akkor július 2-hoz, Sárlos Boldogasszony napjához kötődött) az ismert források az 1720-as évekig egész egyszerűen hallgatnak. Úgy tudtam (így is közöltem), hogy a somlyói pünkösdi búcsújárás első hiteles említése 1722-ből származik. Mivel ennél korábbi, hitelt érdemlő adat nem volt ismeretes, indokoltnak látszott feltételezni, hogy a csíksomlyói (pünkösdi) búcsújárás kezdetei a 17. század végére nyúlnak vissza (Mohay 2004).

Újabban kézbe vett források között azonban akadt olyan, amely a 17. század közepéről világos tanúbizonyságot adja a pünkösdi búcsújárásnak, egy másik pedig közvetve megerősíti azt. Ezek a régebbi adatok a kérdést más megvilágításba helyezik, ami törté-

neti kérdések sokaságát is felveti. Ezek részletes kifejtését mellőzve most csak a búcsújárást állítjuk figyelmünk középpontjába.

1649

A pütkösdí búcsújárás jelenleg ismert első biztos említése jezsuita forrásból származik és érdekes módon két szövegezésben is ismert. Benda Kálmán és Kenéz Győző 1989-ben közöltek egy jezsuita jelentést az erdélyi egyházi helyzetről, amit másolatban találtak meg a jezsuita rend központi római levéltárában (Benda–Kenéz, 1989). Az iratot a jezsuita rend generálisának címezték, aki azt alighanem továbbította a Hitterjesztés Szent Kongregációja vagy a Vatikán más hatósága számára. A jelentésnek a másolati példányon nem megnevezett szerzőjét keresve a közlők a Kolozsvárott működő Helesfényi Andrásra gondoltak, annak alapján, hogy ilyen összefoglaló jelentéseket általában a superiorok írtak a hároméves megbízásuk lejártakor, ezzel mintegy átadva tapasztalataikat. Nem idézve a jelentés számos érdekes részletét, a részletes regesztá alapján azt a szövegrészt emeljük ki, amely a székelyekről szól. A latin szöveg bő (olykor szinte fordítás részletességű) magyar kivonata szerint:

„A székelyek hét székben élnek Erdélyben, pezsgő életű településekben, úgyannyira, hogy a Székelyföldön kívüli erdélyi magyar települések hozzájuk képest szinte elhagyatottaknak, pusztáknak tűnnek. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék színekatolikus, Udvarhely-, Kézdi-, Orbai és Aranyos-szék vegyes vallású, van bennük kálvinista is, ariánus (unitárius) is, de a többség ezekben is katolikus. Viszont a három székben élnek – esperesükkel élükön – azok a katolikus papok, akik kálvinista módra, asszonnyal álltak össze. A vikárius tehetetlen, mert a protestáns egyház és a protestáns fejedelem a nős katolikus papokat pártolja. Ha lennének becsületes nőtlen papok, a nép maga üzné el az asszonnyal együtt élőket, de egyelőre nincs ilyen pap. A székelyek közül sokan mennek papnak tanulni Magyarországra, de ott is ragadnak, hiszen a megélhetésük is jobb ott. Pedig a székely nép élő hitű katolikus lenne, ha lennének jó lelkipásztorai; minden évben Pütkösdkor összegyűlnek Szűz Máriának a székely hegyek közt levő egyik kegyhelyén, s azt a jezsuitát, aki egyszer beszélt ott nagy tömegük előtt, maguk közt akarták rögtön tartani azzal, hogy nagy lenne a lelki aratása körükben” (Benda–Kenéz, 1989: 211, 215).

Érdemes megemlíteni, hogy Molnár Antal a székelyudvarhelyi jezsuita misszió kezdetéről írva lábjegyzetben már felhívta a figyelmet arra, hogy jó ideje ismert e jelentés eredetije és annak szerzője is: Millei István jezsuita, aki a kolozsvári (monostori) misszió vezetője volt. Az általa írott beszámolók egyikéről van szó, amelyeket ő erdélyi működése során, 1648 és 1653 között évente írt a misszió eredményeiről és lehetőségeiről (Molnár, 1994: 78).¹¹⁹ E jelentéseket Szilágyi Sándor 1892-ben már közzétette az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XVI. kötetében az akkor még Bécsben őrzött kéziratokból; az eredeti keltezése eszerint 1649. október 16. Átnézve a jelentéseket, azokban nem találtam további utalást Csíksomlyóra vagy a búcsújárásra (Szilágyi, 1892: 477–574).¹²⁰

¹¹⁹ „Ezeket az írásokat a bécsi Nationalbibliothek Cod. 7573. jelzetű kéziratok kötetében őrizték, amelyet később a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárának adtak át (jelenlegi jelzete G 522).”

¹²⁰ Millei jelentéseit egyebek közt használta, idézte: Domokos, 1979: 104; Benedek F. 2000b: 364.

A jezsuita jelentés adata több szempontból is jelentős. Kétségtelen, hogy itt szavahi-
hető, megbízható szövegről van szó. A szerző képzett, vezetői megbízásánál fogva fele-
lősséggel tartozik, nincs olyan érdeke, amely torzításokra adna okot. A búcsújárás a
szövegben mellékesen van megemlítve, a fő probléma a nős papok kérdése. Feltűnhet,
hogy a szöveg Szűz Máriának a csíki hegyek között fekvő kegyhelyéről beszél, de nem
említi meg a ferenceseket, sem a templom helyét és titulását. A gyülekezés ideje kétséget
kizáróan pünkösdi, s a „minden évben” hosszabb időbeliséget enged sejtetni, ami lehet
5-6 év, de lehet annál hosszabb idő is, még ha az emberemlékezetig nem is kell tágíta-
nunk ezt az időhatárt. A nagy tömeg megemlézése a pünkösdi ünnepen bizonyosan nem
pusztán a helybeliekből tevődött össze, hanem feltételezhetünk tágabb vonzáskört is.
Az is feltűnik, hogy a kegyhelyen jezsuita szónok volt jelen, s hogy ő lelkes fogadtatás-
ban részesül. Ha ebben talán érezhetünk is némi kis részrehajlást, maga a tény sokat-
mondó, és jele lehet annak, hogy a ferencesek és jezsuiták a 17. század nehezebb évti-
zedeiben egymással együttműködve dolgoztak. Abból, hogy mi *nem* szerepel ebben az
utalásban, semmilyen következtetést nem vonhatunk le.

A pünkösdi búcsújárásra utalhat egy másik, ugyanebből az évből való irat szövege is.
Jegenyei Ferenc obszerváns szerzetes 1649. december 26-án írt levelet X. Ince pápának.
A tájékoztatás arról szól, hogy „az eretnekek már 50 vagy 60 éve elfoglalták Erdélyt, és
elűzték a püspököt, ma már a püspökségek emléke is alig maradt meg. A ferences szer-
zetesek szolgáltatják ki a szentségeket.” A levélíró két ferences kolostor, Mikháza és
Csíksomlyó oltára számára kér kiváltságot az 1651. évtől kezdődően. A levél latin szö-
vege szerint „In pago Somlío in ecclesia Sanctae Mariae Annuntiatiae fratrum minorum
Sancti Francisci reformatorum eodem die festo Sanctae Mariae, et secunda die Pentecostes
indulgentiae plenaria. Ibidem septem altarium indulgentiae, et unum altare privilegiatum”,
vagyis a levélíró a reformált (ti. obszerváns) ferencesek Somlyón fekvő, Mária látogatá-
sának szentelt temploma számára ugyanarra a napra (ti. Szűz Mária látogatásnak ünne-
pére) és pünkösdi második napjára teljes búcsút kér, és ugyanott hét oltár számára is
búcsút, egy számára pedig privilegiumot (Tóth, 2005: 1787).

Ebből a kérésből (a későbbiek ismeretében) aligha kétséges, hogy a kegytemplomban
nemcsak a titulus, Sárlos Boldogasszony ünnepén, hanem pünkösdkor is rendszeresen
és nagy számban ott vannak a zarándokok. A folytatás még inkább egyértelművé teszi
ezt, ott ugyanis a következőt olvassuk: „In capellis Alpium Szep Hauas pro secunda die
Pentecostes indulgentiae plenariae”, vagyis a hegyi Széphavas kápolnája számára pünkösdi
második napjára teljes búcsút kér.¹²¹ Ez a széphavasi kápolna talán azoknak a moldvai-
aknak az útjába esik, akik a későbbiek folyamán biztosan jelen voltak a somlyói búcsú-
ban. Ha ez így van, az komoly jelzése lehet annak, hogy Moldva és Somlyó kapcsolata
a 17. században is létezett, éspedig nemcsak lelkipásztori vagy misszionárius szinten,
hanem köznépi szinten is.¹²²

¹²¹ A helynévhez fűzött jegyzetében Tóth István György az írja, hogy „a hegyi kápolna helyét nem tudtam meghatározni”. Tóth, 2005: 1789.

¹²² A Rómába küldött misszionáriusi jelentések és levelek forrásközlése Tóth István György munkája. Sajnos, a sok száz dokumentum mintaszerű kiadásához nem társul mutató, így a céltudatos keresés a latin és olasz szövegű dokumentumokban kissé nehézkes.

További adatokat a búcsúra vonatkozóan jómagam nem találtam a levelezéseket és jelentéseket közlő kötetekben; ha ilyenek még előkerülnének, többet megtudhatunk. Mostani ismereteink szerint a közölt adatok azért fontosak, mert az eddigiekhez képest hetven évvel korábbra viszik vissza a búcsú biztos megtartásának dátumát, és ezzel új megvilágításba helyezik a búcsújárás régmúltját. Azt azonban kockázatosnak tartanám, hogy későbbi fejleményeket visszavetítsünk, és mellékes említések alapján a búcsújárás a 17. század közepén szokásos mikéntjét is elképzeljük Somlyón. Azt sem látom igazolhatónak, hogy ennek az egy évből származó adatnak a segítségével hidaljunk át további száz évet visszafelé, hogy ezzel teremtsünk kapcsolatot a 16. század eseményeivel, vagy hogy ezekre az adatokra alapozva a búcsújárás kezdeteit feltételezzük. A már ismert és a még nem ismert források egyaránt rejthetnek olyan adatokat, amelyek remélhetőleg többet el fognak árulni.

A tömeges pünkösdi búcsújárás kezdeteit eszerint továbbra is homály fedi, azonban ha az 1640-es években ilyenről számolhatunk, annak alighanem legkorábban a ferencesek Somlyóra való újratelepedése után kellett kezdődnie. Az 1620-as éveket megelőző időben, ha lehetett is nagyszámú zárándok valamelyik ünnepen Somlyón, ezek száma csaknem bizonyosan megcsappant akkor, amikor nem volt ferences pap, aki ott misézzen, gyóntasson, prédikáljon.

Boros Fortunát említi meg (forráshivatkozás nélkül), hogy a somlyói búcsújárásban fontos szerepet játszottak a Székelyudvarhelyen megtelepedett jezsuiták, akik „gyakran megfordultak Csíksomlyón, ahol kitapasztalták a székelyeknek Mária iránt tanúsított nagy tiszteletét, s ezt is egy nagyon jó eszköznek tartották a hitterjesztésre és a hitben való megerősítésre. Azután gyakran megjelentek Somlyón, a népnek beszédeket tartottak, és általánossá szerették volna tenni a búcsújárást. Sámbar Mátyás volt az, aki a legtöbbet tevékenykedett, s a bécsi provinciálisnál kieszközölte azt, hogy Udvarhelyről minden esztendőben kereszt alatt vezethessék a katolikusokat Csíksomlyóra.” Udvarhelyről 1651-ben indult volna először kereszt Somlyóra (Boros, 1924: 26).¹²³ Egyelőre nem tisztázott, hogy Boros vajon szájhagyományra alapozott régebbi ferences kéziratokra vagy más forrásra is támaszkodott-e, s hogy a jezsuiták saját feljegyzéseiben vajon megtalálható lenne-e ennek a Sámbar vezette búcsújárásnak a hitelesebb nyoma.

3. 1690–1780

E korszak az első, amikor kétséget kizáróan biztosak lehetünk a rendszeresen és folyamatosan megtartott pünkösdi búcsújárásról. Egyelőre viszont nincsenek részletesebb ismereteink magának a búcsújárásnak lefolyásáról, mert azt a korabeli feljegyzések még nem örökítették meg (és a későbbiek sem). Alább néhány említés és ezek tanulságai következnek.

¹²³ Horváth Lajos Sámbar Mátyásról szóló életrajzában (aminek „pozitív” adatait Molnár Antal nem sokra tartja: Molnár, 1994: 79) nem találtam említést somlyói búcsúvezetésről (Horváth, 1918).

Mint Mária-kegyhely, Csíksomlyó még nem szerepelt Esterházy Pál nádor híres és ismert könyvének 1690-es első változatában; az 1696-os második, többszörösére bővített változatban (amely más címmel is jelent meg) viszont már ott van, a CLXI szám alatt:

„Cziki Csudalatos Boldog Asszony Képe Magyar Országban Erdélyben a székelyek között kik, az régi igaz hitet meg-tartják, Csiknek ben az Páter Franciscanusok Templomában tisztelik az Bóldogságos Szűzet, kik közül sokan lelki, s testi vigasztalásokat is vésznek, nem kicsiny csuda lévén az is, hogy annyi Eretnekség között az régi igaz Pápista hitben mindekkoráig-is meg-maradtanak, kit bizonyára az Bóldogságos Szűz értek való törekedésének is kel tulajdonítani” (Esterházy, 1696: 130).

A két időpont között Csíkban két alkalommal dúltak tatárok – éppen akkoriban, amikor Erdély a török kiűzését követően a Diploma Leopoldinum által kodifikáltan elvesztette addigi önállóságát, és a Habsburg Birodalom részévé vált. A nádor erről a tatárjárásról ugyan tudhatott, de bizonyosan nem emiatt vette fel könyvébe a kegyhelyet. Inkább szimbolikus egybeesésről beszélhetünk: Somlyó ebben az időben mintegy bekerül abba a sorba, ahol a többi országszerte ismert kegyhelyet is számon tartják.

Az első saját és helybeli feljegyzést a csíksomlyói püNKöSDi búcsúról 1722-ből ismerjük, amikor egy ismeretlen kéz a következőket írta (latinul) Kájoni *Fekete könyve* kézírata végére: „...híressé teszi az áhitatos hívek nagy sokasága, mely PüNKöSDi szent ünnepén idegen országokból is odasereglik. Az ott megnyilvánuló buzgótság és ájtatosság miatt méltán nevezi sok hívő kis Rómának.”¹²⁴

1729-ben Györfői Pál részletes provinciaismertetése Csíksomlyón már nagy tömeget vonzó püNKöSDi zárandoklatokról beszél, valamint arról, hogy a szoborhoz fűződő csodákról keveset tudni, mert azok nincsenek feljegyezve:

„...a provincia rendes konventjeinek elseje a csíksomlyói. Ez az anyja és nevelőintézete a provinciának... Az a csíksomlyói konvent, vagy helyesebben mondva a Boldogságos Szűz, akinek a tiszteletére épült az ottani egyház, nem tudni, milyen titkos isteni kegyelem folytán, kezdettől fogva annyira a saját tisztelete felé vonzotta a lelkeket, hogy nemcsak Erdély közelebb fekvő helyeiről, hanem a moldvai fejedelemségből is és Magyarország területéről is a népek igen nagy tömege szokott ide zárandokolni, különösen PüNKöSDi szent vasárnapjára, amely buzgótságot még a gyászos idők sem szüntették meg egészen a mai napig. [...] E konvent nagyobb oltárán ott áll a Boldogságos Szűznek igen régi szobra, amint bal karján a kised Jézust tartja [...] a hozzá fűződő csodáiról igen nevezetes; igen kell fájlalnunk, hogy a megfigyelések és feljegyzések hiánya miatt semmit vagy csak nagyon keveset tudunk e csodákról...” (Györfői, 1989: 71, 74).

¹²⁴ Az eredeti szöveg: „frequentia devotorum populorum suo tempore etiam ex alienis Regnis eo confluentium pro Sanctissimo Festo Pentecostes <...> insignis, et propter <celebrem concursum> singulariter ibi elucetent pietatem, et cultum Divinum merito a piis pluribus parva Roma dictus.” Kájoni, 1991: 68/124. – Megjegyzem, hogy ezt a szöveget a kiadás a Domokos Péter Pál anyagaként jelzett és a MTA kéziratárába került fotókópia alapján közli, azt a benyomást keltve, mintha az Kájoni kéziratának végén egy számozatlan lapon szerepelne. Az eredeti kézirattal való megismerkedésem során azt tapasztaltam, hogy a kiadásban utolsóként közölt 86v oldal után a szöveg csak a 100r-en folytatódik, ám nem a közölt szöveggel. Sok más kéz írásával még évtizedekig tartó feljegyzések vannak a kötetben. (Az idézett szöveg nem láttam.)

Szó esik a búcsújárásról, ahol „csatlakozni szoktak a különböző országrészek eretnekei is, és gyakran az azon alkalomból szemük elé táruló ájtatosság folytán nem kis számban meg is tértek”. Ha ezt a korabeli híradást elfogadjuk hitelesnek, akkor úgy látszik, mint-ha a felekezeti ellentét kevésbé osztotta volna meg a résztvevőket, mint ahogyan azt egy felekezeti összecsapás emlékünnepeén indokoltnak tarthatnánk.

Nedeczky László 1739-ből származó leírása a csíksomlyói kegyhelyről (ahogy láttuk) csak általánosságban utal arra, hogy a csíkiak megtartották vallásukat a más vallásúakkal szemben is. Megemlíti, hogy a szobor „csodák sokaságáról híres”, és hogy „nem csak Erdélyből, hanem Moldvából is nagy számban jönnek össze katolikusok a Mária-ünnepeken”; valamint annak pozitív értékelését, hogy „a csíki székelek nem tértek rá a romlás útjára”, vagyis nem adták fel katolikus hitüket (Nedeczky, 1739: 98–99).

Veress Lajos az 1750-es években újra felpanaszolja, hogy a kegyszoborról ismert csodák történetei még *nincsenek feljegyezve*, vagy ha fel is voltak, elvesztek (VI. §); ő maga ilyeneket nem is említ, csak nagy általánosságban. A püNKöSDi búcsújárást leírja (de még közvetve sem tesz említést ennek 16. századra visszanyúló előzményeiről). Tud róla, hogy a Mária-szobornak az „eretnecség”-gel szembeni hatásos segítségül hívása „a gyergyói tisztelendő plébánosok egyike, az akkoriban Alfaluba helyezett új plébános kezdeményezésére” történt, de (még) nem említi a nevét. A jeles szokásnak, ti. a püNKöSDi processiók kitartó végzésének tudja be (többek között), hogy „érintetlenül és tisztán megmaradt az egész csíki, gyergyai és kászoni kerület a katolikus hiten és valláson”. A búcsújárás tehát itt inkább ok, mint következmény.

Jelentőseget tulajdoníthatunk annak, hogy említést tesz tekintélyes és jeles külföldi férfiakról, akik a császári tábor egykori tagjai voltak (hispanok, gallok, itáliaiak, németek), akik „téli szállásaikat vonták e végekre”. Konkrétan is megemlít egy itáliai császári tisztet, akit a csíkszeredai várba rendelték szolgálatra, és mikor elszólították a franciák elleni háborúba, akkor gyónása után igen nagy sajnálkozással távozott, és fogadalmat tett, hogy ha teheti, visszatér, és gyalog fog elzarándokolni e kegyes Anyához. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a kegyhely kultuszformáinak kialakulásában talán nem kizárólag a helybeli székelek, ferences vallásosság megnyilatkozásait és kifejeződéseit kell keresnünk, hanem olyanokat is, amelyeket az Európa több vidékéről érkezettek hozhattak magukkal.

A IX. § a hivatalokról, szokásokról szól, itt szerepel újra a búcsújárás említése:

„Másodszor azzal is régi saját szokásból rendelkezik, hogy az évenkénti püNKöSDi ünnepekre nem csak Erdélyből, hanem a szomszédos vidékekről is, még a most törököknek alávetett Moldvából is érkeznek. Másik: hogy az ájtatos gyakorlat, tudniillik a szent és isteni csodával telt keresztút, a néhány évvel ezelőtti vizitáció alkalmával az Apostoli Szentcsék jóságából minden keresztutat járó keresztény hívő számára a teljes búcsú kegyelmével bevezettetett; és szinte minden nap látogattatik, leginkább a diákok ájtatos csapata által.”

A XI. § említi, hogy a nagyobb ünnepeken szükség van a környező falvak plébánosainak segítségére a gyóntatáshoz és áldoztatáshoz. Különösen püNKöSDkor, „amikor ezrek és ezrek akarják itt elvégezni gyónásukat, és akarnak áldozni”. Hasonló „rohamoknak” vannak kitéve a Mária-ünnepeken, Szent Ferenc és Páduai Szent Antal ünnepén is.

A szobor feldíszítésére is kapunk adatot a leírásból: ezüstözött koronával, karpereccel és lebegő övekkel szokták díszíteni.

A *Historia Domus* szerint 1767-ben *Miháلتz és Derkits* jezsuiták missziós tevékenységet folytattak Somlyón, a plébánia templomában, valamint a kolostori templomnál. Itt a kökereszt előtt, pünkösöd vigiliájában Derkits beszédet mondott (*Historia Domus* 1764–1827, f. 6r.). (1780 előtt más adatról nem is tudunk a *Historia Domus*-ban.)

Egy későbbi szerző, Antal Áron szerint: „A szombat délutáni körmenetről, az úgynevezett kikerülésről, illetve annak kezdetéről a feljegyzések nem adnak felvilágosítást. De a lubarum (laborium) körülhordozása a körmenetben 1731-ben kezd szerepelni, mikor a gimnázium ifjúsága kebelében a ferences atyák pápai jóváhagyással megalakítják a Mária-Társulatot. A tanuló ifjúság ettől fogva vesz részt a kikerülésben, melynek a laborium lett a központjává...” (Antal, 1936/37: 568).

Amit a 18. században biztosra vehetünk, az a sokfelől összegyűlő tömeges zarándoklat, a hívek igénye a gyónásra és áldozásra, valamint a körmenet, amiben a diákság is, a zarándokok is részt vettek. A körmeneteken részt venni a diákságnak rendszeres és kedvelt ténykedése lehetett az 1700-as évek első felében; legalábbis erre utal, hogy Losteiner feljegyzései szerint 1750 körül megtiltották nekik, hogy a máshová irányuló gyakori processiókon részt vegyenek, mint Udvarhelyre (Jézus kútjához), Széphavasra, Szentgyörgyre, a szentkirályi Várkápolnához, Rákosra a szent Apostolok kápolnájához, Bógátra, Delnén a Keresztelő Szent János-templomhoz (Endes, 1943: 566. c. Vö. Boros, 1994: 107). Talán nem alaptalanul gondolunk arra, hogy egy ilyen tilalom felértékelte azoknak a körmeneteknek és ünnepeknek a jelentőségét, amelyek „helyben” vannak. A mise és a szentbeszéd elmaradhatatlan része volt minden búcsújárásnak. Az 1731-ben megalapított Mária-társulat bizonyosan fontos szerepet töltött be a búcsúünnep ünneplésében.

4. 1780–1849

A búcsú történetének következő korszaka nem választható el élesen az előzőtől. Nincs jele annak, hogy a 18. században a búcsújárás folytonossága megszakadt volna, vagy hogy újra kellett volna kezdeni. A változás jele és a korszakhatárt az indokolja, hogy a közösségi emlékezet újraformálásával a kegyhely illetve a csodatévő Mária-szobor új megvilágításba kerül. Ezzel felfokozódik a búcsújárás jelentősége, és ennek újfajta jelentéshálót ad az újonnan megfogalmazott eredettörténet.

Láthattuk, hogy Veress Lajos az 1750-es években még sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a szoborhoz fűződő *csodák történetei* nincsenek összegyűjtve. Csodák bizonyára szép számmal eshettek meg a 18. század közepén, és ezeket akkoriban már sokan ismerhették és ismerhették el; erre lehet következtetni azokból a hála jeleként adott ajándékokból (votivokból, offerekből) amelyeket a kegytemplom leltárai aprólékosan felsorolnak. Maguk a történetek azonban a leltárba vett offerekkel együtt nem kerültek be a közösségi emlékezés csatornáiba. Változást ebben az 1770-es és 1780-as évek hoztak, amikor a ferences rend és a hivatalos egyházi felsőbbtség egyaránt utánajárt a csodatör-

téneteknek, írásba foglalta azokat, és a hivatalos elismertetés révén azokat mintegy közismertté és közös hivatkozási alappá tette. Losteiner 1777-es kéziratában több, már 1744 és 1765 között megesezt csodás eset leírása szerepel (magyar fejezetek a latin kéziratban) pontos nevekkal, évszámokkal.

Azt is láthattuk, hogy a pünkösdszombati búcsújárás eredettörténete először Losteiner 1777-es kéziratában található meg, amely más elemekkel kibővítve Cserey Farkas nevéhez köthető. Ez a kezdetektől fogva három változatban elbeszélt történet később viszonylag gyorsan a búcsújárás eredetének elfogadott magyarázatává vált, és szentbeszédben, püspöki iratban, nyomtatott könyvben egyre szélesebb körbe jutott el.

Az emlékezet újraformálása mellett a somlyói ferencesek működésében is nagy felendülést hozott az 1770-es évek végével kezdődő időszak, s a kettő között nem alaptalanul láthatunk párhuzamot. A már több évtizede virágzó gimnázium kinőtte a régi épületét, és miután a tartományfőnök 1777-ben kezdeményezte, éppen 1780 nyarán, néhány hónap alatt épült fel az iskola új épülete, úgyhogy ősszel már ott kezdtek tanítani. Az építkezés korszakunk következő évtizedeiben sem szünetelt: 1804-ben megkezdtek az új kegytemplom megépítését, amelynek befejezése elhúzódott egészen 1874-ig. A század első évtizedeiben részben éppen a búcsújárók megnövekedett száma tette szükségessé a több mint háromszáz éves, többször újjáépített templom lebontását és helyébe kétszer nagyobb tervezését. Bizonyos, hogy ez a vállalkozás anyagilag komoly terheket jelentett a rend számára, és hogy a források előteremtésében nagymértékben számítottak a búcsúsok adományaira is.

Az inventáriumok szerint rendszerezsek az adományok a kegyszobor tiszteletére: ezek rézből, ezüstből készült, főleg (gyógyult) testrészeket ábrázoló votívtárgyak. Ezeket igen sokszor a felsőbb társadalmi rétegek tagjai, méltóságos urak és asszonyok ajándékozzák. Figyelemre méltó, hogy milyen kiterjedt a társadalmi kör, ahonnan a votívak származnak. 1835 és 1866 között az inventárium viszont már nem tartalmaz adatokat arról, hogy milyen alkalmából vagy milyen hálaadásból kerültek be a leltárba vett ajándékok, így ebből még közvetve is alig tudunk meg valamit a búcsújárásról.

1780-tól már a rendház *Historia Domusa* is valamivel többet tudat, mint korábban, és lassan kirajzolódik előttünk a búcsújárás képe. Ennek legtöbb összetevője addigra már megszilárdult formának látszik, ami legalábbis több évtizedes múltat sejtet.

1780-ban a pünkösdi processzió, a Salvator-hegyen 9900 búcsús vett részt, azonban a templomnál, a konventben és a templom előtti téren maradtak még 3000-en. 3467-en gyóntak és járultak hozzá a szentségekhez, 22 pap gyóntatott. A feljegyzésben a részt vevő települések is szerepelnek, köztük ott vannak a később is ismert háromszéki, kászoni, udvarhelyi, felcsíki, alsíki, gyergyói falvak, ebben a sorrendben felsorolva (ld. a vonzás-körről szóló fejezetben) (vö. Boros, 1994: 79).

1781-ben a szombati processzió jelen voltak Gyergyóból Szentmihlós, Alfalu, Ditró kereszthaljai, Háromszékből azok, amelyek az előző évben is; Csíkból is sok kereszthalja jött el; 11 000 volt a búcsúsok száma. Szombaton beszédet mondtak: Gaál László a ház részéről a templom előtt, bent pedig Miháltz József kozmási plébános. Vasárnap mondott beszédet a téren Szekeres Vitális a rendház részéről, a templomban pedig Szabó József csíkszentmihályi plébános.

1784-ben a pünkösdi processzió jelen volt Batthyány Ignác püspök, és összesen 8000 búcsús, a három székely székből 2700-an. Kikerülés nem volt a Salvator-hegyen.

1799-ben pünkösdszombaton egész nap esett az eső, erős vihar zavarta meg a búcsúkat.

1817-ben a búcsúban Rudnay Sándor püspök celebrálta a vasárnapi misét.¹²⁵

A rendház *Historia Domus* 1842-ben a templom „felsegéléséért” megírt kérelemle-velekből idéz, s az egyikben szerepel, hogy a búcsún egyes években 15–25 ezren is részt vesznek. Ugyanott megemlítik az 1567-es hargitai csatát is. Ugyancsak 1842-ben jegyeztek fel egy lopási esetet: pünkösöd szombatján vecsernye után valaki („egy kopasz magas szál fratalisior katona”) elvitt a sekrestyéből egy veres és egy fejér köntöst, meg a servitorok házából zakót és csizmát; „azonban rajta éretvén, a Székházi börtönbe csu- katott, és végre oly feltétel alatt bocsáttatott ki, hogy többé Csíkba ne jöjjön – ezzel elvitte vesszőzött farát a megőszült bűn” (*Historia Domus* II. k. 69. p.). Lopásra ebből a korból más példát nem találni, majd évtizedek múlva fordul elő újra hasonló.

A búcsújárók ezekben az évtizedekben nagy számban vásárolták a nyomda, illetve a rendház kiadványait. Korábbi és későbbi adataink erről nincsenek, de a nyomda 1825-ben megkezdett inventáriumába több évben részletesen is felírták, hogy mit adtak el pünkösdkor. Ezt a listát a 3. táblázatban közöljük, abban a sorrendben, ahogy a tételek a leltárban szerepelnek (a címek melletti számok az eladott darabszámra és a bevételre utalhatnak, forintban és annak hatvanadrészében, garasban megadva).

3. táblázat. Pünkösdkor eladott könyvek száma és értéke különböző években

Könyv címe	1826		1828		1834	1835
	db	ár Ft, garas*	db	Ár Ft, garas*	db	db
Cantionale	1	5	2	10		
Egész Principia	3	9	4	21		
Első rész	4	8	2	4		
Második rész	1	2				
Manuale	3	2,24				
Leges	1	0,15				
Kis énekeskönyv deák	1	0,15				
Fiu abc	29	11,36	48	19,02	71	
Lány abc					28	41
Magyar abc	33	11,33	36	12,36		
Mennyei igyekezet	2	6	1	3	2	2
Rózsás kert	4	14,30	2	5	4	18
Nagy officium	1	2	4	8	4	
Goffine	1	1,42				
Arany korona	4	6,48	1	1,40		
Utítárs	10	15	5	7,30		

¹²⁵ *Historia Domus* 1764–1827, f.13r-v, 16r, 22r-v, 25v, 41r. A kötet átnézését, az adatokat és a fordítást Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm.

Könyv címe	1826		1828		1834	1835
	db	ár Ft, garas*	db	Ár Ft, garas*	db	db
Öt kis könyv össze kötve	3	3	1	1		
Lelki kints	14	49,02	51	34	69	70
Missziós (könyv) [1828]					28	40
Kis Énekes könyv	25	8,45	22	4,42		
Sz. János könyve	3	1,03	6	2,06	5	6
Kis katekizmus	9	1,12	1	0,04	16	15
Kis Officium	6	14,14	97	22,38	73	106
Kiss officium új					6	4
Mindennapi jószándék	43	10,02	31	7,14	8	71
Menyország a földön	9	2,06	4	0,42	3	8
Sz. Teklához ájtatosság			3	0,36		
Sz Kereszt uttya	44	4,20	5	0,50	49	40
Kereszt útja új					13	8
Ájtatos gyakorlás [= Istenes gyakorlatok]					4	
Lelki fegyver [1830]					9	19
Reggeli imádság					72	88
Szombati imádság					79	62
Szent János litániája					80	24
Jézus litániája [imalap]					6	5
Báthori [históriája]					23	30
Estvéli imádság					2	
Mária áldott szűz					12	
Mária serkentet					108	108
Imádunk nagy szentség					12	
Oh Mária Mennyei kints					30	35
Szorongatásba levő kereszténynek imádsága					14	
Éltem fénye					15	
Az Ur Istenhez (imádság)					18	
A Szent Háromsághoz					31	90
Szent Antalhoz					8	28
Szent mise ajánlása					30	20
Szent Annához ének					24	42
Idvezlég Mária gyönyörűségünk					20	
Nyújtsd ki Menyből					107	180
A Boldogságos Szűzhöz imádság					24	213
Oh Mária kinyílt virág					100	71
A Názáreti Jézushoz imádság					34	

Forrás: *Inventarium Typographia Csik Somlyoviensis 1825*. 33. és 43. p.

* A váltószám: 60, a 8,45 tehát 8 Ft 45 garast, összesen 525 garast jelent.

[] közt azok a kiegészítések szerepelnek, amelyek Papp Leonárd tanulmányából származnak (Papp, 2000: 523–537).

Sejthető, hogy tömegesebben az imalapok fogytak, valamivel kisebb számban az imafüzetek, könyvek. A korabeli nyomtatványok jelentős része, főleg az imalapok többsége ma már aligha vehető kézbe; Papp Leonárd ebben az inventáriumban számos olyan címet talált, amelyekből később már magában a rendházban sem maradt példány, ezért sokukat Glósz Miksa 1884-ben készült katalógusa sem vette számba (Pap, 2000).

1841-ben készült el (de majd csak 1852-ben jelent meg) Erős Ferenc Modeszt munkája, *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyülekezet Csik-Somlyón*; a reformkorból ez az egyetlen ferences beszámoló, amely a kegyhely történetéről, a szobor leírásáról, a Mária-tiszteletéről szól és sok mindent tartalmaz (Erős, 1852). A szerző a bevezetésben így ír: „...mind szellemben, mind anyagilag valóban nagynak, dicsőnek, épületesnek, szívmelőnek találom ezt a Bucsujárást.” (VIII. p.) Innen tudhatjuk meg, hogy a kegyszobor az új templomban más helyre került: „...a régi egyháznak sötétebb falai között egy ahhoz illő oltárnak homályában oly méltósággal állott ez a kép, mely a nézőben tiszteletet parancsolt, miből az új épületnek tágasabb világa sokat elvett. De akárhol is állon e kép, mégis annak szép alakja tagadhatatlan” (Erős, 1852: 11–12). Figyelemre méltó, hogy kiviláglik a búcsú földrajzi vonzasköre, és a szerző józan megfogalmazásában az is, hogy milyen motivációk érvényesülnek a résztvevők körében: „Mivelhogy a Közép Csikban levő somlyai pünkösdkori buzgóbb gyülekezetnek több okait lehet adni; nem elég az eddig felhozott írókkal a mellett maradni, hogy odamenetelit a népségnek Fel, és Alcsíkból, Gyergyó és Kászónból, Három és Udvarhelyszékről, sőt Molduvából is egyedül a Csudálatos kép tisztelete vezérli. Vezérelheti őket részint a Búcsújárásra való hajlandóság – bűnbánatnak feltételeknek ki elégítettése – a példák utánószása és az előbbiekné szokásainak becsubüllése, s.a.t.” (Erős, 1840.) A publikált változatban Erős Ferenc az áhitatos motivációk elsőbbsége mellett megengedi: „bizonyos, hogy némelyek látni, mások láttatni is mennek u. mint a néptömeget és szép helységet” (Erős, 1852: 14).

Korszakunkban a somlyói kegyhelyről és a búcsújárásról a ferenceseken kívül már más beszámolók is elérhetőek.

Benkő József református lelkész Erdélyt átfogóan leíró könyvében megemlíti Somlyót is, és a búcsújárással kapcsolatban így ír:

„Két Somlyó nevű hegy van, mégpedig a Nagy-Somlyó és a Kis-Somlyó Kis-Somlyó (utóbbi alatt látható a kolostor és az iskolai szeminárium), amelyektől a szomszédos falvak neve származott. A Kis-Somlyó hegy tetején áll a Megváltó kápolnája, ahova a katolikusok buzgó seerege évente népes körmenetben felvonul pünkösöd vasárnapját megelőző szombaton kb. délután két órakor, sőt pünkösöd vasárnapján reggel hat órakor is” (Benkő, 1999: II. k. 239).

Ez az első említése annak, hogy nemcsak egy, hanem két körmenetet tartanak pünkösdkor, s a második gyakorlatilag vasárnap napkelte idejére esik. Ez gondolkodóba ejthet a később napvárásként ismert és sokat emlegetett paraliturgikus szokás eredetét és kapcsolatait illetően. Hogy melyik volt előbb: a napvárás, amelynek az idejére a 18. században körmenetet szerveztek, vagy a hajnali körmenet, amelynek elmaradása után a 20. század elejétől a napvárás szokása amazt mintegy „kipótolta”, azt egyelőre források híján nehéz eldönteni.

Vannak, akik megfordultak Somlyón, és le is írták, mit láttak, de magát a búcsújárást nem hozták szóba. Teleki Domokos gróf 1793-as erdélyi utazása során útba ejtette Csíksomlyót, de a hely rövid (és nem is teljesen pontos) ismertetésén túl mást nem olvashatunk.¹²⁶ Rokona, Teleki József huszonévesen, 1799-ben járt ugyanott (úti jegyzéseit csak a 20. században adta ki Domokos Pál Péter). Ő is ismeri a szent helyet, ír is róla: „Nagy szentségnek tartják a templomba levő képét Szűz Máriának: ennek sok csuda tételt tulajdonít a csíki nép, a betegek hozzá folyamodnak, és háladatosságok kijelentésére sok ajándékot hoznak a templomnak”, de a búcsújárás mikéntjéről ő sem tesz említést (Teleki, 1937: 43). Általános lexikonok 1813-ban, 1816–17-ben, 1832-ben még ugyancsak nem ismerik, illetve ismertetik a búcsújárás szokását (noha Csíkot vagy a somlyói ferenceseket megemlítik).¹²⁷ Ebből messzemenő következtetést persze nemigen lehet levonni, de talán nem megalapozatlan arra gondolni, hogy akkoriban még helyi érdekű szokásnak tarthatták a búcsújárást, amit nem emlegettek fel annak, aki máskor fordult ott meg.

A korszakból az egyik legrészletesebb leírást a búcsúról egy fiatal nemesembernek, az unitárius Szentiványi Mihálynak köszönhetjük, aki 1837-ben Erdélyben tett „gyaloglat”-áról így ír:

„Itt tartatnak Erdélyben a leghíresebb búcsúk pünkösöd napjain, melyekből az itteni papságnak 4000–5000 forint évi jövedelme van. Én éppen ezen búcsúra akartam idejönni, de nem ejtethém úgy útirányomat, mit mint utazó sajnállok, de mint ember örvendek, mert az emberiség annyi monstroomait egy csomóban látni csakugyan kedvetlen érzés. A búcsúhoz tartoznak: az úgynevezett Kis-Somlyó hegye, ezen van egy meredek bérc, Salvator hegy (Jézus hágó vagy Jézus-kiáltó bérc), ezen szoktak az ájtatosok egymást le-lekaszibálva felmászni és visszasuhadozni az isten dicsőségére. Az ünnepélyes processzió kerülő úton megy fel, hogy evégre kereszt, járási tilalomfák is állnak felírásokkal.

Régen történtek szenvedtetések is itt, most ritkábban, mert a kegyesség kiholt a földről, de csakugyan közelebbről is ostromozták meg magokat drágán fizetett korbáccsal, vasszegekkel és üvegdarabokkal e szent célra idvességesen ellátottak. A hegy felett áll egy kápolna annak emlékeztetére, hogy ott láttatott egy lajtorja az égből alábocsátkozni és azon angyalkák le s felhágcsálni! A felírásból most is olvasható ennyi: »Itt láttatott a lajtosna...«, de a többit egy igazi katolikus keresztény bemészelte.

Alább van Szent Antal kápolnája, honnan felséges nézet van Felcsíkra. Hosszason nyugtatám szemeim a szép nézeten. Olyan jólesett nekem a kínzó túlvilági ábrándok után látnom, hogy az Isten teremttette világ csakugyan szép, ha az emberi találmányok néha meguntatják is velünk” (Szentiványi, 1986: 137–138).

¹²⁶ „Csíkszeredához egy kis félóra a somlyai klastrom, amely is egy templommal és egy kápolnával együtt az úgynevezett Somlyó-hegyen fekszik. A templom, amelyben egy gimnázium is van, a franciskánusoké, és ezt a legrégebbi klastromnak mondják Erdélybe. Már a XIII. századba itt, amint mondatik, barátok voltak, de nem tudatik bizonyosan, miféle szerzet. A hegy alatt egyfelől Várdotfalva, más felől Csobádfalva nevű faluk fekszenek.” (Teleki, 1993: 53.)

¹²⁷ Marienburg, 1813: II. k. 193. Hübner–Fejér, 1816–17; *Közhasznú esmeretek tára*. Pesten, 1832.

Szentiványi még megemlíti azt is, hogy az erdőben egy Vizi Márton nevű remete lakik, hogy búcsúajándékok vannak a templomban az oltár körül felaggatva, továbbá hogy a templom még épül, nincs készen, „sokat veszített kinézéséből az újonnan épített nagy székháznak építése által”. Ő örökített meg egy átmeneti állapotot is: „Éppen a székház kapuja útjában áll egy kis kápolna a tatárok kiűzése emlékére, de ha a székház elkészül, le fog rontatni.” Ez a kis kápolna épült fel újra a templom előtti tér oldalában Nepomuki Szent Jánosnak szentelve. A vándor érdeklődése sok mindenre kiterjedt, s láthatólag többekkel is beszélgetve szerezte meg ismereteit; megjegyzései ugyanakkor kifejezik távolságtartását, még ha ez nem is jelent mindig rosszallást vagy botránkozást, inkább a más vallású és más érdeklődésű fiatalabb ember kritikáját az általa vallási túlbuzgóságnak tartott jelenségek fölött.

Szentiványi tapasztalatait utóbb is többen átvették, idézték. Alighanem az ő munkájára támaszkodva írta le Kövály László 1852-ben megjelent (de valószínűleg már korábban elkészült) könyvében Erdély régiségeiről, hogy „Csik-somlyót eddig nagyszerű székház, kolostor és könyvnyomda tette nevéssé. Hazánk első rangú búcsújáró helye, hol a nép pár tized előtt magát még töviselte. Templomában csodatevő Mária kép van” (Kövály, 1852: 229). A „szenvetetés”, „töviselés” szokását Orbán Balázs is felvette leírásába, csaknem bizonyosan nem a saját tapasztalatára vagy kortárs elbeszélésekre támaszkodva, hanem Szentiványi évtizedekkel korábbi leírására támaszkodva (Orbán, 1869).

Néhány évvel később, 1843-ban jelent meg a fiatal Etédi Gedő János leírása a székelyek szokásairól. Amikor a székelyek szellemi fogékonyságát, erkölcsi jellemét ismerteti, az első helyen főlemlegetett karaktervonás, a „buzgón vallásos” példaként felhozott illusztrációi között ott szerepel a somlyói búcsújárás is:

„Ami erkölcsi jellemöket illeti, a székely: Először: buzgón vallásos. Kinek alkalmá volt a csik-szeredai, csiksomlyó-szentannai és székelyudvarhelyi búcsúkon jelen lenni: meggyőződhetett erről. A protestánsok hasonlóan buzgók. Mind a két felekezetnek csaknem minden házában: ezeknél biblia, Szikszai könyörgései, Hübner szent történetei, s szentek hegedűje, – amazoknál: Rózsás kert, Lelki kincs, Szentek élete stb. című könyvek találhatók, melyeket ünnep-s vasárnapokon olvasgatnak az olvasni tudók. A buzgó vallásosság, ha világos fővel nincs páruva, ha éppen nem durva miszticizmussá is, de babonára könnyen fajul – ennél fogva nálunk is nem egy-két neme létezik a vallásos babonáknak” (Etédi Gedő, 1843: 348).

Ha valaki egyszer alaposabban átnézheti a székely határőrezredek feudalizmus kori iratanyagát, elképzelhető, hogy találni fog olyan iratokat, amelyek a világi vagy a katonai felsőbbség részéről előírt szabályozásokat tartalmaznak a búcsú rendjére vonatkozóan, hiszen egy ilyen tömeges vallási megnyilvánulás nemigen kerülhetett el a hatóságok mindenre kiterjedő figyelmét. Az 1850-es években tett említés mindenesetre utal ilyen szabályozásra a körmeneti sorrenddel kapcsolatosan. Hasonlóképp a ferencesek egykori, jelenleg hozzáférhetetlen levéltára is rejthet még idevonatkozó adatokat.

A korszak búcsújárásáról az az összképünk lehet, hogy pünkösdkor rendszeresen vesznek részt nagyobb tömegben a búcsún a környékbeli székelység falvaiból érkezettek. Ez a tömeg biztos támasza a ferencesek kissé hanyatlófélben lévő életének és annak a

törekvésnek, hogy a kegyhelyen új templom épüljön. A búcsújárás még nem vont magára országos figyelmet, utazók írnak róla, de sem vallási, sem nemzeti értelemben nem még számít kiemelkedőnek. Erre majd a következő korszakban kerül sor, különösen két évtizedben: a szabadságharc után és a századfordulót követően.

5. 1850–1919

A szabadságharc után az osztrák megtorló intézkedések (hadisarc, iskolabezáratás) bizonyosan visszavetették a búcsújárást is; nem találtam nyomát, de elképzelhető, hogy tilalmazták is, ez azonban nem tarthatott soká. (A *Hadi Lap* kinyomtatása miatt a rendház és a ferencesek sokat szenvedtek az osztrák hadisarctól, és nemigen akarhattak ujjat húzni azokkal, akik előjáróikat elzáratták és halállal is megfenyegették.) Egy-két év kimaradás után a búcsú újraéledt, pontosan ugyan nem tudjuk, mikor, de 1853-tól kezdve már biztosan. Ekkor lett erdélyi püspök Haynald Lajos, aki működése alatt mindvégig hathatósan támogatta Csíksomlyót. Rendszeresen megjelent a búcsúban, s ahogy már említettük, ezekről a látogatásokról a korabeli egyházi lapok levelezői és tudósítói részletesen beszámoltak. 1853-as első látogatásának emlékére egy felirattal ellátott emlékkeresztfát is állítottak a Salvator-kápolna elébe (Imets, 1890: 8). A korabeli levéltári beszámoló leírja, hogy mikor május 12-én elhagyta Székelyudvarhelyt, akkor „Csíksomlyó felé utazott a székely nemzet nemzeti és vallási ünnepére, a pünkösdi búcsúra, megtekintendő: vajon a mostani nemzedék ősapáinak – kik hitők védelmére a Boldogságos Szűz oltalma alatt fegyvert ragadtak, és vallási meggyőződés szülte vitézségök által neveiket halhatatlaníták – méltó utóda-e”. Ez a megjegyzés kimaradt abból a beszámolóból, amelyet a *Religio* közölt, s amely sok helyen csaknem szó szerint megegyezik a kéziratral. Talán nem túl jelentős, de ez a „nemzeti és vallási” jelző itt fordul elő először, s évek múlva visszatér Nagy Imre tanár leírásában, s onnan veszik át majd mások is. A püspök út közben megszentelte a leégett és újjáépített máréfalvi templom harangját, „atyailag vigasztalva a nyomortól meglátogatott de vallásához hűn ragaszkodó székely népet”, megállt Kápolnásfaluban, és másnap, 13-án ért be Csíkba, „a Catholicismus classikus földére”. Az üdvözlő beszédben Györfy Lajos azt mondta, „miszerint a föld, melyre lépett, szent föld, mert ezt a hitszakadás kárhozatos ragálya nem fertőzteté be, egy nép lakja e földet, nyelvben és vallásban, mely atyáitól reája maradt kettős örökséget, vallása és királyához hűségét drága kincsként őrzi keble szentélyében”.¹²⁸

A részletes beszámolók a következő években is folytatódnak. Tanulságos egy 1857-ből származó részletet idézni, amelyből e kor barokkos szóhasználatát is érzékelhetjük:

„Az idén is, már pénteken nagy számban gyülekeztek az ájtatoskodók. Szombaton, míg a nap kezdette volna lövelleni fénysugárait, korán hirdették a fölszentelt harangok érc-szavai a székely zarándokok ezreinek jövetelét, kik aztán a kereszt zászló alatt elragadó énekek zengedezései között, szakadatlanul tódultak, vagy a Hargita, vagy Felcsík és Alcsík felől.

¹²⁸ (Descriptio primi itineris pastoralis...) GYÉL 2242/1853. 10–12. p.

A zarándokok serege még e nap oly nagyra emelkedett, hogy dél-esti isteni szolgálat felé a ferencziek nagyszerű székesegyháza zsúfolásig volt tömve. Az egyház előtt nagy téren ezrek ájtatoskodása vonta magára a figyelmet. A Kis-Somlyó hegyen roppant néptömeg szent menete vala látható. Mily elragadó volt mindezt látni! Itt szent dalok hangzanak; amott ezrek áhitatos buzgósága tör utat az ég felé; itt számos megtért bűnös esedezik kegyelemért, jobbult élete megszentelésére; amott a vezeklők sokasága vár vigasztalást az Úr fölkentjeitől. [...]

Midőn Erdély katolikus főpásztora érkezésének híre futamodott, lovasok vonultak ő excellentiája elébe a hegy aljáig, hol első elfogadása történt: az út, mindenütt, hol jött, zöld ágakkal volt ékesítve. Midőn közel volt Somlyóhoz, sebes rohanással jöttek a lovasok egy vörös keresztászlóval, hogy hirdessék érkezését a lángbuzgalmú apostoli főpásztornak. [...]

Pünkösöd napján a gyülekezők száma húszezren jóval felül volt.” (*Religio* 1857. II. félév, 4. sz. július 11. 39–40.)

A „nagyszerű székesegyház” az akkor még épülő, fel nem szentelt kegytemplom volt. Ebben az évben két pap: Szöcs Antal csicsói és Puskás Tamás somlyói plébános is a pünkösdi ünnepek idején ünnepelte aranymiséjét. Ezek az utak, ünneplések és találkozások nem voltak függetlenek a somlyói gimnázium újraindítására, nemkülönben a tanítóképző intézet megindítására tett erőfeszítésektől, s a sajtóvisszhang mintegy az adakozó kedvet is hivatott volt előmozdítani. 1858-ban a *Religio* megemlíti, hogy „erdélyi arisztokráciának távolabb vidékeiről is ide zarándokolt tagjait is örömmel szemléltük” (*Religio* 1858. II. félév 5. sz. július 17. 38–39. p.), vagyis a püspök jelenléte alighanem vonzó hatást gyakorolhatott az előkelőbb társadalmi rétegek tagjaira is, akiknek körében a búcsújárás egy ideje már lanyhulóban volt.

Ez az évtized (a Habsburg-abszolútizmus évtizede) hozta meg a búcsú országos ismertséget is. Ehhez könyvek is hozzájárultak: 1852-ben megjelent Erős Ferenc Modeszt már említett könyve, 1853-ban pedig Benkő Károlyé, a *Csik, Gyergyó és Kászon leírások...* Ez átmenet a helytörténet, az országleírás és a történeti forrásközlés között; részletesen ismerteti Várdotfalvát, az ottani épületeket, a somlyói iskolákat, a confraterék kérdését, és „általános és részletes osztályokban” több más dokumentum mellett pontos levéltári hivatkozással újraköszölte a hargitai csatajelenet Cserey-féle szövegét is (Benkő, 1853: II. rész, 94). Népszerű újságok közleményei, albumok, reprezentatív, illusztrált kötetek az Erdélyen kívüli szélesebb magyarság számára is közel hozhatták, mi is történik Csíksomlyón pünkösdkor. Figyelemre méltó Nagy Imre többrészes cikke a *Vasárnapi Újság* 1856. novemberi számaiban, amely nem módszeres vagy részletes beszámoló ugyan, de azzal, hogy a búcsújárás *nemzeti* jellegét emelte ki, olyat tett hozzá, ami tartós jelzőnek bizonyult:

„Legnevezetesebb a pünkösdkori búcsújárás, mit általános nemzeti ünnepnek lehet mondani. Ekkor messze vidékről mint Mekkába a muzulmánok össze szoktak seregleni a székelek. A ki nagy számu sokaságot ohajt látni, az menjen el pünkösdkor a csik-somlyói bucsura, itt együtt fogja látni a székelij nemzetet mind két nemben 15 és több ezrenyi gyülekezetben. Szent e gyülekezet; mert szent czélból, vallásos érzelmek vezetik Mária szobrához az itt megjelenőket; és mert hite, s oltárai megmentésére az egykoron fegyveresen egybegyülekezettek évenként előforduló jubileuma ez” (Nagy, 1856: 397–398).

A szerző írása helyet kapott nyolc évvel később, Hunfalvy János 1864-ben megjelent, *Magyarország és Erdély eredeti képekben* c. reprezentatív albumában is, ezt a megfogalmazását szó szerint átvették:

„A környék vallásos népe azon helyen az angyalokat is látja a szent létrán fel és leszállni, s gyakran jár búcsúra a kápolnához. Legnevezetesebb a püünkösdkori búcsújárás, melyet általános nemzeti ünnepnek lehet mondani. Ekkor messze vidékekről sereglenek össze a székelyek, mindkét nemből 15 és több ezren is felgyűlnek Csík-Somlyóra Mária szobrához. S a két-három napig tartó búcsújárásra összegyűjt sokaság szemlélete nagyon érdekes, benső vallásosság és áhitat tükröződik benne s külsőleg is a nagy sokaság öltözködésén és viseletén egyformán ömlik el” (Hunfalvy, 1864: 110).

Nagy Imrének az is feltűnt, hogy a tömeg külső képe meglehetősen egységes, „egyformaság ömlik el a nagy sokaság öltözködése, s magaviseletén. Nem különzi őket annyi tarka-barka változatosság, mint a magyar hazának más vidékű vegyes lakóit.” Kiemeli a búcsúsokat fogadók vendégszeretetét, és erről részletesebben is ír.

Alighanem az ismertséggel is összefügghet az, hogy 1869-ben a Szent István Társulat kiadásában megjelent *Egyetemes Magyar Encyklopaedia* a búcsún résztvevők létszámát már kétszer annyira, harmincezerre becsüli, és hogy a megnövekedett létszámban már benne vannak Erdélynek a Székelyföldön kívüli katolikusai is.

„Somlyó mint kegyhely nevezetes a püünköst ünnepein ott tartatni szokott országos bucsújárásról is, melyben nem csak a kath. székelység, hanem Erdély távolabb eső katolikusai is oly élénk részt szoktak venni, hogy a buzgolkodók száma sokszor a 30,000 ezret meghaladja. E bucsu azon nevezetes történeti eseménynek évfordulati megünneplése, mely által 300 évvel ezelőtt a socinianismust erőszakosan terjesztő Zápolya Zsigmond erdélyi fejedelmet a csikszéki vegyes nép hitbuzgósága és harczi elszántsága visszafutásra kényszerítette a rengeteges Hargita havasai között” (*Egyetemes Magyar Encyklopaedia*, VII. k. 157).

A létszám minden bizonnyal ingadozhatott, nem egyenletesen emelkedett, ahogy ez kiviláglik az *Oszták–Magyar Monarchia írásban és képen* c. sorozatban foglalt szűkszavú leírásból (ahol nincs megemlítve a fejedelem csapataival való ütközet): „E kolostor egyszersmind nevezetes búcsújáró hely, hol püünkösdi ünnepén 20–25 ezer ember is összesereglik” (Hankó, 1901: 318).

A korabeli beszámolókból kitűnik, hogy a búcsú lefolyása nem volt mentes kisebb-fajta villongásoktól a települések között. Talán az egykori rend felbomlása, talán a vallásos érzés visszaesése is állhat amögött, hogy olykor verekedések is kitörték a körmeneti sorrenddel kapcsolatban. Ahogy egy máréfalvi lelkész levelező írja 1867-ben: „Háromszéki, kézdíszéki székelyek tusakodnak az elsőségért a gyergyóiakkal, s ez évről évre emberéletet követel; az idén is így volt, olyan halt meg, akinek nem is kellett volna” (Fülöp, 1867: 28–30). Vitapartnere felidézte, hogy a forradalom előtt volt körmeneti rend, amit az egyházi és polgári hatóságok megszabtak, és hogy „a körmenet egyik sora annak első helyével a háromszékieké volt [...] a másik körmeneti sor volt Csik-Gyergyóé”. Amíg ezt megtartották, addig nem volt zavar. „Azonban a legújabb időkben a Csik-

Gyergyóiak kiléptek rendes helyükről, mindkét oldalon elsőre törekedtek”, ők maguk támadták és támadják meg a háromszékieket (Györfy L. 1867: 66).

Orbán Balázstól *A Székelyföld leírása* II. kötetében természetesen megtaláljuk Somlyót és annak minden fontosabb nevezetességét, épületeit, történiáját (bőségesen támaszkodva forrásokra) és leírást a búcsúkról is. Nem tudjuk, hogy ismereteit saját tapasztalatból vagy másodkézből szerezte, mindenesetre látható, hogy a (nem mellékesen katolikusból unitáriussá áttért) szerző figyelmét főként a különös dolgok ragadták meg. Leírta a festői nagy tömeg látványát, a zászlók és csengettyűk ezreit, az összhangzás nélküli énekeket, majd így folytatja: „mégis, ennyi szívet egy eszme, egy érzelm hat át, egy törekvés lelkesít, egy hit villanyoz át, és ha az emberi imának van égbeható útja, úgy bizonynyal ez összeolvadt zajos imának oda fel kell hatnia”. A szerző a meredek Jézus-hágón való térden csúszást mint élő szokást írja le, és „alig évtizede” elmúlt szokásnak tartja, hogy „voltak ugyanis olyan megfizetett vagy vallási rajongástól áthatott egyének, kik a sz. Salvator imolába Krisztus szenvedéseinek emlékére vas-csillagos korbácsokkal addig csapkodták meztelen hátukat, míg a hús lefoszlott s a vér patakozott a szentély padlatán...”, majd miután kifejezte rosszsallását, folytatja: „e kebellázító szokás önként, minden közbeszólás nélkül, csakis a terjedő műveltség erkölcsi hatalma által elnyomatott, kiment a divatból...” (Orbán, 1869: 14).

Ahogy korábban, ez időben is megtartották mindkét körmenetet, a szombati és vasárnapi „kikerülést”. A beszámolókból úgy tűnik, hogy ez erősen függött az időjárási viszonyoktól. A gimnáziumi értesítő szerint:

„A pünkösdi nagy körmenetekben a tanuló ifjúságnak is része van. Ezen körmeneteket mind szombaton, mind vasárnap gymn. igazgató Imets F. Jákó t. főesperes vezette ki. Dacára a buzgólkodók roppant gyülekezetének: mindenik körmenet a legszebb rendben folyt le; minek érdeme jórésztben Mihály Ferenc járási szolgabíró úr óvintézkedéseinek tulajdonítható. Püspök urunk ő excája mind pünkösdi vasárnapján, mind hétfőn az összejött papság fényes segédlete mellett celebrált.” (A Csíksomlyói R.k. Gimnázium Értesítője az 1883/84. tanévről. Csíkszereda, 1884.)

Az 1870–90-es években a búcsújárás mintha megszokottabbá, rutinszerűbbé vált volna; a köznép mellett talán az iskola, annak vezetősége és a diákság játszotta a főszerepet. A búcsúról szóló beszámolók is kevés változatosságot mutatnak, az iskolai értesítők és a rendház *Historia Domus*ainak beszámolóiban egyre több az ismétlődő, sztereotip mondat. 1889-ben az iskolai értesítő így fogalmaz: „Június 7. A pünkösdi búcsú ünnepek, melyekben a gymn. ifjúság is részt szokott venni, az időjárás is kedvezvén, épületes buzgósággal folytak le.”¹²⁹ Egy évvel később a rendház *Historia Domus*ában ez áll: „A pünkösdi ünnepek az évben is a szép időjárás mellett a búcsúsok ezrei megjelenése s ájtatos imái és énekei zengedezésével csak lélekemelőleg hathatott az idegen szemlélőre. A székely nép zömének kebléből a vallási kegyeletet az álszabadelvűség még ez ideig nem képes kiirtani. Adja Isten, hogy ne is legyen!” (*Historia Domus* 1890: 170–171. p.)

¹²⁹ A csíksomlyói r.k. tanítóképezde Értesítője az 1887/8 és 1888/9-iki tanévről. Csíkszereda, 1889, 85.

Ezekben az években a búcsújárás iskolai (gimnáziumi vagy tanítóképzői) dolgozatmá is volt, például már 1871-ben az ötödik, 1881-ben az ötödik, 1891-ben a hatodik, 1895-ben a negyedik, 1900-ban az ötödik, 1901-ben az első osztályban. 1882-ben Móricz Gyula tanár „feladványai” között így szerepelt: „A pünkösdi búcsú leírása trocheusi méretes kötött, vagy kötetlen beszédben” (Gimnáziumi Értesítő 1881/82: 46). (Érdekes volna olvasni ezeket az egykori iskolai dolgozatokat a somlyói búcsúról; kérdés, meddig őrizték őket és hová kerülhettek azután.)

A 19. század végén az általános elvilágiasodás, a kultúrharc, a ferencesek fokozatos kiszorulása az iskolájukból és a protestáns felezetek lassú térnyerése a környéken újra aktuálisá tette a búcsú *hitvédő* jellegét, amit inkább a ferencesek tettek szóvá háztörténetükben:

„Pünkösdi búcsunk a szokásos nép sokasága mellett kellő rend és ájtatossággal történt meg. – Az ide beplántált protestánsok ama reménye, hogy az általuk behozott felvilágosodottság Csíkot is meg fogja hódítani a Kálvinizmusnak, teljesen meghiúsult, mert minden szájközlésük mellett is a csík-gyergyói, háromszéki, udvarhelyi, sőt marostordamegyei őskath. székhelység erős hitében ingathatatlan megmaradt, mit bizonyít az említett megyékből összejött 20–25 ezer hívőnek ez alkalommal is összejövele.” (*Historia Domus* 1892: 174. p.)

A háztörténet szókimondóbb megfogalmazása a század végén szelídebb, de nem kevésbé határozott formában egy, a búcsún elmondott szentbeszédben is megjelenik: Ferenczi Károly beszédének fő motívumait alkotják a székhelyek vallásos hitre buzdítása, a hitvédelem a szekularizációs tendenciákkal szemben, az ősi erényekre való emlékeztetés.

„Miért csüggedek! mikor magam előtt látom ezt a tengernyi népet, mely csupán ősi szent hitétől lelkesítve – a földi hatalmasok parancs szavának közbejövetele nélkül, – a Küküllő, Nyárad, Maros, Olt mentéről, ősz Budvára, Perkő, Nemere és Hargita aljáról, ide, e szent helyre, a végből sereglett össze, hogy szent hitéhez való tántoríthatatlan ragaszkodásáról Isten és világ előtt tanúbizonyságot tegyen. [...] Miért csüggedek? Mikor szerencsés vagyok szemtanúja lehetni, a mai *vallási és nemzeti ünnepnek*, melyen a hálaadó ének éppoly lelkesülten zeng a székhely nép ajkán, ép oly buzgón járul az az Oltáriszentséghez, oly kitartással küzdi le a távolság, a hideg, a meleg, az eső és a zivatar, a fáradtság és nélkülözés minden nehézségeit, mint ezelőtt 337 évvel” (Ferenczi, 1893: 10. Kiemelés – M. T.).

A búcsúra érkezők számát és körét a közlekedési lehetőségek bővülése, jelesül a vasút kiépülése biztosan megnövelte, kiszélesítette. A Brassó–Gyimes vonal, ami dél felől kapcsolta be Csíkszeredát a vasúthálózatba, 1897-re készült el. Két évvel később (és azután is rendszeresen) a püspök vonattal érkezik, és ugyanabban az évben nagy szenzációként értékeli az újság, hogy Brassóból és Türkösről is érkeztek búcsúsók (*Csíki Lapok* XI/21. sz. 1899. május 24.). A következő évben Erdély városaiból, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Brassóból ugyancsak vonattal érkeztek búcsúsók (*Csíki Lapok* XII/23. sz. 1900. június 6.). 1902-ben megemlítik, hogy „a Brassó városi kereszthalja Fuksz segédlelkész vezetése alatt még vasárnap délután, mikor a többi népség eltakarodott, valamint hétfőn reggel is ájtatos énekek között megkerülte a hegyet, s csak a reggeli vonat-

tal utazott haza Brassóba” (*Csíki Lapok* XIV/21. sz. 1902. május 21.). Ez arra utal, hogy a meggyorsult közlekedési lehetőségekkel élve egyes csoportok átszervezték a búcsús időbeosztásukat, és kissé meg tudták nyújtani helybeli tartózkodásukat. Húsz évvel később a vonat bűgása a pásztortüzek mellett már a táj megszokott képéhez tartozik.¹³⁰

Vitos Mózes megemlékezik egy Vizi Marci nevű remetéről, aki a két Somlyó közötti nyeregben lakott, és akit ő akkor utolsónak tartott (Vitos, 1894: 162–163.). Ez is Szentiványi hatvan évvel korábbi adatának jelzés nélküli átvétele (Szentiványi 1986). Egy évtizedekkel későbbi, egykori iskolás diák visszaemlékezéséből is tudjuk, hogy a 19. század végén (is) volt „zarándok”-nak nevezett remete a somlyói kápolna körül. Jánosnak hívták, marhapásztor volt, nem végzett iskolát, de olvasni tudott. Foglalkozását elhagyva harmadrendi ferences lett, és az ő feladata volt a Salvator-kápolna éjjel-nappali őrzése. Reggelente lement a templomba misét hallgatni, a vizet kőkorsóban hetente kétszer-háromszor a vállán vitte fel a hegyre. „Inkább középtermetű, mint törpe ember volt. Arcát gyér, pehelyszerű szakáll árnyékolta, kis gyér bajusszal, miként Asszisi Szent Ferenc képein látható. Bokáig érő sötét darócot viselt, melyet sötétszürke, kötél vastagságú szerzeteskorda szorított derekához.” A diákok tisztelték a különös alakot: „Mindannyiszor az egész diákcsoport kalapot emelt az alázatos zarándok előtt. Soha egy diák sem kockáztatta meg feltartóztatni őt útjában, kérdezősködni tőle, vagy éppen nem köszönni neki. Tiltotta a szentség, a komolyság nimbusza, mely őt övezte.” A zarándok minden éjfélkor meghúzta a kápolna csengettyűjét, és hosszú szent énekbe kezdett. „A nép suttogott: a zarándok az angyalokkal társalog. Égi látomásairól esett szó komolyabb egyházi körökben is” (Balázs, 1942).

1900-ban bukaresti magyarok egy 90–100 fős csoportja zarándokolt a búcsúra (Bálinth, 1901). Zászlót készítettek, külön vasúti kocsit fogadtak, a körmenetben meghatározott rendben mentek. A többnapos látogatásba a rokonlátogatás és a Szent Antal keddi búcsúja is beleért, valamint az 1848-as emlékhely, a Csíkkozmás határában fekvő Nyerges-tető meglátogatása. Az ő útjuk jelentőségét az adja meg, hogy ez az első, magyarok által határokon túlnyúló zarándoklat egy immár nemzeti kegyhelyként is tisztelt helyre (részletesebben a résztvevőkről szóló V. fejezetben olvashatunk róluk).

A nemzeti jelleg beszédes módon jelenik meg pl. abban, ahogy a frissen megindult *Szent Ferencz Hírnöke* c. újságban 1903-ban pünkösöd előtt meghirdették a búcsút és toborozták rá a résztvevőket. „E búcsú egyike a legnépesebbeknek, s főleg azért nevezetes, mert nagy Magyarországon ez az egyetlenegy *tisztán magyar ajkú* búcsú. Sok ezer ember gyűl össze a székely földről, Erdély és a Királyhágón túli részekből is; s valóban megkapó a kép, midőn édes hazánk nyelvén, ünnepi körmenetben, lobogós keresztek alatt fölhangzik sok-sok ezer kebelből Isten dicsérete, s a Mária tiszteletére szentelt ének hangja... Érdemes oda elmenni, megnézni, meggyőződni erről.” (*Szent Ferencz Hírnöke* I/5. sz. 1903. május, 66. p. Kiemelés az eredetiben.)

¹³⁰ „Elhallgat a katonadal, s mi tele lélekkel szívjuk a Székelyföld szűztisztza levegőjét. Csíkszereda felől vonatok bűgása hallatszik, és a Hargitán kigyulladnak a páasztortüzek.” P. Mattoska J. Libór: Mikor a Hargitán páasztortüzek égtek. Erdélyi emlékeimből. *Szent Ferenc Naptára* XIII. évf. 1917. 75–81. p.

Antal Áron néhány évtizeddel későbbi tanulmányában visszaemlékszik a századforduló idejének búcsújárására:

„A világháború előtti időkben vasárnap délelőtt is volt körmenet, de a háború után elmaradt. Fölösleges is volt, mert a szombati kikerülésben van az intézmény jelentősége. Akkoriban a búcsú nagyon színes, nagyon népes (30–40 ezerre is fölment a szám), nagyon mozgalmas volt külsőleg, de a régi bensőségből sokat veszített vala. Minduntalan erőszakos vetélkedés tört ki egyes kereszthaljak (különösen a nagyboldogasszonyiak, csíkszentgyörgyiek, tusnádiak, kászoniak, kézdiszentlélekiek) között az elsőség miatt, ti. hogy ki legyen a körmenetben a laborium előtt s ki közvetlenül utána. Ennek valószínűleg az volt az alapja, hogy a vetélkedők kebeléből püspökök kerültek a katolikus egyházmegye élére. [...] Csak a körmenet útvonalában történt egy kis változás. A háború előtt a körmenet az árvaház (régí gimnázium) telke mellett húzóódó utcán vonult ki a Kis-Somlyó oldalára, most pedig a borvíz felé lekerülve és bal felől hagyva az ott fekvő néhány épületet, kanyarodik a hegyre” (Antal, 1936/37: 565–572).

Antal Áron emlékezése abban nem pontos, hogy a vasárnapi körmenet már évekkel a háború előtt is elmaradt.

1898-tól az új erdélyi püspök, Majláth Gusztáv Károly kinevezése új lendületet hozott. Ez főként az iskola iránti fokozottabb figyelmet jelentette, de a püspök a búcsút is többször meglátogatta bérmaútjain vagy az iskolába tett látogatásához kapcsoltan. A búcsújárás az utólagos megfigyelő számára ezekben az években egyre világiasabbnak, külsődlegesebbnek tűnik. A háztörténet bejegyzései ekkoriban nem kevés kritikus hangot is tartalmaznak a fegyelmetlen tömegről, a vásári árusokról, a lelki tartalmak háttérbe szorulásáról. Felpanaszolja, hogy „az összesereglett, és jórészt műveletlen népség csak zúzni-törni szeret [...] a régi erkölcsök meglazulva, a hitetlenség párosulva a durva műveletlenséggel már nem az ősök erkölcsi szépségeit, a nemesen érző és erős hiten alapuló vallásos érzelmeit hozza e régi kegyhelyre, hanem a sokadalmi vásár erkölcssten üzelmeit” (*Historia Domus*, 1901: 228. p.).

Ezt a változást, amit a ferencesek az elvilágiasodás jeleként rosszallásukkal kísérttek, az újságok is szóvá tették. Többször is részletezik a komédiások, zsonglőrök, a sippal-dobbal-verklivel zajongó mulattatók zavaró jelenlétét. 1902-ben a helyi újság így ír:

„Megelőzte ezeket a sok sátor-bódé építése a különböző árusok részéről, kik már valóságos országos vásárrá tették a búcsút. Az étel- és italmű árusok sokasága mellett az ipari készítményeknek ma már minden faja feltalálható; az éktelen zajt és lármát csapó komédiások, jongleurök pedig valósággal előzőnlötték a falut és az áhitat zavarására sippal, dorombbal, verklivel igyekeztek a nép figyelmét felhívni s maguknak jövedelmet biztosítani. Ez a hajdan lélekemelő búcsú tehát ma inkább egy nagy sokadalomnak tekinthető, melyen épületes dolgok helyett vásári zsbajt és erkölcsrontó trágárságokat hall és lát az ember, s a nép nagyobb részét nem is annyira a búcsú, mint inkább a látványosság, a nyilvános korhelykedés, duhajkodás és bámészkodás iránti vágy hozza össze, ami a búcsút valóságos jellegéből maholnap teljesen kivetkőzteti.

A hatóságoknak kellene közbelépni, hogy az ájtatosságot ezen dolgok ne zavarják, ezért a vásárosok beözönlését korlátozni kellene az által, hogy csak az alkalomnak megfelelő cikkek árusítása engedélyeztessék, a komédiásokat pedig, mint oda nem valókat, egészen ki kellene tiltani.” (*Csíki Lapok* XIV/21. sz. 1902. május 21.)

Egy évvel később ugyanaz az újság ugyanazzal a rosszallással teszi szövé, hogy szép ugyan a „népsereg”, amely szakadatlanul zárandokol a hegyre és a kápolnákhöz, csak hogy

„ez a kép igazán magasztos látványt nyújtana és lélekemelő érzelmeket ébresztene a szemlélőben, ha azt el nem homályosítaná és meg nem zavarná az a vásári zsi-baj, mely hovatovább mind fokozottabb mérvben mutatkozik ezen búcsú alkalmával.

A ponyva irodalom termékeit kínáló rikkancsok ordítószása, a panorámások és különféle mutatványosok fülsiketítő dobolása, zenéje, mellyel a népet silány mutatvényaik látogatására megnyerni igyekeznek, botránnyosan zavarják az ájtatosságot; zavarja, továbbá az a vásári zsi-baj, mely hova tovább mind nagyobb mérveket ölt; mert míg ezelőtt 10–15 évvel a kínálat csak a szükséges étel és italműűekre szorítkozott, ma már egész légiója foglalja el a helyeket különböző iparosoknak, boltosoknak, szóval minden található azokból az árucikkekből, melyek egy országos vásárra szoktak előállítatni.” (*Csiki Lapok* XV/23. sz. 1903. június 3. 3. p.)

A rendet a körmenetben is, a vásári sátrak környékén is a csendörök tartják fenn, akik általában határozottan, példásan lépnek fel, ha valamit tapasztalnak. „A szombati – hegy-körűli – körmenet a legszebb rendben történt meg, leszámítva az a kis izgatottságot, mit egy-két csendör nem eléggé tapintatos fellépésével okozott.” (*Csiki Lapok* XII/23. sz. 1900. június 6.) „Kiváló elismerést érdemelnek Fejér Sándor főszolgabíró és Almási Zsigmond csendör főhadnagy, kik a nagy népáradatban is példás rendet tartottak” (*Csik-megyei Híradó* I/23. sz. 1900. június 6. 4. p.). Három évvel később a csendörök puska-tussal csinálnak rendet az elsőségért versengők között: „Ez alkalommal azonban na-gyobb zavar nem történt, csupán a vasárnapi körmenetnél az elinduláskor volt egy kis elsőbbségi incidens, melyet a kézűgyben lévő csendörök rövid úton puskatussal elintéz-tek.” (*Csikszere-dá* I/23. sz. 1903. június 7. 6. p.) Csendörökről már az 1880-as években is tesznek említést, létszámuk 25–40 körül mozgott.

„1904-től kezdve – minden bizonynyal a szervezési nehézségek, meg talán a csoportok közötti konfliktusok miatt is – szűneteltetik a szombati nagy körmenetet” – írtam ko-rábban (Mohay, 2004: 236–237.). Ma pontosabban látom, hogy a körmenet sorsa mi-ként alakult; ezt részletesebben a szervezésről szóló fejezetben mutatom be, itt csak annyit említek, hogy mindkét körmenet elmaradt 1905-ben; a következő évben, 1906-ban megtartották, de csak a szombatit, mert az ott kitört verekedés hatására a „főpász-tor intésére” a vasárnapit elhagyták. A püspök határozott kívánságára aztán 1907-től kezdve nem tartottak körmeneteket a búcsún, a keresztalják csak egyenként mentek körbe a megszokott útvonalukon. A rendet a következő évben kiadott püspöki körlevél, valamint a püspök és a városi hatóságok együttműködésével közösen bevezetett intéz-ke-dések szabályozták. Ennek eredményeképpen 1911-ben már nyugtázták, hogy „hogy a rend fenntartásáról kellőleg gondoskodtak; rendzavarásnak, duhajkodásnak semmi nyoma többé. Ez egyúttal annak is a jele, hogy a búcsúra jövők tényleg lelki szükséglet-ből sereglenek össze” (*Csiki Lapok* XXIII/23. sz. 1911. június 7.).

A háborús időkben a búcsúra érkezők létszáma természetes módon kissé megcsap-pant, főként a férfiak háborús távolléte és a viszonyok általános romlása miatt. Trefán Leonárd tartományfőnök 1915-ben pünkös-d előtt levelet írt a csíksomlyói házfőnök-

nek, melyben jelezte neki, hogy „a pünkösdi búcsú nagyobb szabású tervezéséről ebben az esztendőben tegyünk le, azt hiszem, hogy most a szokottnál a háború miatt jóval kisebb arányú lesz”.¹³¹ Az első háborús év búcsújáról a helybeli újság egész röviden számolt be: „Az idei pünkösdi búcsú kedvező időben, de erősen megfogyatkozott és kevés számú keresztalja részvételével egész csendben folyt le. A háború nagyon éreztette hatását, igen sok község és a távol vidék nem is vett részt a búcsúban” (*Csíki Lapok* XXVII/21. sz. 1915. május 26. 4. p.). Érdekes, hogy a következő évben, 1916-ban az újság beszámolója sokkal hosszabb, részletesen felidézük a János Zsigmond elleni győzelem történetét, s emlékeztetik az olvasókat arra, hogy a búcsújárás ennek a sikeres ellenállásnak az emlékünnepe; aztán visszaemlékeznek a néhány évvel korábbi nagy búcsúkra, ahol nagyobb volt a létszám és még megtartották a kikerüléseket is, majd így folytatják:

„Az idén is nagy számban jöttek el a hívek a somlyói Máriához. Nemcsak Csíkból, hanem Udvarhelyről, Háromszékből, sőt még Maros-Tordáról is.

A világháború azonban nagyon meglátszott minden tekintetben. Férfit nagyon keveset lehetett látni, s az asszonyok száma is kevesebb volt. [...] A régebbi túlságos nagy zaj és kormázás most alig volt észlelhető. Még az énekek dallama is talán bánatosabb volt, de az imádság annál buzgóbban ér erősebben szállt a Béke Királynéjához, hogy eszközölje ki isteni fiától a mielőbbi diadalmas, boldogító békességet.” (*Csíki Lapok* XXVIII/26. sz. 1916. június 28. 1. p.)

A háborús évek búcsújárásáról pár évvel később így írtak: „Fekete ruhás asszonynép, árva gyermekek, mankóval járó rokkant katonák jöttek a szent Szűzhöz, s imádkoztak erőért, vigaszért” (*Erdélyi Tudóstító*, III/10. sz. 1920. május 15. 1. p.). 1916-ban, a románok októberi betörése előtt a Mária-szobrot Kolozsvárra menekítették, de voltak, akik mintegy búcsújárásként ott is felkeresték.

„És a vándorló, hontalan székely felkereste ott is. A Szűz kegyesen fogadta, kit mások befogni sem akartak, s megvigasztalta a szegény menekültet, mivel akkor oly kevesen törődtek. – Mikor három évvel ezelőtt a 2-sők az ojtózi frontról a Doberdóra mentek – 3000 ember, mind hős a javából –, ünnepélyesen ígérte, hogyha hazajön, hálát adni Csíksomlyóra megy.” (*Erdélyi Tudóstító*, III/10. sz. 1920. május 15. 1. p.)

Erről a menekülésről egykorú részletes beszámoló olvasható a *Szent Ferenc Naptárában*; eszerint a hirtelen meneküléskor a ferencesek levették és becsomagolták a szobrot, de elvinni már nem tudták, és Székelyudvarhelyről tértek vissza a nem veszélytelen útra a szoborért Somlyóra. Katonai engedély birtokában és katonai társzekéren vitték el a szobrot Udvarhelyig (miközben ellenséges járőrökkel is találkoztak), majd ott felhelyezték az oltárra. Kisvártatva tovább kellett vinni Kolozsvárra. „Így került a kolozsvári ferencrendiek házába, ahol felemelő ünnepség keretében helyezték a főoltárra, hogy innen árásszon hitet és reményt a csüggeteg szívűeknek” (*Szent Ferenc Naptára* XIII. évf. 1917. 83–86. p.).

¹³¹ Fejléces papíron, iktatószám: 384-1915. Alul ovális pecsét. Budai rendház, stefanita anyag.

1917-ből és 1918-ból nincs adat a búcsújárásra; nem is csoda, hiszen a környékről nagyon sokan menekültek nyugatabbra, akár sok száz kilométerre is; Csíkszereda város néhány ezres lakossága gyakorlatilag szinte teljes egészében elmenekült, és csak hónapok múltán adták hírül, hogy a lakosság fele, kb. 1670 fő már visszatért (*Csíki Lapok* XXIX/12. sz. 1917. május 16. 3. p.). A püspök ezekben az időkben is meglátogatta a várost és az iskolát, ahol tábori kórházat rendeztek be, de módot talált arra is, hogy béráljon.¹³² A somlyói borvízforrást ez év nyarán a katonai parancsnokság rendbe hozatta (körbeárkoltatta és kibetonoztatta), mert a víz a beleömlő különböző szennyvizek következtében élvezhetetlenné vált. A szobrot Somlyóra csak három év múltán, 1919 tavaszán vitték vissza (Imets, 1922: 269). Abban az évben meg is tartották a búcsút, mintha a hagyományos rendet akarták volna megtartani, de a keresztalják elmaradása miatt ez semmiképp sem volt a régi. Ez volt az utolsó év; jogilag még a Magyar Királyság keretében, valóságosan már az országtól elszakítva, fél évvel a román nemzetgyűlés 1918. decemberi gyulaféhvári határozatai után; miközben a „maradék” Magyarországon éppen a tanácskormány igyekezett sikertelenül tartani magát az antanthatalmak támogatásával körös-körül támadó csapatokkal szemben.

„A híres és hajdan rendkívül népes csíksomlyói búcsú az idén csaknem teljesen néptelen volt. Messze vidékről jöttek máskor a keresztet s csodatevő Szűz Máriához imádkozni. Az idén egyetlen kereszt jött Homoródról. A korlátozó rendeletek miatt nem jöhettek el a szomszéd vármegyék falvai, sőt a megyében is otthon maradtak. Valamikor harmincezren vettek részt a pünkösdi búcsún, az idén néptelen a híres búcsújáró hely. Az időjárás is kedvezőtlen volt. Vasárnap egész napon át sűrűn hullott az eső. Az emberek otthon imádkoztak. Lelkük, gondolatuk és imádságuk Szűz Máriához szállt.” (*Csíki Lapok* XXXI/23. sz. 1919. június 15. 2. p.)

A hagyományos búcsújárásban ezután kétévnyi szünet következett, amely idő várakozásokkal és be nem váltott reményekkel volt teljes. Sokan, akik elmentek szülőföldjükről, nem tértek vissza többé, ám sokan, köztük az erdélyi püspök is, a helyükön maradtak vagy igyekeztek maguknak helyet találni, helyet teremteni a háború utáni új hatalmi helyzetbe került Erdélyben.

6. 1920–1949

A Trianonban megkötött békeszerződés véglegesítette, jogilag szentesítette a politikai határok megváltoztatását, aminek következtében Csíksomlyó teljes addigi vonzáskörével együtt Romániához került. Láttuk, hogy a kegyhelynek korábban is volt nemzeti jellege; nem meglepő, hogy az impériumváltás következtében ez még inkább előtérbe került, és ez hol rejtettebben, hol kifejezettebben meg is nyilvánult. Az új határ Csíksomlyón máshogy játszott szerepet: nem vágta el híveitől, mint az több más magyar kegyhelyen történt – Mátraverebély-Szentkút, Máriapócs, Máriaradna, Szeged-Alsóváros, Sasvár –, amelyek nehezen tudták kiheverni, hogy tradicionális vonzáskörük jelentős

¹³² *Csíki Lapok* XXIX/12. sz. 1917. május 16. 3. p.; *Csikvármegye* XIV/21. sz. 1918. május 26.

része országhatáron túlra került. Somlyón a politikai határok szerepénél sokkal jelentősebbnek mutatkozik a román ortodoxia felé fennálló vallási, nyelvi, kulturális határ. Ennek a helyzetnek köszönhetően maradhatott meg Somlyó eredeti vonzáskörzete, annak székelőföldi és erdélyi magyar jellege, amelyhez majd az 1990-es években adódhatott hozzá az anyaországi tömeg.

A hangsúly ebben a korszakban az első években a kisebbségi helyzet újdonságán van. A búcsúról szóló beszámolókat és híradásokat át meg átszövik az olyan kulcsmotívumok, mint a „mégis megvagyunk”, a „fajtánk ereje”, illetve az erős katolikus öntudat érzése és reménye. Hatvan éve, generációk óta most először tapasztalják meg a búcsú megszakadását: a háború, az új hatalmi rend nyomása, az idegenek tilalmai addig ismeretlenek voltak. Az ortodox államhatalom jelenléte pedig új értelmet ad a katolikus hitvédelem gondolatának.

Újrakezdés

A búcsút már 1920-ban is meg akarták tartani, ami természetes is, hiszen elmúltak a háborús évek. Veres Ernő biztató toborzását, amit az *Erdélyi Tudósító* közölt, teljes egészében átvette a *Csiki Lapok* is. „Nagy erdők alatt, sötét fenyvesek közt a két tornyú templomban pünkösdi búcsúra szólnak a harangok: Székely véreim, eljöttök-e mind? [...] A keservek közt erőt ad a Szent Szűz, a fájdalmak közt meg fog vigasztalni, e lelkeket magához emelni. A somlyói Mária érti bánatunk. S ha annyi századon át védte nemzetünk, most is velünk lesz, nem hagy el soha.”¹³³ A sorok közti, alig-alig rejtett üzeneteket mindenki érthette. Kiemelt helyen közölték a tervezett búcsús programot is, amelyben nem szerepelt a körmenet, csak óránként megtartott misék, gyóntatás, szentbeszéd, vecsernye a templomban és a Salvator-kápolnában.

Csak hogy a készüllet és a pünkösdszombat május 22-i időpontja két héttel megelőzte a magyar békeszerződés aláírását Trianonban (június 4.), s ebben a helyzetben nyilván kényelmetlen lett volna egy nagyobb tömegű magyar gyülekezés, még ha az vallási indíttatású is. A román katonai hatóság az utolsó pillanatban mégsem engedélyezte a búcsú megtartását, erről a *Csiki Lapok* és az *Erdélyi Tudósító* is hírt adott: „A búcsúsok közül sokan csak az utolsó percben kaptak hírt róla, s így bizonyára szomorú lélekkel voltak kénytelenek visszatérni a megkezdett útról” (*Erdélyi Tudósító* III/11. sz. 1920. június 1. 8. p.). Két hét elteltével úrnapja következett (amit akkor még nem vasárnap, hanem csütörtökön tartottak). Erre az alkalomra beharangozták az erdélyi püspök bérmaútja keretében teendő csíkszeredai látogatását. A vasárnap, június 6-án megjelent *Csiki Lapok* első oldalán adott hírt arról, hogy mire az újság megjelenik, már aláírják a békét (részletezte is, ki és hogyan), s vele egy oldalon arról is, hogyan fogadták az erdélyi püspököt. A formák jelképi erejűek még a késői olvasó számára is. A püspököt érkezésekor, szerda délután a főgimnázium épülete előtt, a taplocai és a somlyói út torkolatánál fogadták, ugyanott, ahol korábban már többször is, s ahonnan azelőtt többször a

¹³³ *Erdélyi Tudósító* III/10. sz. 1920. május 15. 1–2. p.; *Csiki Lapok* XXXII/21. sz. 1920. május 23. 1. p.

somlyói templom felé indult (csak a díszkapu maradt el). A bevonulás hosszú kocsisorral most a plébániatemplomba történt (keresztül az egész városon), ahol Szekeres Imre plébános teljes egyházi ornátusban „átadta a templom kulcsait, mint a legfőbb egyházi hatalom jelképét”. Az úrnapi körmenetet másnap, 3-án, csütörtökön a város főutcáján tartották meg több ezer ember részvételével, a négy helyen felállított oltárok között mintegy körmenettel vonult el a tömeg (*Csíki Lapok* XXXII/23. sz. 1920. június 6. 1. p.). Ekkora létszám csak a környék népének bevonulásával képzelhető el, hiszen Csíkszereda egész lakossága akkoriban alig haladta meg a háromezer főt. Nem túlzás talán ebben az eseményben mintegy az elmaradt somlyói búcsús gyülekezés kipótlását látnunk, amibe belejátszhatott a párizsi fejlemények híre is. Két héttel később volt Szent Antal ünnepe, amit Gyergyószárhegyen ugyancsak mintegy „pótbúcsú” gyanánt tartottak meg: „Szent Antal napját a szokottnál nagyobb fénnel ülték meg Szárhegyen, hová a gyergyói medencéből a nép mindenfelől keresztekkel ment” (*Erdélyi Tudósító* III/12. sz. 1920. június 15. 9. p.).¹³⁴ Köztük nyilván sokan voltak olyanok, akik sem Somlyóra, sem a nagyszabású csíkszeredai úrnapi körmenetre nem jutottak el.

1921-ben – először a háború után – már megtarthatták a pünkösdi búcsút Csíksomlyón. (Korábban ezt még nem állítottam ilyen határozottan, valószínűnek láttam, hogy újra letiltották, és az első, biztosan újra megtartott búcsút 1922-re tettem.¹³⁵) Az *Erdélyi Tudósító* újraközölte a búcsú rendjét, ami azért tanulságos, mert kifejezheti a régi rend felújítását is, meg azt a próbálkozást is, hogy a hatalom számára is elfogadható külső kereteket teremtsenek.

„*Csíksomlyó*. A szentferencrendi kegy-templomban pünkösdkor megtartatni szokott búcsú sorrendje a következő: Május 13-án (pénteken) d.u. 6 óraker bevezető szentbeszéd a templomban s májusi ájtatosság. Május 14-én (szombaton) a kegytemplomban: d.e. 5, 6, 7, 9 és 10 óraker szentmise; szentbeszéd 8 és 10 óraker; a Somlyóhegyén a kápolnál: d.e. 5 és 9 óraker szentmise, és szentbeszéd; d.u. 4 óraker szentbeszéd és vecsernye. Május 15-én (pünkösdi napján) a templomban d.e. úgy mint előző napon; d.u. 1/2 7 óraker májusi ájtatosság; Somlyó hegyén d.e. 1/2 9 óraker szentmise és prédikáció. – Gyóntatás naponkint reggel 6 órától este 6-ig. Áldoztatás a kegytemplomban minden órában. Imakönyvek a sekrestyében kaphatók. – Csíksomlyói szentferencrendi Zárda főnökség.” (*Erdélyi Tudósító* IV/9. sz. 1921. május 1.)

Feltűnő, hogy ekkor még nincs szó körmenetről, kikerülésről. A szentbeszédnek még függetlenek a miséktől, azoktól külön hangzanak el (így volt ez a korábbi korszakban is). Ugyancsak független a miséktől az *áldoztatás* is. A hajnali öt órai mise a későbbiekhez képest szokatlanul korai órában van, és az előző esti bevezető szentbeszéddel együtt csaknem világos jele a templomban való *virrasztásnak*. Az újjáélesztés óvatos, de határozottan tudatos, a püspök, a rendi vezetés voltaképpen (részben) ugyanaz, mint azelőtt, van kinek és van mit folytatni, a búcsús hagyomány ekkor (még) nem szakadt meg.

¹³⁴ Hasonlót tartottak egy nemzedékkel később, 1944-ben is, leírása: P. Dr. Benedek Fidél O.F.M.: Gyergyó lelke (Gyergyószárhegy, 1944. május 30.). *A Hírnök*, 1944. 6. sz. 124–125.

¹³⁵ Mohay, 2004: 237. Pozsony Ferenc ezt idézte az erdélyi népszokásokról írott összefoglalásában: Pozsony, 2006: 269.

A programot a *Csíki Lapok* is jó előre közölte (egy héttel később, a pünkösdvasárnap szombatjában újra, a hétfőivel együtt), s utána (akárha élelőszóban történne) a híveket megkérték, hogy gyónásukat korábban végezzék el:

„Kérjük a városi s a közellakó vidéki híveket, ha tiszta lélekkel óhajtanak a búcsú kegyelemében részesülni, úgy szentgyónásukat szíveskedjenek az előtte való napokon elvégezni, mert a búcsú napjain nagy gyűródás közepette könnyen megtörténhetik, hogy nem juthatnak el a bűnbánat székhéhez. No meg ilyenkor adjuk meg az elsőséget a szegény messziről jött falusiaknak. Rendre, csendre, illemre fordítsunk nagy gondot, hadd lássa mindenki, hogy a székely nép öntudatos, fegyelmezett gyermeke a csíksomlyói Máriának! – Zárdafőnökség.” (*Csíki Lapok* XXXIII/19. sz. 1921. május 8. 2. p.)

A somlyói ferences házfőnök, Réthy Apollinár pünkösdi vezércikket közölt a *Csíki Lapok* cenzúráról megcsonkított első oldalán (korábban már idéztünk belőle), a szellemi káoszról írt, amelyben a pünkösdi lélek teremtő erővel lép bele, amely megmutatja, ki a barát, ki az ellenség. Szóba hozta a tulajdon szentségének megingását, ami elkeseredést hoz a becsületeseknek, kérve az istenfélelem lelkének kiáradását. Az erdélyi püspök ebben az évben is ellátogatott Somlyóra, de a búcsúban annak ellenére nem vett részt, hogy az újság ezt előre jelezte, és hogy néhány napon keresztül egészen pünkösdszombat délutánig ott is volt; látogatása inkább a gimnáziumnak és a tanítóképzőnek szólt. Műsoros estet adtak a tiszteletére, és ünnepélyesen fogadták, de feltűnő, hogy az erről szóló beszámoló nem szól a város előkelőségeiről, akik ilyen alkalmakkor korábban elmaradhatatlanok voltak, csak az egyház és az iskola vezetőiről meg a polgárságról.¹³⁶ A búcsú lefolyásáról Kőrösi Lajos írt beszámolót, amit a rég várt találkozás felidézésével kezd: „Végre megtörtént a rég várt viszontlátás. A székelység mint nyüzsgő hangyaboly megmozdult s keresztaljakkal zarándokolt el gyermekálmái egyedüli tárgyához: a csíki Máriához” (Kőrösi, 1921). Írásából kiderül, hogy huszonegy kereszttel huszonöt község vett részt a búcsúban, kb. csak hétezen voltak, mert a helyi hatalmasságok tilalmai miatt több helyről, mint Gyimesből, Háromszékből és a Regátból nem érkezhettek meg a búcsúsok. Egy másik beszámolóban a borítón közölt tartalomjegyzék szerint az *Erdélyi Tudósító*ban kellett volna megjelennie, de a szövegből az írást kicenzúrázhatták, mert a lapszámban nincsen benne.

1922-ben immár kb. 20–25 ezer ember részvételével tartották meg újra a búcsút és ezzel együtt (hosszabb kihagyás után) szombat délután a nagy körmenetet is. Akkor ez nagy újításnak számított (éppúgy, mint majd 1990-ben), hiszen ilyen akkor már másfél évtizede nem volt. A „régí fényében” megtartani szándékozott búcsút egyúttal megemlékezésnek is szánták a püspök huszonöt éves jubileumára (*Magyar Nép* II/20. sz. 1922. május 20.). Az újságban előre közölt program szerint „szombat délután és vasárnap délelőtt kikerülés a szenthegyre”,¹³⁷ tehát a régi rend, a kétszeri körmenet újbóli megtartására gondolhattak, de nem ez valósult meg. A körmeneten a facigereknek még nem volt

¹³⁶ *Csíki Lapok* XXXIII/20. sz. 1921. május 14. 2. p.; *Csíki Lapok* XXXIII/21. sz. 1921. május 22. 2. p.

¹³⁷ *Magyar Nép* II/20. sz. 1922. május 20. 5. p.; *Erdélyi Tudósító* V/21. sz. 1922. május 28. 4. p.

díszruhája, mert azok elkallódtak a háborúban, de körmeneti sorrend már volt. Délután 3-kor álltak fel, fél négykor indultak, fél hatra ért vissza a labarum, akkor volt Trefán Leonárd szentbeszéde a templomban. A később érkezetteknek, kint szorultaknak P. Apollinár beszélt a Szent János-kápolnánál. Másnap újra Trefán Leonárd beszéde, ünnepi szentmise, majd a keresztek elköszönése (a szentélyben, nem a templom előtt) következett. A beszámoló szerint a rendezettség, az életerő, a vigasz fogta meg az embereket (*Erdélyi Tudósító* V/23. sz. 1922. június 18. 1. p.).

Az egykorú szemtanú, P. Imets Károly erről így ír:

„Megindult a körmenet, középen a laboriummal, a Kis-Somlyót egy óra alatt emberkoszorú övezi, keríti. Az ének zeng, a szívek láthatólag tele vannak imádságos hangulattal. Férfias-keményen lépkednek fiatalok, öregek egymásután, sorjában. Önkéntes rend, fegyelem az egész vonalon. A világháború izgalmái, áldozatai és az ezt követő, új határokat, új hazát megállapító események a szép, büszke legényéletből a férfikorba léptették elő a székely népet. És ebben a férfias komolyságban annyi erőt, annyi szépséget éreztünk a mi fajunkban, mint még soha. A somlyói búcsú minden elfogulatlan és gondolkodó szemlélője megállapíthatta, hogy a székely a lelkéből előtörő új erőkkkel, új szépségekkel meg fogja védeni vallásos nemességét a világháború nyomán felburjánzott vallástalan világnézetekkel szemben is, de meg fogja és meg bírja őrizni az új hazában is fajiságát és százados kultúráját.” (*A Hírnök*, XIX/12. sz. 1922. június 15. 269. p.)

A körmenet felújításában az egyik kezdeményező a gimnáziumi vallásstanár és fiúnevelő intézeti igazgató, Sándor Imre volt.¹³⁸ A többi vezetőikkel együtt – mint Bíró Benedek házfőnök, Trefán Leonárd tartományfőnök, Kassai Lajos gimnáziumigazgató és Csipak Lajos intézeti igazgató – közös elhatározásra jutottak, a következő évben pedig gyűjtésből arról is gondoskodtak, hogy a facigereknek régi minta után új ruha készüljön, s a régi zászlók helyébe is újakat csináltattak.¹³⁹ Már ebben az évben újra felidézik a Cserey-féle eredettörténetet a *Magyar Nép* c. lap pünkösdi számában és az *Erdélyi Tudósító*ban,¹⁴⁰ ezt a következő évben, 1923-ban P. György József írása követi a *Hírnök* c. ferences újság májusi számában, majd Boros Fortunát (Tófalvi Domokos álnéven) a *Katholikus Naptár* 1924. évi kötetében. Ettől kezdve úgy látszik, az ünnep alkalmával gyakorlatilag folyamatos a fejedelem hadai feletti győzelem felidézése.

¹³⁸ Sándor Imre 1893-ban született Csíkverebesben, 1916-ban szentelték pappá, rövid segédlelkészi szolgálatot következett Gyergyóremetén, Gyulafehérvárott, Brassóban; itt bekapcsolódott az *Erdélyi Tudósító* szerkesztésébe, novellákat is írt.

¹³⁹ „Ekkor beszéltek meg P. Bíró Benedek házfőnökkel, P. Trefán Leonárd provinciálissal, Kassai Lajos főgimn. igazgatóval, Csipak Lajos dr. finevelő intézeti igazgatóval, hogy az 1904-ben beszüntetett pünkösdszombati nagy körmenetet visszaállítják. Meg is tartották a körmenetet szép rendben az újra megtanított hagyományos énekekkel, de a háborús időkben elkallódott díszruhák nélkül. A következő évben gyűjtésből egy régi minta alapján megcsináltatta a facigerek ruháit, a régi zászlók helyett újat készíttetett és egyéb felszerelést szerzett be. A hagyományos körmenetet azóta is évente megtartják, s ez buzgósgával és óriási méreteivel élménye a búcsúsnak. Középpontja a körmenetnek a főgimn. Mária Kongregációja s általában az ifjúság díszes menete.” (Historia Domus kézírás xerox, 121. p.) A forrásra Marton József teológiai tanár hívta fel a figyelmet, amit ez úton is köszönök.

¹⁴⁰ *Magyar Nép* II/22. sz. 1922. június 3. 6. p.; Dr. Erdélyi László: A csíksomlyói búcsú története. A szárhegyi lányok. *Erdélyi Tudósító* V/22. sz. 1922. június 4. 3–4. p.

A búcsú 1923. évi rendjét a *Katolikus Világ* adja tudtul: ez lényegében megegyezett az előző évivel. Szentbeszéd már reggel ötkor van a templomban és a Salvator-kápolnánál is, azt követően mindkét helyen szentmisék, majd újra szentbeszéd 10-kor, s ez szombaton és vasárnap is így van. Rögzült, hogy a körmenet után két helyen van szentbeszéd, bent a templomban is, kívül a Szent János-kápolnánál is. A gyóntatásnak új helyszíne a Péter-Pál-templom.¹⁴¹ A tömeg nagyobb, mint az előző évben, kb. 30 ezren vannak. A formálódás ideje ez, amikor beáll a rend, rögzül a körmeneti sorrend. Kialakul a beszédmód a búcsúról, melynek fő elemei: fegyelem, megtartottság, színes emberáradat, áhítat. A búcsút követően több a beszámoló, többek között Bíró Benedek (1923-ig somlyói házfőnök) írt beszámolót a *Csiki Lapok*ban is, a *Hírnök*ben is, kiemelte, hogy a hite ereje tart meg fegyelemben ekkora tömeget, amely még a szakadó eső ellenére sem vesztette el fejét.

„Mire Háromszék és Csík búcsújáró népe összesereglett, 30 ezren lehetünk együtt a szent hitettség erejében. Ekkora néptömeg egy aránylagosan nem nagy térségen rendben, minden kellemetlenség nélkül, magában, csak a hit, a meggyőződés erejében férhet meg. Ahol a fegyelmező öntudat lesz úrrá a lelkeken, nem kell oda karhatalom. A népet nem az erőszak fékezi, hanem annak ereje, ki úr e világon: Jézus Krisztus, a mi megváltó Istenünk! [...] Lassanként mint tarka koszorú fonja körül a Somló hegyet a keresztek alatt haladó, zászlóerdőt lengető, éneklő hívő sereg. Ilyet nem látni sehol, sem Lourdesben, sem Radnán, sem egyebütt. És aztán még valami, amit nem lehet elfeledni. Szakadt a zápor, amikor az egész menet kint volt a hegyen. Azt gondoltam első pillanatban, hogy vége lesz pár perc alatt minden rendezésnek. Nem úgy lett. Komolyságát ez a nagy emberáradat nem vesztette el. Ment a maga útján, mintha semmi sem történne. S úgy rendben, ahogy megindult és megkerülte a szent hegyet, vissza is jött a templomba és a térségre. Hát nem volt itt lélek nagyság, nem volt itt élő, eleven hit? Repesett szívünk örömeiben, amikor láttuk a székely nép komolyságát, öntudatát. Iskola ez mindnyájunk számára, ahová jó eljárni évről évre, tanulni, lelkesedni, ragaszkodni hitünkhöz s érezni az összetartozásnak felemelő tudatát.” (*A Hírnök* 1923. 326–328.)

A búcsún, első alkalommal a háború után Majláth Gusztáv Károly püspök is jelen volt, ő mondta a vasárnapi nagymisét.

A kegytemplom harangjait a háború idején, 1917-ben vagy 1918-ban hadi célokra elvitték, a tornyok éveken át némák voltak. A búcsú idején ez különösen érzékelhető volt, hiszen a hagyományos rend szerint a beérkező kereszthaljátat harangszóval köszöntötték. A húszas évek elején, a ferences rend magára találása idején, amikor a búcsújárók is egyre nagyobb számban kezdtek megjelenni Somlyón, elérkezettnek látták az időt új harangok beszerzésére. 1922-ben a sajtóban (a búcsúra meghívással együtt) már buzdítanak a harangra való adakozásra: „A kegytemplom harang nélkül áll, a melegszívű hí-

¹⁴¹ „Május 18-án pénteken délután 5 órakor a Kegytemplomban bevezető szentbeszéd és litánia. Május 19. szombat de.: 5 és 10 órakor: szentbeszéd; 6, 7, 8, 9, 10, ½ 12 órakor: szent misék. A Somlyó hegyen reggel 5 órakor és 11 órakor szentbeszéd; 6 és 11 órakor szentmisék.

Szombat délután pontosan 3 órakor megindul a nagy körmenet a szent hegyre. (Ne tolakodjon senki!) Körmenet végén a templomban és Szent János kápolnánál szent beszéd. Május 20-án Pünkösöd napján a templomban: 8, 10 órakor szentbeszéd; 6, 7, 8, 10, ½ 12 órakor: szent misék. A Somlyó hegyen reggel 5 órakor szentbeszéd, 6 órakor szentmise. Gyóntatás a kegytemplomban, a Klastromban és a Szent Péter templomban egész nap.” *Katolikus Világ* 1923. XX. évf. 182. p.

vek a legszebben fognak megemlékezni a püspöki jubileumról, ha a harang beszerzésére adakozni fognak.” (*Magyar Nép* II/20. sz. 1922. május 20.) A kérést megismétlik a következő évben is: „A harangnélküli kegytemplom, amely az egész székely nép megszentelt helye, azzal a kéréssel fordul a hívekhez, hogy mindenki tehetsége szerint adakozzék egy nagyharang beszerzésére, hogy méltó és maradandó emléke legyen a székely nép áldozatkészségének!” (*Katholikus Világ* XX. évf. 1923. 181–182.) A gyűjtés és az utánjárás, szervezőmunka eredményes volt, és 1924 májusában, nem sokkal pünkösd előtt a *Hírnök* már közli a hírt, hogy a harangok készen vannak (*A Hírnök*, 1924. május 15.). A pünkösd előtti hétfőn valóban meg is érkeztek a szeredai vasútállomásra. Másnap, kedden lovas bandérium kíséretében küldöttség ment érte, amelyben a ferencesek, a diákság és a város képviselői mind ott voltak; szekéren vitték, a szállításkor Várdotfalva határában díszkaput állítottak. Szerdán állványt készítettek, csütörtökön ünnepélyesen felhúzták a toronyba a harangokat. Kőrösi Lajos részletes beszámolója a *Csíki Lapok*ban jelent meg a rég várt eseményről (Kőrösi, 1924), és a katolikus sajtóban másutt is örömteli cikkek láttak napvilágot. Ezáltal az 1924-es búcsú különlegessége abban állt, hogy újra harangszó köszönthette az érkezőket, és a körmenet ideje alatt is szólhatott. A jelkép erejét bizonyára nemcsak a ma is olvasható beszámolók, hanem a szóban elhangzott beszédek és beszélgetések is alaposan felépítették, tudatosították. A hívek anyagi hozzájárulását viszont továbbra is kérték a harangok kifizetéséhez: „E kegyelmi idők s búcsús napok alatt kérünk mindenkit, hogy áldozatos pénzadományukkal járuljanak hozzá harang adósságunk letörlesztéséhez. Ki a harangokra áldoz, a közszellem javításán fáradozik, mert hitet erősíteni, reményt ébreszteni, szeretetet hirdetni – programja a harangnak s a harang szolgáinak” (*Csíki Lapok* XXXVI/23. sz. 1924. június 8. 4. p.).

1923 őszén hivatalosan betiltották a magyar Himnusz nyilvános előadását templomokban és más helyeken.

„Tilos a magyar Hymnusz Belügyminiszteri utasítás alapján, rendőrigazgatóság és az állami sziguranca központi főnöksége rendeletet adtak ki, melyek szerint szigorúan meg van tiltva a magyar »Hymnus« éneklése úgy a templomokban, mint a templomokon kívül (utcákon, nyilvános helyeken). Hasonlóan meg van tiltva zenészeknek is eljátszani a magyar Hymnust.” (*Erdélyi Tudósító* VI/34. sz. 1923. október 7. 4. p.)

Ez nemcsak a hatalom túlzott érzékenységet mutatja a nemzeti szimbólumokkal szemben, hanem azt is, hogy a nemzeti jelleg kifejezésének vágya erősödhetett az egyházi ünnepek alkalmával, és hacsak lehetett, nem mulasztották el a Himnusz elénekelni.

Megszilárduló hagyományrend

A pünködsi búcsú a feléledése utáni három év során, régi formák megtartásával az új körülmények között újra megformálódott. A következő tíz-tizenöt évben rendszeressé, megszokottá vált az ünneplésnek ez a módja, és a fő vonalak kialakítása/kialakulása után jöhettek a részletek. Erről évről évre egyre több mindent és többfelét olvashatunk a világi és egyházi sajtóban.

Évente rendszeresen a buzditások, hogy minél többen vegyenek részt a búcsúban. Úgy látszik, ezt a szervezők nem akarták a véletlenre vagy pusztán a hagyományozódásra bízni. A pünkösdi előtti hetekben megjelentek a búcsús programok, és ráhangolódást, emlékeztetést segítő írások kaptak helyet a ferences és a világi sajtóban egyaránt. A kor kedvelt szónoka, P. Lukács Mansvét, több írásában (mintha szentbeszéd lenne) buzdítja a népet a pünkösdi búcsún való részvételre, tekintet nélkül foglalkozásra, mert ott mindenki megtalálja az igazi hitbeli élményt:

„De bár jönnének Somlyóra pünkösdi szombatján a hitetlenek is! Azok, kiknek lelkük szomorú, szívük elégedetlen, kik örvideni már semminek sem tudnak. Látnák a többszínű lobogók alatt felvonuló 40–50 ezernyi sokaságot, amint 100–150–200 kilométeres útnyi gyaloglás után a fáradtságnak minden nyoma nélkül hangos énekszóval vonulnak fel a szent hegyre, hogy Isten igralmáról zengjenek! Itt, ezektől megtanulnánk hinni és bízni! [...] De a tudós, a művész is megkapja a csíksomlyói búcsún a maga gyönyörűségét. A népviseletek sokfélesége, a különböző rendű, rangú, korú emberek önfegyelmzett viselkedésének megfigyelése érdekes tanulmányt nyújthatna a vele foglalkozónak. A sok ezer, sőt több tízezerre menő néptömeg festői felvonulása, az áhitat, a hit, az ezekből fakadó sok szép és nemes érzés megnyilvánulása számtalan témát nyújt költőnek, írónak, művésznek egyaránt” (Lukács, 1925: 10–11).

1934-ben fontos reflexió tanúi lehetünk. A *Csíki Lapok*ban, annak láttán, hogy újabban a várhatónál kevesebb a férfi, felidézik, hogy volt régebben: akkor a vékony hangú fiúcskák mellett megvolt a basszus is, igaz, hogy egy század kakastollas csendőr tartott rendet köztük. Utalnak az 1506-os és 1848-as agyagfalvi gyűlésre, ez az utalás és a vezérekre hivatkozás a vallási tartalom, a hitvédelem mellett a hangsúlyok egyértelmű kiegészítését jelenti politikai, nemzeti irányba:

„Vékony hangú fiúcskák, leánykák, és az élet szenvedéseitől mélyre barázdált arcú nénikék töltik ki a sorokat. A mélyhangú férfiak otthon maradtak. Nem jöttek el a somlyói búcsúra. Beh másképp volt régen!... Eljöttek a férfiak is, sőt a férfiak jöttek el. Igaz, hogy egy század kakastollas tartott rendet közöttük, de eljöttek és itt voltak, hitet tenni őseik igazsága mellett... Miért nem jönnek most is el a férfiak? Miért nem jön össze Csíksomlyón 50–60 ezer ember s miért csak 5–6 ezer... Volt-e valaha nagyobb szükség őseink hite mellett tanúbizonyságot tenni, mint ma!?... Miért nem jön el Alcsík, Felcsík és Gyergyó népe egyet mutatni, egyet akarni és egyet vallani: hogy székelyek, magyarok vagyunk, akik itt vagyunk, itt élünk és itt maradunk s mikét egykor hitéért a Tolvajoson szembeszállt a székelység a hatalom fegyvereivel, — — — — [sic!] Legyen Csíksomlyó az új Agyagfalva, ahova a székelység összehozza panaszait, fájdalmait, ahol megbeszéli bűját, baját, bánatát, s nemcsak a csodatevő Máriától kér útravalót a jövőre, hanem vezereitől is, mint 1506-ban és 1846-ban Agyagfalván... Papjaink, tanítóink, hirdessék több szeretettel, több hittel, több reménységgel és lelkesedéssel a somlyói búcsút, az új Agyagfalvát!” (*Csíki Lapok* XLVI/21. sz. 1934. május 20. 1. p.)

Lukács Mansvét 1926-ban a *Kegyhelyeinkről* írva néhány konkrétumot is megemlíti Somlyóval kapcsolatban, amelyek közül főként a földrajzi vonzáskör kiterjedése érdemel figyelmet; ebben alighanem még inkább a szétrajzott székelyek kapcsolatainak nyomát kell látni, mint a vonzáskör valódi tágulását, de az sem kizárt, hogy erről van szó

(Lukács, 1926: 18). A beszámoló a tömegnek és a társadalmi körnek is a szélesedését jelzik: már 60 ezer emberről van szó, mindenhonnan és minden rétegből.

A paraliturgikus szokások között 1926-ban jelenik meg újságcikkben elsőként a hajnali *napvárás* említése:

„Az embert magával ragadja a hatvanezer székely őszinte áhitata. Zeng a hegy az énektől. A hajnalt úgy várják, hogy szembeénekelnek a nappal, a hegyről sok ezer. A körmenet pedig? Képzeld a 60 ezret. Közöttük gyimesi, moldvai, regáti magyar, vagy 4 ezer. Mind együtt a székely testvérek: urak, képviselők, volt főispánok, föld népe, mind, aki székely. Mindenki most ugyanaz gondolja, érzi. ... És délután egy mérhetetlen nagy koszorút fonnak éneklő, ujjongó testjeikből a szent hegy köré. Könnyekig megható, felejthetetlen.” (*Katolikus Világ* 1926. június, 213. p.)

A körmenetet ebben az időben akkor is megtartják, ha esik az eső (Boros, 1928: 253–254.). Egyre nagyobb lehetett a részt vevő tömeg (bár ez nem egyenletes növekedést jelent). Ennek is betudható, hogy modernizálnak: a harangok pótlása után elbontják a régi nyomda kolostorhoz toldott öreg épületét, így nagyobb helyhez jutnak a templom előtt téren a búcsúszok fogadására, beszédek megtartására. Néhány évvel később, 1930-ban pedig megépítik a templom új orgonáját.

Az 1930-as évek elején Boldizsár Dénes fellép az eredettörténet új, mitologikus hangzású részleteivel, egy 1919-ben „megtalált” homályos eredetű, állítólagos levéltári iratra hivatkozva (Boldizsár, 1930). A mesészerű történetben Izabella királyné udvari papja tudatja a székelyekkel az erőszakos fejedelem térítő szándékát, aki kétezer emberrel íratott volna alá toborzási ívet. Az egykori győzelmi történet kiszínezését 1930-ban felfoghatjuk úgy is, mint ami egy veszített háború után szükségessé vált öntudat-megerősítésül szolgál. Ennek újabb alkalmát a következő évben volt, amikor az ország választásra készült. Domokos Pál Péter lapjában, a *Csíki Néplap*ban a Magyar Párt melletti választási propaganda-cikk megint csak a János Zsigmond ellen kivívott győzelem felidézésével kezdődik (sajátos módon ezt 1599-re helyezi!), és a győzelem feletti büszkeség megszakítatlan folytonosságára alapozza mondandóját: „A buzgóság 332 év óta nem szűnt. Mai napig is büszkék vagyunk a kivívott győzelemre, büszkék vagyunk vármegyénk vallási és faji egységére.” (*Székelyek! Csíki Néplap* I/16. sz. 1931. május 20. szerda, 1. p.)¹⁴²

A húszas évek végére jobban magára talált a romániai magyarság, ezzel párhuzamosan Somlyón is erőteljesebb megmozdulások vannak; fokozatosan az erdélyi katolikusok egyik központi jelentőségű helyévé válik a búcsún kívül is. A harmincas években a búcsú körül kezdenek megjelenni egyéb programok is: kiállítások, Ezer Székely Leány-nap, árumintavásár.

¹⁴² Kicsivel később a lap keményen nekitámad a csíkszentkirályiaknak: „1599-ben, pünkösöd szombatján, István gyergyói pap vezetése alatt őseink A Nagyerdőn visszakergették János Zsigmond hadait, akik meg akarták bontani a csíki székely nép hitének egységét; azok fegyverrel védelmezték ősi hitüket, készek voltak életüket odaadni érte, és most – még a pusztá gondolatnak is megdöbbenő, hogy akadnak köztetek, akik önként, saját elhatározásukból, kényszer nélkül oda akadják hagyni a legnagyobb kincset, őseink legszentebb örökségét.” *Csíki Néplap* I/18. sz. 1931. május 28.

1930-ban volt az első székely népművészeti kiállítás, amely Domokos Pál Péter rendezésében kifejezetten pünkösdre időzítve készült el, hogy azon a búcsújárók részt vehessenek.

„A csíkszeredai kultúrházalapítás előkészítő bizottsága serényen dolgozik a székely népművészeti kiállítás megrendezésén, melynek Domokos Pál Péter tanár által összegyűjtött anyagát az adakozók áldozatkészsége a megalapítandó múzeum alapjául szánta. Hatásosan egészíti ki a népművészeti anyagot a főtisztelendő papság által rendelkezésre bocsátott egyházművészeti anyag. A kiállítás 1930. június 6-án délután két órától 1930 évi június 10-én déli 12 óráig tekinthető meg a csíksomlyói volt finevelő intézet, majd műipari telep 18 emeleti termében.

Az ünnepélyes megnyitás június hó 7-án délután 2 órakor lesz, hogy azon minden búcsújáró részt vehessen. A kiállítás jelentőségét méltatja és anyagát ismerteti Domokos Pál Péter tanár. A 18 teremben stíluszerűen összeállított anyag be fog mutatni Csíkszegye különböző vidékeiről egy-egy szobát a maga teljes felszerelésével, gazdasági és háziipari eszközökkel és termékekkel, ruházattal, bútortal, szöttekkel és hímezékekkel.” (*A Hírnök*, XXVII. 1930. 260.)

A kiállítás négy részből tevődött össze: népművészet, iparművészet, egyházművészet és képzőművészet. Az előrejelzések és beszámolók a tények ismertetése és a figyelem felhívása mellett a történelmi emlékezet megtartásának, az értékek őrzésének fontosságát hangsúlyozták,¹⁴³ s a bemutatáson túl olyan programot hirdettek a népviselet őrzésére, amihez képest az új, a városi minta követése szinte már devianciának számított:

„A székely teremő erőnek 1930 pünkösdjével ismét vissza kell térni. A városi rongynak székely faluban helye nincs. – Székely ember csak székely ruhát hordhat, székely csak székely munkával díszítheti házat. Székely székelynek, csíki csíkinak, felcsíki felcsíkinak, (hogy kiragadjak egy falut) dánfalvi dánfalvinak kell maradnia, s kis társadalmának székely lélekkel kell úgy élnie, hogy amíg a Hargitán a fenyők biztatóan intenek, a székely gondolat éljen – öröké.” (*Csíki Lapok* XLII/24. sz. 1930. június 22. 1. p.)

1931-től kezdve az Ezer Székely Leány-nap rendezvényei irányították rá a figyelmet Somlyóra. Ez a rendezvénysorozat külön feldolgozást érdemel, ami szétfeszítené dolgozatunk kereteit; itt csak rövid idézettel érzékeltetjük a vele kapcsolatos elvárásokat és hangulatokat.

„Mit akart tehát a székely leány-nap? Lélekmentést. Az annyi veszélynek, csábításnak kitett székely lélek megmentését. Ez az ünnep nem parádés, hivalkodó felvonulás volt, amelyet nagyhangú falragaszokkal, hónapokig tartó újság beharangozásokkal csodítottak össze, hanem csendes munkával előkészített fenséges tanúságtétel. Az idegen szemlélő talán csak a székely szötte ruha változatos, pompás tarkaságát [látta] az 1600 székely leány felvonulásá-

¹⁴³ További előzetes híradások a kiállításról: Népművészeti és egyházművészeti kiállítás Csíksomlyón. *Csíki Lapok* XLII/20. sz. 1930. május 18. 1. p.; Népművészeti és egyházművészeti kiállítás Csíksomlyón a pünkösdi ünnepeken. *Csíki Lapok* XLII/22. sz. 1930. június 1. 1. p.; *Erdélyi Tudósító* XIII/22. sz. 1930. június 1.; *A Hírnök*, XXVII. 1930. 260. p.

Beszámolók a kiállításról: *Csíki Lapok* XLII/23. sz. 1930. június 8. 2. p.; *Csíki Lapok* XLII/24. sz. 1930. június 15. 2. p., 2. rész: június 22. 1. p.; A csíksomlyói népművészeti kiállítás. Gr. Bethlen Györgyné cikke. *Erdélyi Tudósító* XIII/26. sz. 1930. június 29.

ban, de a mi szemünk meglátta a ruha alatt dobogó romlatlan szívet is. Leányaink útja első-sorban a templomba vezetett, ahol mindannyian szentáldozáshoz járultak. Feledhetetlenül szép látvány volt a tömött padsorokban a sok-sok leány, amit imádkozik alázatosan, lehajtott fejjel, amit szép csengő hangjával, magabízó reménységgel énekl, hogy »Hozzád fohászko-dunk áldott Védasszonyunk!« A jövő reménysége ült a padokban; a szülők, az öregek állot-tak s meghatottan nézték az átszellemült arcokat. Arra gondoltak: nem éltünk hiába, a mi népünk nem veszhet el.» (*Csíki Lapok* XLIII/24. sz. 1931. június 14. 2. p.)¹⁴⁴

Az Ezer Székely Leány nap körül a későbbi években nem mindig volt teljes egyetértés, feszültségek alakultak ki a rendezés és a program körül, és voltak vélemények, amelyek szerint nem teljesültek eléggé a kitűzött célok, mert mit keresnek itt az elrontott német táncok? Ki a valódi rendező, a missziós nővérek-e, vagy a helybeli székely értelmiség?¹⁴⁵

1934-ben árumintavásárt rendeztek a pünkösdi búcsú idején Csíkszeredában, „mely bemutatója kíván lenni a belföldi ipar, háziipar, szépművészet, fényképészet és nyom-datermékeinek (könyv, újság, folyóirat) és ismertetője fürdőinknek és gyógyvizeinek” (*Erdélyi Lapok* II/94. sz. 1934. május 13. 10. p.). A kísérletképpen megrendezett bemu-tatóra több tucat kiállító vonult fel, akiket kifejezetten a búcsúra egybeseregülő tömeg nagy számával hívogattak. A kezdeményezők Pál Gábor, dr. Boga Lajos, Domokos Pál Péter voltak, és az egyik kitűzött cél a Csíki Székely Múzeum ügyének fellendítése volt.¹⁴⁶ A helyi újság beszámolója egyszerre szól a búcsúról és a hozzá kapcsolt rendezvényről, amely a régi millenniumi kiállítást idéző módon együtt tartja a régiséget a modern gyá-ripari termékekkel, a nézelődést a vásárlással és megrendeléssel (*Csíki Lapok* XLVI/22. sz. 1934. május 27. 2. p.).

1931-ben a búcsú alkalmával avatták fel Szent Antal halálának 700 éves fordulója alkalmából az új Szent Antal-oltárt, és a búcsúra időzítve közölték az új orgona elké-szültét (aminek felállítására csak pár hónappal később kerülhetett sor).¹⁴⁷ Ugyanabban

¹⁴⁴ További beszámoló: *Erdélyi Tudósító* XIV/24. sz. 1931. június 21. 1.

¹⁴⁵ *Csíki Lapok* XLV. évf. 28. sz. 1933. július 9. 1. p. (BS monogrammal). Bővebb beszámoló ugyanabban a lapszámban: *Csíki Lapok* XLV/28. sz. 1933. július 9. 2. p.

¹⁴⁶ „Az Árumintavásárra mint kiállítók, a következők jelentkeztek és vettek részt: 1. Adler Irén: kézimun-ka. 2. Czell-cég: sör. 3. Barbat-cég: sör. 4. Harcsa József: vendéglői ipar. 5. Kertész István: könyv- és já-tékáru. 6. Erdélyi Lapok: könyv és hírlap. 7. Vámszer Imre: iparművészet. 8. Ifj. Papp Károly: fűszer, csemege és kávé. 9. Imre Elek: cukrászat. 10. Czaka István: hentesáru. 11. Cseh István és Tuma Mátyás: hentesáru. Engelleiter Károly: sütőipar. 12. Lőrinczy Gábor: iparművészet. 14. Lőrincz Józsefné: per-zsaszhőnyeg. 15. Nagy G. József: műasztalos. 16. Dr. Pál Gáborné: székely szőttes. 17. Albertini Géza: székely szövőszék. 18. Grünspann Dávid: háztartási cikkek. 19. Schmoll cég: cipő- és bőrtisztítás. 20. Blénessy Károly: méhészet. 21. Silló Bénéiam: méhészet. 22. Wilk János: virágkertészet. 23. Paltzmann Róbertné: székely kürtöskalács. 24. Bőjtke József: agyagipar. Száza József: weekend-sátor. 26. Mezey Tamás: fafaragó művészet. 27. Bohn cég: zsombolyai cserép. 28. Deutschné: dohány- és trafikáru. 29. Muschong cég: cserép. 30. K. Nagy Elemér: férfiszabászat. 31. Epstein Ferenc: rádió. 32. Madaras Ven-cel: tisztafa díszműáru. 33. Mayer Ferenc: cukorka. 34. Lázár Ferenc: faóra. 35. Csíki Székely Múzeum nagyértékű gyűjteménye.” *Erdélyi Lapok* II/103. sz. 1934. május 26. 9. p.

¹⁴⁷ *Csíki Néplap* I/16. sz. 1931. május 20. 3–4. p.; *Erdélyi Tudósító* XIV/20–21. sz. 1931. május 24. 6. p.

az évben pünkösöd előtt ünnepelték meg a főgimnázium Mária-kongregációjának kétszáz éves alapítási ünnepségét.¹⁴⁸

Az értelmezések további alakulásának jele, hogy Somlyót tágabb összefüggésbe is belehelyezik: a vallási élmény mellett a történelmi hagyományok eleven megnyilatkozásaként jellemzik. Trefán Leonárd az ott született P. Csizsér Elekre emlékezve így ír Csíksomlyóról: „Mikor pedig piros pünkösöd napjára innen és túlról, minden oldalról összegyűltek lelki találkozásra, két szemükben és énekes zokogású hangjában [sic] hozták a tüzet Isten anyjának lábai elé. A csíksomlyói búcsú pünkösdkor és máskor is nemcsak népi vallásos élmény, hanem történelmi hagyományok, a múltak lelkiségének eleven megnyilatkozása. Páratlan és szép, csudálatos, mert kegyelmi dolog.” (*A Hírnök*, XXX/10. sz. 1933. 283–285.)

A húszas évek végétől versek, novellák, szépirodalmi alkotások is napvilágot látnak Somlyóról. Verset írt Mihály László Barna, Holló Ernő, Ember Árpád, Blaskó Mária, Papp Asztrik, Földes Zoltán, Kajtsa Ferenc, novellát Földes Anna, Gáspár Jenő.¹⁴⁹ Megszületnek az első tanulmányok is (Antal, 1937; Nagy, 1939; Somlyai, 1943), és ebből az időből már naplószerű feljegyzéseket is ismerünk a ferences fiatalok házi sokszorosítású somlyói újságjában (Jeromos Fr. OFM, 1936). Kiss Menyhért újra közli 1910-ben már megjelent *Csíksomlyói legenda* c. novelláját (Kiss, 1928).¹⁵⁰ Ebben a mikháziak mennek a búcsúba, és sérelmezik, hogy nem ők állnak elől a sorban, a szentség után; egy legény, Berecz Ábel felbuzdul, hogy megküzdjön ezért a háromszékiekkel, ez a többieket is lázba hozza. A búcsúba menet gyengéd udvarlás kezdődik a fiú és egy lány, Györgyjakab Márka között. A búcsúban aztán a legény egy kis bátor csapattal előretör, közben véresre verik; felérnek elsőnek, de fent összeesik és meghal. A novella címadója lett egy napjainkban megjelent erdélyi novellaantológiának is (Hunyadi, 2006). Talán nem árt, ha kitérünk az írás azon pontjaira, amelyek a valóságos viszonyokat jelentősen elrajzolják, s ezzel megnehezítik, hogy azokra bárki ráismerhessen. Az alaphelyzet már a valóság jelentős átformálásán alapul, az elsőségért folyó versengés nem a felérésért, hanem a menetben elhelyezkedésért szokott kitörni korábban. A hat napig úton levő mikházi kereszt a történet szerint apró falukon vonul keresztül, s közben egyre nő a búcsús sereg (valójában rövidebb ideig tartott a menetük, és a falubeliek nem szoktak mások keresztjéhez csatlakozni). Szürreális, eltúlzott a jelenet, hogy a fiú felfele menet annyi ütést kap, hogy véresen ér fel a Koponyahegy tetején levő kápolnához. Leesik a hideg márványpadlóra, felnéz Mária márványszobrára (valójában máshogy hívják a hegyet, nem egy kápolna van, hanem kettő, és ott se márványpadló, se márványszobor nincsen). A no-

¹⁴⁸ Főgimnáziumunk Mária-kongregációjának jubiláris ünnepe. *Csíki Lapok* XLIII/21. sz. 1931. május 24. 1. p.

¹⁴⁹ Mihály László Barna: A csíksomlyói székelly Máriához. *Csíki Lapok* XXXIX/23. sz. 1927. június 5. 3. p.; Holló, 1932; Ember Árpád: Mária-dalok. *Erdélyi Lapok* II/125. sz. 1933. június 4. 10. p.; Blaskó, 1937; Papp, 1939; Földes, 1939; Földes, 1934; Gáspár, 1930; Kajtsa Ferenc versei: Székely Sion, *Csíki Lapok* XLII/23. sz. 1930. június 8. 2. p.; Pünkösdi búcsú, *Csíki Lapok* XLIII/21. sz. 1931. május 24. 5. p.

¹⁵⁰ Első megjelenése: *Erdélyi Lapok* III/2. sz. 1910. Ld. az újság repertóriumát a www.adatbank.transindex.ro oldalon.

vella első megjelenése idején, 1910-ben az ilyen versengések emlékei időben még közelebb voltak, de verekedés és körmenet már akkor is évek óta nem volt Somlyón. Azért időztünk el ennél a történetnél, mert a szerző egy népszínművet is írt a budapesti Víg-színház pályázatára *Csiksomlyói búcsú* címmel, s 1931-ben arról adtak hírt, hogy ezt a darabot dicséretben részesítették: „A »Csiksomlyói búcsú« dicsérete elsőrendű színházi szakemberek részéről bizonyára méltó darabra esett, s fokozhatja a közönség érdeklődését, hogy a darab dalait a legnépszerűbb nótaköltő, Balázs Árpád szerezte, a megdicsért színművet pedig Kiss Menyhárt nyárádtói székely ember, volt magyar országgyűlési képviselő írta, kit, mint poétát és elbeszélőt a magyar közönség előnyösen és régóta ismer.” (*Erdélyi Tudósító* XIV/20–21. sz. 1931. május 24. 6. p.)¹⁵¹

A tömeg rendszeres együttléte egy-egy meghatározott pasztorációs cél megfogalmazását is lehetővé tette. 1932-ben ilyen volt az olasz indíttatású, onnan importált küzdelem a káromkodás ellen, amit szónoklatokkal, tömeges fogadalomtétélekkel igyekeztek hatásossá tenni. „A háromezer fogadalmi röpcédulát percek alatt kapkodták szét és több esetben ezres tömegek fogadalomtételének volt fültanúja a hatalmas kegytemplom” (*Katholikus Világ* XXIX. évf. 1932. június–július, 149).¹⁵² 1933-ban a „székelyek Rómájának” kezdték nevezni Somlyót, mert ebben az évben a rendkívüli szentév meghirdetése miatt Róma minden helyi búcsúkiváltságot felfüggesztett, és csak rendkívüli helyeken lehetett teljes búcsúval járó zárandoklatokat tartani (*Csiki Lapok* XLV/22. sz. 1933. május 28. 2. p.).

A tömeg együttletét más ideológiák is megpróbálták kihasználni. A kommunisták röplapozásáról 1933-ban az *Erdélyi Lapok* ad hírt:

„A kommunisták ezt az alkalmat is megragadták, hogy a nép között terjesszék eszméiket. A Kis-Somlyó hegyén és a fák között röpiratokat szórtak szét másodikán éjjel. A zetelaki keresztaljának résztvevői fedezték fel, összeszedték és azonnal jelentették a csendőrségnek, amely levezette a nyomozást.” (*Erdélyi Lapok* II/126. sz. 1933. június 7. szerda, 7. p.)

1938 és 1940-ben bizonytalan volt, hogy megtarthatják-e a búcsút, de végül megvolt, csak a katonai hatósághoz kellett bejelenteni a csoportok számát, indulását.

1939-ben lett erdélyi püspök Márton Áron. Az ő részvétele Csiksomlyón a búcsúban – püspökként először – a kommentárokból egyszerre jelenik meg mint hazatérés és a nemzeti tudat, nemzeti egység demonstratív kifejezése. Nagy tisztelettel, szeretettel, várakozással üdvözlük, és már hetekkel előre beharangozzák az esemény jelentőségét:

„A pünkösdi búcsú szokásos keretei azért bővülnek ki és az egész erdélyi róm. kath. egyház-megyére nézve azért válik rendkívüli jelentőségűvé, mert azon hivatalos minőségben meg fog jelenni az új főpásztor is, és amint hírlük, a búcsút papszenteléssel és a bérmlás szentségének kiszolgáltatásával is egybe fogja kötni.

¹⁵¹ Később hasonló: *Székelység* II/9–10. sz. 1932. szept.–okt. 94. Kiss Menyhért 1920-ban volt Budapesten országgyűlési képviselő. Több elbeszéléskötete jelent meg, de nem számít jelentős írónak. Az említett népszínmű szövegére nem sikerült rátalálnom.

¹⁵² A káromkodás elleni egyházfegyelmi törekvésekről: Paládi-Kovács, 1994.

Eljön tehát közénk az, aki innen indult el földi pályájára, de aki sohasem gondolt arra, hogy egykor, mint Erdély róm. kath. főpásztora vonul be a csíksomlyói kegytemplomba. Az Isten kifürkészhetetlen kegyelme adta őt nekünk, akiért a múlt szeptemberi Mária-búcsún népe előtt meghatódottan így könyörgött az egyszerű ferences barát: *adj Uram nekünk főpásztort a mi vérünkéből, aki együtt érezzon velünk a mi bánatunkban és a mi örömlünkben, s megértse panaszainkat...*

A csíksomlyói csodatevő Mária lábainál elhangzó könyörgést meghallgatta az Úr, és adott nekünk főpásztort, aki vér a mi vérünkéből, hús a mi húunkból. Illő tehát, hogy első hivatalos megjelenése Csíksomlyón méltó kifejezése legyen az afölötti örömmel, hogy a Mária-búcsún ezek lelkéből fakadt kérésünket meghallgatta az Úristen.” (*Csiki Néplap* IX/17. sz. 1939. május 3. szerda, 1. p.)¹⁵³

A román hatóságok a határán voltak annak, hogy betiltsák a búcsút, de erre végül mégsem került sor.¹⁵⁴ Tovább emelte a búcsú fényét, hogy a frissen kinevezett Márton Áron mellett a romániai apostoli nuncius, (ahogy a korabeli újságok emlegették) Cassulo András is részt vett rajta, sőt ott ünnepelte 25 éves papi jubileumát.¹⁵⁵ Szombaton ünnepélyes misét mondott, ebédnél pedig a rend és a Katolikus Státus (amit akkor Erdélyi Római Katolikus Egyházmegyei Tanácsnak neveztek) vezetői, Imets Károly és Gyárfás Elemér köszöntöttek. A délutáni körmenetet az árvaház egyik ablakában elkészített díszhelyről nézte végig. Látogatása végeztével ajándékot adtak neki, egy székely szötte szőnyeget: „A nagyméretű, pompás művészi munka újszerű motívumokkal van mestersen átszőve. Zöldellő hegyeknek: a Kis- és Nagy-Somlyónak háttérében a csíksomlyói híres, hétszáz éves kegytemplom látszik, a vele összeépült zárdával” (*Erdélyi Lapok* VIII/116. sz. 1939. június 2. 3. p.). Elutazásakor néhány más faluban is megállt, „több helyen megtekintette a templomokat is. Mindenütt kifogástalan latin nyelven üdvözölték a falvak plébánosai”, aztán részt vett Gyergyószárhegy búcsúján is (ahol szintén ferencesek fogadták). A magas rangú vendég tiszteletére természetesen világi méltóságok is nagyobb számban vonultak fel. A látogatás bőséges sajtója zsurnalizmustól sem mentesen emelte ki, hogy „a Szentatya követe több ízben hangoztatta környezete tagjainak, hogy ilyen mély hithűséget, vallásos ragaszkodást alig tapasztalt máshol, és nem tud eléggé hálát adni a jó istennek, hogy megismerhette a derék székely népet” (*Erdélyi Lapok* VIII. 115. sz. 1939. június 1. 7. p.). Csak sejthetjük, hogy a nuncius látogatásának lehettek diplomáciai vonatkozásai is; sokat számíthatott, hogy közvetlenül megismerhette az erdélyi magyarok helyzetét, és az sem lehetetlen, hogy tapasztalatairól olyano-

¹⁵³ További előzetes buzdítások: *Csiki Néplap* IX/19. sz. 1939. május 17.; *Erdélyi Lapok* VIII/107. sz. 1939. május 21. 7. p.; *Csiki Néplap* IX/20. sz. 1939. május 24. 1–2. és 3–4. (ugyanazon lapszámban két buzdítás is található).

¹⁵⁴ *Csiki Lapok* LI/21. sz. 1939. május 21. 4. p.; *Erdélyi Lapok* VIII/107. sz. 1939. május 21. 7. p.

¹⁵⁵ Albert, 1939a; *Csiki Néplap* IX/21. sz. 1939. május 31. 1. p.; *Erdélyi Lapok* VIII/114. sz. 1939. május 31. 5. p. – Andrea Cassulo 1869-ben született, 1914-ben szentelték püspökké, 1936-tól volt nuncius Romániában, 1944-ben távozott, 1952-ben halt meg. Márton Áront ő szentelte püspökké 1939 februárjában. Vö. *Történelmi, egyháztörténelmi adatbázis és archontológia*: http://archontologia.bkb.hu/index_orig.php?gr_1_id=1&gr_2_id=137&gr_3_id=4&doc_id=278

kat is tájékoztatott, akiknek a politikai befolyása szélesebb körben érvényesült. Az Európa-szerte érezhető háborús készülődés közepette, Csehszlovákia felbomlásának idején, pár hónappal a magyarok kárpátaljai bevonulása után és alig egy évvel az első bécsi döntés előtt, a magyarok egymás közötti feszült figyelmének légkörében a búcsú, amellelt hogy a „székely hithűség” nagyobb hangsúlyt kapott, kétségtelenül újra nemzeti demonstráció is volt. Ezt fejezi ki Boros Fortunát írása is, amely egymás követő nagy események kapcsán (1939 júniusában Somlyón katolikus nagygyűlést tartottak, Péter-Pálkor pedig papszentelés volt), a nyáron megjelent ferences folyóiratban, *A Hírnök*ben így fogalmaz:

„Azt hiszem, mindazoknak, akik tanúi voltak a pünkösdi nagy eseményeknek, bizonyítani nem szükséges, hogy nekünk, székely katolikusoknak történelmi jogaink vannak Csíksomlyóhoz, és csak bűnös s avatatlan kézzel nyúlhatnánk hozzá, ha ezen jogok kiköveteléséért nem harcolnánk, fenntartásáért áldozatot nem hoznánk és a régi liberális szellem sorvasztó egykedvűségével, tudatos számításával fosztanánk meg népünket e szent hely ihletétől, a valósi élet védőbástyájától és nemzeti létünk vasba kovácsolt láncszemeitől.

A történelem ténye, hogy népünk vallási életének megmentése az elernyedések után innen indult ki mindig.” (Boros, 1939: 196.)

1940-ben a búcsúban kevesebben vettek részt, ezt akkor a rossz időnek, a pénztelenségnek és a katonai behívásoknak tulajdonították (*Erdélyi Lapok* IX/103. sz. 1940. május 16. 4. p.).

Korszakunk búcsújárásában az 1940-es bécsi döntés és Észak-Erdély Magyarország-hoz kerülése nem jelenti új korszak kezdetét, de belső korszakhatárról mindenképpen beszélhetünk. Az ünneplés rendje alapvetően változatlan maradt; a vonzaskör ugyan nem alakult át a határváltozással, de a „magyarországiak” négy évig akadálytalanul mehettek Somlyóra, és ezt a lehetőséget sokan ki is használták. 1940-ben a szeptemberi Mária-napi búcsút egy héttel elhalasztották, hogy így arra már a magyar bevonulás után kerülhessen sor. Minden korábbi meghaladó tömeg gyűlt össze, örömnép volt, és ahogy pünkösdi alkalmával, ez évben ősszel is megtartották a nagy körmenetet (*Csíki Lapok* LII/38. sz. 1940. szeptember 22. 2. p.).

A negyvenes évek első fele szélesebb országos ismertséget hoz a kegyhely és a búcsú számára. 1940 októberében (Magyarok Nagyasszonya ünnepére) Horthy Miklós kormányzó feleségével együtt ellátogatott Csíksomlyóra, ahol az államfőnek kijáró ünnepélyes külsőségek között fogadták, díszkaput állítottak fel, és tekintélyes nagy tömeg gyűlt össze a tiszteletére (Boros, 1940). Az országos figyelmet az is Somlyóra irányította, hogy 1940-ben a környéket kisebbfajta földrengés rázta meg, aminek következtében a templom is megrongálódott. A helyreállítás költségeinek fedezésére országos gyűjtés indult meg, melynek fő védnöke a kormányzó felesége volt. Újsághírek, képes beszámolók vitték hírét a kegyhelynek a legszélesebb közvélemény körébe. Ehhez járult Szőcs István *Ember a havason* c. filmje, amelynek egyik híres jelenetsora a zarándoklás a kegyhelyre és az ottani búcsú bemutatása eredeti felvételek segítségével. Boros Fortunát, a ferences rend egyik történésze szakkönyvet írt *Csíksomlyó, a kegyhely* címmel (Boros, 1943).

Az országos ismertség a nemzeti jelleg megerősödését is magával hozta. A negyvenes években hangsúlyozottabban kezdenek megjelenni hivatalosságok képviselői testületileg vagy egyénileg. 1941-ben Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter és kísérete érkezett (*Csiki Lapok* LIII/22. sz. 1941. június 1. 1. p.). 1942-ben Japán berlini katonai attaséját, Yosinska Vataro tábornokot fogadták hivatalosan és üdvözölték mint egy győztes hatalom képviselőjét. 1943-ban az erdélyi Katolikus Státus elnöksége a bíboros jóváhagyásával testületileg vett részt a búcsún, és püspökeik vezetésével egy száz fős csoport érkezett a székesfehérvári és váci egyházmegyékből is.¹⁵⁶

1944-ben az adott ünnepélyes aktualitást a búcsúnak, hogy abban az évben emlékeztek IV. Jenő búcsúkiváltságokat biztosító bullájának 500 éves évfordulójára (noha ekkor a szovjet csapatok már közeledtek az ország keleti határaihoz, és pár hónap múlva, augusztus végén Csíkból is menekülni kellett).¹⁵⁷ Ezekben az években, mint köztudott, az erdélyi püspök Márton Áron volt, aki székhelyét nem tette át Gyulafehérvárról Észak-Erdélybe, így viszont csak nagy ritkán juthatott át oda.

Augusztusban a front elérte a Kárpátokat, és Csíkban újabb menekülés következett. Szeptemberben a somlyói kegyszobrot újra menekítették (mint 1916-ban), ezúttal is Kolozsvárra vitték, és az ottani ferences templomban őrizték hét hónapig. Nem engedték továbbszállítani (ami esetleg a szobor pusztulását is okozhatta volna), gondosan védtek, és áprilisban visszavitték Somlyóra. Pünkösdkor már újra ott volt (*Szent Ferenc Hírnöke* 42/1–6. sz. 1945. január–július 4. p.). A következő évben, 1946-ban a kolozsvári ferences templomba elkészítették a somlyói kegyszobor másolatát, december 8-án szentelték fel és helyezték el az egyik oldalkápolna mellékoltárának fülkéjében, ami 1947 tavaszára készült el.¹⁵⁸

A világháborút és az újabb hatalomváltást követően (amelynek részleteivel itt nincs terünk foglalkozni), 1945-ben is megtartották a búcsút, de a korabeli ferences feljegyzés nem szól a résztvevők köréről, csak számukról: „A pünkösdi búcsút, ha szerényebb keretek között is, de nagy bensőséggel tartották meg. Becslés szerint körülbelül 20 ezer résztvevővel.”¹⁵⁹ Egy évvel később viszont, 1946-ban az újjáépítés és újrarendeződés, valamint az akkor nem teljesen irreális reménykedések közepette minden korábbinál nagyobb tömeg jött el a somlyói búcsúba: „A pünkösdi hagyományos búcsú soha nem látott és nem képzelt méretekben folyt. Legszerényebb becslés szerint 140 ezer ember vett részt.”¹⁶⁰

A búcsút a következő évben, 1947-ben is az „engesztelés” jegyében rendezték meg. Az ismert szónok, Lukács Mansvét erről így írt:

¹⁵⁶ Pap Jánosy, 1943; *Csiki Lapok* LV/37. sz. 1943. szeptember 12. 3. p.

¹⁵⁷ Benedek, 1944; *Csiki Lapok* LVI/22. sz. 1944. május 28.; *Székelly Nép* LII. évf. 1944. augusztus 3. 2. p.

¹⁵⁸ A csíksomlyói Segítő Mária dicsérete (Hajdú Leánder beszéde a felszentelési ünnepségen): *Szent Ferenc Hírnöke* 43. évf. 1946. október–december 29.; *Szent Ferenc Hírnöke* 44. évf. 1947. január–március 4–6.

¹⁵⁹ Feljegyzés a Historia Domus számára 1945–49. Kézirat, ferences tulajdonban.

¹⁶⁰ „Historia Domus” feljegyzések, Csíksomlyó 1945–. ferences tulajdonban.

„Ismerjük Püspök Urunk körlevelét, melyben engesztelésre szólítja fel híveit, egyházmegyét. E körlevélben megjelöli az engesztelés módját, sőt eszközeit is. Ide sorolja többek között a csíksomlyói pünkösdi búcsút is. Szeretné, ha bércecs hazánk katolikus népe minél nagyobb tömegekben zárandokolna a székely Rómába és ott a székely Szűzanya szeplőtelen Szívén keresztül megkérlelné, megkövetné, engesztelné szent Fia Szívét. Szeretné, ha ez ősi szentély Asszonyától meritene erőt, kitartást, hogy amit a múltban elmulasztott, azt pótolja; amit elrontott, azt jóvátegye.

E felszólításnak nem remélt eredménye volt. Csaba viharvert népe mint egy ember tisztelgett Nagyasszonyánál, a csíksomlyói Segítő Máriánál. Tisztelgett az engesztelés jegyében. Ez a tisztelgés, ez az engesztelés megkapó, elragadó, könnyet csavaró volt. Zsendületlen gyermekek, mosolygó ifjak, gyenge nők, elaggott öregek mélységes hittel, kimondhatatlan bizalommal térdeltek a székely Boldogasszony szeplőtelen lábai előtt. Ajkukon ima, szemükben könnyek, lelkükben élő, eleven hit, szívükben meleg szeretet égett, lángolt. Önmagukat, kedvteléseiket, jelenüket, jövőjüket annak kezeibe tették le, annak szeplőtelen Szívére bízta, aki történelmük viharvert századaiban oltalmunk, erősségük, megmentőjük volt. Aki gyengeségeik, gyarlóságai, sőt igen nagy botlásait ellenére sem hagyta árván őket. Nem, hanem szent Fia Szívét engesztelte helyettük.” (*Szent Ferenc Hírnöke* 44. évf. 1947. július–szeptember 19.)

1948-ból nem sok ismeretünk van, de fennmaradt a Háromszékhez tartozó Futásfalva plébánosának beszámolója a püspökséghez a búcsúról, amit érdemesnek tartok idézni:

„A kézdi-orbai espereskerület március 18-án megbízott, hogy a háromszéki keresztek a csíksomlyói búcsúra vezessen. – Tisztelettel jelentem, hogy Háromszékről a somlyói búcsún több mint ezeren vettek részt. Nyolcszázan a legnagyobb rendben és fegyelemben gyalog tettek meg az utat. Volt köztük 76 éves asszony és 10 éves iskolás gyermek is. Az egész úton buzgón imádkoztak és énekeltek. Tudomásom szerint mindenki elvégezte a szentgyónását. Pénteken, szombaton, vasárnap és hétfőn már 3 órakor keltek, csak hogy szentáldozáshoz járulhassanak. – A kézdiszárzaspatakiak is példásan viselkedtek. Hétfőn reggel szembejötték a búcsúsokkal. A falu végén a községi bíró üdvözölte a visszatérő búcsúsokat.”¹⁶¹

A háború után, amikor a püspöki székhely és Csíksomlyó újra egy országhoz tartozott, még nagyobb jelentőséget kaptak a püspöki látogatások, amelyek bérmutakhoz kapcsolódtak. Részletező adatok híján is tudható, hogy a püspök a negyvenes évek második felében többször is megfordult a búcsúban. Az 1946-os búcsúban elmondott határozott hangú beszédét Domokos Pál Péter közölte 1989-ben. Ekkor mondta a püspök: „Tudjuk – mert tapasztaltuk –, hogy nincs rendezett emberi élet, ha nem igazodik az Istentől adott rendhez.” Nyíltan szóba hozta, hogy a biztató nyilatkozatok által keltett reménykedést megzavarták a béke-előkészítés során megjelent 1946. évi májusi határozatok. Hangoztatta a népközösség azon jogát, hogy akaratán kívül ne vethessék alá a kisebbségi sors szenvedéseinek. „Aggódtak a hatóságok, hogy nyílt politikai tüntetések lesznek. De Ti imádkozni jöttetek ide, s én épültem azon a példás fegyelmen, amelyet útközben tanúsítottatok. Ugyanilyen fegyelmezetten térjete vissza. A püspöknek azon-

¹⁶¹ A futásfalvi plébános, Páll Gyula levele a Püspökséghez: GYÉL 23/1466/1948.

ban meg kell hallania híveinek nagy aggodalmát, és ki kellett mondania azt, amit nekik nincs szabadságukban kimondani” (Domokos, 1989: 257–258).

Különösen híressé és emlékezetessé vált Márton Áronnak az 1949. évi, szintén bérmaúthoz kapcsolódó pünkösdi búcsújárása, amikor a letartóztatástól tartva a gyimesi legények védő koszorújától közrefogva, fehér lovon vonult be Somlyóra. Ez az a jelenet, amely számos emlékező révén közismertté vált, főként a kilencvenes években, amikor előkerülhettek régebbi feljegyzések is (Domokos, 1989: 182; Marton, 1996; Albert, 1998). Az 1947-es párizsi békekötés után 1949 volt az utolsó év, amikor a búcsúsok még az évszázados hagyományai szerint megszokott, teljes nyilvános és szabad formában ünnepeleltek pünkösdkor, noha ezt már beárnyékolta a megkezdődött egyházüldözés, a Márton Áron ellen megindult hajsza és az, hogy a pártközpont utasítására a búcsújárókat ügynökök akadályozták és figyelték, akik egyszerre provokáltak feltűnően, és igyekeztek rejtve maradni, utána pedig jelentéseket írtak a lefolyt ünnepről.¹⁶² A korabeli lelki-szellemi helyzetet valamennyire érzékelteti egy ferences szerzetes feljegyzése, melyet *Historia Domus* gyanánt írt:

„Az idén szokatlan lelkesedéssel és bensőséggel zajlott le a nagy búcsú. Körülbelül százezer ember vett részt annak ellenére, hogy külső gáncsoskodások mindenütt fordultak elő. Márton Áron püspök félbeszakította bérma-körútját és Gyimesből vonult be 4000 csángó ember kíséretében lóháton Somlyóra. Éppen a kikerülés idejére. Fönséges látvány volt, amikor a háromszoros védelmi vonalat alkotó csángóság a püspököt átadja egészségesen és sértetlenül a székelység tömegének, hogy az viselje gondját továbbra is, amíg a Székelyföldön tartózkodik. A főpásztor kikerülése után a kegytemplom szószékéről szólott a néphez. A népnek szólt, a néphez szólt és a nép érzelmét tükrözte vissza, erős és határozott formában. Másnap főpapi misét mondott. Pünkösöd hétfőjén délután a somlyóiak, csomortániak és pálfalviak hatalmas kíséretével Taplocán, Csicsón és Rákoson át Szentmihályra utazott bérmaújtja folytatására.”¹⁶³

Ehhez kiegészítésül szolgálhat egy részlet az ügynökök jelentéseiből:

„A csoportok között az elvtársak egyike felfedezte a marosvásárhelyi Fekete Gyula ügyvédi kamarából kizárt ügyvéd fiát, aki jelenleg egy csiki községben mint ügyvéd dolgozik, aki unitárius létére szükségesnek látja azt, hogy a plébánossal együtt meglátogassa a szenthelyet, ezzel is megakadályozza a község lakosságának helyes irányba való nevelését” (Gagy, 2003: 193).

Márton Áronnak a búcsúban elmondott beszéde szerint a százezer létszámban összegyűlt tömeg hitet és erőt sugárzott. A megfigyelők nyugtalanságát egyebek közt bizonyosan fokozta, hogy a püspöki beszédre éppen június negyedikén került sor. Elismerését fejezte ki a jelenlevőknek, hogy a háromszázézer erdélyi katolikusságból az előző évben hetvenötezen, abban az évben pedig mintegy százezeren eljöttek a búcsúba (e számokat talán kissé eltúloztaknak tarthatjuk). A püspök erőteljesen szóvá tette azokat

¹⁶² A Román Kommunista Párt Maros megyei szervezetének archívumban őrzött irataiból közölt sokatmondó szemelvényeket az ügynökjelentésekből, rövid bevezető elemzéssel együtt: Gagy, 2003.

¹⁶³ *Historia Domus*. Kézirat, ferences tulajdonban.

a vallásszabadságot sértő lépéseket is, amelyeket az elmúlt időben elszenvedni volt kénytelen bérnakörútja során.¹⁶⁴ Márton Áront nem sokkal ezután tartóztatták le. Az akkor összesereglett mintegy negyvenezres tömeg az akkori viszonyok között kiemelkedően nagyinak számított, és a másfél évvel korábban lezajlott kommunista hatalomátvételt követően már mindenki sejthette, hogy valaminek vége van, valami új kezdődik.

* * *

A búcsújárás történetében az 1940-es évek végén lezárult az a folytonosság, amely generációról generációra a maga szervezőségében és töretlenségében adta át a hagyomány ismeretét, normarendszerét (kisebb-nagyobb megszakítások ellenére is). A negyvenes évek végével kezdődő korszakban hosszabb időre csak emlék és reménység lehetett a búcsú teljes, nyilvános és szabad megünneplése, és generációk nőttek fel úgy, hogy annak valóságát a maga egészében nem tapasztalhatták meg. Ezekben az évtizedekben lényegében mind meghaltak azok, akik a búcsújárás korábbi korszakai közül többre is emlékezhettek, és az 1990-ben bekövetkezett újraéledést olyanok érték meg, kevesen, akiknek első tudatos emlékei már leginkább csak az 1930-as évekre nyúlhattak vissza (de odáig esetleg igenis élénken). Ezért kapott később a harmincas–negyvenes évek búcsújárása egyfajta viszonyítási pont szerepet, amely alkalmasnak mutatkozott arra, hogy visszanyúljanak hozzá és felelevenítsék azt.

¹⁶⁴ Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök beszéde a csíksomlyói búcsún. Csíksomlyó 1949. június 4.: Vincze, 2003: 125–126.

♦ V. Résztvevők

1. Vonzáskör

Vallási viszonyok és hagyománnyá vált történeti kiváltságok kohéziót teremtő ereje talán sehol másutt nem olyan szembetűnő a magyar nyelvterületen, mint a Székelyföldön. A közös származás tudata, a közös szabadság, a közös birtok és a közös jogok valósága éppúgy, mint ezek felelevenített emlékei a középkortól mostanig évszázadokat átívelő stabilitást eredményeztek. Ez az összetartás és összetartozás-tudat túlélte az uralmi viszonyok változásait, a vallási sokszínűség kialakulását, a határőrezredek létrehozását, a közigazgatás átszervezését, a székek megyésítését és megszüntetését, népesedési viszonyok megváltozását – noha teljes változatlanyságról persze távolról sem beszélhetünk (Herman, 2003). Ez a közös tudat maga is földrajzilag rétegzett: kötődik a székelységhez és a Székelyföldhöz mint egészhez; azon belül valamelyik egykori székhöz, továbbá azon belül valamelyik településhez. Külön érdekes kérdés, hogy a székekhez való kötődés megvalósulhat olyan esetekben is, ahol és amikor a szék maga már korábban alkotórésze lett egy nála nagyobbaknak, mint Kézdiszék Háromszéknek vagy Kászón Csíkszéknek. Mivel a székely székek mint közigazgatási egységek egyrészt stabilabbak voltak a legtöbb középkori eredetű vármegyénél, másrészt amazoknál sokkal nagyobb mértékű szabadság, „libertas” (mai szóval: autonómia) jellemezte őket, nem csoda, ha a vármegyei magyarság széles körében nemigen alakult ki olyan erős kötődés a lokális szint feletti régiót kifejező megyékhez, mint a Székelyföldön a székekhez – sem Erdélyben, sem Magyarországon –, noha persze vannak jelei somogyi, bihari, szatmári stb. regionális öntudatoknak is. A három szint (lokális, széki és székelyföldi) a székelyeknél sok helyen még kiegészül egy további kötődéssel, amely a falu és a szék szintje között „közbülső”-nek tekinthető, és kistájakhoz, néhány faluból álló településcsoportokhoz kapcsolódik (Homoród mentiek, Nyikó mentiek, Sóvidékiek, *Ködöntúliak* stb.). Ebben a tájak mellett már vallási különbségek is szerepet játszanak: a háromszékiek is, a Marosszékhez tartozó Nyárad mentiek is tudják, hol van az ő „Szentföld”-jük, ahol a református vagy unitárius környezetben nagyobb számban, tömbszerűen találhatók katolikusok.

Aki manapság (most már több mint másfél évtizede) megfordult a csíksomlyói pünkösdi búcsún vagy bekapcsolja a Duna Televízió rendszeres élő adását pünkösdszombat délben, több százezres nagy tömeget láthat ott. Első pillantásra feltűnik, hogy ez a tömeg nagyjából kétfelé választható: van egy jól tagolt része, amely azonosítható, strukturált, zászlókat és/vagy helységtáblákat tart a kezében; s van egy másik része, amelyik tagolatlanabb, kevésbé azonosítható. A tömeg tagolódásának, szerveződésének alapját elsősorban a lokalitás adja meg, az, hogy ki honnan érkezett és hova tér haza. Ennek a helyhez kötődésnek két szintje tűnik szembe: a települési szint (falvak, városok) és azon

felül, azt átfogva egy magasabb szint, amit tájainak, megyeinek, regionálisnak is nevezhetünk. Gyergyó, Udvarhely, Csík, Háromszék, Marosszék: egykori székely székek, majd megyék, illetve tájak, amelyeken belül jól azonosíthatók és elhelyezhetők az odatartozó települések. Csíksomlyó nagyon sokáig kétséget kizáróan a katolikus csíki székelység búcsújáróhelye; ehhez társulnak más székely székek katolikusai, aztán (nem tudni, pontosan mikortól) Moldva magyarsága, hogy (alighanem a 19. században) a vonzáskör lassan egész Erdélyre kiterjeszkedik.

E fejezetben azt a változásfolyamatot szeretném röviden bemutatni, amelynek során Csíksomlyó vonzásköre fokozatosan kiszélesedett, és regionális jelentőségű kegyhelyből talán már a huszadik század negyvenes éveire, elemzett korszakunk végére elért egy országos jelentőséget; ez fog majd 1990 után valóban országossá, sőt a nyelvterület egészére kiterjedővé terebélyesedni, miközben regionális karakteréből (mind a mai napig) megtartott egy „kétszintű” jelleget.

Az 1780 előtti időszakból még meglehetősen keveset tudunk arról, honnan és kik voltak jelen pünkösdkor a somlyói búcsún, mert közvetlen adataink nincsenek elégséges számban, csak közvetett adatok adnak némi támpontot. A környező falvak népében persze bizonyosak lehetünk, de hogy ez meddig terjedt ki, arra csak következtetni lehet. Biztos, hogy a közvetlen vonzáskörzethez nemcsak az az öt falu tartozott, ahol a 32 csíksomlyói *confrater* élt, s akiket Hunyadi János oklevelétől kezdve a királyok és fejedelmek többször megerősítettek abban a jogukban, hogy a kolostornak tett szolgálataik fejében mentesek a katonai szolgálattól és az adóktól: Taploca, Várdotfalva, Csobotfalva, Csomortán, Hosszúaszó (Benedek, 1944; Kájoni, 1991: 82). Az is biztos lehet, hogy a kegyhely és a kegyszobor javára adakozók lakhelyeinek egy része a közvetlen búcsús vonzáskörhöz tartozhatott. Kájoni János *Fekete könyvében* a csíki konvent 1630-as évektől kezdődő újjáépítésének története során több helységre is találunk utalást; ezek közül talán csak a közelebbiek, mint Gyergyószentmiklós (ahová a nagyharang árában egy *regalt* adtak) vagy a háromszéki Nyujtód (ahol rövid ideig egy rezidencia állott), tartozhattak a valódi búcsús vonzáskörhöz, a távolabbiak (Brassó, Nagyszombat, Krakkó, Szepes) inkább a házfőnökök és a rend kapcsolatrendszeréből adódnak. Kájoni (alighanem korábbi feljegyzésekre és az emlékezetre támaszkodva) gondosan összeírta a csíki konvent adományozóit (donátorait), szám szerint 55-öt, akiknek egy része még az 1661-es tatárdúlás előtt adakozott a kolostor javára (a listát Kájoni után is kiegészítették későbbi személyekkel). Csak négy esetben jelölte meg lakhelyüket: Csiszer Imréné *szereda városi*, Fodor Ferencné *szentimrei*, Csíkpálfalvi János (püspök) *pálfalvi*, Bernard Györgyné *háromszéki*. A többi névhez nem társul lakóhelyük megadása (Kájoni, 1991). A felsorolt donátorok között szerepel egy bíboros (Spinola), két püspök (Ilyés István és Csíkpálfalvi János), az erdélyi fejedelem és a nádor özvegye (Rákóczi Györgyné és Wesselényi Ferencné), négy páter, köztük Lakatos István Kozmásról (a többiek alighanem ferencesek), továbbá nemesek és nemesasszonyok: a Mikes család több tagja Zaboláról, Bors Mihályné Zsögdről, és közemberek.

4. táblázat. Donátorok Kájoni János *Fekete könyvében*

Név	Rokonság, rang	Helység K. J. adata / saját adat
Anda Péter	tertiarius, frater	
Apor István	csíki alkirálybíró*	
Apor Lázás	csíki főkapitány*	
Apor Lázárné Imecz Judit		
Bánfi Kristófné Farkas Margit		
Bogdán János		
Csáki Lászlóné Kálnoki Kata Rozália	gr. Kálnoki Istvánné leánya	
Donát Farkasné		
Erkenbrech Fülöp	méltóságos	
Görög István		
Haller Istvánné Barkóczi Annamária		
Haller Jánosné		
Haller Pálné		
Haller Péterné Pécsi Erzsébet		
Kálnoki Istvánné Béli Anna		
Kapi Gáborné Mindszenti Erzsébet	Haller Péterné leánya	
Kornis Gáspár	Főkapitány*	
P. László Joannes	páter, vikárius generális*	
Mikes Mihályné Bethlen Corusiana	Mikes Mihály özvegye	
Mikola Zsigmond	Konuti Zsuzsanna férje	
Nádudvari Jánosné		
Nagy Tamásné Petki Kata		
P. Benkes Joannes	páter, archidiaconus	
P. Damokos Casimirus		
P. Filipcsovich Paulus		
Petki Farkas		
Petki István	csíki híres kapitány, főkapitány*	
Petki Istvánné Barcsi/Barczy Borbara	alias Sulyok Istvánné	
Petki János	Csík széki főkirálybíró	
Petki Jánosné Haller Krisztina		
Pokai Miklósné		
Rákóczi Györgyné Báthori Zsófia		
Semjén Gáborné Damokos Judit	Damokos Tamás főkirálybíró lánya	
Spinola	bíboros	
Torma Györgyné	Torma István anyja	
Torma István	Torma György fia	
Torma Jánosné Petki Anna		
Veseleni Ferencné, gr.	palatinus (nádor)	
Damokos Tamás	főkirálybíró*	alsócsernátoni és csíkszenttamási *
P. Lakatos Spephanus	páter, főesperes*	Csíkközmás*
Csikpálfalvi János	püspök, váradi	Csikpálfalva

Név	Rokonság, rang	Helység K. J. adata / saját adat
Rácz István	Kájoni Judit férje, Kájoni János sógora	Csikszereda
Incze András	felcsíki alkirálybíró*	Delne
Bernard Györgyné	Boer Simon leánya	Háromszéki
Henter Ferenc	Csík főkirálybírója*	Sepsiszentiván
Csáki Istvánné gr. Mindszenti Krisztina		Szentdemeter (Udvarhely)
Ilyés István	püspök	Szentgyörgy
Fodor Ferencné		szentimrei
Csiszér Imréné		Szereda városi
Mikes Kelemen	Mikes Mihály fia, Kálnoki Zsuzsanna férje	Zabola*
Mikes Kelemenné Kálnoki Zsuzsanna	Mikes Kelemen felesége	Zabola*
Mikes Mihály	Mikes Kelemen apja	Zabola*
Bors Mihályné Mikó Judit	Bors Mihály felesége	Zsögöd, férje Csíkszentkirály

A *-gal jelöl adatok forrása: Endes, 1938.

A Györffi Pál által az 1720-as évek végén írt provinciaismertetés szerint a búcsú vonzaskörébe nemcsak Erdély közelebb fekvő helyei, hanem a moldvai fejedelemség és Magyarország területe is beletartozott. A „közelebb fekvő helyek” minden bizonnyal Csík-széket jelenti, tágabban a Székelyföldet. A moldvai fejedelemségből érkezők ekkor még, évtizedekkel a madéfalvi veszedelem okozta nagy kivándorlást megelőzően, csakis a régi moldvai magyarság közül kerülhettek ki. A „Magyarország területéről” érkezők pontos hovatarozását nehezebb azonosítani, mert a történeti Erdély határain túl élő katolikusok meglehetősen messze estek Csíksomlyótól; korántsem lehetünk bizonyosak benne, hogy tudtak a kegyhelyről és nagyobb tömegben jártak volna oda, elképzelhetőnek tartom azt is, hogy a szerzőnek a római felsőbbség felé közvetített reménykedő túlzásával állunk szemben.

1753-ban Veres Lajos ferences páter kéziratosa rendtartomány-történetében a kegy-szobor ismertetéséről szólva a búcsúra igyekvők között megemlíti a gyergyóiakat, a csíkiakat, kászoniakat, továbbá a háromszéki, udvarhelyi, sőt a moldvai végeken lakó katolikusokat is (mivel kiadatlan forrásról van szó, érdemes hosszabban idézni):

„Egyelőre biztos az, hogy már a mohácsi vész előtt itt volt [a kegy-szobor], és az ájtatos keresztény hívek által kegyes kultusz formájában látogattatott. Aztán az eretnokség Erdélybeli megnövekedésével a mi csíki kerületünk a filiáival, Gyergyó és Kászoni székekkel együtt nem fertőződött meg az új tévelygések katalizmájával, amely tévelygések megsemmisítőjeként, és a régi vallás választott védelmezőjeként hívták segítségül elsőként a gyergyói tisztelendő plébánosok egyike, az akkoriban Alfaluba helyezett új plébános kezdeményezésére az ájtatosság egyes egyedüli tárgyával és a nép nagyszámú összefövetelével együtt. Amely dicséretes szokás később évenként ismétlődő szükségességgént a lelkek igen nagy gyümölcsözésére meggyökerezett, és a mi időkig megszakítás nélkül fennmaradt. Ezen igen kegyes szokás példá-

ját követte a többi háromszéki, udvarhelyi, sőt a moldvai végeken lakó katolikusság is, és maguk is elkezdtek évről-évre pünkösdkor processiókkal mindenfelől ide seregleni; és ezt akkor sem hagyták abba, mikor sokaknak lelohadt a szeretete, és ezzel együtt elhamvadt az efféle szokások iránti tűz. És valóban nem volt hiábavaló az ő kitartásuk, ugyanis érintetlenül és tisztán megmaradt az egész csíki, gyergyai és kászoni kerület a katolikus hiten és valláson...” (Veress, 1753, VI. §. Bárh Dániel fordítása).

Az említett vidékek azok a székely székek, amelyekben jelentősebb vagy kisebb számban katolikusok éltek. Településekről azonban még nem kapunk hírt, az egy Alfalu kivételével.

A somlyói rendház 1764-től vezetett *Historia Domus*ában 1780 előtt egyetlen (már idézett) adatról tudunk a búcsúval kapcsolatban: Miháltz és Derkits jezsuiták missziós tevékenységet folytattak Somlyón, a plébánia templomában, valamint a kolostori templomnál. Itt a kőkereszt előtt, pünkösöd vigiliájában Derkits beszédet mondott.¹⁶⁵ Településekről itt sem esik még szó.

A somlyói iskola diáksága a 18–19. században főként Csíkszékből verbuválódott.¹⁶⁶ Mivel láttuk, hogy a tanárok által megszervezett diákságnak a 18. századi búcsúban fontos szerepe volt, ezért az ő falvaikról is biztos állítható, hogy jelen lehettek a búcsúban, s ez egyúttal találkozási alkalom is lehetett a tanuló, tanév végéhez közeledő fiatalok és a kegyhelyre látogató szüleik között. A diákság számára szervezett Mária Társulat 1731-től működött; a fennmaradt jegyzőkönyveket és tagnévsorokat tanulmányozó Bándi Vazul sajnos nem közölte a tagság származási helyeit (Bándi, 1894).

A következő korszak kezdete, az 1780-as esztendő, a vonzáskörre vonatkozóan is részletesebb ismeretekkel jellemezhető. Ez évben a csíksomlyói rendház *Historia Domus*a szerint a keresztalják a következő helyekről érkeztek: Háromszékről: Bereck, Osdola, Gelence, Nyújtod, Szentlélek, Polyán, Torja, Esztelnek, Lemhény, Szárazpatak, Peselnek, Szentkatolna, Futásfalva, Imecsfalva; a Kászonokból: Nagykászon, Újfalu; Udvarhelyről: Zetelaka, Oláhfalu; Felcsíkról: Szentdomokos, Szenttamás, Nagyboldogasszony, Madaras; Alcsíkról: Tusnád, Kozmás, Szentsimon, Szentmárton, Szentimre, Szentgyörgy; Gyergyóból: Ditró, Szenttamás, Alfalu, Csomafalva, Újfalu, Tekerőpatak.¹⁶⁷

A csodatevő kegyszoborra vonatkozó 1784-es püspöki vizsgálat kihallgatott tanúi közt a pünkösdi búcsúra szinte senki sem utalt. A tanúk nagy többsége csíki volt (Csicsó, Delne, Madéfalva, Menaság-Potytönd, Rákos, Somlyó, Szentimre, Szentmihály, Szentsimon, Szenttamás, Szereda, Szépvíz, Taploca szerepel), néhányan gyergyóiak (Bárh, 2000: 9–11). A nagyobb ünnepeken, pünkösdkor ekkoriban már szükség volt a környe-

¹⁶⁵ *Historia Domus* 1764–1827, f. 6r. A kötet átnézését, az adatot és a fordítást Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm.

¹⁶⁶ Sávai, 1997: 1770 előtti diáknévsorokról is tud, sajnos a közölt listák nem adnak származási helyeket. A diákok névkönyveit csak 1776-tól kezdték vezetni, 1770-ig visszamenően: Bándi, 1896: 280–281. A Névkönyvek adatait közli: Antal, 1994: 62–93.

¹⁶⁷ *Historia Domus* 1764–1827. f.13r-v. (A kötet átnézését, az adatot és a fordítást Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm.) Ezeket az adatokat közli még: Boros, 1994: 79 is, aki a háromszéki „Szárazpatak” helyett helytelenül „Sárospatak”-ot olvasott.

zó falvak plébánosainak segítségére a gyóntatáshoz és áldoztatáshoz. Az 1804-től évtizedekig épülő kegytemplomnak a környéken szokatlan méretei mindenesetre több ezres zarándoktömeget sejtetnek, amely minden bizonnyal egy regionális, a székely székek katolikuságára kiterjedő búcsújáróhely vonzásköréből verbuválódik.

Hasonló értelemben olvashatjuk Erős Ferenc írásában is, hogy „odamenetelit a nép-ségnek Fel, és Alcsíkból, Gyergyó és Kászonból, Három és Udvarhelyszékekről, sőt Molduvából is egyedül a Csudálatos kép tisztelete vezérli” (Erős, 1840). Ez a jelleg nem változik meg lényegesen még néhány évtizedig, körülbelül a kiegyezésig, ami 1867-ben Erdélynek Magyarországgal megvalósuló unióját is meghozta.

Hunfalvy *Magyarország és Erdély eredeti képekben* c. albuma (Nagy Imre korábbi cikke nyomán, de arra nem hivatkozva, ld. Nagy, 1856) 1864-ben úgy fogalmaz – ahogy már idéztük –, hogy a pünkösdi búcsújárást „általános nemzeti ünnepnek lehet mondani”, de a résztvevők között még nem beszél másokról, mint székelyekről, akik „ekkor messze vidékekről sereglenek össze” (Hunfalvy, 1864: 110). Ugyanebben az időben egyházi lapokban megjelent beszámolók is gyergyóiakról, háromszékiekről, kézdiekről és csíkiakról beszélnek, főképp a körmeneti sorrend kapcsán kipattanó összetűzésekkel összefüggésben (Fülöp, 1867). 1869-ben az *Egyetemes Magyar Encyklopaediá*ban már azt is olvashatjuk, hogy az „országos búcsújárás”-ban „Erdély távolabb eső katolikusai is” részt szoktak venni a búcsún, harmincezen felüli létszámban (ahogy korábban már idéztük).

Túlnyomó a székely székek (akkor már: megyék) népének jelenléte, az általános magyar karakter még éppen csak hogy fel-felbukkan. Hasonló a helyzet 1882-ben is, amikor a csíksomlyói tanár, Móricz Gyula felsorolja (most már az újonnan szervezett megyék szerint) a részt vevő „kereszttek” származási helyeit: „Keresztkekkel jöttek: Maros-, Torda-, Aranyos-, Kükküllő-, Udvarhely-, Brassó-, Háromszék- és Csík megyékből, közel 300 kereszttel, összesen mintegy 15.000 ember” (Móricz, 1882). Szórványosan érkezhettek látogatók távolabbról is, de ennek ritkán maradt nyoma; ilyen volt, amikor a *Historia Domus*ban feljegyezték, hogy „Gál Domokos járásbíró úr nője kis gyermekeivel a b. Szűz iránti tiszteletből Párkányból Csíksomlyón járván a B. Sz. Mária tiszteletére egy pár selyem oltárpárnát kegyeskedett felajánlani, mit is hálásan köszönünk” (*Historia Domus* 1887: 160. p.).

A 19. század végén a beszámolók leginkább még csak a táji, megyei, széki szintű jelenlétet tükrözik, és csak ritkábban szerepelnek konkrét falvak, települések. Köztük az egyik első 1889-ben Mikháza, amely Marosszékből a legelsőik között szokott volt megérkezni gyalogmenetben, dobpergéssel:

„Már pénteken reggel 6 órakor megérkezett Maros-Torda megye Mikháza községéből dobpergés mellett az első keresztalja, mit szakadatlan láncolatban követett azon és Udvarhelymegye katolikus községeinek népsége külön-külön kereszttek alatt, úgy, hogy pénteken este több ezerre tehető a megjelentek száma.

Szombaton reggel Háromszék megye felsővidékének lakossága mintegy 6 kereszt alatt, valamint Barót község hívei érkeztek be elsőnek, s rövid idő múlva Gyergyó összes községei érkeztek meg, mely napon délután 4 órakor körmenetben a csíki részek távolabbi községeinek

megérkezett népével együtt mintegy 15–20 ezer ember vett részt.” (*Székely Nemzet*, VII/91. sz. 1889. június 15.)

Későbbi beszámolók egyre többször említene konkrét településeket is.

A századforduló idején még nagy feltűnést keltenek azok, akik távolabbról, a Székelyföldről kívülről érkeztek; az ő jelenlétüket tehát még nemigen tarthatjuk megszokottnak, hagyományosnak. Ilyenek voltak pl. a Brassóból és Türrkösről érkezettek 1899-ben:

„Mint rendesen, ezúttal is a távol Maros-Torda megyebeli mikházi hívek érkeztek meg első sorban [...] Ezt követte még aznap 17 kereszthalja az udvarhelymegyei és gyergyói részekből; de ami szenzációt keltett: egy kereszthalja Brassó városából és Türrkösről, mely vasúton délután 3 órakor érkezett Szeredába, s onnan kereszt alatt gyalog folytatta útját Somlyóra. A nagyobb részt úri, intelligens elemekből álló búcsúsok jó benyomást és élénk érdeklődést keltettek mindenfelé, valamint a Romániából jött nagyszámú csángó magyarság...” (*Csíki Lapok* XI/21. sz. 1899. május 24.)

Ugyancsak feltűnést keltettek a bukarestiek 1900-ban, amikor először vettek részt szervezeten a somlyói búcsúban (róluk külön alfejezetben is megemlékezünk):

„Ezúttal nemcsak azok zárandokoltak el a somlyói kegyhelyre, kik megszokott ájtatos vándor útjukat eddig is megtették, hanem eljöttek a messze távolból, idegen állam területéről, s nevezetesen Románia határszéli csángó-magyar községekiből sokan, eljöttek Bukarestből csaknem kétszázan részint együttesen kereszttel, részint külön a vasúti vonat segélyével, eljöttek Erdély nevezetesebb városaiból: Kolozsvár, Brassó, Marosvásárhely és Udvarhelyről is nagyszámban.” (*Csíki Lapok* XII/23. sz. 1900. június 6.)

Feltűnést keltettek 1904-ben a Brăilából érkezettek is, akik magyar és román kokárdával jelentek meg:

„Szombaton érkezett meg vonattal a bukaresti magyarság több mint száz főben, ékes nagy keresztlük alatt, papjuk vezetése mellett, s ami eddig nem történt, Brăilából is közel százán jöttek külön kereszt alatt és szintén egy pap vezetése mellett az ott élő kat. magyarok közül, kiknek megjelenése öröndetes benyomást gyakorolt a székely nép között, látván, hogy idegenbe szakadt véreik nem csak nemzetiségüket, hanem nyelvüket és vallásukat is épségben megtartani s a faji összetartozandóságot híven ápolni meg nem szűnnek. A bukaresti székelymagyarok mellükön magyar, a brăilaiak román és magyar nemzeti szalaggal ellátott kokárdát viseltek.” (*Csíki Lapok* XVI/23. sz. 1904. május 25.)

A vonzásokörnek ebben a szélesedésében alighanem a kivándorolt székelyek és leszármazottaik hazavágyakozásának jeleit láthatjuk. Azokban az évtizedekben, amikor a székelység nagy tömegei hagyták el ideiglenesen vagy lassacskán véglegesen szülőföldjüket, ez az ünnepi, vallási-lelki kapcsolat bizonyára sokuknak segített az elszakadóban levő szálak megtartásában.

1908-ban gróf Majláth Gusztáv Károly püspöki körlevélben szabályozta a somlyói búcsújárás rendjét, s ennek keretében felállított egy püspöki intézőbizottságot. Ennek

egy tagja a búcsú alatt állandóan a zárdában volt, és az érkező keresztalják vezetői nála jelentkeztek be pontos adatokkal. Nem lehetünk ugyan bizonyosak benne, hogy ez a megszabott rend a következő évek folyamán is tartós lehetett, de az egykorú újság ennek nyomán adott hírt az érkező falvak és városok népéről:

„A megjelentek számát közel húszezerre tehetjük. A legnagyobb kereszt Gyimesfelsőlok és Gyimesközéplokról jött, összesen ezerháromszázan voltak. A csíkszentkirályi és csíkszentimrei 600, a rákosi 500 hívóból állott. Romániából két kereszt jött: Brailából negyvenkilencen, Bukarestből pedig százharminchatan.” (*Csíki Lapok* XX/24. sz. 1908. június 10. 2.)

Hasonlóan pontos számokat közöltek a jelenlevőkről a következő évben, 1909-ben is:

„A búcsún mintegy 15000 ember volt jelen. Csíkból 25, Háromszékből 10, Udvarhely megyéből 15, Maros-tordából 3 és Romániából 1 kereszt jött. A legnépesebb kereszt a gyimesfelsőloki és a gyimesközéploki volt 1500 emberrel, akiket Benke János plébános vezetett. Nagyobb kereszték voltak még: a szentimrei és a szentkirályi 870, a szépvízi 680, a madarasi és a csíkszentdomokosi 500–500, a csicsói 450 emberrel.” (*Csíki Lapok* XXI/23. sz. 1909. június 2. 4. p.)

Ebben a felsorolásban megint csak székelyföldi székek, illetve megyék szerepelnek (az egy romániai keresztén kívül), a többi erdélyi városok újra csak hiányoznak.

A világháború kitörése 1915-től megnehezítette a keresztalják hagyományos vonulását, hiszen a férfiak jelentős része katonaként távolt volt, az otthon maradtakra fokozottabb terhek hárultak, és anyagi, közlekedési nehézségek is felléptek. A két első háborús évben azért még megtartották a búcsút a megszokott keretek között, kisebb létszámmal. 1916 őszén a románok betörése elől a csíksomlyói kegyszobrot Kolozsvár-ra menekítették, néhány évig nem lehetett a megszokott módon megtartani a zárándoklatot. 1919-ben mégis megtartották, sokkal kevesebb résztvevővel: kereszt csak Homoródról érkezett, elmaradtak a szomszédos vármegyék falvai, sőt a megyebeliek nagy része is (*Csíki Lapok* XXXI/23. sz. 1919. június 15. 2. p.).

1921-től újra minden évben jöttek zárándokok a búcsúra, és ekkortól kezdve számíthatjuk a földrajzi vonzások fokozatos kiszélesedését. Újra megszervezték az 1908 óta megszüntetett körmenetet is, s ennek ettől kezdve jelentős demonstratív ereje is volt. 1921-ben Kőrösi Lajos írja a *Csíki Lapok*-ban:

„A nagy világháború után idén volt az legelső nagyobb arányú búcsú. Huszonegy keresttel huszonöt község vett benne részt. Itt volt Marosszék népe, három teljes nap gyalog jött ideig. Megindult a mozgalmas élet, a Kis-Somlyó zajos lett, a szent énekektől visszhangzott a hegy, buzgó fohászkoktól volt hangos a templom: a székely nép imádkozott. A legnagyobb rend és csend uralkodott, pedig közel hétezer ember jött össze” (Kőrösi, 1921).

A két világháború között Csíksomlyó, miközben megtartja székely jellegét, egyre inkább minden Romániában élő katolikus közös búcsújáróhelyévé válik, beleértve a moldvai csángókat és a bukovinai székelyeket is, akiknek innentől kezdve már nem kellett

országhatáron átkelniük, ha Somlyóra mentek. Ebben az időben emlegetik első ízben Somlyón a bukovinaiakat is (Kádár, 1922; Imets, 1922). 1926-ban Lajos Balázs írta róluk, hogy a bukovinaiak zarándoklatot terveznek annak emlékére, hogy 150 éve üzte el őket a madéfalvi veszedelem (nem egészen tudni, milyen évfordulóra gondolhattak akkor).¹⁶⁸ Voltaképp érdekes, hogy ezt megelőzően a Csíkből Bukovinába szakadt székelők körében nemzedékeken keresztül nem látszik elevennek a somlyói búcsújárás, pedig abban az időben, amikor ők 1764 után elmenekültek Csíkből, a búcsújárásnak már évtizedes hagyományai voltak. A Zsil völgyébe szakadt csíki székelők (talán alkalmi) somlyói búcsújárását Székely László említi meg 1942-ben, erről sajnos nem tudunk további részleteket.¹⁶⁹

A történeti Erdély s benne az erdélyi püspökség mellett ebben az időben a szatmári, a váradai és a temesvári püspökség jelentős területei is Romániához kerültek. Talán ezzel is összefügg, hogy az ottani katolikusok is kezdtek felfigyelni Somlyóra, noha a távolság nagy volt, és a közlekedési lehetőségek sem engedtek könnyű utazást. Nagy szerepet játszott ebben, hogy a somlyói kegyhelyet évszázadok óta fenntartó ferencesek Romániában a húszas évekre már jól kialakított, országos terjesztésű sajtóval rendelkeztek, amit a kezdeti bizonytalanság után kolozsvári központjukban hatékonyan újjászerveztek és a vallási újjáéledés szolgálatába állítottak. Néhány évvel a búcsú újraélesztése után, 1926-ban Lukács Manszvét ferences hitszónok már regisztrálhatta, hogy mennyi és milyen messzi vidékekről is eljönnek a búcsúsok Somlyóra:

„E kegyhely vonzó ereje azóta sem gyöngült, a kegyszobor fénye nem halványodott. Sőt! Ma nemcsak Gyergyó, Csík, Háromszék, Udvarhely, hanem a távoli Marosszék, sőt a Szamos völgye, Küküllő és Körös vidéke is ott lobogtatja hitének megrongálhatatlan zászlóját a »csíksomlyói Mária« lábainál. Ott vannak moldovai testvéreink, Bukurestbe szakadt véreink is papjaik vezetése mellett. Negyvenezernél több egyénből álló hatalmas élő, imádkozó koszorú övezi körül a Kis-Somlyó hegyet a nagy kikerülés alkalmával” (Lukács, 1926: 18).

Feltűnhet, hogy itt már nem csak a székely megyék szerepelnek a felsorolásban, hanem távolabbi erdélyi vidékek is, amelyek nem megyékről vagy városokról, hanem folyókról vannak megnevezve: Szamos völgye, Küküllő és Körös völgye szerepel.

Az 1940-es második bécsi döntést követően még inkább felértékelődik Csíksomlyó szerepe; nem túlzás azt mondani, hogy országos közfigyelem irányult felé, és ennek nem csak a búcsú volt az oka. Láttuk, hogy 1940 őszén egy héttel elhalasztották a Mária-napi búcsúünnepet, hogy az igazi nagy győzelmi gyülekezés lehessen. Az év októberében a kormányzó meglátogatta Csíkszeredát; az 1940. novemberi földrengésben megrongálódott templomot országos közadakozásból javították ki, aminek fővédnöke a kor-

¹⁶⁸ Lajos Balázs: Hazajáró lelkek. *Erdélyi Tudósító* IX/14–15. sz. 1926. április 4. 7. p. Későbbi visszaemlékezésben is szerepelnek bukovinai székelők a búcsú résztvevői között: Dr. Kovácsné remetei Filep Judit: Somlyói Segítő Mária, bizunk benned... *Szent Ferenc Hírnöke* XLI/6. sz. 1944. június.

¹⁶⁹ Székely László: Székelők a Zsilvölgyében. *Székelység* 1942. (azonosítatlan lapszám) 4. p.

mányzó felesége volt (Boros, 1943). Megindult a csíksomlyói KALOT népfőiskola működése, és Kós Károly tervei szerint évek alatt felépült ennek új épülete is, noha itt a ferencesek már csak hittanárokként működtek (Cseke, 2003; 2005).¹⁷⁰

A megszokott tömeg mellett miniszterek, előkelőségek, külföldi vendégek vettek részt a búcsún s ennek a sajtó is széles nyilvánosságot biztosított. 1941-ben jelen volt Hóman Bálint közoktatásügyi miniszter; 1942-ben örömmel üdvözöltek egy japán tábornokot, a következő évben Pétery József váci és Shvoly Lajos székesszésvári püspök vezetésével érkezett hatszáz zarándok „az ország szívéből” a Mária napi búcsúra.¹⁷¹ Ezek talán az első jelei annak, hogy ha a körülmények engedik, akkor Csíksomlyó megindult volna azon az úton, hogy országos vonzaskörű búcsújáráshellyé alakuljon. Az 1944 utáni években, az utolsó szabad búcsújárások idején Somlyón már kétségtelenül nemcsak a Székelyföld katolikusai voltak jelen, hanem egész Erdélyből gyülekeztek ott a csoportok és a csoportoktól független résztvevők.

Vannak jelei annak, hogy a vonzaskörnek ebben a kiszélesedésében valamelyest a felekezeti határok is átértelmeződtek, s a búcsún olykor (nem hangsúlyosan és nem feltűnően) megjelentek protestánsok is. A felekezeti ellentét hangsúlyozása a 19. század végén még erősebb volt; a *Historia Domus* 1892-ben még így írt: „ide beplántált protestánsok ama reménye, hogy az általuk behozott felvilágosodottság Csíkot is meg fogja hódítani a Kálvinizmusnak, teljesen megghiúsult” (*Historia Domus*, 1892: 174). Egy generációval később a népszónok Lukács Mansvét már említi a búcsúban protestánsokat is: „Képviseltette magát egész Erdély. Katolikus és protestáns világ” (Lukács, 1929); 1943-ban pedig ugyanő Somlyót már úgy interpretálja, mint a székelységnek felekezeti megosztottságtól független közös szent helyét:

„Korán forrt eggyé Csíksomlyó a székelységgel. S évszázadokon át jött, zarándokolt, sietett minden székely falu népe a drága kegyhelyre. Még protestánssá vált testvéreink sem tudták és tudják elfelejteni a régi boldog kort. És sokan eljönnek ma is az Őrsomlyóra. Lelkes elődeik nagy gyülekező szentföldjére. Érzik, hogy Somlyó Nagyasszonya ma is mindnyájunké, mint minden székely ősnak hajdan is anyja, királynéja, vezérlő csillaga volt. Egy múltat nem olyan könnyű elfeledni. Csak egyszerűen sutba dobni.” (Lukács M. 1943: 183)

Tényszerűen utólag meglehetősen nehéz ezeket az utalásokat ellenőrizni; annak jelét láthatjuk bennük, hogy a kisebbségi, nemzeti létében fenyegetett helyzetbe került székelyföldi és erdélyi magyarság számára az egyik megoldásra váró megosztottság éppen a felekezeti különbségekből adódott.

¹⁷⁰ Korabeli híradás: Befejezték a csíksomlyói KALOT népfőiskola épületét. *Csiki Lapok* LV/37. sz. 1943. szeptember 12. 2. p.

¹⁷¹ Hóman Bálintra: *Csiki Lapok* LIII/21. sz. 1941. május 25. 3. p.; *Csiki Lapok* LIII/22. sz. 1941. június 1. 1. p.; a japán katonai attaséra: *Csiki Lapok* LIV/21. 1942. május 24. 1. p.; *Erdélyi Tudóstó* XXI/6. sz. 1942. június, 82. p.; Shvoly Lajosra: *Csiki Lapok* LV/37. sz. 1943. szeptember 12. 3. p.

2. Létszám

Hányan vannak a búcsún? Manapság, 1990 óta ezt a kérdést újra meg újra felteszik, és a több százezres tömeg körül becslések egész köre formálódik. A búcsún megjelentek létszáma korábban is foglalkoztatta a szervezőket, beszámolókat, tudósítókat; az alakulástörténet áttekintésekor már találkoztunk a forrásokban található adatokkal. Érdemes ezeket összesítve is látni időrendben. Az 5. táblázatban az évek mellett a résztvevők száma szerepel, a harmadik oszlopban a források. Vannak évek, amikor más számadatot adnak meg szombatra és vasárnapra vonatkozóan, más években más-más beszámoló más becslést tesz, ezek egymás alatt szerepelnek.

5. táblázat. Létszám-adatok a csíksomlyói búcsún 1780–1949

Év	Létszám	Forrás
1780	9900+3000	<i>Historia Domus</i>
1781	11 000	<i>Historia Domus</i>
1784	8000	<i>Historia Domus</i>
1840 k.	több ezeren	Erős, 1852: 17–18.
1853	több ezer	<i>Religio</i> 1853. június 28.
1854	sok ezer	<i>Religio</i> 1854. július 27.
1855	20–25 ezer 18–20 ezer 40–50 ezer	<i>Religio</i> 1855. július 1. <i>Religio</i> 1855. június 17. Imets, 1890
1856	15 és több ezer	Nagy, 1856
1857	jóval 20 ezren felül	<i>Religio</i> 1857. július 11. 39–40.
1858	20 ezer	<i>Religio</i> 1858. július 17. 38–39.; Imets, 1890
1864	15 és több ezeren (általában)	Hunfalvy, 1864: 109–110.
1869	30 ezren felül	Egyetemes Magyar Encyklopaedia VII. k.
1879	15 ezer	Gimnáziumi Értesítő, 1879
1882	15 ezer 20 ezer 15–20 ezer	Móricz, 1882 <i>Székelyszékelyföld</i> 1882. június 4. Ferenczi, 1882.
1885	10–15 ezer	<i>Székelyszékelyföld</i> 1885. május 31.
1886	néhány ezer	<i>Székelyszékely Nemzet</i> 1886. június 22.
1889	9–10 ezer 15–20 ezer szombaton 35–40 ezer vasárnap	<i>Csíki Lapok</i> 1889. június 24. <i>Székelyszékely Nemzet</i> 1889. június 15.
1891	8–10 ezer szombaton 25–30 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1891. május 17. <i>Székelyszékely Nemzet</i> 1891. május 23.
1892	12 ezer szombaton 20–25 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1892. jún 8. <i>Historia Domus</i> , 1892. 174.
1893	8–10 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1893. május 24.
1894	12–15 ezerre becsülik 25–30 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1894. május 16. Vitos, 1894: 921.
1895	6–7 ezer szombaton 7–8 ezer vasárnap	<i>Csíki Lapok</i> 1895. június 5.

Év	Létszám	Forrás
1896	20–25 ezer (általában) 10–15 ezer szombaton 20 ezer vasárnap több mint 20 ezer vasárnap	Hankó, 1896: 251. <i>Csíki Lapok</i> 1896. május 27. <i>Székelyszék</i> 1896. május 31.
1897	10–15 ezer szombaton 20 ezernél több vasárnap	<i>Csíki Lapok</i> 1897. június 9.
1898	20–25 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1898. június 1.
1899	25–30 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1899. május 24.
1900	25 ezer 30 ezer	<i>Csikmegyei Híradó</i> 1900. június 6. <i>Romániai Magyar Néplap</i> 1900. június 17.
1901	20–25 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1901. május 29.
1902	15–20 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1902. május 21.
1903	4–5 ezer szombaton 20–25 ezer 10–15 ezer	<i>Csikszék</i> 1903. május 31. <i>Csíki Lapok</i> 1903. június 3., <i>Csikszék</i> 1903. június 7. <i>Szent Ferenc Hírnöke</i> 1903. július 44–47.
1904	15–20 ezer 20–30 ezer	<i>Csikszék</i> 1904. május 22. <i>Csíki Lapok</i> 1904. május 25.
1905	sok ezer, a megszokott fele sem	<i>Csíki Lapok</i> 1905. június 14.
1906	hívók ezrei	<i>Csikvármegye</i> 1906. június 10.
1907	12 ezer „mindössze” 20–30 ezer (általában)	<i>Csíki Lapok</i> 1907. május 22. Tima, 1907
1908	9640 kereszt alatt összesen közel 20 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1908. június 10.
1909	15 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1909. június 2.
1910	keresztek alatt 9662, összesen kb. 15 000	<i>Csíki Lapok</i> 1910. május 25.
1912	20–30 ezer	Hédly, 1912
1913	alig pár ezer	<i>Székelyszék</i> 1913. május 18.
1914	20–30 ezer	<i>Csikvármegye</i> 1914. május 31.
1916	kevesebb a szokottnál	<i>Csíki Lapok</i> 1916. június 28.
1921	közel 7 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1921. május 22.
1922	20–25 ezer 12 ezer szombaton 20 ezer szombaton körmeneten	<i>Magyar Nép</i> 1922. június 17. <i>Erdélyi Tudósító</i> 1922. június 18. Imets, 1922; Boros, 1922: 13.
1923	25 ezernyi sokaság 25–30 ezer	<i>Csíki Lapok</i> 1923. május 27. (P. Bíró) <i>Katolikus Világ</i> 1923. június
1924	40 ezer	<i>Erdélyi Tudósító</i> 1924. június 1. <i>Magyar Nép</i> 1924. június 21.
1925	30 ezer 40–50 ezernyi sokaság 40–45 ezer	<i>Katolikus Világ</i> 1925. május 17. <i>Magyar Nép</i> 1925. május 30. <i>Csíki Lapok</i> 1925. június 7. (Bíró B.)
1926	közel 30 ezer 40 ezernél több (általában) 60 ezer	<i>Erdélyi Tudósító</i> 1926. június 6. Lukács, 1926: 18. <i>Katolikus Világ</i> 1926. június
1928	25 ezer	<i>Brassói Lapok</i> 1928. május 31.
1929	15–20 ezer a körmenetben 30–40 ezer	<i>Erdélyi Tudósító</i> 1929. május 19. <i>Csíki Lapok</i> 1929. május 26.

Év	Létszám	Forrás
1932	30–40 ezer 15–20 ezer	<i>Csiki Néplap</i> 1932. május 18. <i>Katholikus Világ</i> 1932. június–július
1933	20 ezer 20–30 ezer	<i>Erdélyi Lapok</i> 1933. június 7. <i>Erdélyi Lapok</i> 1933. június 8.
1934	20 ezer	<i>Csiki Lapok</i> 1934. május 27.
1935	25 ezer a körmeneten 35 ezer összesen 50 ezer a körmeneten	<i>Csiki Néplap</i> 1935. június 12. <i>Katholikus Világ</i> 1935. július
1936	35 ezer összesen 25 ezer a kikerülésen + 12–15 ezer, aki még jött	<i>Erdélyi Lapok</i> 1936. június 3. <i>Csiki Néplap</i> 1936. június 3.
1937	55–60 ezer fordult meg	<i>Csiki Néplap</i> 1937. május 19.
1938	15 ezer a körmeneten mintegy 20 ezer 15 ezer	<i>Csiki Néplap</i> 1938. június 8. <i>Erdélyi Lapok</i> 1938. június 8. <i>Csiki Lapok</i> 1938. június 12.
1939	40 ezer (25 ezer) 30–40 ezer körmeneten	Nagy, 1939 <i>Erdélyi Lapok</i> 1939. május 28.
1940	10 ezer	<i>Erdélyi Lapok</i> 1940. május 16.
1945	20 ezer	<i>Historia Domus</i> feljegyzések
1946	140 ezer	<i>Historia Domus</i> feljegyzések
1948	12–14 ezer a körmeneten	<i>Historia Domus</i> feljegyzések
1949	100 ezer	<i>Historia Domus</i> feljegyzések

Mit fejeznek ki ezek a számok? A búcsúban jelenlevők száma több mindent is jelent. Egyfelől a kikerülés idején felsorakozókat, akik egy nagy körmenetben, egy időben együtt vannak és belátható tömeget alkotnak. A búcsúban részt vevők száma azonban általában ennél több, hiszen vannak, akik a körmeneten már vagy még nincsenek jelen. Az 5. táblázatban közölt becslések sokszor meg is különböztetik ezt a számot a búcsún megfordultak teljes számától, ez utóbbi akár kétszerese is lehet az előbbinek. Amíg két körmenet volt, addig mindkettőre felsorakozhatott sok ezer ember, de sosem tudhatjuk, hogy mekkora átfedés volt a két tömeg között, illetve hányan cserélődtek ki közben. A búcsúban résztvevők megszámlálására nagyon sokáig nemigen mutatkozott igény, hiszen arra szükség sem volt; meglehetősen tág határok között „elfértek”, ahányan csak jönni akartak, a hat–nyolc ezres tömeg a búcsú tágas tereiben és széthúzott idejében éppúgy helyet találhatott magának, mint a tizenöt–húsz ezres vagy a még nagyobb. A táblázatból is láthatjuk, hogy a *Historia Domus* néhány 1780–84 közötti adata után pontos létszám-adatok majd csak az 1850-es évek közepétől mutatkoznak az említésekben, addig csak egy elmosódott „sokezes” tömeget tudunk maguk elé képzelni. A 19. század második felében a sajtóban már pontosabb számokkal találkozhatunk, de ezek is meglehetősen tág határok között mozognak. Rendszeresebb előfordulásukat összefüggésbe hozhatónak látom a népszámlálások rendszeressé válásával (1850-től osztrák birodalmi, majd 1869-től magyarországi keretben) és a helységnevtárakban a települési lélekszám-adatok rendszeres közlésével. Szerencsére jó pár olyan év van (már 1855-től kezdve),

amelyekre több, egymástól csaknem független forrásra is támaszkodhatunk, akár háromra-négyre is; más években csak egy adatunk van. Van, amikor több forrás szembetűnően eltér egymástól a becslésekben; ilyen év pl. 1855, amikor a korabeli adat és Imets Fülöp Jákó harmincöt évvel későbbi emléke alaposan eltér egymástól, ilyen 1903 és 1929, amikor a helybeli lapokhoz képest a ferences, illetve katolikus újság jóval kevesebb résztvevőt említ, és ilyen 1935, amikor megfordítva, a helyi lap és a ferences újság közül az utóbbi mond nagyobb számot. 1939-ben a tudósító Albert István utólag saját maga helyesbítette a körmenet 25 ezres létszámát 40 ezerre.

A számok mögött általában viszonyítás, a múlthoz vagy az elvárásokhoz való hozzá-mérés is kifejeződik. Csaknem biztos, hogy amikor 1882-ben Móricz Gyula 300 keresztet említ, akkor túloz, és ez inkább csak azt akarta kifejezni, hogy szinte megszámlálhatatlanul sok település képviselőit látta. Az eleinte vasárnapi megjelenésű *Csiki Lapok* lapzártája általában éppen a búcsú idejére esett, ezért fordulhatott elő pl. 1891-ben, hogy a szombati létszámot látva már előre megbecsülték, hogy „az előzményekből ítélve, pünkösöd első napjára 12–15 ezer ember fog összegyűlni” (*Csiki Lapok* III/21. sz. 1891. május 17. 3. p.), vagy hasonlóképpen 1892-ben: „Minthogy a búcsúsok egy része csak 5-én, azaz ünnep első napján fog megérkezni, a búcsúsok összes száma meg fogja ütni a 20 ezeret” (*Csiki Lapok* IV/25. sz. 1892. június 8.). 1913-ban a néhány ezres létszámot kommentálva azt írták, hogy régebben 25–30 ezer is volt a jelenlevők száma. Gyaníthatjuk, hogy amikor a búcsúsok létszáma visszaesett, olyankor az emlékekben a régebbi tömegek is nagyobbbnak mutathozhattak. Az 5. táblázatba belefoglaltam olyan számadatokat is, amelyek nem egy-egy konkrét évről, hanem általában beszélnek a búcsúsok létszámáról, mert ezek is kifejezik az általánosítás irányát, mértékét. 1861-ben a 10–15 ezer számított általánosnak, 1881-ben és 1896-ban a 20–25 ezer, 1907-ben a 20–30 ezer, 1926-ban Lukács Mansvét általában kissé túlzó beállítódásának megfelelően a 40 ezernél több. Az elvart vagy az általánosnak tekintett létszámhoz viszonyítottak akkor is, amikor a kedvezőtlen idő miatt kevesebben érkeztek meg, mint pl. 1886-ban, amikor „a pünkösöd szombati körmenet alig volt nagyobb egy keddi búcsú alkalmávali körmenetnél” (*Székelly Nemzet*, IV/96. sz. 1886. június 22. 4. p.). Ugyancsak a kitartó eső miatt a közeli falvakból csak fele számban jöttek el az emberek, és csak a távolabbi keresztek érkeztek meg 1905-ben és 1913-ban is; vasárnap pedig a távolabbiak indultak el korábban hazafelé.¹⁷²

Ezeket a számokat a népességszámok adataihoz is viszonyíthatjuk, még ha ennek módszeres végigvételére ezúttal nincs is terünk. Az 1780-as években emlegetett 8–12 ezer búcsús mai szemmel nézve tekintélyes nagy létszámot jelent. Az akkori 1,5 milliós erdélyi össz lakosságon belül a római katolikusok száma még nem érthette el a 150 ezret (az erdélyi püspök 1819-ben a Rómába küldött jelentésében említi, hogy a katolikusok elérték ezt a számot, ld. Vanyó, 1933: 134–135). A legnagyobb erdélyi városok (Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár) lakossága 14–18 ezer között volt, a többi szabad királyi váro-

¹⁷² *Csiki Lapok* XVII/24. sz. 1905. június 14. 2.; *Székelység* IX. évf. 20. sz. 1913. május 18. 3. p.

sok népessége alatta maradt a 6 ezernek, a mezővárosok között alig néhány akadt, amelyeknek népessége meghaladta a 3 ezret (Köpeczi, 1986: II. k. 1040). A falvak átlagos mérete 500–1000 lélek; Benkő József összeírása szerint ekkoriban a csíki falvakban 30–160 között mozgott a családfők száma (Benkő, 1999: II. k. 222–223). Somlyón tizenöt évvel később Teleki József 400 gazdát vett számba, ugyanakkor a ferencesek iskoláiba 350 körüli számú gyerek járt (Teleki, 1937: 42–43). Egy búcsúban tehát akkorajt csaknem annyian voltak együtt, mint Kolozsvár teljes lakossága; elképzelhető, milyen tömeg-élmény lehetett ez azoknak a székelyeknek, akiknek többsége egész életében nem látott ekkora települést.

A 19. század közepén, 1850-ben a Székelyföld magyar népessége 304 ezer volt, Erdélyben a római katolikusok száma ugyanakkor 210 ezer körüli. Utóbbi szám dinamikus növekedett: 1880-ban 264 ezer, 1900-ban 331 ezer, 1910-ben 375 ezer volt (Köpeczi, 1989: 371; 493). A búcsújárók száma ennek a népességnek rendre körülbelül az egytizedét tette ki. A mai Hargita megye területére vetítve a felekezeti adatokat, a következő számokat láthatjuk: a megye területén élő római katolikusok száma 1850-ben 103 ezer, 1880-ban 122 ezer, 1900-ban 141 ezer, 1910-ben 157 ezer volt (Varga, 1998–2002. I. k.); ezekhez a számadatokhoz viszonyítva a búcsúsokat, még nagyobb százalékarányokat kapunk, vagyis a jelenlevők száma a székelyföldi katolikusságnak hozzávetőleg az egyötödét tette ki. Ahogy korábban, ez megint csak egy igen jelentős együttes tömeg-élményt biztosított szervezőknek, vezetőeknek, résztvevőknek egyaránt. Hasonlóra sehol máshol nem került sor Erdélyben abban az időben, nemcsak a katolikusok, hanem a más felekezetűek körében sem.

Néhány kiegészítő adat és megjegyzés kívánczik még ide az összesített létszám-adatokhoz. 1780-ban feljegyezték, hogy 3467 gyónó-áldozó volt, és 22 pap gyóntatott; ez azt jelenti, hogy három nap alatt egy-egy pap 150-nél is több embert gyóntatott meg. Biztos, hogy ez embert próbáló feladat volt, ami a ferenceseknek nem ment segítség nélkül, a környék papjai is részt vettek a feladatban. Százötven év elteltével, 1924-ben csaknem ugyanezt olvashatjuk a papok számáról: „Hogy mennyi nép jelent meg a csíksomlyói búcsún, abból is látszik, hogy két és fél nap 15–20 pap alig győzte gyóntatni, áldoztatni, kegytárgyaikat megáldani” (*Katholikus Világ* XXI. évf. 1924. június, 183–184. p.).

3. Csoportok

Láttuk, hogy a zarándokcsoportok szerveződése alapvetően lokális, települési alapon történik. A búcsúsok csoportjairól, a falvakból érkezettek számáról a források olykor pontos, részletes adatokat is közöltek, máskor ezek elmosódottabbak. Róluk legtöbbször az érkezéssel kapcsolatban tesznek említéseket:

„Pénteken reggel 8 órakor megérkezik a mikházi kereszt. Azután egyre jönnek Remete, Szováta, Kadicsfalva, Ditró, Szárhegy.” (*Erdélyi Tudósító* V/23. sz. 1922. június 18. 1. p.)

Mikháza népe hagyományosan elsőnek érkezett meg, akkor is, ha máshonnan kevesebben érkeztek, vagy ha mostohább volt az idő; erről többször is említést tesznek a sajtóban a századforduló éveiben és később is. A 130 kilométeres utat kedd reggeltől péntek reggelig tették meg, sokszor már reggel hatkor megérkeztek.¹⁷³

1906-ban háromszázan érkeztek Székelyudvarhelyről, plébánosuk, a zabolai gr. Mikes János vezette őket.

„Udvarhelyről gróf Mikes János főesperes-plebános társaságában mintegy 300 búcsújáró zárandokolt el gyalogosan a régi kegyhelyre. A búcsúsok hétfőn reggel érkeztek vissza a hosszú gyalogútról ügybuzgó plebánosukkal, aki fáradságot nem ismerve oda és vissza végig gyalogolt. Hiába ment elébe a négylovas fogat, gróf Mikes együtt gyalogolt híveivel, akiknek rajongó szeretetét még jobban megnyerte. Hazajövetel után az összes búcsúsok a plebánia templomba gyülekeztek és ott meghallgatták gróf Mikes tanulságos beszédét.” (*Csikvármegye* II/46. sz. 1906. június 10.)

Abban az időben a városban kb. 5000 római katolikus élt, akik a mintegy nyolcezer lakos többségét tették ki. Gr. Mikes János korábban (1901–1906 között) Gyergyóalfalu plébánosa volt; 1903-ban a szombati körmenetet is ő vezette (*Csikszereda* I/23. sz. 1903. június 7. 6. p.), és 1905-ben a kitartóan „csurgó esőben” is látták „gyalog sétálni hívei között kezében feszülettel”, ami mutatja, hogy nem egykönnyen riadt vissza a fáradalomtól (*Csiki Lapok* XVII/24. sz. 1905. június 14. 2. p.). 1911-től negyedszázadon át szombathelyi megyéspüspökként tevékenykedett (Diós, 1993: IX. k. 133). Az udvarhelyszékiek érkezése máskor is eseménynek számított:

„Szombaton van a búcsú, szombatra megjön Udvarhely népe. [...] Nagy tömegekben omlanak le a Tolvajostetőről, Udvarhely, Oláhfalú, Zetelaka, Lövéte stb. népei. [...] Az udvarhelyieknek búcsújárása öntudatos, felemelő. Velük van a papság, ott van intelligens, úri osztályuk. Vele gyalogol, vele izzad, vele fárad...” (Bíró, 1923: 326).

Az udvarhelyszéki Zetelaka gyalogos zárandokai 1900-ban 600-an voltak: „Impozáns képet nyújtott a zetelaki óriási keresztalja, mely több mint 600 embert számlált csupán azokból, kik gyalog jöttek” (*Csiki Lapok* XII/23. sz. 1900. június 6.). A faluban abban az évben 4000 római katolikus élt, gyakorlatilag a falu teljes népessége katolikus volt, tehát minden hatodik ember ott volt a somlyói búcsúban. Negyedszázaddal később, 1926-ban a zetelakiak már ezren vettek részt a búcsúban, ekkoriban az 1930-as népszámlálás 4658 katolikust vett számba (*Csiki Lapok* XXXVIII/22. sz. 1926. május 30. 1. p.; Varga, 1998–2002: I. k. Zetelaka).

A Gyimesből érkezetteket „egy figyelmes szemlélő” 1901-ben meg is számolta:

„Hogy nem túlzott az a szám, melyre a búcsúsokat becsültük, abban megerősít egy figyelmes szemlélő számadata, ki a kettős sorokban csendesen haladó gyimesi csángókat egyenkint meg-

¹⁷³ Székely Nemzet, IV/96. sz. 1886. június 22. 4. p.; *Csiki Lapok* VIII/22. sz. 1896. május 27.; *Csiki Lapok* XIV/21. sz. 1902. május 21.; *Csiki Lapok* XVII/24. sz. 1905. június 14. 2. p.; Kádár, 1922; Őseink buzgósága. *Csiki Lapok* XXXVIII/22. sz. 1926. május 30. 1. p.

számlálván, 200 férfit és 340 nőt, tehát 600 személyt olvasott meg a kereszt alatt csupán Gyimesből, pedig innen is sok volt olyan, ki a ki nem kerülőkkel a pusztá szemlélődésre szorítkozott.” (*Csíki Lapok* XIII/22. sz. 1901. május 29.)

A gyimesiek hagyományosan a körmenet végén foglaltak helyet, és többször megemlítették viseletüket, amely látványosan eltért a székelyekétől. „Festői képet nyújtottak a gyimesi csángók és csángónők, a férfiak fehér bunda és fehér vászon s daróc harisnyájukban, s a nők a szoknyát helyettesítő fatában, fehér ingükkel és fejükön a vörös kenővel” (*Csíki Lapok* XII/23. sz. 1900. június 6.).¹⁷⁴

A keresztaljáról részletes létszámadatok 1908-ból állnak rendelkezésünkre, a püspöki rendeletre felállított intézőbizottsági adatoknak köszönhetően. Sajnos, ezeket a számokat az eredeti jelentésből teljes egészükben nem ismerjük, csak azokat (a legnagyobbakat), amelyeket a sajtó is közölt:

„A bejelentések szerint 49 községből 9640 hívő érkezett a búcsúra. Azonban ez nem a vég-szám. Majdnem ugyanennyien jöttek szekéren, vasúton s a keresztén kívül gyalog. [...] A megjelentek számát közel húszezerre tehetjük. A legnagyobb kereszt Gyimesfelsőlók és Gyimesközéplokról jött, összesen ezerháromszázan voltak. A csíkszentkirályi és csíkszentimrei 600, a rákosi 500 hívőből állott. Romániából két kereszt jött: Brailából negyvenkilencen, Bukarestből pedig százharminchatan.” (*Csíki Lapok* XX/24. sz. 1908. június 10. 2. p.)

A következő évben, 1909-ben még tartott az intézkedések hatása, a résztvevőkről is közöltek számokat:

„A búcsún mintegy 15000 ember volt jelen. Csíkból 25, Háromszékből 10, Udvarhely megyéből 15, Marostordából 3 és Romániából 1 kereszt jött. A legnépesebb kereszt a gyimesfelsőloki és a gyimesközéploki volt 1500 emberrel, akiket Benke János plébános vezetett. Nagyobb kereszték voltak még: a szentimrei és a szentkirályi 870, a szépvízi 680, a madarasi és a csíkszentdomokosi 500-500, a csicsói 450 emberrel.” (*Csíki Lapok* XXI/23. sz. 1909. június 2. 4. p.)

Viszonyításképpen az említett falvak katolikus (zárójelben a teljes) lakosságának számai 1910-ben: Gyimesfelsőlók és -középlók együtt 4911 (5368), Szentimre 1762 (1788), Szentkirály 1537 (1606), Rákosi 1562 (1604), Szépvíz 2386 (3078), Madaras 1977 (2056), Szentdomokos 5032 (5391), Csicsó 2167 (2226). Ezekből a falvakból tehát a keresztaljárban becslés szerint ott volt a helyi katolikus lakosságnak fele, egynegyede.

A csoportok belső összetételéről, tagolódásáról (férfiak-nők, korosztályok stb.) alig tudunk valamit; az egyetlen kivétel a bukarestiek zárandokcsoportja, amelyről külön szólnunk. A települési alapegység gyakorlatilag a plébániát jelenti, ennek vezetőjéről, a plébánosról olykor megemlékeznek a beszámolók, de az odatartozó fiálékról, az önálló egyházközséggel nem rendelkező települések népéről a búcsú régebbi történetével kapcsolatban még nem tudunk részleteket. Ahogy a legrégibb időből csak a székely szé-

¹⁷⁴ Ez a leírás pár évvel később szinte szó szerint visszatért: *Csíkszereda* II/22. sz. 1904. május 22. 3. p.

keket sorolják fel a búcsún, úgy a 19 században és a 20. század első felében a falu és a vele szinte azonos plébánia a számbavétel legkisebb egysége.

Körön kívüliek

Más csoportokról a búcsún főként csak akkor esik szó, ha azok valamiért eltérnek a megszokottól, a normálistól, a búcsúban megszokott elvárásoktól. Az eltérés főként „lefelé” feltűnő: a botránkozást, feltűnést okozók, a koldusok, akik sokan vannak, útban vannak, megoldásra váró kérdéseket vetnek fel, és bizonyára a lelkiismeret megmozdítói is voltak. A feltűnő csoportok másik része: a megbecsült idegenek, ilyenekről ritkábban esik szó. Idetartoznak továbbá a rend fenntartói, csendőrök, akik olykor konfliktusba keverednek a búcsúsokkal (róluk később lesz szó).

A feltűnést keltők, *botrányt okozók* esetei természetesen rejtettek, az ilyeneket a nyilvánosság előtt ritkán hozzák szóba és ritkán örökítették meg írásban. Sávai János székelyföldi plébániai levéltári kutatásai során bukkant egy esetre, amikor 1855-ben Kovács Lajos lemhenyi plébános levélben kérte a főesperest arra, hogy egy botrányosan viselkedő tanítóval szemben lépjen fel:

„Lemhenyi alsó tanító Szigethi Domokos Somlyói búcsúra mentében, helytelen magavisele-
te s még helytelenebb illetlenebb beszéde által annyira kiviselte magát, miképp nem tehetem,
hogy Főtisztelendő Esperes Úrnak föl ne jelentsem, s innen rögtönös elléptetését ne kérjem.
Annyival is inkább, mivel már a nép szájában van és pedig nem magára, s e mellett több há-
zakhoz – most maga szabadjában gondolván magát – gyakori látogatást tellegtetvén s szerel-
mi ösmeretségre lépven félhető ne talán majd e házakra gyalázatot s magára romlást hozzon.
Tényvázlatot nem írok, mert talán mocskos lenne, csakis inneni – bárhova is – elmozdításá-
ért könyörgök.” (Sávai, 1997b: 713)

Ötven évvel később a búcsúsok fegyelmezetlen tömege zavarta a ferenceseket, akik há-
lát adtak Istennek, hogy szerencsésen véget ért a búcsújárás, mert a zárda sokat szenved-
tett tőlük. Itt feltűnik a búcsúnak az a profán oldala is, a vásári sátraktól a mutatványo-
sokig, amely természetes módon velejárója minden hasonló eseménynek. A saját hasz-
nálatra írt háztörténetben 1901-ből a következőt olvassuk:

„Istennek hála! az idei pünkösdi zajos búcsújárás is szerencsésen véget ért. Ámbár a búcsújá-
rók – miután a tapasztalatokon okulva minden olyanféle tárgy elzárattott – nem loptak, még-
is, a zárda anyagi tekintetben sokat szenvedett. Az összesereglett, és jórészt műveletlen népség
csak zúzni-törni szeret. Nem néz korlátra, nem veteményre, nem záros kapukra; mi útjába
áll, azt tapossa, zúzza, lakatot tör, zárat, kaput sarkából feszeget le, és több efféle rakoncátlan-
ság nyomait hagyja hátra a tulajdonos nem kis bosszúságára. Hiába, a régi erkölcsök megla-
zulva, a hitetlenség párosulva a durva műveletlenséggel már nem az ősök erkölcsi szépségeit,
a nemesen érező és erős hiten alapuló vallásos érzelmeit hozza e régi kegyhelyre, hanem a so-
kadalmi vásár erkölcstelen üzelmeit. Ezekben találja kedvét, örömet, nem a lelkiekben. Meg-
számlálhatatlan ma már a sör, bor és pálinka kimérő sátrak és bódék száma, nem számítva az

egyéb élelmi és más egyéb vásári cikkeket, se az erkölcsöt és szemérmet sértő »panoráma« látványos mutatványait. Valóban el lehet mondani itt is, »hol az Isten házat épít és oltárt emel, ott a sátán is felüti tanyáját«. Ezen megjegyzéseim, habár keserűeknek is tűnnek fel, azért mégis igazak – ha valaha találtatik valaki, aki idővesztegetésből e sorokat elolvasásra méltatja, a kronologust ne ítélje el egyelőre, hanem tegye az egész búcsú lezajlását reális alapon figyelem tárgyává. Tanulmányozza annak külső és belső értékét úgy, miként én mintegy húsz éves tapasztalat után tevém. És bizonyára engemet az elfogultság vádjá alól felmentend.” (*Historia Domus* 1901: 208.)

Feltűnhet az a távolságtartás és a szemrehányó, szinte lebecsülő hang, amivel a szöveg írója a tömegről beszél. Nem gondolnám, hogy ezt általánosnak lehetne mondani a ferencesek körében, hiszen lelkipásztorként ők másfajta viszonyba kerültek azokkal, akik itt mint „műveletlen népség” tűnik fel, de az idézet valamelyes fényt vethet arra, hogy a búcsú egyházi „kiszolgálása” még a ferencesek részéről is megszokott rutinná válhatott évtizedek alatt, aminek akkor egyre inkább a terhét érezték. A ferencesek következő nemzedéke idején, amelyik egy szerzetesi és lelkipásztori szempontból is elmélyültebb magatartáshoz szokott, ilyesfajta megjegyzésekkel már nem találkozhatunk. Az óvatosságot viszont indokolhatta, hogy néhány évvel korábban, 1895-ben lelepleztek egy tolvajt, aki szombat este, mikor az atyák a gyóntatás után már vacsoráztak, bemászott a templom szentélyének egyik ablakán, hogy hozzáférjen a Mária-szobornál álló perselyhez; a sikeres akciót az hiúsította meg, hogy amikor visszamászott, már várták a csendőrök, mert valaki meglátta, mikor felmászott a kőkerítésen. A tolvajnál 8 forint 73 krajcárt találtak; két évre és öt év jogvesztésre ítélték el (*Historia Domus* 1895: 185–186. p.).

A botránkoztatás okozói főként azok voltak, akik a vásári és az italt árusító sátrak körül töltik idejüket. Az ilyen természetű panaszok főleg az első világháborút megelőző évtizedekben jelentkeznek a sajtóban, később, a húszas–harmincas években pálinkásbódékról már nem történik említés. 1901-ből ezt olvassuk:

„Délután fél kettőre járt az idő, midőn az isteni tiszteletnek vége lett s oszladozni kezdett az a 20–25 ezer főre becsülhető nagy tömeg, melynek nagy része 2–3 napon át lélekből fakadó áhitattal törekedett a búcsú áldásaiban részesülni, míg a más része a kíváncsiságtól sarkallva, inkább csak csodálkozni és a pálinkás bódékban dorbézolni jelent meg a búcsún az ájtatoskodók botránkoztatására.” (*Csikói Lapok* XIII/22. sz. 1901. május 29.)

A koldusok nagy száma a helyi sajtóban szinte kezdettől fogva megjelenik. Feltűnik, hogy őket egyértelműen mint oda nem való idegeneket említik, akik szánalmat és undort keltenek. 1886-ban, amikor a nagy eső miatt a megszokottnál sokkal kevesebben voltak a résztvevők, azt olvassuk, hogy „csak a koldus-sereget nem riasztotta vissza a sár, s ezek most is oly számban voltak, hogy az ember lépten-nyomon a koldusok kinyújtott karjába ütközött” (*Székelly Nemzet* IV/96. sz. 1886. június 22. 4. p.). 1897-ben a szombati körmenetet követő, délután 5-kor kezdődő vecsernye idején „a templom előtti téren lévő Szt. János kápolna szószékéről Fuksz Gusztáv ditrói segédlelkész prédikált messze elhalló érces hangon a hívők sokaságának, minek hatását ezúttal is, mint mindig, a tér körül lévő árubódék zajongó közönsége valamint a szánalmat s néha undort

keltő nagyszámú béna koldus lármás segélykiáltása zavarta meg” (*Csíki Lapok* IX/23. sz. 1897. június 9.).

A sok koldus többsége máshonnan érkezett idegen, s velük szemben a helyi újság ki-méletlen hangon sürget erőteljesebb fellépést a rendeletekkel biztosított köznyugalom érdekében:

„Egész légiója árasztotta el az idegenből jött béna, sánta, vak és szimuláns koldusoknak Csík-Szeredát a pünkösdi búcsú alkalmával, kik szánalmat gerjesztő jajgatással és rikácsolással egész hadi lármát kezdettek volt csapni a búcsú első napján, különböző variációkban mutogatván szemérmert sértő és undort keltő meztelen testrészeiket. A községi bíró azonban a hatóságtól nyert utasítás folytán intézkedett arról, hogy ez a gyülevész népség legalább a községbeli utcákban ne lábatlankodhassék, kikergetvén őket a falun kívül, s nevezetesen a Kis-Somlyó oldalába, hol a körmenet közben próbálták meg szerencsájüket, csendes tempóban. A dologban az az érdekes, hogy a koldusoknak ez a nagyszámú zaja talán 4–5 kivételével idegen vármegyéből szokott ily alkalmakkal megjelenni, holott az adomány gyűjtés csak hatósági engedéllyel eszközölhető, mégpedig az illetékes megyék területén belől, s midőn különben is a törvény kötelezi az egyes községeket saját szegényeik segélyezésére, és a korlátlan koldulást tiltja, helyén való volna, hogy az a sok idegen koldus egyáltalán a községekbe be se bocsáttassék, vagy ha mutatkozik, azonnal eltoloncoltassék, mert hiszen elég szegénye van a vármegyének, akikre a könyörületesség gyakorlása fel fér.” (*Csíki Lapok* XIII/22. sz. 1901. május 29.)

1904-ben hasonló értelemben olvashatunk arról, hogy a koldusok mutogatásukkal közszemérmert sértenek, és hogy több mint százan vannak:

„Tudomásunk szerint a fennálló törvények akként rendelkeznek, hogy minden község köteles gondoskodni a maga szegényei eltartásáról, sőt csak nemrég lett a kormány részéről községi segély alapok létesítése iránt intézkedés, s ma már minden község segély alappal rendelkezik is. Mindazonáltal most a somlyói pünkösdi nagy búcsú alkalmával több mint 100 koldus lepte el a községen kívül az útszéleket, sőt még a község belterületét is alig kevés kivétellel olyanok, kik idegen vármegyéből valók s közszemérmert sértő fogyatékos testrészeiket mutogatva értetlen ordítozás, siránkozás mellett rimáncodtak adományért a búcsús közönséghez. Miután pedig köztudomású dolog az is, hogy idegen vármegyebeli egyéneknek, kivéve azokat, kik valamely elemi csapás által sújtottak s arra, vagy pedig jótékony célra gyűjtenek adományt, s azt is csak kormányi engedéllyel eszközölhetik, koldulni nem szabad, a községi helyhatóság mulasztást követ el mindannyiszor, valahányszor az idegen koldusok raját a jogosulatlan koldulástól el nem tiltja, mert hiszen elég szegénye van a vármegyének is, kik alalmazására vannak szorulva.” (*Csíki Lapok* XVI/23. sz. 1904. május 25.)

Ezek a panaszok később is ismétlődnek.¹⁷⁵ 1928-ban a koldusokat a bénákkal, vakokkal, tolókocsiban fetrengőkkel említik együtt, hozzátéve, hogy „sokkal több van, aki lelki sebek ezerszer több sokféleségét hozza ide, s hagyja itt, vagy viszi vissza” (*Csíki Lapok* XL/22. sz. 1928.

¹⁷⁵ 1907-ben: „Kár azonban, hogy a községi előjáróság beengedi a községbe azt a sok koldust, akik csak undort tudnak kelteni az emberben. Minden községnek el kell tartania a maga szegényeit, miért engedik meg tehát, hogy itt kolduljanak? A Kissomlyó s az egész község tele volt velük, s az ember minden tizedik lépésre egy koldusba botlott. Ezen az állapoton kellene legelőször segíteni.” (*Csíki Lapok* XIX. 21. sz. 1907. május 22. 1–2. p.)

május 26. 1. p.). Ezek között a koldusok és bénák között bizonyára akkor is sok lehetett az első világháborús hadirokkant, akikről 1935-ben tesznek említést a *Csiki Néplap*ban:

„Szegényügyünk rendezetlenségére vall, hogy az idén a pünkösdi búcsút valósággal elárasztották a koldusok. A székútja, a kegytemplom egész környéke és a Kis-Somlyó hegye, ahol a procesz-szió elhaladt, sűrűn meg volt szállva a koldusoktól. És lesújtóan szomorú jelenség, hogy sok volt köztük a hadirokkant, akik borzalmas csonkjaikat mutogatva kétségbeesetten rimáinkodtak alamizsnáért. Volt közöttük egy olyan is, aki tébolyodottan kiabálta, hogy nem kell félni csak az Istentől s eközben lehetetlenül fetrengett a földön... Sok fényt és pompát láttunk ebben az országban. Egyes, nem éppen szükséges és elengedhetetlen dolgokra súlyos milliók kelnek el. Nem lehetne ezeket a pénzeket a szegényügy rendezésére fordítani? Aki látta a búcsún sorfalakat alkotó koldusok százait, az lehetetlen, hogy meg ne döbbenjen ezen az állapoton. Koldusok voltak és lesznek mindenkor, de ami Sumuleu-n most volt, az nem egyéb, mint egy valóságos koldusinváziónak előjele.” (*Csiki Néplap* V/24. sz. 1935. június 12. 3. p.)

A koldusok sehol sincsenek jó helyen; zavarának a templom körül is, a körmenet útvonalán is, és mindenhol a másik helyre szeretnék őket áttelepíteni. A biztonságos kívülálló a létüket tartja zavarónak, de ezt a magatartásukkal hozza összefüggésbe, mint 1937-ben Buzás Kálmán: „Szerencsétlen, sajnálatra és segítségre méltó emberek ezek, de az a patétikus ordítozás, amellyel túlcitálják egymást az éneklő búcsúsok közepén és az a gyakorlott üzleti szellem, amellyel feltárják csonkaságuk és bénaságuk szálnaságait, a körmenet csendes, békés áhítatával nem fér össze, vagy legalábbis zavarja azt” (*Csiki Néplap* VII/21. sz. 1937. május 26. 1. p.).¹⁷⁶

A megbecsült idegenek közé számíthatjuk azokat a látogatóba érkezőket, akiket ismernek, fogadnak, számon tartanak. 1934-ben százsz értelmiségiek érkeztek, akik a búcsút is megnézték; örömmel üdvözölték őket:

„A nagyszebeni Bruckenthal Múzeum rendezésében 30 százsz intellektuel érkezett városunkba, hogy innen kiindulva kirándulások során ismerjék meg vidékünk természeti pompáját és népünk kultúráját. Ide a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum megtekintése után érkeztek. Megnézték a csíksomlyói búcsút, az ott rendezett mintavásárt, azután kirándulnak a Gyilkostóhoz, ahonnan az Egyeszkőig mennek a hegyeken keresztül.” (*Csiki Lapok* XLVI/21. sz. 1934. május 20. 1. p.)

Ezek a százszok aligha lehettek résztvevői a búcsúnak (már csak vallásuk okán sem), a programjuk után ítélve inkább turisták. Talán köztük lehetett az a nagyszebeni százsz fényképész, Josef Fischer is, akinek képei fennmaradtak.

Két további csoport van, akiket a búcsú „népességét” leírva nem lehet említetlenül hagyni: azok, akik nem „igazi” zarándokként érkeznek, valamint a vásári árusok.

¹⁷⁶ Hogy a koldusokról szóló efféle beszédmód a korban nem számít egyedülállónak, arra példaként idézem, hogy amikor a 22 éves Jankó János két kolduséneket közölt Bánffyhungyadról a Kalotaszeg 1890-es évfolyamában, beszámolóját így kezdte: „Iszonyú látvány az a nyomorék kolduspár, mely a vásárt bevándorogta: egy vak nőt nyakára kötött madzagnál fogva vezetett egy kezére lábára nyomorék s csak földön kúszni tudó másik nő [...] Ruhájuk, amennyiben nem voltak félmeztelenek, rongyosan és pizkosan lógott le róluk cafrangokban” (Jankó, 1993: 237).

Már Erős Ferenc Modeszt írásában szó esik azokról, akik nem annyira zárandokolni, mint inkább nézelődni és magukat megmutatni mennek Somlyóra pünkösdkor, ahogy ő mondja: „látni és láttatni”:

„Mint hogy közép Csíksban Somlyón a pünkösdi buzgóságos gyülekezetnek több okait gondolhatni pl. a Főtörvényszékezés helyénél a nagy kolostor megtekintését: hová egyebeket elhallgatva bizonyos hogy némelyek látni, mások láttatni is mennek, úgymint a néptömeget és szép helységet stb.” (Erős, 1852: 14–15.)

A határ megvonása részletezés nélkül is világos és érzékletes. Ugyanezt a különbségtételt 1997-ben a csaknem hetvenéves, csíkszentkirályi Tánczos Simon így mondta: vannak, akik „szívéleg” érkeznek, mások meg „színiileg”. A kettős felosztás mellett elképzelhető a hármas is; ugyanabban a beszélgetésben hangzott el: „az egyik az Istent imádja, a másik a politikai vonalon megy oda, a harmadik szórakozni, értette-e”. Antal Áron 1937-ben a konkoly metaforáját használta: „A búzában is akad konkoly, s az is igaz, hogy nem mindenki járja a búcsút lelki épülésért. Sokan a fiatalságból – inkább csak a közelebbi vidékekről – látni, szórakozni akarnak. De még az ilyenek is érzik annak a léleknek a közösségét, mely a pünkösdi búcsúból kiárad” (Antal, 1937: 570.). Anélkül, hogy komolyabban elmélyednénk a búcsújárásban résztvevők motivációinak sokféleségében és ennek lehetséges vallásszociológiai kategorizálásaiban, tanulságos az az állandóság, ami jellemzi e határokat és kifejezésüket. A tér kiváltképp alkalmas rá, különösen a körmenet idején, hogy a menetben haladó csoportokhoz képest oldalt, az út szélén vagy a domboldalon helyet foglaljanak azok, akik a lejtőt inkább mint egy lelátót, a kerítést mint egy tribünt használják (1930-as évekből származó fényképeken lehet látni ilyen, kerítésen lábat lógázó fiatalokat). A nézelődőket megszólítani, bevonni: lelkipásztori feladat, és a húszas években az ilyenféle felszólítások még újságban is napvilágot láthattak, mint Bíró Benedeké, aki az intelligenciát szólítja fel:

„...hol volt az úgynevezett intelligencia legalább, hol volt a városi és közvetlen környékbeli? Nem láttuk őket. Azaz, hogy egy kis töredéket ott láttunk a báméskodó, csodálkozó csoportjában. Hej, testvérek, kik intelligensek akartok lenni, nem ott lett volna a helyetek az úttest szélein, hogy gátoljátok a rendet, hanem bele kellett volna csatlakozni a gyönyörű menetbe, így stílusosabb lett volna, így intelligensebb lett volna. Mert nem az tesz szolgálatot fajának, aki a fölényesen báméskodó álláspontjára helyezkedik, hanem, aki ott van mindenütt a sorban, ahol cselekvésről van szó. Ezeket megérteni és így cselekedni szintén intelligencia dolga.” (*Csíki Lapok* XXXV/21. sz. 1923. május 27. 1. p.)

A „körön kívüliek”-hez sorolhatók a *vásári árusok* is, még ha alkalmasint sokan vannak is köztük, akik valamelyest a búcsúban búcsúsként is igyekeznek jelen lenni. Árusokról a búcsúban az 1880-as évektől kezdve hallunk, addig nem említik őket (ami nem feltétlenül jelenti, hogy korábban ne lettek volna), akkor viszont rögtön pontos adatokat is kapunk, mintha csak egy etnográfus járta volna körbe a templom környékét. Móricz Gyula 1882-ben cikkében számokat is közölt a vásári sátrak eloszlásáról:

„Nevezetes egy ilyen búcsújárás azért is, mert itt lehet megismerni a székely nép hajlamait és vagyoni állását is, mi felett az ethnographusok oly eltérőleg nyilatkoznak. Ezen búcsú alkalmával 213 kereskedő sátor volt felállítva és pedig: 64 pálinkabódé, 5 sör- és borcsarnok, 3 cukrász, 3 könyvkötő, 5 nornbergi áru, 10 pipere-divat, 18 singes, 2 pléhes, 4 szabó, 43 gyümölcs (dió és főtt vackor), 9 kalapos és 47 pogácsás.

Ezen adatokból szomorúan konstatálhatni, hogy a pálinkás bódék az összes sátraknak majdnem egyharmadát teszik, s hogy a székely alsóbb nép nem ok nélkül vádoltatik a pálinka szerfelett nagymérvű használatával” (Móricz, 1882).

Az árusok száma meglehetősen magasnak tűnik ahhoz képest, hogy a résztvevők számát ugyanakkor 20 ezer körülre becsülték. Lehet, hogy a szerző túlzott, vagy olyanokat is beleszámolt a 213-ba, akik a búcsútól függetlenül is működtek? Pár évvel később azt is megtudjuk, hogy amikor hiányoznak a vásárosok a csapnivaló rossz idő miatt, akkor is ott vannak a szeredai pálinkaárusok és a marosvásárhelyi mézeskalácsosok (*Székely Nemzet*, IV/96. sz. 1886. június 22. 4. p.). Hogy a nagy számok mögött valóság lehet, azt a ferences háztörténetben súlyos szavakkal kifejezett, valódi ellenérzés mutatja: „Megszámlálhatatlan ma már a sör, bor és pálinka kimérő sátrak és bódék száma, nem számítva az egyéb élelmi és más egyéb vásári cikkeket, se az erkölcsöt és szemérmert sértő »panoráma« látványos mutatóványait. Valóban el lehet mondani itt is, »hol az Isten házat épít és oltárt emel, ott a sátán is felüti tanyáját.«” (*Historia Domus* 1901. II. k. 228. p.). Nem cseng másképp a sajtóban megjelent vélemény sem:

„Úgy is lehetne nevezni, »országos vásár Csíksomlyón« [...] Évről évre veszít ez a búcsú valóság jelentőségéből, ami nem tulajdonítható egyébnek, mint annak a sok vásári komédiának, csepűrágó népségnek, cifra rongyot, ócska kalendáriumokat, »rémes históriákat« áruló ponyvásoknak, kik minél nagyobb számban lepik el a szerzetesek temploma melletti széles utcát. A falusi embereknek javarésze ma már nem vallásos buzgalomból megy Pünkösdkor Csíksomlyóra, hanem egyik része bámulni, a másik része részegedni és még egyéb különleges célokból. Jó volna ezen idejekorán valamit segíteni, mert hát az étel és italneműek árulása, ha érthető is, semmiképpen sem magyarázható meg, miért kelljen tisztán vallásos ünnepegből »üzlet« csinálásra alkalmat adni, s ezáltal azt régi impozáns és komoly jellegéből kiforgatni.” (*Csíkszereda* I/23. sz. 1903. június 7. 6. p.)

Ebben a megfogalmazásban már láthatjuk, hogy mi vezetett a búcsú későbbi szabályozásához. A vásári sátrak túlnőttek a tömeget kiszolgáló szerepükön, és a „normálisnál” nagyobb mértékben vonták el a búcsúsokat a „vallási mező”-től (Bourdieu, 1978). Ennek mértékéről és mikéntjéről forrásaink nem tájékoztatnak. A megszokás ereje, a közösségi elvárásokhoz igazodás bizonyára nem elhanyagolható, amikor a búcsúra összesereglett tömeg motivációit igyekszünk számba venni.

A vásárosok helye a 19. század utolsó két évtizedében közvetlenül a templom környékén volt: „A nagy templom előtti térség és az ahhoz vezető utcák sűrűn beépültek árusbódékkal, sátrakkal és lacikonyhákka” (*Csíki Lapok* III/21. sz. 1891. május 17. 3. p.). A két világháború között a templom előtti térről már távolabb irányították a vásárosokat a Várdotfalva felé tartó út két oldalára és az elágazás utáni területre, ahol bősé-

gesen volt belőlük (korabeli, toronyból készített fényképek jól mutatják ezt). A világháború után először csak 1930-ban emlegetnek újra vásári sátrakat, addig, úgy látszik, tartott a szigorúbb előírásokhoz való ragaszkodás és/vagy a háborús szegénység hatása. 1930-tól a székely népművészeti kiállítás, 1931-től az Ezer Székely Leány nap, majd 1934-től a csíkszeredai árumintavásár a háziipar és a népművészet oldaláról legalizálta a vásári árusokat, s 1934-ben, ha kevésbé megrovó hangsúllyal is, de már újra azt olvasuk, hogy „a kegytemplom előtt és mögött tolonganak az emberek, s a különféle áruk-tól roskadó vásári sátrak előtt felázott úttesten a székely falu ifjúsága boldog s megelégedett ficáncolással alkuszik az elmaradhatatlan búcsúfiára” (*Csiki Lapok* XLVI/22. sz. 1934. május 27. 2. p.). Antal Áron pedig egyszerűen mint „szükséges rossz”-at emlegeti a vásári árusokat, akik zavarják ugyan a vallásos buzgóságot, de ez együtt jár a búcsúval (Antal, 1937: 569). 1940 után aztán megint egyáltalán nincsen szó róluk a sajtóban, akárha ott se lennének – pedig fotók, film tanúsítja, hogy nagyon is ott voltak.

4. Püspök, egyházi méltóságok

A 18. században (amennyire ezt tudjuk vagy inkább sejtjük) alig-alig fordulhatott elő, hogy a somlyói búcsún püspök részt vett volna. Abban az időben a már régebben magára talált ferences rend és az éppen újjáépítkező erdélyi püspökség mintha kissé egymás mellett élte volna az életét; az egyházmegyei papságnál lényegesen nagyobb számban működő ferencesek számára a püspök egy jogilag független intézmény képviselője, tekintélye pedig abból a szempontból volt jelentős, hogy ha kell, biztosítsa a kegyhely hittelességét. A jozefinista egyházpolitika következtében átrendeződtek a jogi és tekintélyi viszonyok; a szerzetesrendek egyházmegyei joghatóság alá kerültek (ezt a tényt az erdélyi püspök Rómába írt jelentésébe is belefoglalta 1819-ben, ld. Vanyó, 1933: 131), a püspök egyre több beleszólási joggal rendelkezett a rend életébe, és a létszámban zsugorodó ferences közösség is egyre inkább rászorult az egyházmegyei támogatásokra nemcsak jogi és tekintélyi, hanem lelkipásztori és anyagi értelemben is. Ennek jegyében járt a kegyhelyen (lábára gyógyulást keresve) Batthyány Ignác erdélyi püspök 1784-ben, amiről a *Historia Domus* megemlékezik. Hovatovább a búcsús tömeg lelkipásztori ellátásának biztosítására is igénybe kellett venni a ferenceseken kívüli papokat is. Később a vendég papok gyóntatási joghatóságát, a fenntartott esetek mentesítését is a püspök adta meg. Az anyagi segítségre példa, hogy 1873-ban Fogarassy Mihály püspök egy új laborium készíttetésére 30 forintot küld a rendháznak (a mai napig is ezt használják).¹⁷⁷

¹⁷⁷ A Simon Jukundián házfőnököknek szóló levél szövege a következő: „P. László Polikárp, mint a helybeli gymnasiális tanuló ifjúság közt fennálló Mária-társulatnak ez időszertint vezetője, kérest nyujtott be hozzáam aziránt, hogy a nevezett társulaton egy új labarum csináltatása kölcségeinek fedezésében valamivel segíelyezném. Ezen kérelem folytán a mondott célra ezenel 30 azaz harmincz forintot adok, kérvén Tisztelendőségedet, hogy ez összeget illető helyére juttatni s illetőleg gondoskodni sziveskedjék, hogy ebből és az ifjúság részéről dicséretes buzgalommal összeszedett 30 forintnyi összszegből egy – a lehetőségig díszes uj labarum készíttetessék.” (Budai Ferences Rendház, stefanita anyag; a levél sarkán 1649. sz.)

Tudunk róla, hogy 1819-ben Rudnay Sándor püspök is jelen volt a búcsúban; ezt követően a források hallgatnak, és legközelebb majd csak a szabadságharc után fordul elő újra, hogy a búcsúban püspök van jelen. Attól kezdve ez egyre gyakoribb, a 20. század elejétől pedig csaknem rendszeresnek mondható. A tények áttekintését szolgálja a 6. táblázat. A táblázatban a nevek mellett zárójelben a püspökök Somlyóra tett, pünkösdi búcsúba irányuló látogatásainak száma van.

6. táblázat. Püspökök látogatásai a pünkösdi búcsún

Év(ek)	Püspök
1784	Batthyány Ignác
1817	Rudnay Sándor
1853–1855	Haynald Lajos (6)
1857–1859	
1866	Fogarasy Mihály (4)
1869	
1873	
1879	
1883, 1884	Lönhardt Ferenc (4)
1887, 1888	
1898–1902	Majláth Gusztáv Károly (15)
1905–1906	
1909	
1911	
1914, 15	
1921	
1923	
1926	
1928	
(1931)	(beharangozták, de betegsége megátolta)
1937	Vorbuchner Adolf (segédpüspökként, 1)
1939	Márton Áron (1)
1943	Sándor Imre püspöki helytartó
1944	
1946	Márton Áron (2)
1949	

Jól látszik, hogy jelenlétét tekintve Majláth Gusztáv Károly járt az élen, aki dokumentálhatóan tizenöt alkalommal vett részt a búcsúban. Máskor is szeretett Csíksomlyóra járni, különös gondja volt az iskolákra, és szíven viselte a Somlyóról Csíkszeredába beköltöztetett gimnázium első lépéseit is (az 1910-es években), veszélyeztetett sorsát is (az 1920–30-as években). Mivel meglehetősen fiatalon lett püspök, hosszú működési ideje alatt ő volt az, aki a legközelebb kerülhetett a csíkiakhoz. Hogy még többször is ment volna, azt mutatja, hogy máskor is beharangozták érkezését, de betegsége az utolsó években már megakadályozta szabadabb mozgását. Az utolsó két évében segédpüspökként

már Vorbuchner Adolf kormányozta az egyházmegyét, aki csak egyszer jutott el búcsúba Somlyóra; idő előtt elávozott az élők sorából. Márton Áron püspökké kinevezése után rögtön „hazament” Somlyóra a búcsúba, azután viszont Erdély kettéosztását követően nem lépte át a határt (csak Kolozsvárra ment át), így csak 1946-ban, a háború után volt újra alkalma együtt ünnepelni szülőföldje népével. A háborús években a kolozsvári püspöki helytartó, Sándor Imre ment el helyette, aki ugyancsak „hazajárt” Somlyóra, hiszen korábban tíz évig ott volt hittanár a gimnáziumban. Fogarassy Mihály és Lönhardt Ferenc ritkábban látogattak Somlyóra, és látogatásaikról kevesebb beszámoló is maradt fenn; elődjük, Haynald Lajos lendületével és népszerűségével aligha vehették fel a versenyt. Ő volt az, aki a bukott szabadságharc után új kezdeményezésekkel állt elő, és a kezdeti bizalmatlanság után hamar megkedveltette magát. Ő volt az első püspök, aki egymást követő években elment Somlyóra pünkösdkor, nagyban emelve ezzel a búcsú „fényét” és ismertségét a kissé besötétedett 1850-es években.

A püspökök látogatásainak hangsúlyai, értelmezése külön tanulmány tárgyát képezhetné. A püspök a rendi társadalomban és a népegyházi modellben „egyházfejedelem”: olyan tekintély birtokosa, amely hivatalánál fogva áll fenn, személytől szinte függetlenül; ezért maximális tisztelet jár ki neki, ami külsőségekben is teljes mértékben kifejezést kap. Ugyanakkor a hivatal és a méltóság betöltője más-más személyes tulajdonságok hordozójaként lehetett ügybuzgó előmozdítója és/vagy kissé távolabbi, passzívabb szemlélője mindazoknak a törekvéseknek, amelyeket a ferencesek képviselnek, és mindazoknak az áhitatformáknak, amelyeket a falvak népe Somlyón megvalósított. Egy Erdély csaknem egész területére kiterjedő egyházmegye területén az egy tömbben élő katolikus székeltek régóta és folyamatosan az egyházmegyei irányítás figyelmének középpontjában voltak, de az is igaz, hogy hasonló törődést igényeltek a vallási szempontból szórványnak számító területek is. A 19. század végéig, a vasúthálózat létrejöttéig a közlekedési helyzet is jelentősen befolyásolta azt, hogy elment-e a püspök Somlyóra; ha volt is bármikor használható négylovas hintója a püspöknek, a törődéssel járó időigényes utazást nem volt könnyű vállalni. A legbiztosabb és rendszeres alkalom az ilyesmire a bérmutak voltak; ezek időpontja általában a húsvét és pünkösdkörül időre esett. A püspöki látogatások más alkalmai a szentelések, avatások, megáldások voltak; természetesen, hogy az újjáépített somlyói templomot 1874-ben a püspök szentelte fel, ahogy az elkészült orgonát vagy főoltárt már előbb is.

A püspökök látogatásairól a beszámolókat azok az értelmiségiek írták/írják, akiknek egy része – papként, egyházi iskolai tanárként – beosztottja a püspöknek; a lelkesült, barokkos hangvétel tehát nem mindig feltétlenül a valódi viszonyulásokat fejezheti ki. Más részük valamelyest függetlenebb, helyzeténél fogva „még és már” nem sokat vár(hat) tőle, s ilyenkor szikárabb beszámolókat olvashatunk. Hogy az egyszerűbb emberek hogyan viszonyultak az ilyen eseményekhez, természetesen nemigen derül ki; hogy nem maradt rájuk hatástalan, azt a búcsús létszámok ingadozása mutatja, mert hiszen a falusiak máskor és máshol aligha láthattak püspököt, mint a búcsúban – hacsak a falujuk többévente sorra kerülő bérmutása alkalmával nem.

Néhány példa a teljesség igénye nélkül is érzékelteti, hogyan fogadták a püspököket, és milyen hangok kísérték megjelenésüket. Haynald Lajos 1853-ban először látogatott Csíksomlyóra:

„A főpásztor ő méltósága a tiszteletadás minden nemétől körülvértve május 13-án érkezett Csik-Somlyóra, az erdélyi catholikus hitélet gyűjtőpontjára, a hol több székelyföldi esperes urak által, számosan összesereglett papi s világi tisztelőinek élén hön üdvözöltetett, és szállását az évszázadok óta hírneves zárdában vette.” (*Religio* 1853. 75. szám, június 28. 597–99. p.)

A püspök nyilvánosan meggyónt, majd maga is beállt gyóntatni (szombaton és vasárnap is), este az ifjúság kardallal és fáklyásmenettel köszöntötte, s noha a körmenet az eső miatt elmaradt, a szónoklatot a templomban maga a püspök tartotta: „Csakugyan nem sokára a buzgó főpap a szószékre lépven az összegyűlt és feszes állapotban várakozó tengernyi népsokaság előtt egyházatyákhoz illő ékesszólás-, hév-, tudomány- és következtességgel fejtegette szent hitünknek tanait oly buzgóan, oly apostolian, miszerint nem volt szív, mely a főpásztori szóra meg ne lágyult, a bűnösvenyről vissza ne térítetett volna” (Nagy, 1853: 598).

Néhány évvel később, 1859-ben a *Katholikus Néplap*ban ezt olvassuk Haynald Lajos látogatásáról:

„A csíksomlyói búcsú magasztos ünnepélyességét nevelte ez évben először azon körülmény, miszerint a folyó 1859-iki év körülbelül háromszázadika amaz eseménynek, mely a búcsújárásra buzgó őseinknek alkalmat adott; másodszor püspök ő nagyméltóságának köztünk megjelenése, ki Rómának mártír-vérrel szentelt falai közül, Itália regényes tájairól, az óriás gondok és roppant teendők halmaza közt élő szentséges atya közeléből püspöki megyéjébe szerencsésen haza érkezve, legszentebb teendőinek ismerte megjelenni Csíksomlyón az általa kitűnően kegyelt székelység körében, hogy ott a roppant számmal megjelenő kath. híveknek szentséges atyánk és a római pápa áldását kioSSza, és magasztos s vallásos ihletséggel teljes szónoklata által az atyailag szeretett híveit megvigasztalja. Amint leszállott ő nagyméltósága a szószékről és a vérnélküli áldozat bemutatása után visszatért szobájába, a hozzá tóduló népsokaság könnyes szemekkel csókolta kezeit, hálaszavakat rebegvén, hogy Isten az óhajtvá várt kedves pillanatot, láthatni újból hosszas távollét után a kegyelmes főpásztort, hallhatni szívek mélyéig ható atyai kegyelmes szavait, megadta érniök.” (*Katholikus Néplap* 1859. I. félév 26. sz. 223–224.)

A püspök látogatása nemcsak fenséges ünnepélyességre ad alkalmat, hanem a reprezentáció oldottabb, a társadalmi kapcsolathálózatot megerősítő formáira is, mint amilyenek a közös ebédek. Egy ilyenről részletesebb beszámolót 1884-ből olvashatunk, amikor a pünkösdvásárnap ebéd a sok pohárköszöntővel fűszerezve egészen estig tartott, miatt a búcsús tömeg széteszlott. Az ebéden „a hivatalok mind képviselve voltak. 75-en voltak az asztalnál, mely a püspöki méltóságnak megfelelőleg bővelkedett a válogatott és jóízű ételekben. [...] Szebbnél szebb szónoklatok fűszerezték az ebédet és fokozták a jókedvet, hogy az ebéd csakis a késő esti órákban ért véget.” (*Székegyföld* III/46. sz. 1884. június 8. 1. p.)

1898-ban Majláth Gusztáv Károly nemrég kinevezett püspökként első ízben látogatott el a búcsúra. Az ő püspöki és grófi rangját egyaránt igyekeztek megtisztelni. A vármegye határánál lovas bandérium és a hivatalosságok fogadták, a város határában díszkaput állítottak, a város vezetői beszédeket mondtak, a Somlyóra vezető utat zöld ágakkal díszítették fel, majd Somlyó határában úgyszintén beszédekkel fogadták (egyebek közt felidézve a székelyek győzelmét János Zsigmond felett). Újabb beszédet mondott az iskolánál a gimnázium igazgatója, a templom zsúfolásig volt töltve, s a szállását elfoglaló főpásztor előtt „megkezdődtek a tisztelgések”. Este az internátus udvaráról kétszáz fáklyás diák vonult át a rendház udvarába a püspök ablaka alá, himnuszokat énekeltek, újabb beszédek és válaszok hangzottak el, majd a fáklyákat középen rakásba hányták, és körben állva elénekelték a Himnuszt, megéljenezték a püspököt. Másnap, szombaton a reggel mise után a püspök gyóntatott, bérált, majd délután ő vezette ki a körmenetet a Salvator-kápolnához, miközben a csendőrség gondoskodott róla, hogy dulakodás ne essék. Este a gimnázium zászlóját szentelte meg; vasárnap pedig az eső miatt először a kora reggelre időzített körmenet elhagyását rendelte el, majd mikor az idő jobbra fordult, mégis nekiindultak és megtartották. Ezután szentbeszédet tartott a templomban: „A főpásztor erőteljes szép hangon mondott nagyszabású, mély vallásos érzülettől áthatott remek beszéde magával ragadta a közönséget úgyannyira, hogy sokakat könnyekre fakasztott, s azon benyomást keltette a hívők sokaságában, hogy a díszes püspöki állást méltóbb férfival betölteni nem lehetett volna” (*Csiki Lapok* X/22. sz. 1898. június 1. 1–3. p.)

Hasonló jelenetek később is megismétlődtek, habár az idők éppen Majláth Gusztáv Károly idejében igen nagyot változtak. Az első világháború előtti látogatásokhoz képest, amelyek ünnepélyesebbek, reprezentáció szempontjából kimunkáltabbak voltak, a húszas években a püspök inkább az iskolára, illetve a bérmutakra összpontosított.

5. Bukaresti magyarok

A résztvevők köreit áttekintve figyelmünket ezúttal azokra fordítjuk, akik a megszokott székelyföldi vonzáskörön kívül esnek, s akikről a beszámolók és emlékezések sokáig talán meg is feledkeztek, de akik elsőként érkeztek „határon túlról”, a román fővárosból, Bukarestből. A magyar nyelvterület nagyvárosaiból búcsúsok csak jóval, évtizedekkel később keltek útra a somlyói búcsúba; a fővárosból, Budapestről csak az 1940-es évek első felében. Már említettük, hogy 1900-ban feltűnést keltettek a bukarestiek, amikor szervezett formában először vettek részt a somlyói búcsúban. A zarándokcsoportot egy lelkes bukaresti egyházmegyés (korábban ferences) pap, Bálinth János szervezte meg. Az ő tevékenységének eredménye volt 1900 márciusában a Szent István király Gyermekei Egyesület is, amely a következő húsz évben, fennállása alatt sok téren mozdította elő a bukaresti magyarok összetartását.

Áttekintésünkben felidézzük a bukarestiek első búcsújárásának előzményeit, előkézületeit, majd lefolyását; a korabeli bőséges sajtóanyag alapján pedig igyekszünk re-

konstruálni folytatását is. Ennek a forrásanyagnak a jelentőségét a bukarestiek esetében az is növeli, hogy a bukaresti egyházi levéltári anyag (akár érsekségi, akár plébániai szinten) a legutóbbi időkben is hozzáférhetetlen, még a helyben szolgáló (magyar) egyháziak számára is (Árva, 1998: 87). Bevezetésként talán nem indokolatlan arról is szólni, hogyan jött létre az a bukaresti magyar kolónia, amelyből a búcsújárók kikerültek, és amelynek történetéről az eddigi beszámolók éppen a katolikus székelység szerepét nem emelték ki eléggé.

Előzmények

A 19. század második felének és végének bukaresti magyarsága több hullámban került a román fővárosba. A történet az egykorú beszámolók és a későbbi történeti-szociográfiai munkák révén nagy vonalaiban ismert (ha részleteiben nem is mindig tisztázott). Magyarokról már a 17. század végétől szólnak feljegyzések, amikor Thököly Imre felkelő kurucjai közül többen is a török vazallus Havasalföldön kerestek és találtak menedéket. Van olyan vélemény, mely szerint a Berceni-negyed (Bukarest déli részén) a mi Bercsényinkről kapta volna a nevét (Beke, 1998). A 18. század végén és a 19. század elején folytonosan nőtt a magyar betelepülők száma. Elsősorban kisiparosok, kereskedők, de sok munkát kereső cseléd, fuvaros és alkalmi munkás is érkezett. A bukott magyar szabadságharc, 1849 után emigránsok tucatjai telepedtek le a vajdaság fővárosában. A kiegyezés után nagy részük hazatért, mások viszont maradtak. Ez a reformtörekvéseiben végül is levert és a Habsburg-abszolutizmus lassú feloldódására váró nemzedék látta megszületni a román fejedelemségek egyesülése folytán létrejött Romániát, amely a nagyhatalmi körülmények kedvező összejátszása, rendkívüli diplomáciai sikerek és egy országépítő generáció erőfeszítései eredményeképpen rövid húsz év alatt török fennhatóság alatt élő, széttagolt fejedelemségekből önálló királyság lett. A magyar diaszpóra viszonylag gyorsan megteremtette a maga szervezeti életét, kiépítette egyházait, iskoláit, társadalmi és művelődési intézményeit (Kovács, 1996).

A dinamikusan fejlődő főváros más havasalföldi városokkal együtt a kiegyezést követő évtizedekben is komoly vonzást gyakorolt az erdélyi, különösen a székelyföldi magyarságra. Ebben egyértelműen a hazai megélhetési nehézségek játszották a főszerepet. Az a Magyarország, amelyik a kiegyezéssel a kettős Monarchia társországa lett, s amelyhez gyakorlatilag háromszáz éves közjogi különállás után Erdély is odatartozott, sok külső és belső gazdasági körülmény, adottság és nemkülönben rosszul meghozott döntések, végzetes mulasztások folytán saját (magyar) népességének nem tudott biztonságos megélhetést biztosítani. Az 1880-as években két tényező bizonyosan hozzájárult a székely kivándorlás megerősödéséhez. Egyrészt a székelyföldi földbirtok-arányosítás, amely sokak elszegényedéséhez vezetett azzal, hogy a közös erdő- és legelőterületek használatából kiszorultak; másfelől a román vámsorompó felállítása 1884-ben, ami megakadályozta, hogy a székelyföldi iparosok és mesterek áruí Romániában találhassanak piacot. Kézenfekvő megoldásként kínálkozott a vándorbot; a szegényebbek cseléd-

ként, a mesteremberek saját szakmájukban biztos jövedelemre számíthattak a romániai városokban, különösen Bukarest rohamosan kiépülő új negyedeiben. Igazat adhatunk Mikecs Lászlónak, aki e folyamatokat részletesen is bemutatva így összegezte megfigyeléseit: „...a század végére, a millenniumra bevégeződött a nép és urai teljes lelki elszakadása, elkülönülése, mely az adatok szerint már századokkal előbb elkezdődött, s a nép [melynek lelkében alig élt már más, mint az ellenszenv, a gyűlölet az urak s mit ezek kisajátítottak, a haza ellen] elnyomított sorsában rögtön külföldre állt, ha ott több pénzt, jobb megélhetést sejtett” (Mikecs, 1989: 146).¹⁷⁸

Mindennek következtében az első világháború előestéjén az akkor kb. 250 ezer lakosú Bukarestben a magyarok száma több tízezer lehetett. A pontos számok megadásával Mikecs László is csak kísérletezett; sem a magyar kivándorlási adatok, sem a román népszámlálásiak nem adnak pontos felvilágosítást. A becslések tág határok között mozognak. Bartalus János lelkész, a Magyar Társulat tiszteletbeli elnöke 1899-ben, az újonnan megindított magyar újság szerkesztőjében mintegy hússzerre tette a bukaresti magyarok létszámát, (*Bukaresti Közlöny* I/1. sz. 1899. szeptember 18./30.).¹⁷⁹ Ez a szám a bevándorlás folytán a későbbi években biztosan tovább emelkedett. 1901-ben Bálinth János 40–50 ezer magyart emleget, akiknek 90%-a cseléd, ám nem világos, hogy csak a bukarestiekre vagy a romániai székely bevándoroltak teljes számára gondolt-e (Bálinth, 1901: 167). Beke György 1930-ra vonatkozóan 24 ezernyi magyar anyanyelvű bukarestiről tud az egykori népszámlálásra hivatkozva (Beke, 1980: 48).

A bukaresti magyarság származási helye és bevándorlási ideje szerint, továbbá társadalmilag és felekezetiileg igen tagolt volt; leginkább az egyházak igyekeztek összefogni őket. Legismertebb közülük a református egyház. 1815-ben alapították meg a bukaresti református egyházközséget, amelynek hamarosan népiskoláját is létrehozták, s melynek 1855 és 1869 között Koós Ferenc, az ismert misszionárius lelkipásztor volt a vezetője. Az ő szervezőmunkája, szerkesztői kezdeményezései és utóbb megjelent emlékiratai, nemkülönben a Czelder Mártonnal kialakult konfliktusa az egyház önállósága kapcsán – ami végül is távozásához vezetett – jól ismertek (Mikecs, 1989: 238–241). Kertész József református népiskolai tanítóként, Nagy Sándor református lelkészként írta meg visszaemlékezéseit (Kertész, 1913; Nagy, 2000). Más szerzők írásai is közrejátszhattak abban, hogy kialakult a kép: a regáti, szűkebben a bukaresti magyarság nemzeti és vallási megmaradásában elsősorban a református egyház és társadalmi szervezetek játszottak kulcsfontosságú szerepet, a katolikusok pedig csaknem elhanyagolhatóak. Mikecs László szerint „katolikus szervezésük nem lehetséges” (Mikecs, 1989: 411, címként); lehangoltan idézi a katolikus pap, Tornyai Ferenc beszámolóját, aki nem túlságosan kedvező tapasztalatokra tett szert paptársai és felettesei körében; ám nem tud arról az élénk szervezeti életéről, ami 1898 után kibontakozott a Bărăntzia-templom körül. Azt gondolom, ez a sommás vélemény árnyalható lesz, ha jobban megismerjük a

¹⁷⁸ Mikecs László könyve új kiadásának függelékében a szerkesztők közölték a szerzőnek azokat a megjegyzéseit is, amelyeket a cenzúra az első megjelenés idején kihúzott a szövegből, vagy amelyeket Mikecs maga illesztett be cédulákra. A []-be tett betoldás is ilyen (Mikecs, 1989: 418).

¹⁷⁹ Az újság dátumozásában a kétféle naptár használatából következő eltérés jelenik meg / jellel.

katolikus kötődésű szervezetek helyzetét, tevékenységét. Ebbe a sorba illeszkedik a bukaresti Bărăția-templom, Bálinth János és a Szent István Király Egyesület is. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a romániai, illetve a bukaresti katolikusok éppúgy, mint a reformátusok vagy más vallásúak egy túlnyomó többségében ortodox környezetben éltek, ahol gyakorlatilag törpe kisebbséget alkottak, s ahol olykor még azt is kétségbe vonták, hogy vallásuk vallás – különösen a reformátusok esetében, akiknek még templomukra is fel kellett tenniük a keresztet, mert máskülönben az épületet nem is tartották volna templomnak (Oberding, 1940: 35). A reformátusok „igazi magyar” jellegét persze látszat szerint alátámasztja, hogy román reformátusok (korábbi térítési kísérletek mellett is) nem voltak, míg román nyelvű katolikusok nemcsak hogy voltak, hanem a 19. század végével egyházszervezetük is kiépült.

A Bărăția-templom (melynek román neve etimológiailag összefügg a ferences szerzetes értelmű *barát* szóval) régi alapítású: bulgarita ferencesek már a 17. században újjáépítették. 1812-ben kőépület épült, és a városban ez volt az egyetlen római katolikus hely 1847-ig. 1848-ban leégett, 1852-ben, az újjáépítés után a bulgár ferences provincia egyesült a magyar Kapisztrán provinciával, s ez négy romániai ferences kolostort érintett: Bukarest, Tîrgovesti, Rimnicu-Valcea, Kâmpulung. Ez időtől kezdődött a magyar ferencesek szolgálata is itt, ami nem tarthatott soká, mert e négy rendházzól a Kapisztrán tartomány 1863-ban lemondott a római székhelyű Congregatio de Propaganda Fide, a Hitterjesztés Szent Kongregációja javára. Az ekkor már perszónalunióban élő, az egyesülés útján levő két fejedelemségben ekkor még nem volt önálló katolikus egyházszervezet, a joghatóság a Propaganda Fide kezében volt. A bukaresti püspökséget Róma 1883-ban alakította meg (érseki rangra 1930-ban emelték), a nikapoli püspökségből önállósítva; 1900-ban 25 plébániája volt szerte az országban, köztük sok helyen magyarok is éltek vagy éppenséggel többséget is alkottak.¹⁸⁰ A baratziai plébánián 1863 után két szerzetes működött, Berhárth Felicián és Elekes Áron (román) hitszónok, német szolgálatra Struzina Ágoston passionista volt beosztva. Ez időtől kezdve 9 órákor volt magyar mise, és vecsernyét is mondtak magyarul. A szerzet visszavonulása után az iskola is új vezetés alá került, Vizi Dénes római katolikus kántortanító működött 1898-ig, attól kezdve a keresztény iskolatestvérek vezették a fiúiskolát, ahol kb. 150 gyerek volt (Bálint, 1901: 154–160).

Bálinth János volt az a kulcsfigura, aki körül a plébánián megpezdült az élet. Ő 1862-ben született Csíkgöröcsfalván, a ferences rendbe 1881-ben lépett be (Ágoston néven), 1885-ben szentelték pappá, majd 1897-től világi papként folytatta pályáját (nem tudunk részleteket erről az elválásról). Öt évig, 1898-tól 1903-ig működött Bukarestben, majd Giurgiuba helyezték, ahol még két évig dolgozott. Igen korán, 43 évesen halt meg, 1905-ben. Fényképpel kísért nekrológját a *Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára* közölte 1907-es kötetében. Érdemei között emeli ki, hogy megalapította a *Bukaresti Magyar Újságot*, a Szent István Király egyesületet, mely rövid idő alatt Románia legnagyobb

¹⁸⁰ A bukaresti érsekség területén 1990-ben a lakosság száma 10,5 millió, a hívek száma 105 ezer, a plébániák száma 31, a papok száma 63 (Diós, 1993: II. k. 109.).

taglétszámú szervezetévé növelte ki magát, s „ő volt az, aki érdeklődést kezdett ébreszteni a romániai magyarság sorsa iránt otthon is” (*Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára 1907-re*, 141. p.). Érdekes, hogy e rövid megemlékezés nem szól a csíksomlyói búcsújárásról, pedig ez a kezdeményezés túlélte Bálinth Jánost.¹⁸¹ Művei közül maradandó az 1901-ben megjelent *Szent István Király Egyesület Emlékkönyve*, amelyet szerkesztett és nagyrészt írt is, és amely közvetlen híradást tartalmaz a búcsújárás előkészületeiről, lefolyásáról, majd az emlékkönyvi jellegén messze túlmutatóan részletesen bemutatja nemcsak a szervezet további fejleményeit, hanem a többi bukaresti szervezetek és intézmények életét is. Fontos forrás ez az immár több mint száz éve, s talán nem optikai csalódás mondatja, hogy meglehetősen ritkán hivatkozott, alig ismert forrás.

Innen ismerhetünk meg néhány olyan kezdeményezést, amelyek talaján az 1900. évi első búcsújárás is kinőhetett. Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a bukaresti magyarság társadalmi szerveződéseiben nagy szerepe volt a foglalkozási csoportoknak és a társadalmi hovatartozásnak, ezek között is különösen a középrétegeknek. Az *Emlékkönyvből* például kiderül, hogy az „intelligens osztály”, ügyvédek, orvosok, építészek az Osztrák-Magyar Egyesületben tömörülnek, hogy külön nőegylete van a protestáns asszonyoknak, hogy korábbi, 1882-es alapítás után 1900-ban éledt újjá a bukaresti magyar katolikus nők Mária egyesülete (Rózsafüzér Társulat). A közlekedés modernizációját, gépesítését megelőzően a magyar kocsigyártók is jelentős elkülönült csoportot alkottak, amelynek anyagi ereje is volt önálló tevékenységhez. Kovách Géza írja, hogy „a Hunnia pártfogásával alakult meg 1891. június 16-án a Bukaresti Kocsigyártók Társulata, az egyetlen nem román ajkú ipartársulat egész Romániában” (Kovách, 1996: 20). Itt tömörültek olyan iparosok, akiknek kezdeményezésére néhány évvel később, 1897-ben emlékoszlopot állítottak fel a Nyerges-tetőn az 1849. augusztusi csata emlékére. Bálinth János (aki akkor még nem volt Bukarestben) részletesen leírja ennek történetét. A kezdeményezők nemigen törődtek saját tevékenységük megörökítésével, pár év alatt még azok a gyűjtőívek is elkallódtak, amelyeken az adományozók nevei szerepeltek. Arra sem gondoltak, hogy ha még várnak egy-két évet, kerek ötvenéves évfordulóra avathatták volna fel az emlékművet. Minden bizonnyal a millenniumi magyar ünnepek játszottak közre benne, hogy Bukarestben Boga Tamás kocsigyáros és társai, akik csaknem mind csíksomlyói szülöttek voltak és a későbbi szerveződésekben is aktív szerepet játszottak, pénzgyűjtésre, emlékműállításra határozták el magukat. A szerző közölte az avatóünnepségre készült díszes emléklapot is, és kiemelte, hogy „Isten egyszerű embereket választ sokszor céljai kivitelére, mert ezúttal épp a *hontalan magyarokat* választotta arra, hogy előhírnökei legyenek nagy idők félszázados évfordulójának” (Bálinth, 1901, kiemelés – M. T.). További részletezést mellőzve is láthatjuk, hogy adva volt a társadalmi kapcsolathálózatoknak az a gazdag szövedéke, amelyre támaszkodva egy alkalmas szervező egyéniség közbejöttével új ötletek is megvalósulhattak.¹⁸²

¹⁸¹ Az ő alakjára és törekvéseire nemrégiben újságcikkekben hívta fel a figyelmet Barabás István: 2002a; 2002b.

¹⁸² Az *Emlékkönyv* segítségével, bő idézetekkel újra felidézi a történetet: Barabás 2002c.

ELŐKÉSZÜLETEK

Pünkösöd szombatja, a csíksomlyói nagybúcsú ideje 1900-ban június 2-ra esett; a bukaresti szervezés március végén, alig több, mint két hónappal korábban kezdődött meg, és hetek alatt, igen hatékonyan zajlott le. A közvetlen előkészületeket Bálinth János epikus részletességgel leírja az *Emlékkönyvben*, további részletek pedig újságjából derülnek ki. Nem tulajdonítja saját magának a kezdeményezést, hanem mintegy spontán beszélgetésből kipattant ötletként mutatja be, amelynek már voltak előzményei: egyéni formában már máskor is jártak Csíksomlyón a búcsúban bukarestiek. Boga Tamás, a fentebb már említett kocsigyáros március 16-án egy eljegyzésen Mihály Antal szerény hajlékában mint keresztapa felvetette, hogy a házigazdával együtt, aki szintén csíki székely, most is el fognak menni a csíksomlyói búcsúra. A pap tájékozatlan kérdésére, hogy hogyan, innen is szoktak menni, igen volt a felelet. Idézzük a továbbiakat:

„Az szép, mondtam erre, de sokkal szebb volna, ha tömegesen mennének, mintegy kis keresztalját képezve. Megjegyzésem nem talált süket fülekre, s örömmel hallottam; ha vajon lehetséges volna? ezt a kételkedő kérdezkedést.

Miért ne, ha szervezkedünk, csak vezetőről kellene gondoskodni; kellene egy tekintélyesebb ember, ki magára vállalná a búcsújárás vezetését, mondtam én, s mihelyt ilyet kapunk, én azonnal kihirdetem [mint lapszerkesztő, ti. az akkor még reményteljes szülött, ma már halott *Romániai Magyar Néplapban*].

A keresztapa a búcsújárás eszméjének is mindjárt keresztapja lett, s már a következő vasárnap ki volt téve a felhívás a búcsújárás érdekében tartandó gyűlésre a Baratzia plébániára Boga Tamás úr nevével.

Eljött végre a kitűzött vasárnap, 1900 március 31-ike.

Vacsernye után szám szerint 18-an jöttünk össze a lapban közzétett indítvány megvitatására. Hogy ez összejövetel kikből állott, mily eredménnyel tanácskozott, azt az alábbi jegyzőkönyv mutatja” (Bálinth, 1901: 14–15).

Az 1900. március 31-én kelt jegyzőkönyv szerint Bálinth János „ajánlja, hogy szervezenek meg egy »bucu járó egyesületet« e nevezetes év emlékére, egyesülten zárandokoljanak *Csik Somlyóra* Pünkösdkor, a csíki székelyek *Rómájába*, mutassuk meg, hogy az idegenben is igazi magyar katolikusok maradtunk”. Pénzt szedtek be az induláshoz (5 frank, mely áldozócsütiértökig 10 frankra egészítendő ki), hogy aki jelentkezik, vissza ne maradjon; vasútikocsi-bérlést kezdtek intézni, és gyűjtést indítottak egy zászlóra: „Bálinth János ajánlatára elfogadják, hogy egy díszes »keresztlobogót« szerezzenek; egyik oldalon Mária, Magyarország királynéja képpel; a másikon Szent István király képpel, ki 900 év előtt Máriának ajánlotta országunkat. Egy ily keresztlobogó néhány 100 frankba kerül, s csak a hívők hozzájárulásával hozható össze, épp azért az alakuló bizottság mindjárt meg is kezdte a gyűjtést e célra.” Elhatározták azt is, hogy „a búcsújárásban nemcsak katolikusok, de más vallásúak is vehetnek részt, ha az előírt feltételeknek, mi a fegyelemre vonatkozik, magukat feltétlen alávetik; azonban a bizottság tagja csak katolikus lehet” (Bálinth, 1901: 16–17.).

Bálinth János a szervezés idején indította meg a *Romániai Magyar Néplap* c. újságot. Áprilistól kezdve rendszeresen közölte a keresztlobogóra kiadott gyűjtőíveken beérkezett adományokat nevekkal, összegekkel.¹⁸³ Április végén részleteket is megtudunk a szervezésről:

„Ezúttal arról is értesítjük a Bukarestben és Románia többi városaiban élő magyar katolikus testvéreinket, hogy a búcsújárásra jelentkezni akarók május 15-ig Bálinth János társulati igazgatónál (Baratzia 33) jelentkezéseiket megtehetik. A jelentkezésnél tíz frank lefizetendő biztosíték képpen, erről nyugta lesz kiállítva, s ez az összeg az utazási költségbe lesz betudva. Minél többen megyünk, annál kevesebbe kerül.

Ha olvasóink vidékről is óhajtanak csatlakozni, a csatlakozás Plojesten és Predealon lesz. Természetesen a részt venni óhajtók előre a biztosítékot beküldik személy után 10 frankot, ami aztán kipótolandó lesz; a nyugtát postán fogjuk küldeni.

Testvérek! – 900 éve, hogy a magyar nemzet a keresztvíz alá hajtotta fejét – jertek minél többen, hogy mutassuk meg, hogy az idegenben is magyar katolikusok maradtunk.

A búcsú-jelvények, a kereszt-lobogó és zászlóra az ajándékok nyugtázva lesznek s mindig köszönettel fogadtatnak.

Tömörüljünk, honfitársaink, a kereszt alá.

A régi ívek tulajdonosait tisztelettel kérjük az eddigi gyűjtésről beszámolni, hogy nyugtázhassuk; az ívek tovább gyűjtésre ellenjegyezve vissza fognak adatni.” (*Romániai Magyar Néplap* I/17. sz. 1900. április 29. 3–4. p.)

Az ívek április végi adataiból kiderül, hogy 11 íven gyűjtöttek, egy-egy íven 1–20 név szerepel, a legkisebb összeg 50 bani, a legnagyobb 5 frank. Április végéig a zászlóra már 420 frank gyűlt egybe. Az adakozók nevei között nemcsak magyarok, hanem románok és németek is előfordulnak. A gyűjtés összesítését az *Emlékkönyv* is közli, de csak a neveket, az összegeket már nem.

A résztvevők tájékoztatását szolgálta Bándi Vazulnak, a csíksomlyói gimnázium akkori igazgatójának cikke a csíksomlyói Mária-szobor történetéről (*Romániai Magyar Néplap* I/18. 1900. május 6. 2. p.).¹⁸⁴ Röviddel az indulás előtt, május 27-én jelent meg az újságban Nagy István asztalosmester *Megyünk Máriához* c. verse. Az *Emlékkönyv*be nem került be. Ugyanebben a lapszámban közölték az indulással kapcsolatos tudnivalókat is.

A zászló időben elkészült, induláskor a csoport már magával vihette. A *Romániai Magyar Néplap*ban június végén jelent meg ezzel kapcsolatban érdekes epizód.

¹⁸³ *Romániai Magyar Néplap* I/17. sz. 1900. április 29., I/20. sz. 1900. május 20., I/21. sz. 1900. május 27., I/22. sz. 1900. június 3.

¹⁸⁴ A cikk szövege voltaképpen részlet Bándi Vazul hosszabb munkájából, amely teljes terjedelmében napvilágot látott az *Emlékkönyv*ben is. Ottani címe: *Zarándoklásunk célja a Csík Somlyói Kegyhely ismertetése*, a 24–40. oldalakon. Egy címloldal nélküli xeroxmásolat arról tanúskodik, hogy ez a szöveg megjelent külön is nyolcadrét füzet alakban 29 oldalon, ám ezt a nyomtatványt semmilyen katalógus és/vagy bibliográfia nem tartalmazza, teljes példányával nem találkoztam.

„Már a gyűjtés kezdeténél említettük, hogy a lobogó díszítésre *Kovács Ferencné* asszony egy magyar nemzeti szalagot ajándékozott.

Hogy most még egy díszes szalag, második hazánk szalagja is díszíti azt, *Cretzu Tódorné* önnagyságának köszönhetjük, ki az elindulás előtti nap lepte meg a választmányt kedves ajándékával. Most már teljes díszben tündöklök előttünk »Szt. István király gyermekeinek« a legmagyarabb főpásztor által megszentelt harci lobogója; oly bátorítólag, oly hívogatólag tekintenek reánk hazánk mennyi pártfogói onnan a lobogóról, hogy akinek szívében a hit s a hazaszeretet még lobog, lehetetlen ne álljon a szent jelvény alá.” (*Romániai Magyar Néplap* I/25. sz. 1900. június 24. 4–5. p.)

A búcsúra indulók tehát az utolsó pillanatban a magyar nemzeti szalag *mellé* egy román nemzeti szalagot is kaptak a zászlójukra, még ha ez a cikkben csak körülírva szerepel is. A június harmadikán megjelent lapszám tudatta, hogy:

„Csütörtök reggel egy 80 személyből álló búcsújáró csoport utazott Csík-Somlyóra a »Szent István kir. gyermekei egyesület« tagjai. Külön csoportokban is sokan mentek, kik résztint Brassó, részint Csík-Szeredában csatlakoznak. A menetben a »Buk. magy. betegs., temetkezési és közművelődési egyesület« is 5 tagú bizottsággal van képviselve.

Csoport vezető Boga Tamás társ. elnök. Lapunk szerkesztője róm. kath. pap is a búcsúmenettel elutazott. A visszaérkezés csütörtökre van tervezve.

Isten hozza vissza szerencsésen a hazafias lelkű lelkipásztort szerető híveivel együtt körünkbe.” (*Romániai Magyar Néplap* I/22. sz. 1900. június 3. 6. p.)

Az első búcsújárás lefolyása

Az egyhetes búcsújárás június 1. (csütörtök) és június 9. (péntek) között zajlott le. Programját, lefolyását a Szent István Király Egyesület Emlékkönyvéből ismerhetjük meg a legrészletesebben (Bálinth, 1901: 41–48). Figyelemre méltó a beszámoló, illetve a zárandoklat néhány jellegzetessége.

Csíki székkelyként és egykori ferencesként a szervezőnek, Bálinth Jánosnak közvetlen tapasztalatai lehetnek a hagyományos csíksomlyói pünkösdi búcsújárásról, akár 20–30 évre visszamenőleg is. Ismerte a szokásokat, a viszonyokat, tudta, mi a program és mire kell számítani. Az utat úgy szervezte meg, hogy az egyesítette magában a zárandoklat és az oldottabb hazalátogatás vonásait. Az indulás időpontját úgy választották meg, hogy a búcsú szombatját megelőző este már elhelyezkedhessenek Somlyón, s az akkori viszonyok között hosszú utazás során megszálltak Brassóban. Az ünnep lezajlása után nem indultak vissza rögtön, hanem hagytak maguknak időt rokonok meglátogatására is. Ahogy a gyalogos zárandokok a székkelyföldi falvakban, a bukarestiek is a saját templomuk udvarán gyülekeztek, és szentmise meghallgatása után indultak útnak a pályaudvarra. Nem voltak egyedül, búcsúztatók népes csoportja kísérte ki őket.

Nem hiányoztak a búcsújárók nélkülözhetetlen jelvényei sem. Az újonnan csináltatott díszes keresztet az első állomáshelyen, Brassóban vették át, s pénteken reggel már ezzel indultak tovább. A somlyói Mária-szoborhoz külön díszes koszorút vittek (személy szerint Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok), a keresztet a menet élén egy Csíkszentgyörgyről elszármazott apa és fia vitték (Mihály Antal és Gyurica), a zászlóanyák Boga

Tamásné és Farkas Ignácné voltak. Zászlójukon ott volt a magyar és a román nemzeti szalag, s a „kék selyem” lobogót húsz évvel később is megragadó emlékként idézi fel Kádár Ferenc, amikor somlyói diákéveiről ír: „De legnagyobb dobban a szívünk, mikor a nagy diákok küldöttsége meglobogatja a bukaresti magyar kereszt kék selymét. Mert jönnek onnan is, eljöttek legtöbbször székely testvéreink, hogy a magyar ének szárnyalásán összeölelkezzék lelkük a honi keblek kegyeletével. És mennyi szeretet, mennyi melegség várta, fogadta őket!...” (Kádár, 1922: 1–2). Ezek a jelvények a bukaresti katolikusok életében más alkalmakkor is szerepet játszottak, a nem sokkal későbbi úrnapi körmenet alkalmával például ezekkel vonultak ki: „A díszes lobogó nemcsak Csíksomlyón, de itt is tetszésre talált, azonban még ennél is dicséretre méltóbb a tagok lelkes összetartása” (*Romániai Magyar Néplap* I/24. sz. 1900. június 17. 6. p.).

A csoport részvétele vallási értelemben is teljesnek mondható, igyekeztek „teljes búcsút” nyerni. Mindkét nap részt vettek a szentmiséken, ugyancsak mindkét nap a körmeneteken, sokan gyóntak, áldoztak. Érdekes, hogy hétfőn kilencen megbérmálkoztak közülük, javakorabeliek is, asszonyok többen, mint férfiak. Köztük volt Boga Tamás is, a csoport egyik tekintélyes vezetője, aki akkor már 52 éves volt. A búcsú alkalmával tért át a református egyházból katolikus hitre ifj. Brezula Antalné Brezula Zsuzsanna, aki szintén megbérmálkozott.

A csoport és vezetője szembesülhetett azzal, hogy az ő részvételük a búcsúban különlegességnek számít, pozitív és negatív értelemben egyaránt. A beszámoló némi malíciával emlékezik meg róla, hogy a határon elvámolták koszorújukat, s a szász határőr barátságatlan megjegyzésektől sem tartóztatta meg magát a búcsújárók láttán – amire persze megkapta a frappáns választ s a hozzá fűzött utólagos kommentárt is. A zarándokok fogadásáról Somlyón a községi bíró, Márkos Dénes gondoskodott (nem értesülünk pontosan, hol és hogyan voltak elszállásolva), és azt is megtudhatjuk, hogy Fehér Antal főszolgabíró „kitüntető figyelemmel szórakoztatta a bukaresti keresztalját a búcsújárók ezrei közt” (vajon mit is jelentett ez?). A kitüntető figyelem jele volt, hogy pünkösöd szombatján maga az erdélyi püspök, gróf Majláth Gusztáv Károly fogadta a zarándokok küldöttségét, a mise végén pedig megáldotta keresztjüket és zászlójukat. Ez utóbbi minden jelen levő zarándok számára világos jele lehetett annak, hogy itt igazán különleges és fontos csoport van jelen. A bérmálkozók közül a legtekintélyesebbnek, Boga Tamásnak Becze Antal, Csík vármegye alispánja volt a bérmaapja (*Romániai Magyar Néplap* I/24. sz. 1900. június 17. 1–2. p.). Feltűnik, hogy nincs szó arról, hogy Bálinth János papként milyen szerepet vállalt a búcsúban, gyóntatott-e, s arról is hallgat a beszámoló, hogy találkozott-e ferencesekkel, egykori rendtársaival. Azt kissé keserűen említi meg, hogy „a két év előtt eltávoztatra még a rokonai is alig ismertek reá”, s hogy ekkor találkozott utoljára édesanyjával, aki csakhamar eltávozott az élők sorából. A vasárnapi napon a bukarestiek részt vettek a helybeli gimnázium ünnepségén is, kedden pedig az alcsíkiak látogatást tettek a Nyerges-tetőn a 48-as emlékműnél.

E látogatásról az *Emlékkönyv* csak szószavúan emlékezik meg, pedig a részletek a csíkkozmási tanító, Kömény Gyula tollából megjelentek Bálinth János bukaresti lapjában (*Romániai Magyar Néplap* I/25. sz. 1900. június 24. 3–4. p.). E látogatásban főleg

a zárandokcsoport csikkozmasi, illetve alcsiki tagjai vettek részt, ugyan nem mindenki. A megemlékezés félig-meddig rögtönzött jellegű volt, nem előzte meg alaposabb előkészítés, mégis imponáns műsort állítottak össze, és valódi „népünnepély” lett a dologból. A kozmásiak már a búcsúban rebesgették, hogy „ezen úri emberek hozzánk is eljönnek a Nyerges tetőre”. Pünkösöd keddjén a reggeli mise után hirdette ki a plébános, hogy délután kettőkor kivonulás lesz a Nyerges-tetőre, mire a megadott időben 4–500-an indultak el. Az emlékműnél beszédet mondott a helybeli plébános, énekelt a vegyeskar, szavalt a helybeli tanító, egy tanítójelölt és a lázárfalvi tanító, elénekelték a Szózatot, majd jókedvű falatozás vette kezdetét. „Hantra dültek s mindnyájan jóízűen lakmároztak ott, hol őseink kétségbeesett harcot vívtak, szívták a jó fenyőillatot ott, hol őseink lőporfüstöt nyeltek, hol őseink porai nyugszanak.” A hosszú kocsisor késő délután ért vissza a faluba, ahol még a főtéren is elénekelték pár nemzeti dalt, majd széteszlottak. A cikkíró így összegzi benyomásait: „...hálát adok az Istennek, hogy Ő a bukaresti magyar honfiakba annyi vallási és nemzeti érzést, annyi akarat és tetterőt öntött, hogy az, az idegenben oly sok megpróbáltatások között és után is kifogyhatatlan”. A nemzeti és vallási érzés megnyilvánulásainak érdekes vegyülékét figyelhetjük meg ebben a talán nem is túl jelentős megemlékezésben, ami nem kötődött jeles alkalomhoz, évfordulóhoz, csupán az emlékmű korábbi kezdeményezőinek somlyói búcsújárása szolgáltatatta hozzá az alkalmat. A hagyomány, az újítás, a tudatosság és a spontaneitás érdekes összefonódása ez.

A visszaindulásra csütörtökön került sor, érzékeny búcsút vettek a kegyhelytől, a szobortól, és rövid brassói megállás után pénteken délelőtt érkeztek vissza Bukarestbe. Ahogy a székelyföldi zárandokok a maguk gyalogos menete alkalmával, a bukarestiek is a templomban fejezték be útjukat, Te Deumot énekelve oszlottak szét.

A bukarestiek zárandoklata élénk helyi visszhangot váltott ki, amely megmutatkozik a sajtóban. A *Csiki Lapok*, amely a búcsúról hosszas beszámolót közöl, június 6-i számában emlegeti fel a bukarestieket (ezt már idéztük korábban). A *Csikmegyei Híradó* ugyanazon a napon (amikor a bukarestiek még Csikban voltak), röviden beszámolt a búcsúról, s egy mondatban szól a bukarestiekről: „Nagy feltűnést keltettek különösen a bukarestiek, a brassóiak és a csángók.” (*Csikmegyei Híradó* I/23. sz. 1900. június 6. 4. p.) Ugyanazon az újságoldalon külön cikkben is kitértek rájuk. A cikkíró hálás a román kormánynak a 70%-os külön vasúti kedvezményért.

Néhány héttel később, a *Romániai Magyar Néplap* július 1-i számában jelent meg a *Romániai székely testvéreink* c. cikk dr. B.I. szignóval, amely újra felidézte a búcsújárók csoportjának lelkesedését, valamint a görög hősöket megidéző 1849. augusztusi nyerges-tetői csatát és az ottani emlékmű felállítását. Innen azt is megtudhatjuk, hogy a megye hivatalos közbenjárása ellenére a magyar oldalon a csoport mégsem kapott utazási kedvezményt a hazaútra (*Romániai Magyar Néplap* I/26. sz. 1900. július 1. 2–3. p.).¹⁸⁵ A kedvezőtlen tapasztalatok mellé sorakozik, hogy a székelyföldi kiadók a felhívás

¹⁸⁵ A cikk alcíme szerint a *Csiki Híradó* közleményének átvétele, de abban az időben ilyen című újság nem volt, a hasonló című *Csikmegyei Híradó*ban pedig az „eredetinek” nem találtam nyomát.

ellenére sem küldik újságjaikat Bukarestbe. Tervbe vették egy márványkereszt felállítását a Salvator-kápolnához, ez később nem valósult meg.

A résztvevők neveit az *Emlékkönyv* külön cím alatt közli. Alább a 7. táblázatban a jobb áttekintés kedvéért betűrendbe állítva közöljük a névsort. Ez csak a csoportos utazásban résztvevőket sorolja fel, rajtuk kívül is voltak mintegy 60-an. A névsorban szereplők között 56 nőt és 30 férfit találunk; 12 házaspár van, akik közül heten a férfi nevénél („és neje”) szerepelnek, öten pedig mindketten névvel. A házaspárok nélkül számolt 46 nő között még 14-en szerepelnek asszonynéven; nem biztos, hogy a többiek 32-en mind hajadonok, de nagyobb részük talán igen. Öten becenéven szerepelnek, közülük egy fiú esetében csaknem biztosak lehetünk benne, hogy gyerekről van szó (Jancsó Péterke), a lányok esetében talán alacsonyabb társadalmi állásuk a magyarázat. A további rokoni kapcsolatokra egy további forrásokra támaszkodó mikroelemzés vethetne fényt.

7. táblázat. Az első bukaresti búcsújárók nevei 1900-ban

1. Bálinth János rk. lelkész	30. Farkas Ignácné úr. a
2. Ábrahám György és neje	31. Ferencz Lajos
3. Ambrus Róza	32. Ferencz Mihály
4. Antal Albertné	33. Fodor Nándorné
5. Bálint Péter és neje	34. Fülöp Pálné
6. Bálinth András	35. Galló József
7. Balló Erzsébeth	36. Gergely Ignác
8. Barabás Teréz	37. Imre Mihályné
9. Bartalis Regina	38. Jancsó Péterke
10. Bartos Mihályné	39. Kajtár Jánosné (özv.)
11. Bene Imre	40. Katona Albertné
12. Birta Anna	41. Kedves Róza
13. Boga Tamás társ. elnök	42. Kelemen Teréz
14. Boga Tamásné úr a.	43. Kicsi Borbála
15. Botár Árpád	44. Kiss Andrásné
16. Botár Péterné	45. Kiss Dávid és neje
17. Both Erzsébet	46. Kiss Ferenc
18. Botos József	47. Kovács Róza
19. Brezula Antalné (ifj.)	48. Köpe Klára
20. Broser Vilmos és neje	49. Kristó Katalin
21. Czakó Antal	50. Kristó Veró
22. Cseke Eliza	51. Lakatos Trézsi
23. Cseke György	52. Lengyel Julianna
24. Cseke Sándorné	53. Lósa Lajos
25. Csomortáni Bálint	54. Meskó Jánosné
26. Csomortani Bálintné	55. Mihály Antal
27. Domokos János és neje	56. Molnár Lajos és neje
28. Fánta Miklosné	57. Nagy Etelka
29. Farkas Ignác	58. Nagy Gizella

59. Nagy Irén k. a.
60. Opra András
61. Opra Andrásné
62. Ötvös Mária
63. Pál Liza
64. Pichler Ferencz
65. Salamon Károly
66. Sárosi Péterné
67. Spleis Károly
68. Suszter Nina
69. Szálbanovici Félixné

70. Szász Gizella
71. Szebeni Pál és neje
72. Tamás György
73. Tóth Katalin
74. Ütő Gábor
75. Ütő Gáborné
76. *Ütő Karolina k. a.*
77. Váta Mária
78. Volnert Mária
79. Zsigmond Istvánné

Az *Emlékkönyv*ben a csoport egész oldalas fényképe is szerepel a következő aláírással:

„A bukaresti magyar katolikusok első búcsújárása Csík-Somlyóra 1900. Pünkösöd ünnepén. A »Szent István Király egyesület« új kereszt lobogója és a »Rom. kath. gyermek segély egyesület« zászlója alatt. Vezettek: Bálinth János, magyar missionárius lelkész és Boga Tamás, társ. elnök. Lobogó keresztanyák: Boga Tamásné és Farkas Ignácné úrnők. Koszorús leányok: Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok» (Bálinth, 1901).

A képen a résztvevők közül 28-an látszanak lépcsőzetesen öt sorba elrendezve úgy, hogy hátul középen van felállítva a két zászló. Legtöbbjük férfi; négy hölgy az első sorban foglal helyet a két vezető férfi mellett kétoldalt; alighanem ők a név szerint megemlítették. A nők hosszú, széles galléros ruhában, virágos kalapban vannak, a férfiak sötét öltönyben, a kor divatja szerinti felhajtott gallérral, nyakkendővel, egy kivételével bajuszt viselnek. Mindnyájan a kamerába néznek, helyzetük jelentőségéhez mért komolysággal. A zászlón jól kivehető Szent István király alakja, amint koronáját felajánlja Szűz Máriának, és az 1900-as évszám.

A folytatás

A bukarestiek Szent István Király Egyesülete a következő években is megszervezte a somlyói búcsújárást. A helybeli sajtóban éppúgy, mint a romániaiak, elő-előfordulnak beszámolók vagy rövid említések.

1901-ben ezt olvashatjuk róluk:

„A Brassó városi búcsúnép Fuksz segédlelkész vezetése alatt a délelőtt 11 órai, a bukaresti magyar katolikusok nagy serege Bálint János lelkész és Vizi Dénes kántor vezetése alatt nemzeti színű szalagokkal és kokárdákkal ékeskedve a délután egy órai vasúti vonattal érkeztek Szeredába, s onnan rövid idő alatt gyalog Somlyóra, kik a legnagyobb érdeklődés tárgyai voltak.” (*Csiki Lapok* XIII/22. sz. 1901. május 29.)

Ez alkalommal (is) a bukarestiek a brassóiakkal együtt a körmenetben előkelő helyet foglaltak el: a laborium és a papság (kordon) mögött haladtak. Ez a hely a későbbi be-

számlók szerint állandósult, s így elejét vehették korábbi években megesett versengéseknek a keresztalják között. Egy évvel később, 1902-ben, úgy látszik, elmaradt a szervezett búcsújárás:

„A bukaresti [sic] magyarság közül is rándultak ki többen, de nem kereszt alatt és nem oly számban, mint az utóbbi két évben, mert kedvezményes vasúti jegyeket kieszközölni nem tudtak, s a hosszú út költséges volta miatt sokan otthon maradtak.” (*Csíki Lapok* XIV/21. sz. 1902. május 21.)

1903-ban a bukarestiek újra ott haladnak a körmenetben a megtisztelő helyen:

„A rendes évi látogatáson kívül a bukaresti katolikus székelyek mintegy 120-an ismét eljöttek és a »Kis-Somlyó« hegyre történt körmenetek alkalmával mindkét alkalommal közvetlen a körmenetet vezető pap után mentek. Ez a legfontosabb és az ott menőkre nézve a legnagyobb tisztességet hozó hely.” (*Csíkszereda* I/23. sz. 1903. június 7. 6. p.)

1904-ben (amikor a Szent István Király Egyesületet alapító Bálinth János már nem Bukarestben működött) a *Csíki Lapok* így számolt be a bukarestiekről, akik mellett ebben az évben először a Bräilából érkezettek is megjelentek:

„Szombaton érkezett meg vonattal a bukaresti magyarság több mint száz főben, ékes nagy keresztjük alatt, papjuk vezetése mellett, s ami eddig nem történt, Bräilából is közel százan jöttek külön kereszt alatt és szintén egy pap vezetése mellett az ott élő kat. magyarok közül, kiknek megjelenése öröndetes benyomást gyakorolt a székelynép között, látván, hogy idegenbe szakadt véreik nem csak nemzetiségüket, hanem nyelvüket és vallásukat is épségben megtartani s a faji összetartozandóságot híven ápolni meg nem szűnnek.

A bukaresti székely–magyarok mellükön magyar, a bräillaiak román és magyar nemzeti szalaggal ellátott kokárdát viseltek.” (*Csíki Lapok* XVI/23. sz. 1904. május 25.)

1905-ben az időjárás megzavarta a búcsút, mert szünni nem akaró eső volt, ami a környékeliek létszámát erősen lecsökkentette, és azt is megakadályozta, hogy a kikerülést megtartsák. A bukarestiek viszont ez évben is eljöttek 113-an (*Csíki Lapok* XVII/24. sz. 1905. június 14. 2. p.).

1908-ban hallunk újra a regátiakról. Ez év márciusában Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevélben szabályozta a somlyói búcsújárás rendjét, többek között püspöki intézőbizottságot állított fel a szervezés összefogására és a rend fenntartására. Ennek egyik tagja az érkező keresztalják létszámát tartotta nyilván a vezetők bemondása alapján. A *Csíki Lapok* ennek nyomán adott hírt az érkező falvak és városok népéről: abban az évben Bräilából csaknem ötvenen, Bukarestből százharminchatan érkeztek (*Csíki Lapok* XX/24. sz. 1908. június 10. 2. p.).

A *Romániai Hírlap* a hírek között kicsivel többet mond, egyebek között megtudjuk a vezető, Szabó István egyesületi jegyző nevét:

„A bukaresti »Szent István Egyesület« fhó 5-én indult el a csík-somlyói búcsúra. A búcsú-sok száma 135 tagja sorakozott a kibontott zászló alá, szép rendben vonult ki a »Gára de Nord« állomásra. Úgy a román mint a magyar államok 50 százalékos vasúti kedvezményben

részesítették a búcsúsokat, kiknek vezetője a »Szent István Egyesület« jegyzője, Szabó István honfitársunk.

A brailai »Szent László Egyesület« 60 tagja is Gyimes felé vette útját, hogy a csíksomlyói búcsún lelkészüik vezetése alatt részt vegyenek. E szép és nemes intézmény, mely immár néhány év óta szokássá vált, sok kivándorolt magyar honfitársainknak nyújt kedvező alkalmat, hogy övéiket az édes hazában kevés költséggel fölkereshessék s néhány napig a rég elhagyott családi tűzhelyen szeretteik körében a viszontlátásnak örvendjenek.” (*Romániai Hírlap* II/23. sz. 1908. június 7. 2. p.)

1909-ben két héttel pünkösöd előtt a világiasabb hangvételű *Romániai Hírlap* első oldala hosszabb cikkben buzdított a búcsújárásra, és – az utazás változatosságot biztosító hatásait taglaló okfejtés után – méltányolta az addigra már hagyománnyá vált kezdeményezést. Később rövid hírben adta tudtul az indulást; eszerint a száztagú csoportot akkor Ferenc Antal rézműves vezette (*Romániai Hírlap* III/38. sz. 1909. május 30. 2. p.). Megszólalt a *Romániai Magyar Újság* is, vázolja a „katolikus magyarok tömörülése” folyamatát, az egyesületalakítást, de a búcsújárásra vonatkozóan konkrétumokat kevésbé tartalmaz (*Romániai Magyar Újság* I/43. sz. 1909. május 29. 4. p.).

1910-ben ugyanez a lap a búcsú előkészületeiről is hírt adott, és néhány nappal a tervezett indulás előtt közölte a jelentkezettek neveit is. Tíz évvel az első búcsújárás után vagyunk, érdemes a két névsort összevetni. Noha a címben száznál több résztvevő szerepel, ez inkább csak biztatás lehet: a névsor 76 személyt tartalmaz, 52 nőt és 24 férfit (az arányok szinte változatlanok 1900-hoz képest). Azonos személy a két névsorban, várákozásunkkal talán ellentétben, mindössze öt van (Ambrus Róza, Barabás Teréz, Farkas Ignác, Gergely Ignác, Nagy Gizella). Persze nem kizárt, hogy az „és neje” megjelölés még további azonos személyeket takarhat, tehát hogy többen is lehetnek, akik már tíz év előtt részt vettek az első vállalkozásban. Az első szervezőkből és vezetőkből viszont nincs senki. A nevekből hat házaspár látszik jelen lenni. További családi kapcsolatokra utalhat, hogy a 76 résztvevő között a házaspárokon kívül 10 nevet viselnek ketten vagy hárman, azaz alighanem rokonok. Pünkösddvasárnapi számában a lap, a *Romániai Hírlap* így adta hírül a hagyomány folytatását:

„Mint minden évben, úgy az idén is a Szent István Társulat kezdeményezésére búcsújárás rendeztetett a Csíksomlyón megtartandó búcsúra. A búcsújárók Huszti János a Szent István kir. Egyesület vezetése alatt múlt pénteken indultak el. Az idén száznál több honfitársunk kereste fel ez alkalommal az édes hazát, hogy honfitúi érzelmeit ismét felélessze és néhány napot otthon élő rokonai körében eltölthessen. Vezesse a mindenható őket mint a romániai magyarság képviselőit ez útvonalon, mellyel a vallásosság gyakorlása mellett hazafiúi érzelmeiket is érvényre emelik.” (*Romániai Hírlap* IV/20. sz. 1910. május 15. 3. p.)

A *Csíki Lapok* viszont ebben az évben csak szűkszavú beszámolót adott, a bukarestiek említése nélkül (*Csíki Lapok* XXII/21. sz. 1910. május 25. 4. p.).

A következő évben a romániai sajtóhíradások a korábbi megszokásnak megfelelően tudatják a bukarestiek elindulását, részvételét, az indulás idejét. Láthatjuk, hogy állandó-sult motívum lett a „vallásos érzés” és a „hazafias érzület” összekapcsolása, verbálisan is:

„Mint minden esztendőben, úgy az idén is népes csoportot vezet a bukaresti Szent István Király Egylet a csíksomlyói búcsúra. E búcsújárások rendezése miatt kettős dicséret illeti az egyet, mert a hazaránduló csoport nemcsak vallásos érzéseinek tesz eleget, hanem ezek az évenkénti látogatások kiválóan alkalmasak arra is, hogy emeljék a csoport tagjaiban a hazafias érzületet és a hon iránti lelkesedést.” (*Romániai Magyar Újság* III/39. sz. 1911. június 1. 4. p.)

Hasonlóan állandó motívum lett a százas létszámhatár kiemelése akár előzetes biztatásul, akár utólagos elismerésül. Ugyanebben a cikkben a szerző, nem egészen pontosan, úgy emlékszik, hogy „a búcsújárások fokozatosan nőtték ki magukat ilyen népszerűekké. Eleintén alig volt egy kis töredék, amely hazajárogatott. De aztán évről évre nőtt a csoport, s ma már a százan felüli létszám a megszokott.” A kezdeti gyűjtések után, amikor a fő szervezők elkészítették a zászlót, a keresztet, a zarándoklatok költségei gyakorlatilag az utazásiakra redukálódtak, ezek pedig a csoportos kedvezmények folytán viszonylag olcsónak számítottak. Ezt a „hihetetlenül olcsó” árszintet hozza fel a *Romániai Magyar Újság* cikke 1912-ben, melynek következtében a jelentkezők száma több százra is rúg, akik „mind szegény sorsú magyarok, akik kapva kapnak az alkalmon, hogy olcsó utazási díjért vallásos meggyőződésüknek és hazafias érzéseiknek áldozzanak” (*Romániai Magyar Újság* IV/35. sz. 1912. május 16. 4. p.). A cikkben a részvételi díjak mellett a búcsús programot is ismertették. Eszerint a bukarestiek csak péntek délután 2-kor indultak (tehát nem egy nappal előbb és nem egy hajnali mise után, mint először), s a brassói szállás után szombat hajnalban vonatoztak tovább, hogy egyenesen a körmenetre érjenek oda. A program ismertetése arra mutat, hogy a néhány évvel korábbi idők megszokását ismételtek meg, hiszen a szombati és vasárnapi körmeneteket a püspök kívánságára már 1907 óta nem tartották meg, hogy a sorrend körüli incidenseket elkerüljék. A búcsút követően viszont több nap maradt a saját programokra, látogatásokra, hiszen a visszaindulásra csak május 31-én (pénteken) került sor. A szórtabb csoportszervezést mutatja, hogy jelzik, az egy órakeres induló vonatra menet közben minden állomásnál lehet csatlakozni. Brassóban városnézésre is sor került, hálaadó miséről viszont megint csak nincs szó.

1913-ban rövid előrejelzésből („A Szent István Király Egyesület búcsújárása”) még tudunk a bukarestiek csíksomlyói búcsújárásáról, de utólag nem közöltek beszámolót (*Romániai Magyar Újság* V/34. sz. 1913. május 4. 3. p.). 1914-re vonatkozóan már nincs adatunk.

Az első világháború után radikálisan megváltozott a bukaresti magyarok helyzete, hiszen egy országba kerültek az erdélyi, székelyföldi területekkel, illetve abban a fővárosban találták magukat, amely a világháború végén sikerrel szerezte meg Erdélyt, és veszélyes ellenfélnek tekintett minden magyar szervezetet, intézményt.

A két világháború közötti évekből az akkori gyér források nem teszik lehetővé, hogy választ adjunk a kérdésre, vajon jártak-e azokban az években is a somlyói búcsúba Bukarestből, és ha igen, hogyan. Valószínűsíthető, hogy alkalmanként voltak bukarestiek a búcsúban, de aligha szervezett formában, hiszen a Szent István Király Egyesület önállósága megszűnt, miután egyesült a Magyar Társulattal (Nagy, 2000: 190–202). A két háború között a magyar katolikusok számban is megfogyatkozhattak, és szervezetsé-

gük is alábbhagyott. Néhány évig fennállt újságjukban, a *Bukaresti Katolikus Tudósító* 1935–1939 közötti évfolyamainak (hiányos) számaiban semmilyen utalás nincs erre. Lukács Mansvét, a népszerű ferences hitszónok 1924-ben ismertetőt írt Csíksomlyóról, s itt a bukarestieket is megemlíti (Lukács, 1924: 1–2), de lehet, hogy ez inkább a múlt emlékeiben gyökerezik, s nem az akkori jelen megfigyeléseiben (a háború után csak 1921-ben tarthattak újra pünkösdi búcsút Csíksomlyón). Elfogadhatjuk az *Erdélyi Tudósító* 1926-os adatát, mely szerint:

„Az idei pünkösdkor is a régi keretek között folyt le a híres csíksomlyói búcsú. Közel 30 ezer ember gyűlt össze az egész Székelyföldről, de még Moldovából és Bukarestből is, akiket a faji és vallási összetartozandóság minden pünkösdkor egyesít a Szűz Mária tiszteletében.” (*Erdélyi Tudósító* IX/22. sz. 1926. június 6.)

A pünkösdi búcsú szónokai között 1932-ben D. André Krizontom (más névalakban: D. André Károly) bukaresti plébános is beszélt, de abban az évben ottani magyar résztvevőkről nincs említés (*Csiki Néplap* II/15. sz. 1932. május 18. 2. p.; *Katolikus Világ* XXIX. évf. 1932. június–július, 149. p.).

Bukarestiek csíksomlyói zarándoklatára majd évtizedek múltán, a rendszerváltást követően került sor ismét.

6. Moldvaiak

A csíksomlyói búcsújárások huszadik századi résztvevői, különösen az 1980-as években, a kegyhelyen rendszeresen találkozhattak moldvai csángókkal. Viseletük, összetartásuk, a többiekől elkülönülésük, áhitatuk sokak figyelmét magára vonhatta. Voltak, akik egy korábbi korszak képviselőit látták bennük, mások a rejtett találkozások lehetőségeit igyekeztek kihasználni: az idegenek a búcsús forгатagban kevésbé voltak szem előtt, mint a moldvai falvakban (Lengyel 1990). Hogyan alakult a moldvaiak részvétele a csíksomlyói pünkösdi búcsújárásban?

Nincs terünk bővebben kitérni a csíksomlyói ferencesek és a moldvai magyarok kapcsolatára, sem a moldvai és havasalföldi egyházi viszonyokra (amit dokumentumokból és leírásokból viszonylag jól ismerhetünk). Annyi bizonyos, hogy a középkorban Csíksomlyó volt a kelet felé irányuló katolikus misszió egyik kiinduló pontja, ami a középkori magyar királyság természetes határain túl, a Kárpátok keleti előterében élő népeséget érintette. Benedek Fidél több munkájában fejtegeti, hogy a moldvai katolikusság a középkorban és a kora újkorban nagyon sokat köszönhetett éppen a csíksomlyói ferenceseknek, akik egyfajta kiinduló missziós állomást jelentettek. Kolostor alapítására a moldvai Bákó (Bacău) városában került sor, ahol a 16. században néhány évtizedig a magyar egyházszervezethez tartozó ferencesek éltek. Innen a somlyói ferencesek csak az 1600-as évek elején szorultak ki végleg (Boros, 1927; Benedek, 2000; Benda, 2003: 117). Moldvában akkor már régebben éltek magyarok, más népekkel vegyesen, akik között többségben voltak az ortodox keresztény egyházhoz tartozó románok. A mold-

vai magyarok évszázadokon keresztül főként a nyugatról érkező magyar ferenceseken keresztül maradtak kapcsolatban saját egyházukkal.

Ez a kapcsolat akkoriban lazult meg, amikor a reformációt követően, a 16. század közepén a magyar egyház szervezete meggyengült. Moldvát a Vatikán missziós területté nyilvánította, és egyházjogilag a Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) alá rendelte. Az olasz, lengyel papok, szerzetesek mellett a szórva-nyosan érkező magyar lelkipásztorok csak alárendelt, mellékes szerepet játszhattak. Ma még nem látjuk eléggé tisztán – a feltárt források ellenére sem – Moldva és Csíksomlyó kapcsolatának minden részletét, noha a fő vonások világosak. A ferencesek erdélyi őrségének (custodia) létrejötté, 1640 után a moldvai kapcsolatok valamelyest biztosan újraéledtek; noha Somlyón is kevesen voltak és paphiányos területet kellett ellátniuk, a páterek ismerték a moldvai viszonyokat. Ennek olyan jelei vannak, mint hogy tanúskodtak a tatrosi Szent Kozma- és Damján-templomban megesett csodás eseményekkel kapcsolatban (1651), és 1670-ben, pár évvel a tatárok dúlása után hajlandók voltak szerződésben rögzíttetten vállalkozni moldvai misszióra, és amikor ez a szentszéki jóváhagyás miatt megghiúsult, akkor is volt közülük, aki átment: Taploczai István nemcsak lelkipásztori munkát végzett, hanem koadjutorként, majd kinevezett bákói püspökként magasabb felhatalmazásokat is kapott. Dokumentum, a bákói katolikusok magyarul írt folyamodványa tanúsítja azt is, hogy a moldvaiak is kifejezést adtak ragaszkodásuknak az erdélyi custodiához az idegenből rájuk küldött és sok kárt tevő püspökökkel szemben (1651). Háborús időben a moldvai misszionáriusok Csíksomlyón találtak menedéket, és javakat is menekítettek oda veszélyeztetett templomokból (Benda, 2003; Benedek, 2005: 213–246). A tatárdúlás után újjáépített csíksomlyói templomot az 1680-as évek elején éppen a moldvai missziós főnök, Vitus Pilutius érsek szentelte újra (Veres, 1753).¹⁸⁶ Csak mellékesen említem meg, hogy Tatroszon a csodákat követően az 1650-es évektől rendszeresek voltak a nagy ünneplő gyülekezetek, nagypénteken, pünkösdkor és Nagybaldogasszonykor. Lehet, hogy a ferences páterek közvetítésével talán csíkiak is voltak közöttük? Az sem lehetetlen, hogy Moldvában lehettek olyanok, akik a ferenceseknél tanultak, s odahaza kántorokként, deákokként működtek. Az ő közvetítésük hatása sem zárható ki a moldvaiak somlyói kapcsolataiban és búcsújárásában (Tánczos 1995b).

Kolduló ferences barátok bizonyára többször is megfordultak Moldva és Havasalföld településein, s köztük minden bizonnyal lehettek csíksomlyóiak is. Amikor Petrás Incze János ismert *Feleleteit* küldte Döbrentei Gábornak 1841-ben, akkor Gegő Elek korábbi tudósítását bírálva így írt: „Továbbá arul sem tud bizonyítani sem Gegő Úr, sem tapasztalása, hogy a’ Sz. Ferencz Reformált rendü Szerzetesek, kik alamisnáért majd minden évben meg jelennek, el nem fogadtattak volna, annál inkább ki nem üzettek. Mert bizonyítsanak az itt járt szerzetes atyák, kik valljon nem tiszteletet nyertek e minden Missionáriusoktul, kik magokis alamisnával segítették, a’ nélkül, hogy valamely lelki

¹⁸⁶ Losteiner Leonárd 1681. április 1-re teszi ezt a szentelést (Endes, 1942: 117). Benkő Károly zárójelben közölte Kovács Miklós püspök 1830-ban kelt oklevelének részletét, amelyben 1680-as dátum áll (Benkő, 1853: 96). Boros Fortunát 1681 húsvét második vasárnapjára teszi a szentelést (Boros, 1994: 145). Vö. Domokos, 1979: 86.

szolgálatra általuk teendőkre, számolhattak volna” (Domokos, 1979: 1346). Ez tehát arra utal, hogy obszerváns ferencesek szinte évente megjelentek Moldvában, noha nem világos, hogy pontosan honnan érkeztek. Egy 18. század eleji, Csíksomlyóról származó szórványadat mindenestre kezünkben van erről: 1709 júliusában a konvent alamizsnákról vezetett könyvében feljegyzés szól „pro sacris ex Transalpina 28 ft.,” vagyis „Havasalföldről szentségekért”, 1710 márciusában és 1711-ben „elemosia ex Moldavia per diffinitorem”, vagyis alamizsna Moldvából 4 fr. 20 dénár, illetve 3 fr. értékben.¹⁸⁷ Ekkor persze még jóval előtte vagyunk azoknak a fejleményeknek, amelyek a 18. században Erdély és Moldva kapcsolatában bekövetkeztek, és időben még nem távolodtunk el túlságosan a bákói püspökség működésétől.

Talán nem alaptalanul gondoljuk, hogy a csíksomlyói ferencesek kéregető körútja a 19. században és azt megelőzően is mintegy a jéghegy csúcsaként értelmezhető: az adománygyűjtés valószínűleg egy olyan, tudatosan elevenen tartott kapcsolatrendszerben lehetséges csak, amelynek része nemcsak a kolduló körút, hanem a prédikálás és a lelkipásztori munka is (Mohay, 2003). Petrás idézett (kissé homályos) megjegyzése érthető úgy is, hogy a ferencesek akár prédikálhattak is a településeken s ennek nyomán szentségeket is kiszolgáltattak. „Reformált”, vagyis obszerváns ferences rendházról ugyanis Moldvában nem tudunk a XIX. században; a minoritáknak volt ugyan rendházuk Bákóban, és rendházakon kívüli magyar minoriták is működtek 1848 előtt néhányan, de a moldvai minorita provinciát csak 1895-ben szervezték meg, abban az időben, amikor kiépült a romániai katolikus egyházszervezet (Körtvélyessy, 1943). A rendszeresen visszatérő barátok egy része tehát alighanem erdélyi lehetett, de nem lehetetlen az sem, hogy a vlach-bulgár ferences provinciából származtak.

A moldvaiak somlyói búcsújárása már az 1980-as években magára vonta a figyelmet, hiszen ott veszélytelenebbül lehetett velük találkozni, mint bent Moldvában. A kilencvenes években megélénkült az érdeklődés; a megszületett tanulmányokat és a bőséges publicisztikai anyagot itt nem szükséges részletezni, ennek jó bibliográfiai feltárása hozzáférhető (Ilyés–Pozsony–Tánczos, 2006: 309–312).¹⁸⁸ Annyi bizonyos, hogy a 18. század közepén már mint régi (de még élő) hagyományt emlegetik a források a moldvai katolikusok búcsújárását Csíksomlyóra (Domokos, 1979; 1987). Idéztük Györffy Pál 1729-ben írt könyvének idevágó részletét; Veres Lajos 1753-ban keltezett rendtörténeti kéziratában a háromszékiek, udvarhelyiek mellett ugyancsak világosan felemlíti a moldvaiakat is a búcsú résztvevői között. Losteiner közli, hogy Szépvízen épült Szent László kápolnája a Pogányhavas alatt, és a moldvai zarándokok, amikor a somlyói búcsúra tartottak, ez alatt énekelték: „Zeng az erdő, zeng, zúg a levele, Mária örömére” (Endes, 1943: 4.). Nehéz viszont mit kezdeni Losteinernek azzal a közlésével, hogy „a

¹⁸⁷ *Liber rationum pro conscribendis eleēmosynis pecuniarijs in conventu Csikiensi 1696–1741.* Kézirat a budai ferences könyvtárban, 408. sz. Az adatra Muckenhaupt Erzsébet bukkant rá, akinek szívességét e helyütt is megköszönöm.

¹⁸⁸ Magyar Zoltán 1992-ben Debrecenben elkészült egyetemi szakdolgozatát a moldvaiak búcsújárási szokásairól nem láthattam.

szobor 1704-től 1758-ig Moldvában volt” (Endes, 1942: 119), ez csaknem elképzelhetetlen. Gegő Elek 1831-ben írja, hogy „századokon által annyira szaporodtak Moldvában a’ szétkelyek, hogy a’ határvonalai vesztéglés dacára is, csak a Szép havason keresztül – melynek kápolnáját meglátogatván imígy énekeltek: »Zeng az erdő, zeng, zúg a levele, Mária tiszteletére« – a csíksomlyói búcsúra 1744-ik évben ötezeren jelenének meg” (Gegő, 1838: 71). A moldvaiak ellátására szolgáló Bálványos havasról már Benkő Károly is megemlékezett (Benkő, 1853: 96–97).

Barna Gábor a moldvaiak csíksomlyói búcsújárásáról értekezve számba vette az általa elérhető adatokat, és azt találta, hogy a 18. század közepe után a beszámolók (mint Petrás Ince János is, akitől ezt talán kevésbé várnánk) *hallgatnak* moldvaiak csíksomlyói búcsújárásáról. Ugyancsak érdekes, hogy – Erdős Szászka Péterre támaszkodó – véleménye szerint Csíksomlyó búcsús vonzaskörzete nem terjed ki az északi, Románvásár környéki csángó falvakra (Barna, 1993: 53–55). Nem hiábavaló ezekhez a bizonyosan helytálló megfigyelésekhez újabb adatokat és szempontokat hozzátenni. A sajtóban illetve történeti munkákban megjelent beszámolók az 1850-es években a moldvaiak búcsújárását úgy idézték fel, mint egy régi, egyre homályosabb emléket. Benkő Károly szerint „a moldovai úgy nevezett csango Magyarok csak régebben jártak ki ide bucsúra, és ma többé nem jönnek...” (Benkő, 1853: 97). 1853-ban a búcsúról beszámoló lelkes újságcikk írója szerint a szomszédos Moldvából is jöttek „hajdan, sőt még csak néhány évek előtt is [...] kitűnő nagy számmal szoktak a buzgó kath. hívek egyházi zászlók alatt körmenetileg összeseregleni” (*Religio* 1853. 75. szám, június 28. 597–599). Hasonló értelemben írt Bándi Vazul is 1900-ban:

„A moldvai határszélre átköltözött csíki szétkelyek kilenc faluban telepedtek le; ezek, évenként nagy seregben tartottak körmenetet Mária kegyhelyéhez fehér labarum [sic] alatt, fehér ruhába öltözve, s a Segítő Atya dicséretére készített litániát énekelve, melyben szívük egyszerűsége szerint így felelgettek: »Zeng az erdő ó, zeng; zúg az erdő levele Mária örömére«.

E processiónak elébe ment a csíksomlyói deákság a Gyergyóból jövőekkel egészen a Szép havasig, hol nehogy ily nagy sokaság szent mise nélkül maradjon, egy kápolna építtetett (egy másik hagyomány szerint e kápolna Szent László korából való) az ott tartandó isteni tiszteletre. E hely annyira szentnek tartott, hogy habár a moldvai vám felállításakor 1744-ben megtiltattott a Moldvából való kijövetel, mégis ezután 5 ezer ember processio mellett oda gyülekezett. A moldvai hívők ajándékozták a csíksomlyóiaknak a Bálványos havast azon célból, hogy, mikor a pünkösdi búcsúra jönnek, itt vendégszeretettel fogadják és habár a moldvaiak e tömeges kivonulása betiltatott és megszűnt, azon havas az ajándékozottak birtokában maradt” (Bándi, 1901: 33).

A szabadságharcot követő évtizedekből egyelőre nincs ismeretünk a somlyói rendház (vagy egyáltalán az erdélyi rendtartomány) ferencesinek rendszeres jelenlétével kapcsolatban Moldva vagy Havasalföld településein. Ennek nyilván megvoltak a súlyos okai; köztük belső ok a ferencesek saját erejének megfogyatkozása, létszámbeli csökkenése, ami erdélyi rendházaik és iskoláik fenntartásában is nehézségeket okozott, külső pedig az, hogy (a 19. század utolsó harmadától) a határok egyre nehezebben voltak átjárhatók. Az újonnan megalakult román államban a 19. század végére fokozatosan kiépült a ka-

tolikus egyházszervezet; ez már nem volt olyan türelmes a külhoni ferencesekkel szemben, mint az elődként számon tartott fejedelemségek, mert ők alighanem azokat az időket idézték fel, amit éppenséggel meghaladni szerettek volna, amikor a terület római központból igazgatott missziós terület volt. A búcsújárók megjelenése Csíksomlyón az ellenkező irányú, Erdély felé irányuló vonzás meglétére enged következtetni.

1922-től aztán a moldvaiak is (újra) jelen vannak a búcsúban Csíksomlyón. Már az első évben feltűnnek, és a továbbiakban is többször említést tesznek róluk (Kádár, 1922; Lukács, 1924; Albert, 1932).¹⁸⁹ Joseph Fischer szász fényképész több évben készített róluk megkapó szép képeket a Salvator-kápolna körül és a Jézus-hágón (Pozsony, 2006: 350). Jelenlétük a székelyek összetartásának, egymásra találásának szimbólumává válik: „Az erdélyi magyarságnak, de még a moldvai, havasalföldi csángóknak is közös, szívéhez nőtt, lelkéhez forrt szent helye Csíksomlyó” (Lukács, 1925). Tudunk róla, hogy a somlyói ferencesek a húszas–harmincas években többször is megfordultak Moldvában. Egyáltalán nem tartható kizártnak, hogy az ő hatásuk is lényegesen közrejátszott abban, hogy (sejthetően) évszázados szünet után a moldvaiak újra nekiindultak a somlyói zarándoklatnak.

A harmincas évek elején újra felidéztek azt a régebbi hagyományt, hogy a moldvaiak jogot formálhatnak a szoborra, hiszen az tőlük került Somlyóra, és egy kétszáz fős csoportjukkal az egyik beszámoló írója szóba is elegyedett:

„A messzi földről jött keresztaljak között feltűntek a moldvai csángók, akik mintegy kétszáz-an jöttek el a Csíksomlyói Csodatevő Szűzhöz, akinek a kegytemplomban elhelyezett gyönyörű szobrához szinte jogot formálnak. Azt mondják, hogy tőlük, egyik bakauai községükből került a szobor Csíksomlyóra a tatárdúlás idején. Állíthatjuk, hogy elferdült székely beszédüket egészen könnyen meg tudjuk érteni. Bámulatos a ragaszkodásuk viseletükhöz, nyelvükhöz. Egy románul beszélő páter vezetésével és két kántor irányításával vettek részt a menetben. A páter, bár magyarul tud, nem beszélt magyarul, és csak románul felelt.” (*Csíki Néplap* II/15. sz. 1932. május 18. 2. p.)¹⁹⁰

Pár évvel később, 1935-ben a ferences Ráduly Kolos szintén személyes találkozásokról számolt be a moldvaiakkal, felidézi saját, gyóntatáskor szerzett élményét is:

„Moldva csángóiból is eljöttek vagy ötvenen. Ki vonaton, ki gyalog, 150 kilométeres utakat tettek meg. – Kérdeztem: fáradtak? – Hogy lennének atyaság, – végig az olvasót mondtuk s csáltuk az énekeket. S a Mária szerencsésen hazasegített. Így mondta: »haza«. – Óh milyen *frumos* [szép] is az a Mária – áradozott egy naiv lélek ezekből. Én szövök a Jézuszkának kenderből ingecskét. – Jó lesz, nénike!

Öreg csángó könnyhullatva gyónik. Aztán fölneéz reám és sír, amikor mondja: Atyaság, magik a legboldogabb emberek! – Miért apám? – Mert örökké a Mária mellett strázsálnak... Igaz. Óh boldog strázsa, boldog Mária-közelség!...” (Ráduly, 1935).

¹⁸⁹ További említések: *Katolikus Világ* 1926. június, 213. p.; *Csíki Néplap* VIII/18. sz. 1938. május 4. 1. p.; *Erdélyi Lapok* VII/124. sz. 1938. június 8. 4. p.

¹⁹⁰ A kegyyszobor bákói származását már korábban felemlíti: Erőss, 1852: 13.

Vannak jelei annak, hogy a moldvaiak somlyói búcsújárása aligha lehetett egyenletes; 1937-ben fogyásukról hallunk hírt, és arról, hogy pap nélkül érkeznek, mert papjaik ellenzik útjukat:

„Itt vannak a moldvai csángók is. Az asszonyok fejükre vett kendőjüket fátyolszerűen hátraeresztve viselik. Furcsa, különös melódiájú éneket énekelnek. A szöveget nem lehet kivenni. Számuk elszomorító. Úgy 20–30-an lehetnek. Régebben százával jöttek onnan is, hiszen még ma is úgy tudják, hogy 6–700 esztendővel ezelőtt Moldvában volt és az övék volt a kegyszobor, csak később a tatárok elől menekült Somlyóra (Sumuleu). Pap nincs velük. Évek óta pap nélkül járnak a somlyói (Sumuleu) búcsúra és számuk évről évre fogy. Azt mondják, a papjaik nem szívesen nézik ezeket a somlyói (Sumuleu) zarándoklatokat” (Buzás, 1937, 1. rész).

Utóbbi megjegyzés bizonyára nem előzmény nélküli. Láthattuk, hogy Csíksomlyó vonzáskörének kiszélesedésében a két világháború közötti időszak hozta meg azt, hogy az erdélyi székelyek, a vármegyei magyarság, a moldvaiak és tíz-egynéhány évig még Bukovina katolikusai is jelen lehettek Somlyón. Az első néhány évben a helybeli papoknak talán nemigen tűnt fel a ferencesek pasztorációs törekvése és a híveik rendszeres somlyói búcsújárása, de aztán felfigyelhettek rá, és talán valóban szót is emeltek ellene (még ha talán nem is olyan erőteljesen, ahogy ezt a nyolcvanas–kilencvenes években tették).

Gyanítható, hogy a moldvaiak körében valószínűleg régebben is jóval nagyobb lehetett a búcsú vallási jelentése és jelentősége, tapasztalataikat és élményeiket elsősorban a Szenttel való találkozásban élhették meg. A moldvai zarándokok „etnikai” identitása elsősorban inkább a katolikus valláshoz kötődik, és csak másodsorban a nyelvhez (Magyar, 1994; Pávai, 1996; Pozsony, 1993; 1996). A moldvaiak közjogilag, szervezetileg sohasem tartoztak a magyar államhoz, ezért a történelmi emlékek, utalások, amelyek konkrét vagy szimbolikus formában előkerültek (főként a 19. század végétől kezdve), számukra kevesebbet vagy semmit sem mondhattak. A vallási élmény megélése számukra helyhez, képhez, szoborhoz kötött és erős gesztusokkal kísértén mégsem tekinthető egyértelműen egy „népi hagyomány” folytonos továbbélésének, hiszen több mint száz év csaknem biztosan kiesett az ő somlyói búcsújárásuk folytonosságából. Ez jogosít teszi azokat a kételyeinket is, hogy a moldvai csángók csíksomlyói vallási tapasztalatai valamiféle kereszténységet megelőző gesztusrendszer fennmaradásának nyomait őriznék, például a napvárással kapcsolatban. Voltaképp inkább egy megszakított és újjáélesztett hagyomány látszik kirajzolódni az ő esetükben. Kétségtelen, hogy a hetvenes–nyolcvanas években Moldvából Somlyóra zarándokolók sok olyasmit mondtak és tettek, ami sokak szemében archaikusabbnak látszott, és talán ez keltett olyan benyomásokat, mintha itt valamiféle „pogány kori” vallási tradíció élt volna tovább, de úgy vélem, indokolt lehet egy másfajta értelmezés is. Eszerint a moldvaiak búcsús „magatartása” egy olyan vallási hagyományrendbe illeszkedik be, amelyik a maga archaikusabb, középkoriasabb jellegével, vagy másként mondván, az e világi boldogulás helyett és mellett erősebben a túlvilágra, az üdvösségre irányultságával világosan *más* ahhoz képest, ahol akár a csíki székelység vagy az erdélyi magyarság vallási téren a maga másként bejárt útján tart, tartott.

♦ VI. Idő és szervezés

A búcsú *ideje* két idősíki találkozása. A búcsúsók (csoportok és egyének) saját ideje, ami a készülétektől az elinduláson és a kegyhelyre érkezésen keresztül a hazaérkezésig tart, a kegyhelyen összefonódik más búcsúsók hasonlóan tagolt és összetett idejével; és találkozik a másik idősíkkal, ami a kegyhely ideje, ahol lezajlik az ünnep, a találkozás a Szenttel, az a vallási élmény, amely a maga módján katarzishoz, megtisztuláshoz, lelki emelkedettséghez, a mindennapokban való megerősödéshez vezet(het). Az átmenet a hétköznapi életből az ünnep idejébe (és viszont) fokozatos, de jól érzékelhetően megvalósul (Tánczos, 1995a).

A búcsújárás régóta jól tagolt és jól bevált sémákhoz, mintákhoz igazodik, amiket a szervezők és a résztvevők egyaránt mint egy közös nyelvet ismernek és használnak. Akik a búcsújárás hagyományába tradicionális falusi vagy városi környezetben belenőnek, beleszoknak, azok *kapják* ezt a nyelvet, és csak bizonyos határok között alakíthatnak rajta. Nincs teljes szabadság abban, hogyan lehet, kell bánni az idővel, mit lehet megtenni és mit nem szabad. Ahogy a nyelv természetes, alig reflektált része az életnek, úgy a búcsújárás hagyományai is mintegy észrevétlenül válnak részévé a kollektív tudásnak. A szervezők, vezetők mindig nagyobb hatáskörrel rendelkeznek a formák alakításában; felelőségük és lehetőségük abban áll, hogy megtalálják-e a kapcsolódásokat az újítások és a hagyományos szokások között.

A somlyói búcsújárásban is, mint mindenütt, a „szent” idő és a „profán” idő némi-képp elválik egymástól, bár az éles elkülönítést nem tartom indokoltnak. A szent időben a szent cselekmények valósulnak meg, amelyek közé a mise, a gyónás, áldozás, a szentbeszéd meghallgatása és a körmenet tartozik. A profán időben a hétköznapi szükségleteknek az ünnep során való kielégítése zajlik: étkezés, alvás, vásárlás, találkozások, szervezések. A két szféra minduntalan egybefolyik, és a máskor valóban profán cselekedetek a búcsú terében és idejében valamennyire bizonyosan szakralizálódnak, átitatódnak a kegyhely levegőjével, amit valamennyire magukkal is visznek sokféle szimbolikus formában. A templomban aludni a padra dőlve: akkor is a *szent* körébe tartozik, ha utána ugyanúgy kidörgölik az álmat a szemükből, mint ha otthon ébrednének. Ami az alvást körülveszi, amit utána meglátnak, ami félálomban a tudatküszöbön történik, az mind a szent és a profán szférák elválaszthatatlan összetartozására utal.

A búcsú időbeosztásának alapszerkezete a somlyói kegyhelyen sokáig a következőképpen alakult.

A búcsú legrégebben ismert és legsajátosabb eseménye a Kis-Somlyó hegy tetején álló kápolnához irányuló *körmenet*. A körmenet megtartásának módjáról először az 1780-as évekből tudósít a református lelkipásztor Benkő József: akkor szombat délután két órakor és vasárnap reggel hat órakor vonultak ki a hívek a hegytetőn álló kápolnához. Ez a kettős körmeneti rend volt szokásban egészen 1906-ig, de a mostoha időjárás miatt már az előző évben, 1905-ben is elmaradt mindkettő: „Évtizedek óta nem zavar-

ta meg ezt a nevezetes búcsút ennyire az abnormis idő s arra alig akadt valaha precedens, hogy vagy az egyik vagy a másik napi kikerülés meghiúsult volna” (*Csiki Lapok* XVII/24. sz. 1905. június 14. 2. p.). A püspök 1907-ben új rendet vezetett be; így történt, hogy 1907-től kezdve a keresztalják csak egyenként, külön-külön mentek körbe a megszokott útvonalukon.

Vizsgált korszakainkban mindvégig szentmise van szombaton reggeltől kezdve és vasárnap reggeltől kezdve (változó módon) a kegytemplomban és a Kis-Somlyó hegy tetején a kápolnáknál. Szentbeszédeket tartanak ugyancsak mindkét helyen. Vecsernyét imádkoznak péntek és szombat délután-este. Keresztutat járnak a Kis-Somlyó hegy oldalában a kálvárián. Ezeknek az összetevőknek az időbelisége, egymáshoz igazítása a forrásokkal elérhető csaknem kétszáz év során néhány alkalommal a vezetők és szervezők működése következtében alapvetően megváltozott.

Amiatt, hogy a keresztény tradícióban a búcsújárásnak régóta jól megformált szabályrendszerei érvényesülnek a maguk kialakult természetességében, s beszámolók rendre ezeket az érvényes rendeket („ordo”) írták le, viszonylag kései időben kerülhettünk közel ahhoz, hogyan is valósulnak meg a mindennapokban ezek a formák és elvárások. A búcsújárók, a Somlyóra érkező keresztalják saját idejéről, a készüllet, az indulás, az úton járás, a hazaérkezés módjairól a búcsú nagy múltjához viszonyítva csak nagyon késői, főként csak huszadik századi híradásaink vannak. Többet tudhatunk a kegyhely idejéről, a kiemelt, szent időkről, amikor megvalósulnak a búcsúnyeréshez szükséges (előírt és megszokott) cselekmények. Ebben a fejezetben arra törekszünk, hogy a norma és a megvalósulás, a megszokások rendje és az eseti eltérések sokatmondó részletei a korábbiaknál plasztikusabban kirajzolódjanak.

A búcsújárás időbeosztása nemcsak spontán alakítás következménye, hanem egyúttal a célszerűség és a lehetőségek által vezetett tudatos szervezés eredménye is. Az ilyen irányú tevékenységet a néprajzi szakirodalom főként a búcsúvezetők vonatkozásában írta le, akik a búcsús csoportok megszervezését, vezetését, énekeinek irányítását végzik, akik a búcsújáróhelyen gondoskodnak a megfelelő viselkedési szabályok betartásáról, és maguk is mintegy közvetítőként lépnek fel égiek és földiek, egyházi előírások-tanítások és a falusi emberek hétköznapi világa között; ezért is lehet némelyiküket szentemberekként emlegetni (Bálint, 1942; Barna szerk., 1998). A somlyói búcsúval kapcsolatban is megszülettek idevágó tanulmányok, többek között Tánczos Vilmostól, aki a moldvai deákok sokáig rejtett tevékenységéről többször is írt (Tánczos, 1992; 1995b).¹⁹¹ A búcsúvezetők szervezőmunkájához hasonlóan fontosnak tartom a kegyhelyen működő szerzetes papság, valamint a püspökség irányító tevékenységét vázolni, mert a maga idején ezek a behatások lényegesen formálták, alkalmasint átformálták a kegyhely ünneprendjét. Voltaképpen maga a búcsújáróhely is (a spontán alakulásokat követően) egyházi, azaz püspöki vagy magasabb szintű, vatikáni jóváhagyással működhet; kegyhelyek számára rangokat, kiváltságokat régóta Róma adományoz kanyargós utat megjárt felterjesztések, folyamodványok eredményeképpen.

¹⁹¹ Moldvai „deákok” Mohi Sándorral készített filmjükben is láthatók: *Gyöngyökkel gyökerezétl.* Dunatáj Alapítvány, 1998.

1. Szervezés, rendtartás

A búcsújáróhelyeken általában a kegyhely szerzetes papsága gondoskodik a liturgiáról, a szentségek kiszolgáltatásáról, misék, litániák, vecsernyék, egyéb imádságok megtartásáról, gyóntatási és áldoztatási lehetőségről, szentbeszédekről.

A somlyói búcsú szervezése elsősorban a ferencesek kezében volt és van ma is. A mindenkori házfőnök rendezte az eseményeket, az ő felelőssége volt a rend fenntartása és a búcsúsok lelkipásztori ellátásának biztosítása: ebbe legfőképp a misék, szónoklatok, gyóntatás, áldoztatás megszervezése tartozott bele, valamint a körmeneté, amelyhez ki kellett választani a laboriumot vivő legényeket, a facigereket. A házfőnök együttműködött az iskola igazgatójával, a Mária Társulat vezetőivel (ha az más volt). A szervezés köre szélesedett azzal, hogy a rendtartomány vezetése is egyre inkább bekapcsolódott az előkészületekbe, és egyre inkább a magáénak érezte, ami Somlyón történik. A ferencesek mellett a keresztekkel érkező papok is bekapcsolódtak a misézésbe, gyóntatásba, különösen azokban a 19. századi évtizedekben, amikor a ferencesek létszáma fokozatosan a töredékére szállt le; az ő szervezőmunkájuk viszont csak a saját közösségükben érvényesülhetett.

A ferencesek irányításának csak az eredményei ismertek, mert kezdetben nem írták fel, mit hogyan végeznek; amit pedig a későbbiekben e téren feljegyeztek vagy levelekbe foglaltan megörökítettek, az nagyrészt elveszett vagy lappang. Főként nem a ferencesektől, hanem más beszámolókból értesülhetünk arról, hogyan zajlott a szentségek kiszolgáltatása és a liturgia a kegyhelyen; majd a 20. századi újjáéledésük hoz ebben változást, amikor maga a rendház közli előre a búcsú „sorrendjét” újságokban. Szabályozó, irányító mozdulatokat a búcsú liturgikus rendje körül az 1780-as évektől kezdve a mindenkori erdélyi püspök részéről is tapasztalhatunk, akinek a jozefinista egyházpolitika hatásaként egyre nagyobb befolyása volt a szerzetesrendek életére, annak belső viszonyaira is. A világi hatóság a búcsúval járó tömegek miatt lépett fel a rendtartás igényével.

1784-ben Batthyányi Ignác püspök egy ünnepélyesebb liturgikus lehetőséget adott meg a somlyói kegyhely számára. Nagyszebenben kiadott iratával elrendelte, „a) hogy évenként Pünköszt vasárnapján a PP. Franciskánusok templomában tartandó pompás szent mise elein ama hála adó ének: Téged Isten dicsirünk, anyai nyelven énekeltessek. Nem különben b) a prédikáció végén az egész nép a Hitvallást a Pap után mondja fel” (Erős, 1852: 22). Ez a rendelkezés nem sokkal azután kelt, hogy a püspök Csíkot hivatalosan meglátogatta, és a búcsúban is részt vett 1784-ben. Nem tudunk róla, hogy más egyébbe is belenyúlt volna rendelkezéseivel. Batthyányi volt az, aki a kegyhelyen történt csodák kivizsgálását elvégeztette és 1798-ban püspöki tekintéllyel megerősített nyilatkozattal lezárta. A magyar nyelvű Te Deum és Credo elimádkozása ebben az időben még egyáltalán nem volt általános gyakorlat, Csíksomlyón a búcsú alkalmával az ünnep emelkedettségét szolgálta.

1818-ban Rudnay Sándor püspök a tartományfőnöknek, Kleberg Kerubinnak Csíksomlyóra írt levélben rendelkezett arról, hogy vásár- és ünnepnapokon minden rendben folyjon, és összehangolta a somlyói plébániatemplom és a ferencesek templomában tartandó miserendet. Eszerint vásár- és ünnepnapokon a ferenceseknél 6-kor legyen az első mise, itt a rendház familiárisainak tartsanak szentbeszédet, 9-kor szentmise és prédikáció a plébániatemplomban, 10-kor ugyanez a ferenceseknél, fél 3-kor tartsák a

katekézist és litániát a plébániatemplomban, fél 4-kor a litániát a ferenceseknél. Rudnay Sándor a szerzetesek meglazult fegyelmének fokozását fontos feladatának tartotta, ezzel kapcsolatos intézkedéseiről a Vatikánba küldött jelentésében is beszámolt (Vanyó, 1933: 129–134). Püspöki beavatkozásról ezután évtizedeken át nem értesülünk.

1848 előtt minden jel szerint a búcsús körmeneti rend volt az, amit a ferencesek és talán egyházi felsőbbség mellett a katonai hatóság – székely határőrezred területén vagyunk – is szabályozott; és ez szűnt meg, bomlott fel vagy felejtődött el a szabadságharc utáni, rendi és katonai szempontból szabadabbnak tekinthető időkbén, amikor a polgári viszonyok fokozatosan teret hódítottak. Az 1848 előtti rendről egykorú feljegyzést nem ismerünk, csak egy húsz évvel később, 1867-ben írt (és korábban már idézett) visszaemlékezést Györfy Lajos kézdiszentléleki lelkésztől, aki a „levelezések” rovatban válaszolt Fülöp Alajosnak. Eszerint „a körmenet egyik sora annak első helyével a háromszékieké volt [...] A másik körmeneti sor volt Csík-Gyergyóé. S valameddig ezen fentebbi körmeneti rend pontosan megtartatott, én, ki több évek alatt a pünköshti búcsúkat figyelemmel kísértem, mondom, – soha semmi jelentékeny zavar nem történt. Azonban az újabb időkbén a csíkgyergyóiak kiléptek a rendes helyeikről, mindkét oldalon elsőségre törekedtek, – ők maguk támadták és támadják meg a háromszékieket, kiszorítandók jogos birtokukból; s ebből foly aztán az egymásközti tusa versengés, verekedés” (Györfy L. 1867: 66).¹⁹² A két körmeneti soron valószínűleg a menetben középen vitt labarum előtti és utáni sorrendet kell érteni; a másik lehetőség, hogy a két nap, szombaton és vasárnap tartott körmenetet nevezik *két sornak*. A szervezésnek ezt a módját ugyanaz a levelező egy évvel később egy egykori dokumentum másolatának közlésével is alátámasztotta, amit a kézdiszentléleki megyei (értsd: egyházközségi) jegyzőkönyvből írt ki, s ami a következőképp hangzik:

„A csíksomlyói búcsúra megjelenendő ájtatoskodók egymással veszekedése kikerülése tekintetéből az otti papságnak e nemes első székely gyalog ezred kormányához tett, onnan pedig ide általírt kívánsága szerint a processiónak sormenetele az ezen törvényhatóságba esett falukra nézve következendő lévén, úgymint: jobbfelől Kézdiszentlélek, Polyán, Észtelnek, Kanta, Szárazpatak, Bereck, Nyújtód, Sárfalva; balfelől Torja, Lemhány, Gelence, Szentkatolna, Imecsfalva, Futásfalva, Ozdola, Barót; az áránt találtatott fel ezen tisztí hivatal, hogy az írt helységeket megjegyzett sormenetről értesitené. Ennek következtében hivatalosan ajánltatik a tek[intetes] alkirálybíró úrnak, hogy a felügyelete alatt levő helységek lakosait arra utasítván őket, hogy megjelenésök alkalmatosságával minden civódást és veszekedést kikerülni ügyekezzenek, a kijelölt sormenetről értesítse, kötelességökké tevén annak pontos megtartását.” (Györfy, 1868)¹⁹³

¹⁹² Megjegyzem, hogy a szerző nevének írásmódja az újságban nem következetes. Vö. Fülöp, 1867.

¹⁹³ A szerkesztőség ehhez a következő lapalji jegyzetet fűzte: „Ez okmány, melynek sajnosan nélkülözzük kelte idejét és helyét, valamint azt is, honnan és kihez küldetett, csak a háromszékiek sorrendjéről szól. Jó volna, ha a csíkiak, gyergyóiak, udvarhelyszékiek s más esperességi kerületek falvainak, valamint az egész körmenetnek is sorrendje meg volna határozva és közzé téve. Ezáltal mindenki megtudná helyét, s nem gyűrődnek falu falu nyakára; legfőljebb egy-egy nyugtalan ember helytelenkednék, kit aztán könnyű volna rendbe állítani. Azonkívül lelkére kell beszélni a népnek, hogy búcsúra nem verekedni, hanem ájtatoskodni mennek. Figyelmeztetni kell a szülőket és gazdákat, hogy a pajkos ifjúságot ne bocsássák el. S végre minden megyéből menjen el a keresztaljával néhány tekintélyesebb ember, ki rendet tartson. A búcsújárás nem szükséges elkerülhetetlenül az üdvösségre, azért mintsem évről évre ismétlődjenek a botrányok, vagy minden bizonnyal rendezni kell azt, vagy merőben el kell hagyni.”

Nem tudjuk, hogy ha valóban volt ilyen rendelkezés, mennyivel korábban és milyen széles körben érvényesítették, nem tudjuk, hogy a falvak népe azonosult-e vele, megszokhatta-e. Hogy talán nem egészen, azt az jelzi, hogy a körmeneti sorrend megnyugtató módon mégsem rendeződött a következő években-évtizedekben. 1882-ben Móricz Gyula újra azt panaszolja fel, hogy még mindig rendszerek a civódások a sorrend körül, mert „a régebbi időkben a különböző vármegyék képviselő hívei életkérdést csináltak abból, hogy a szombati és vasárnapi együttes kivonulás alkalmával a laborium után melyik kereszté legyen az első hely”, és mert „a szerzetesek, mint a búcsú intézői, nem jogosultak a sorrendet meghatározni, miként következzenek egymás után a keresztiek”. A fogyatkozó létszámú ferencesek talán valóban kevésbé vették kézbe a szervezés gondját? Erre közvetve utalhat az, hogy ezekből az évtizedekből a rendház *Historia Domus*aiban egyre rövidebb, semmitmondóbb és sematikusabb bejegyzések szólnak a pünkösdi ünnepekről; sok más, főleg anyagi és szervezési természetű bejegyzés mellett csak ilyesféleket olvashatunk: 1885-ben „a pünkösdi nagy búcsú, amint mindig, úgy az idén is nagy buzgósággal sok nép ájtatos imája és ének[e] mellett folyt le, leszámítva T. Avér Antal gyergyószentmiklósi kereskedő meggyilkoltatását, ami Somlyón kívül a határban hajtatott végre...” (*Historia Domus* II. k. 1885: 152. p.). Vagy 1891-ben szinte ugyanaz: „A pünkösdi ünnepek a jelen évben is a szokott ünnepélyességgel és az összesereglett sokaság által kellő ájtatossággal tartattak meg” (*Historia Domus* II. k. 1891: 172. p.).¹⁹⁴

A *dualizmus évtizedeiben*, különösen annak vége felé a somlyói zárda öregedőfélben lévő szerzetesei már alig-alig tudták teljesíteni a búcsú szervezésével és ellátásával járó feladatokat. 1911-ben a *Historia Domus* írója megköszöni, hogy a zárda elöregült tagjait a rendtartományfőnök és öt rendtagtárs kisegítette „a gyóntatás és egyházi beszédek tartásában” (*Historia Domus* 1911: 255. p.). A következő évben újra aggódó levél mehetett a rendtartományi központba, mert Csiszér Elek (aki a gvárdiánt „urambátyám” megszólítással illeti) pünkösöd előtt nem sokkal megnyugtatóan közli, hogy lesznek atyák, akik beszéddel készülve mennek Somlyóra, és a gyóntatásban is lesz segítség.¹⁹⁵ Ugyanő az ünnep után megértően írja: „Szívemből örvendek, hogy a búcsúval járó nehézségeken már átestek. Az idő kellemetlensége minden bizsonnyal sok bajt okozott.”¹⁹⁶ (Abban az évben sáros, hideg idő volt, kevesebben jöttek.) A *Historia Domus* alapján az lehet a benyomásunk, hogy a zárda tagjainak szinte már csak a gond jutott: „Pünkösdünk szörnyen esős és sáros vala. Templomunk, zárdánk valóságos sárfészekké tétetett. Kétheti szüntelen munkába került, amíg némileg helyrehozhattuk és kitakaríthattuk” (*Historia Domus* 1912: 237.). Ilyen létszámkisegítésre a következő években is sor került, 1913-ban Csiszér Elek tartományfőnök öt pátert küldött Somlyóra.¹⁹⁷

¹⁹⁴ A közvetlenül folytatódó mondat: „Az összes vetések az áprilisi kellemetlen időjárás miatt gyengén fejlődnek” – akárcsak egy paraszti gazdasági naplóban...

¹⁹⁵ P. Csiszér Elek levele Vajdahunyadról Csíksomlyóra, 1912. V. 17. (kézírás tintával egy oldalon, négyoldalas levélpapíron), sz.: 553/912. Budai Ferences Könyvtár, stefanita iratok, jelzet nélkül.

¹⁹⁶ P. Csiszér Elek levele Csíksomlyóra a Gvárdiánnak, 1912. május 29. Kézírás sima lapon fejléc és pecsét nélkül, sz.: 584/1912. Budai Ferences Könyvtár, stefanita iratok, jelzet nélkül. Az időre: *Csíki Lapok* XXIV/22. sz. 1912. május 29.

¹⁹⁷ P. Csiszér Elek levele Vajdahunyadról Csíksomlyóra, a házfőnöknek, 1913. V. 3. kézírás, sz.: 436/913. Budai Ferences Könyvtár, stefanita iratok, jelzet nélkül.

A tömeg mozgásának rendjéről, annak fenntartásáról ebben az időben a szolgabíró által kirendelt *csendőrök* gondoskodtak, akiknek főképp a körmenet idején akadt dolguk. Volt, hogy a sajtóban köszönetet mondtak nekik: „A rend fenntartása céljából mindössze talán 40 csendőr volt kirendelve, s ezek is oly elismerésre méltó erélyt és ügyességet tanúsítottak, hogy róluk is teljes elismeréssel megemlékezni kedves kötelességünknek tartjuk” (*Székelyszék IV/44. sz.* 1885. május 31. 2–3. p.). Egy másik újság ugyanebben az évben valamivel szókimondóbb, a körmenet alkalmával a csendőrök akadályozták meg a verekedés kitörését: „Az ezen alkalommal évenként előfordulni szokott versengés az elsőség felett az idén is csekély mértékben megújult, azonban nem fajulhatott verekedéssé a jelenvolt csendőrség erélyes közbelépése miatt” (*Székelyszék III/81. sz.* 1885. május 28.). Hasonló esetekről általánosságban vagy konkrétumokat is említve később is gyakran megemlékeztek.¹⁹⁸ Finoman, a távoliak óvatosságával fogalmazott a *Romániai Magyar Néplap* 1900-ban: „A szombati – hegykörüli – körmenet a legszebb rendben történt meg, leszámítva az a kis izgatottságot, mit egy-két csendőr nem eléggé tapintatos fellépésével okozott.” A bukarestiek elé a körmenetben ekkor külön két csendőrt is rendeltek (*Romániai Magyar Néplap I/24. sz.* 1900. június 17. 1–2. p.). Puskatust is kellett használni 1903-ban, mikor a körmenet kezdetén „az indulásnál történt egy kis zavar a menethely feletti versengésért, mit a csendőrség, mert néhány férfi a szóbeli felhívásnak ellenszegült és őket is megtámadta, puskákkal rövidesen megszüntetett” (*Csiki Lapok XV/23. sz.* 1903. június 3. 3. p.).¹⁹⁹

1882-ben 28 csendőrt említettek, 1885-ben 10–15 ezer emberre 40 csendőr jutott, 1891-ben 25–30 ezerre 27, tíz évvel később a 30–40-et mondják általánosnak, 1907-ben pedig hatvanan voltak, a következő tíz évben pedig nem tesznek róluk említést.²⁰⁰

A konfliktusoknak nemcsak az elsőség feletti versengés volt az oka, hanem olykor választási-politikai konfliktusok is közrejátszottak bennük. 1904-ben talán még csak a falvak közötti versengés okozta a kászoniak és a csíkszentgyörgyiek villongását, aminek az lett a következménye, hogy a csendőrök a kászoniakat visszakísérték a község közé, s azok kénytelenek voltak zászlóikat zúgolódva az internátus falához támasztani, és megvárni a körmenet végét meg az ünnepélyes szentmisét (*Csiki Lapok XVI/23. sz.* 1904. május 25.). Két évvel később, 1906-ban „az országgyűlési képviselő-választásból kifolyólag a kászoni községek és a csíkszentgyörgyiek egymásra ellenséges indulattal tekintettek s hajlandók is lettek volna arra, hogy érzésüknek tetteleg is kifejezést adjanak” (*Székelyszék II/18. sz.* 1906. június 10. 4. p.).²⁰¹ Egy másik beszámoló akkora verekedésről ad hírt, „melyet a csendőrség csak nagy nehezen tudott lecsendesíteni”. Ezen a búcsún

¹⁹⁸ *Székelyszék*, IX/78. sz. 1891. május 23. szombat 3. p.; *Csiki Lapok V/21. sz.* 1893. május 24.; *Csiki Lapok VIII/22. sz.* 1896. május 27., ugyanerről: *Székelyszék* (Kézdivásárhely) XV/42. sz. 1896. május 31. 2. p. A csendőrség erős kordont vont a lövétei és a karcfalvi hívek közé: *Csiki Lapok IX/23. sz.* 1897. június 9.; a püspök közelébe igyekvő tömeget a csendőrség robbantotta szét: *Csiki Lapok X/22. sz.* 1898. június 1. 1–3. p.; *Csiki Lapok XIII/22. sz.* 1901. május 29.

¹⁹⁹ Ugyanerről hasonló értelemben: *Csíksereda I/23. sz.* 1903. június 7. 6. p.

²⁰⁰ *Csiki Lapok XIX/21. sz.* 1907. május 22. 1–2. p.

²⁰¹ Ugyanarról: *Csiki Lapok XVIII/23. sz.* 1906. június 6. 3. p.

emberhalál is esett: nemcsak egy gyógyulást kereső gyergyóújfalvi beteg asszony halt meg a szálláson, hanem meghalt egy árus asszony is, aki a csendőrök felszólításának nem engedelmeskedett, mire azok puskatussal olyan szerencsétlenül lökték fel, hogy azt nem élte túl; továbbá meghalt egy fiatal lány, „aki zászlót vitt a menet élén s a dulakodó őriási tömeg agyon nyomta és agyon taposta” (*Csikvármegye* II/45. sz. 1906. június 7.).

Alighanem ez volt az utolsó csepp a pohárban: Majláth püspök rendelkezésére a vasárnapi körmenet elmaradt, és nemsokára új püspöki szabályozás készült a búcsú rendjéről.

Az ő részéről voltaképp már ennek is megvoltak az előzményei. Frissen kinevezett fiatal, máshonnan érkezett erdélyi püspökként Majláth Gusztáv Károly nem tekintette érinthetetlennek a búcsúnak addigra réges-rég kialakult rendjét, hanem kissé a saját belátása szerint kezelhetőnek tartotta azt. 1898-ban, első megjelenésekor a vasárnap reggeli körmenetet 7-kor szerette volna kezdeni, hogy utána legyen idő a nagymisére és szentbeszédre, ám az eső miatt ettől elálltak; aztán a mise után mégis megtartották fél tízkor, s aztán következett 11-kor a szentbeszéd. Egy évvel később a püspök a vasárnapi szentbeszédet olyan időben tartotta meg, amikor a körmenetben résztvevők nem érhettek rá oda, és csak a templomban zsúfoltan maradók hallhatták, ha nem zavarta őket a templom teréről behallatszó csilingelés zaja (*Csíki Lapok* XI/21. sz. 1899. május 24.). A püspök jelenléte a búcsúban mindenesetre egymagában is mérsékelte a hevesebb vérmérsékletűeket, de ez nem volt elég. 1906 májusában Becze Antal alispán levélben értesítette a püspököt arról, rendeletileg utasította a felcsíki járási főszolgabírórt „a komédiás bódéknak és szeszes italokat kimérő sátraknak az eddiginél távolabbra helyezése, valamint azoknak este kilenc órán túl leendő bezáratása iránt”.²⁰² Nem alaptalanul sejthetjük emögött a püspöknek a megkeresését, akinek szavára (akkor még) a világi hatalom képviselői (is) hallgattak. Ugyanekkor írt Kóry Ottó tartományfőnök is a somlyói zárdafőnököknek, melyben püspöki leiratra hivatkozva kisebb változtatásokat ír elő a búcsú rendjében: eszerint az érkező keresztalják már a templom előtti téren, a nagy kereszt előtt végezzék el a *Regina coeli* éneklését, „hogy vége legyen a kegytemplomban az iszonyú zsvajnak és zavartalanul folyhassanak a Szt. misék és az ájtatosság”, továbbá „ajánlatomra az eddig szokásban volt 2–2 prédikáció helyett megállapodott időben több szentbeszéd tartassék, hogy a hívek el legyenek foglalva”.²⁰³ Ezek az intézkedések alkalmiak lehettek ugyan, de már jelezték azt az irányt, melyet a püspök követni szeretne: „vallásosabb”, kevésbé világias elemekkel tűzdelt búcsújárást, amelyben mindenki „tudja a dolgát”, és a korábbinál jobban kiszámítható és belátható az, ami (várhatóan) történik.

1907–1908-ban olyan fejlemények következtek, melyek alapvető változásokat eredményeztek, és hosszabb időre meghatározóak voltak. A korábbi utalások után itt valamivel részletesebben érdemes követnünk őket.

²⁰² Becze Antal alispán levele Majláth Károly erdélyi püspöknek, 1906. május 17. sz. 3419-1906/ai. Budai Ferences Könyvtár, stefanita iratok, jelzet nélkül.

²⁰³ Kóry Ottó provinciális levele Csíksomlyóra a zárdafőnököknek, 1906. május 18. Budai Ferences Könyvtár, stefanita iratok, jelzet nélkül.

1907-ben, húsvétvasárnapi keltezéssel Majláth Gusztáv Károly hosszú körlevelet adott ki az egyházmegye számára „a templomi búcsúünnepek megülnéséről”, a következő évben pedig egy külön körlevelet is írt „a csíksomlyói búcsú rendezéséről”.²⁰⁴ Az első általános teológiai tanítással kezdődik a templombúcsúkról, majd a búcsúünnepeken tapasztalt visszaélések felvázolása következik, amelyek miatt az eredetileg szent nap „a legrútabb istenkáromlásra, tivornyára, erkölcstelen cselekedetekre, elaljasító részegeskedésre, a felebarátok jó hírneve, becsülete, testi épsége elleni büntetésekre, mindenek fölött azonban az erkölcsi törvény súlyos megsértésére szolgál alkalmul”. Ezek fő okát a körlevél a pálinkaivás mértéktelen elharapózásában látja. A püspök tudatja, hogy még a templombúcsú teljes eltiltásának gondolata is foglalkoztatta, de aztán, nem akarván megszorítani azokat, akik példás renddel tartják búcsújuk ünnepeit, a következő rendelkezéseket hozza, melyek betartását a szent engedelmesség nevében a papságtól és a hívektől is elvárja: 1) minden egyházközségben évente csak egy templombúcsú tartható; 2) ahol ilyen eddig nem volt, oda ezután sem kell behozni; 3) nem szabad templombúcsút tartani hétköznapon és országos vásár napján, ha eddig ilyen napon tartották, azt át kell helyezni a következő vásárra; 4) a búcsúünnepeket a szószékről előre ki kell hirdetni, csak ott szabad megtartani, ahol a hatóság biztosítja, hogy nem engedélyez táncvigalmat, és a kezdő és záró istentisztelet közötti időben a kocsmák, de legalább a pálinkamérések zárva tartandók; 5) a szomszéd faluk mondjanak le a tömeges megjelenésről, vagy ha mégsem, akkor csakis körmenetben, zászló és kereszt alatt, saját papjuk vezetésével menjenek. Nem szabad drága lakomával járó vendéglátást rendezni. A 6) pont rendelkezik a búcsú istentiszteleti rendjéről: előző délután litánia oktató beszéddel, vasárnap kora reggel olvasott mise, nagymise, előtte szentbeszéddel, délután félórás szentségimádás, litánia és a vendégek hazamenetele; zsoltáros vecsernyét tartani csak azon a nyelven és alakban szabad, ahogy azt a római előírások megszabják; a 7) intézkedés arról szól, hogy az idegen búcsúsok távozása után a lelkészek, egyesületek foglalják le a híveket nemes szórakozással (érdekes előadás, népszerű felolvasás). A 8–10. pont a „végrehajtási utasítás”: ezek a rendelkezések kihirdetendők, megtartásukról jelentést kell tenni, és mindez érvényes a szerzetesek templomaira is.

A püspök gondoskodott arról, hogy rendelkezései ne maradjanak hatástalanok, és ennek érdekében együttműködött a világi, megyei hatóságokkal is. 1907-ben a kézdiszentléleki pünkösdi búcsúval kapcsolatban előre közli a *Székely Újság*, hogy a búcsú a püspöki körrendelet folytán csendesebb lesz, és mellé is áll az újításnak: „Bár a pezsgő vérű fiatalságnak szomorúságot is okoz, mégis a legkomolyabban ajánljuk mi is az ifjúságnak, hogy álljon el az engedély nélkül való mulatság rendezésnek szándékától is, nehogy a húshagyó keddihez hasonló vérengzésre adjon megint alkalmat” (*Székely Újság* IV/69. sz. 1907. május 17. 18–19. p.).

²⁰⁴ Főpásztori rendelet a templomi búcsúünnepek megülnéséről (1907). *Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevelei IV. 1907. (sz.n.)*; Csíksomlyói búcsú rendezéséről /1908/ *Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevelei VII. 1908-1940. sz. GYÉL.*

A csíksomlyói búcsú hagyományos megtartását ennek következtében már 1907-ben valamelyest visszafogta a püspöki szándék érvényesülése. Kevesebben érkeztek, de az árusok, handlék, bor- és sörmérő árusok nem hiányoztak, sőt ezek már egy héttel előbb megérkeztek. A búcsúsok érkezését az erre szervezett irodában bejelentették; minden nap reggel 5-től 10-ig óránként volt mise, a zárda folyosóján egész délelőtt folyt az áldoztatás, a templomban és a Szent Antal-kápolnánál többször is volt prédikáció. Ez évben „a korcsmai zaj sem volt oly nagy a templom körül, mint az előző években, aminek az oka, hogy a pálinkás bódékat kitelepítették a falu szélére, s a sör- és bormérő bódékat is eltávolították a templom környékéről” (*Csíki Lapok* XIX/21. sz. 1907. május 22. 1–2. p.).

1907 végére a püspök már kiadhatta azt a körlevelét is, amely a lelkeszkedő papsággal közli „Csíkvármegye főispánjának a főszolgabírákhoz intézett, a búcsúnapokon előfordulni szokott kihágások meggátolását célzó intézkedését örömdetes tudomás vétel végett”.²⁰⁵ Ebből megtudjuk, hogy a vármegyei törvényhatóság határozatot hozott a kocsmák vásár- és ünnepnapokon délelőtt tíz órától való bezárására. Ez ugyan kevésbé lehetett hatásos, de legalább egy időre valamelyest visszafoghatta az italozást és mulatozásokat. A főispán felhívja a főszolgabírókat, hogy „búcsúünnepnek előestéjén és búcsúünnepken semminemű táncvigalmakat ne engedélyezzen, s hogy fokozott éberséggel őrködjék éppen a búcsúünnepnek alkalmából azon, hogy a törvényhatóságnak a kocsmáknak ünnep- és vásárnapokon történendő bezárására vonatkozó határozata a legszigorúbban végrehajtassék”.

A püspöki rendelkezést a papság hivatalból engedelmességgel fogadta ugyan, de talán nem volt egyedül véleményével a csíkmenasági plébános, aki a búcsúról bekért jelentésében óvatosan szót emelt a túlzó tilalmakkal szemben. Antal József a december 8-i Immaculata (Mária szeplőtelen fogantatása) búcsút követően írta meg levelét a püspöknek, s ebben vázolta, hogy ott, ahol nincs Mikulás, nincs karácsonyfa, a búcsú a legnagyobb ünnep; hogy milyen fontosak az ide évente egyszer érkező árusok, s hogyan számolgatják, szorongatják a gyerekek két krajcárjaikat, amit szüleiktől erre az alkalomra viselkedésük, munkájuk jutalmaként kaptak. Aztán így folytatja (utalással Petőfi ismert, *A székelyek* c. versének visszatérő sorára: „csak nem fajult el még a székely vér!”):

„Ezek alapján bátorodom a búcsúünnepélyek kilátásba helyezett eltörlése ellen kis és nagy híveim nevében önérzetes szerénységgel ünnepélyesen tiltakozni.

A búcsúk, ha délutáni tánccal s talán egy parázs vitézkedéssel is járnak farsangi időben; egyúttal nemzeti célt is szolgálnak. Alkalmul szolgálnak idegen falusi fiatalság találkozására, miből igen gyakran házasság fejlődik, az idegen vér vegyül, a rokoni házasság gyérül, erőteljesebb nemzedék származik, s nem fajul el a székely vér.”²⁰⁶

²⁰⁵ Csíkvármegye főispánja a búcsú ünnepének megszentelése érdekében (1907). *Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevelei 1907-1912. sz.* (A főispán intézkedése 1907. december 2-án kelt.) GYÉL.

²⁰⁶ Antal József menasági plébános levele Majláth G. K. püspöknek, 1907. december 18. GYÉL 818/1908.

Javaslat az volt, hogy inkább a farsangi „bachanáliákat” kellene eltörölni (aminek helyi szokásrendjét részletesen le is írja), „de az nehezebb feladat ám. Határos a lehetetlenséggel.” A püspök megbotránkozásának adott hangot az olvasottak fölött az illetékes főesperesnek (aki betérjesztette a plébános jelentését) és megtiltotta, hogy „az efféle farsangvégi duhajkodás a legfölségesebb Oltáriszentség kitétele mellett végzett szentmisével vezessék be”.²⁰⁷ Válaszában az esperes burkoltan védelmébe vette a plébánost, mondván, hogy nem eléggé értette meg magát, és biztosította a püspököt, hogy a szent dolgokat nem fenyegeti a tiszteletlenség veszélye.²⁰⁸ Az eset némiképp rávilágít arra a régi és általános magatartásra, hogy a hivatalos egyházi vezetés milyen eltökélt a károsnak ítélt szokások visszaszorítására tett törekvésében, aminek során, miközben valóságosan fenyegető veszélyek is elhárultak, a helybeli alsópapság által jobban ismert pozitív emberi oldalak is sérülhettek.

Mindeközben a püspök dolgozott egy külön a somlyói búcsú rendjét szabályozó körlevélen is: ezt 1908. március 8-i keltezéssel adta ki.²⁰⁹ Mivel itt tekintettel kellett lenni a ferencesek egyházi jogi helyzetére, a rend „autonómiájára” és a rendi vezetés véleményére is, ez kicsit alaposabb előkészítést igényelt. A püspöknek Kóry Ottó tartományfőnöknek írt levele beharangozza a várható körlevelet, jelzi, hogy püspöki intézőbizottságot készül felállítani, és a búcsúk megrendezésével kapcsolatos tájékozádsra Máriaradnára irányítja a ferenceseket, hogy „hogyan ott megfelelő instructiókat és sok jó tapasztalatokat szerevezve azokat Somlyón a jó ügy érdekében felhasználhassa”.²¹⁰

A körlevél elején a püspök vázolja a helyzetet, hogy az előző rendelkezések ugyan nem teljesültek maradéktalanul, de vannak elért eredmények, amik reményt adnak arra, hogy „a búcsúünnepek megtartásában az Egyház szándékához és régi gyakorlatához mielőbb vissza fogunk térni”. Az előző körlevélnek a templomi búcsúkra érvényes rendelkezéseit a püspök ezennel kiterjeszti minden búcsúra, nem véve ki a somlyói pünkösdi fogadalmi búcsút sem. Ezután a főbb rendelkezések a következők. 1) Szervezetebbé igyekszik tenni a vezetést azzal, hogy az espereskerületeknek tavasszal egy arra alkalmas csoportvezető papot kell kijelölniük, aki a búcsún felügyeli a népet is, a kerülethez tartozó papságot is. Ki kell jelölni azokat a helyeket, ahol a kerületi csoportok a főcsoporthoz csatlakoznak. Továbbá „minden lelkész a maga hívei részére egy teljesen megbízható, tapasztalt és érett korú jó katolikus embert jelöljön ki vezetőnek”, és nevét jelentsék be. 2) A püspök öt évre szóló megbízással püspöki intézőbizottságot állít fel, és ennek a kezébe teszi le a döntés jogát mindazzal kapcsolatban, ami a búcsún történik.

²⁰⁷ Majláth G. K. püspök levele Hosszú Ferenc alcíkkásztonkerületi főesperes plébánosnak, 1908. február 7. GYÉL 818/1908.

²⁰⁸ Hosszú Ferenc főesperes levele Majláth G. K. püspöknek, Csíkszentkirály, 1908. február 21. GYÉL 1138/1908.

²⁰⁹ Csíksomlyói búcsú rendezéséről (1908). Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevelei VII. 1908-1450. sz. GYÉL.

²¹⁰ Majláth G. K. püspök levele Kóry Ottó tartományfőnöknek 1908. február 8. GYÉL 1908-818. Az érseki levéltárban természetesen nem található meg az az iratanyag, ami a ferences renden *belül* született meg ezekkel a szándékokkal kapcsolatban, a kép így óhatatlanul kissé féloldalas.

Ez tárgyal a gyóntatók kijelöléséről, intézkedik a csoportok érkezéséről, a misékről, áldoztatásról, gyóntatásról, valamint a körmeneti sorrendről, a szentbeszédnek számáról és idejéről. A bizottság elnöke azokat az egyháziakat, akiket rendbontáson érnek (ezek közt megnevezve, hogy valaki megtagadja a gyóntatást, vagy botrányosan viselkedik), utasíthatja a hazatérésre, és engedetlenség esetén jelentéstétel kötelezettsége mellett fel is függesztheti őket. A bizottság dolga felügyelni, hogy ne kerüljenek forgalomba egyházi jóváhagyást nem nyert „ájtatossági füzetek, babonát tartalmazó vagy rémes történeteket elbeszélő nyomtatványok”, valamint az, hogy „a hatósággal érintkezék és jó előre elrendezzen mindent a szükséges külső rend és fegyelem dolgában”. 3) A nagy tömegek gyóntatásán akar enyhíteni azzal, hogy a búcsúnyerés lehetőségét kiterjeszti azokra is, akik nem a kegyhelyen gyónnak, hanem ott csak misén vannak, áldoznak, továbbá családtagjaikra is, ha hasonlóképp cselekszenek odahaza. Végezetül a körlevél felhívja a papságot, figyelmeztessék híveiket: „aki az ájtatosságot zavaró cselekményt követ el a búcsújárás tartama alatt, azt a kerületi vezető vagy a püspöki biztos a polgári hatóságnak fogja átadni törvényes megfenyítés végett”. A *törvényes* szóhoz csatoltan idézve vannak a megfelelő büntető törvénykönyvi cikkelyek is.

A rendelkezésekből kiviláglanak a legfontosabb, megoldásra váró kérdések. Ezek közt a tömeges gyóntatás az első; a létszámukban megcsappant ferencesek nem tudtak megbirkózni ezzel a teherrel, de mivel a ferences házfőnök nem előljárója az egyházmegyei papságnak, azok (ha akarták) nyugodtan megtagadhatták a gyóntatást a kegyhelyen, és ez az ott részt vevő tömeg egészére rossz hatással lehetett. Aki nem jutott gyónási lehetőséghez, a kor szokása szerint nemigen áldozhatott, s így teljes búcsújárásának értelme került veszélybe, annak minden várakozásával, reménységével. A második megoldásra váró kérdés az általános elvilágiasodás: elburjánhott az italozás, az árus bódék jelenléte a templom közvetlen közelében már a liturgiát és a szentbeszédet is zavarta, s egyáltalán nem tartották illendőnek a mértékét. Nem tartom valószínűnek, hogy azok a jelenségek, amelyek ellen a püspöki intézkedések irányultak, mind és jellemzően előfordultak a somlyói búcsúban, túlságosan rövidre zárt következtetésnek tartanám ezt; hiszen az egyházmegye más kegyhelyein szerzett tapasztalatok és elvek is vezethették a püspököt megfontolásaiban.

A püspök az intézőbizottság jogkörévé tett olyan intézkedéseket is, amik korábban világosan a ferencesek kezében voltak; alighanem azért, mert ezeket sem tudták megfelelően ellátni, vagy ha igen, arról nem tudták a püspököt megfelelően meggyőzni.

A körlevél után három hónappal volt pünkösd; a (szintén március 8-án) kinevezett bizottsági elnök, Bálint Lajos csíksomlyói plébános, főesperes március végén előterjesztést tett az előkészületek állásáról.²¹¹ Nézete szerint a legnagyobb, szinte megoldhatatlan nehézséget a két nembeli fiatalság külön elszállásolása okozza, mert ez a búcsú idejére emelt deszkabódékkal nem kivitelezhető (talán a püspök szóban adott ilyen ötletet?), „egyetlen eszköz erre nézve tehát a szigorú felügyelet”. Itt szerepel leírva a körmenet

²¹¹ Bálint Lajos 1897-ben még csatószegei plébánosként mondott szentbeszédet a klostromban: *Csíki Lapok* IX/23. sz. 1897. június 9.

sorsára tett javaslata: „A labarum elől vitele mellett szombat délután és vasárnap délelőtt történni szokott körmenetek szerény véleményem szerint elhagyandók addig, míg nagyobb rendben folyhat le a pünkösdi búcsú, mert a búcsú úgysem ehhez, hanem a töredelmes gyónás és áldozáshoz, s a kegyhelyre való zárandokláshoz van kapcsolva.”²¹² Válaszában a püspök megerősíti ezt az álláspontot (amit nyilván ő sugallt korábban): „A közös nagy körmenet helyett jobb lesz egyelőre annál az indítványnál megmaradni, hogy a beérkező egyes csoportok, beérkezés után külön-külön tartsanak fölvonulást a hegyre, s ha ez beválik, állandó praxist lehet belőle csinálni s a közös nagy körmenet – melyet úgysem támogat semmi különös ok – végleg és mindenkorra elmaradhat.” Nem tudjuk, hogy a bizottságban milyen viták, vélemények előzték meg ezt a döntést, valószínű, hogy a ferences hagyomány őrzése mellett is voltak hangok. A tagok között ott volt Paál K. János zárdafőnök, Csató János, Erőss József és Kassai Lajos tanárok (*Csiki Lapok* XX/24. sz. 1908. június 10. 2. p.) Apró jelnek tekinthetjük a ferences Trefán Leonárd tartományfőnök-helyettes levelét a somlyói házfőnöknek 1909-ben arra, hogy a rend is igyekezett érvényesíteni a saját befolyását: „A Rendtartomány nevében alázasatosán kérem Főtisztelendőségedet, legyen Kegyes a pünkösdi ünnepségek rendezése körül rendünk jogainak és tekintélyének mindenkor és mindenben érvényt szerezni. Erre a kérésre nem annyira a szükségesség érzete, mint inkább a testvéri és rokoni bizalom készletet.”²¹³ E pontosan nem körvonalazott törekvések érvényesüléséről a ferences levéltári anyag ismeretének hiányában természetesen keveset tudhatunk; mindenesetre a búcsú a háború végéig a továbbiakban az ekkor megszabott rend szerint folyt.

A búcsú rendezésére tett püspöki intézkedések mellé az alispán is újra odaállt. Fejér Sándor rendelkezéseit 1908. április 1-jén adta ki, és szétküldte a főszolgabíróknak. Majláth püspök ezeket a rendelkezéseket egy újabb körlevélbe foglaltan hozta az egyházmegyei papság tudomására.²¹⁴ Innen tudjuk, hogy 1) nem tették lehetővé mutatványosoknak, mint „cirkusz, egy vagy több állattal bemutatandó előadások, báb, gépszínház, kintorna, sípláda, lég, hajó, körhinták, a tudatlan nép kizsákmányolására irányuló szerencsejátékok és egyáltalán a hangversenyek, mutatványok”, az engedély kiadását; 2) a nyomtatványok, képek és kegyeszek közül csak a püspöki biztos által igazoltak árusíthatók, egyebek, melyek a közszemérmert és közerkölcsiséget sértik, nem; 3) italmérési bódék a templom körül és a körmenet útvonalában nem állíthatók fel, csak a község-házával szemben levő patak mentén, és ezekben sem szabad ülte fogyasztani, valamint zárva kell őket tartani este 9 és reggel 5 óra között; 4) „a kegyeletet sértő és kedélyeket izgató cigányzene a búcsú színhelyéről eltiltandó”, és a főszolgabíró saját hatáskörében minden más intézkedést is tegyen meg, „melyek a közcsend, közrend, közegészség, köz-

²¹² Bálint Lajos főesperes előterjesztése Majláth G. K. püspök részére, Csíksomlyó, 1908. március 31. GYÉL 2204/1908.

²¹³ P. Trefán Leonárd levele Csíksomlyóra a házfőnöknek, 1909. május hó 21-én. Kézírás vonalazott lapon, szám: 108-1909. Budai Ferences Könyvtár, stefanita iratok, jelzet nélkül.

²¹⁴ A csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával a közbiztonság, közrend és közerkölcsiség megvédését célzó közigazgatási intézkedések (1908). *Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevelei 1908-2716. sz. GYÉL.*

biztonság és közérkölciség megvédésére szükségesek”. Ebben a melléállásban természetesen a rend fenntartása lehetett az elsődleges motiváció, de nem hanyagolható el az sem, hogy ezekben az években sokan már régóta sürgették a somlyói gimnáziumnak Csíkszeredába vitelét; amikor az alispán rövid kísérőlevéllel elküldte megtett intézkedéseit a püspöknek, mintegy viszonzásként megpendítette ezt a kérdést is: „A csíksomlyói gimnázium áthelyezésének mielőbbi dűlőre juttatására nagybecsű figyelmét felkérve, vagyok alázatos tisztelő igaz híve, Fejér Sándor.”²¹⁵

Az előírások érvényesüléséről, a csendesebb, gördülékenyebben lebonyolított búcsújárásról a korabeli sajtó beszámolt, ezek részletes ismertetését itt nem tartom újra szükségesnek. Az előírásoknak megfelelően a keresztaljak csoportosítva érkeztek, érkezéskor feljegyezték őket, több volt a gyóntató, gyakrabban voltak a szentmisék, több volt a szentbeszéd és kevesebb az árus, az italmérés. Utóbbiak esetében nem tartották be az ülte fogyasztás tilalmát. Mellékmondatból értesülhetünk arról, hogy egy jósnő engedélyt kapott (amit aztán visszavontak), és hogy a borvízkutat nem lehetett ingyen használni (*Csíki Lapok* XX/24. sz. 1908. június 10. 2. p.).

A bizottság vezetője, Bálint Lajos főesperes a búcsút követően megírt beszámolójából kiviláglik egyfelől a püspöki megbízatás alázatos és büszke teljesítése, másfelől a személyes megfelelni vágyás is.

„Huszonhatszor voltam szemtanúja a kegyhely ezen ünnepének. Ezen idő alatt számtalanszor láttam az alkohol által elvadult tömegnek véres verekedését, sőt láttam gyilkosságot is. Az a vágy gyökerezett meg lelkemben, hogy vajha betiltanák azt örökre, hisz ez nem buzgóság, hanem meggyalázása a kegyhelynek.

A mai napon lezajlott búcsúról azonban örömdetesen jelenthetem Nagyméltóságodnak, hogy az oly buzgósággal, oly csendben és rendben folyt le, mint eddig sohasem. Részeg embert nem láttam, mert esi 9 órától reggeli 5 óráig szigorúan betartatván a záróra, nem nyílt tér arra, hogy a búcsúsok némelyike megfélekezvén céljáról, tivornyázhasson. A gyónók száma nagy. 12 szerzetes, 16 világi pap állott rendelkezésükre, kik négy helyen állandóan gyóntattak. Az áldozás a nagy tolongás miatt nem a templomban, hanem a zárda alsó folyosóján példás rendben és csendben történt, oltáriszentségről való ének mellett. Úgyszintén... [a szöveg itt olvashatatlan] is reggeli 6 órától 9 óráig. Komédiások, látványosok s más hasonlóak teljesen hiányoztak. A ponyva irodalom hasonlóképpen. Nagy mennyiségben voltak képviselve az imakönyv és a Szent István Társulat nyomdatermékei mellett még 5–6 sátorban ezeken kívül a kegytárgyak.”²¹⁶

A püspöki intézőbizottság működésének további alakulására vonatkozóan nincsenek részletező forrásaink. A sajtó 1909-ben és 1912-ben is megemlíti elismerésre méltó működését, és ugyanezekben az években azt is megtudjuk, hogy az ünnepélyes nagymisét éppen Bálint Lajos főesperes tartotta.²¹⁷ A húszas években prépost lett és csíksomlyói plébános. Elképzelhetőnek tartom, hogy a bizottság működése egy-két év múltán for-

²¹⁵ Fejér Sándor Alispán levele Majláth G. K. püspöknek Gyergyószentmiklóson 1908. IV. 9. GYÉL 2238/1908.

²¹⁶ Bálint Lajos főesperes levele Majláth G. K. püspöknek Csíksomlyó, 1908. június 7. GYÉL 3317/1908.

²¹⁷ *Csíki Lapok* XXI/23. sz. 1909. június 2. 4. p.; *Csíki Lapok* XXIV/22. sz. 1912. május 29.

málissá vált, vagy intézkedései lassan hozzáigazodtak a megszokott valósághoz, illetve hogy a búcsúsok is lassan megszokták a „csendesebb” búcsújárást, ahol több a mise, több a beszéd és nincs többé körmenet. A háborús évek nyilván a püspök korlátozó szándékait és az egész kérdést más dimenzióba helyezték.

A világháborút követően, amikor a búcsút 1921-től újra megtarthatták, Majláth püspök közvetlenül már nem igyekezett tovább befolyásolni annak alakítását. A körmenet következő évi újjáélesztésekor nem tértek vissza a korábbi kettős körmeneti szokáshoz (noha a program előzetesében még szerepelt egy szombati és vasárnapi körmenet is²¹⁸), és a (most már csíkszeredai) gimnázium egyházmegyés pap hittanára, az iskola igazgatója és a ferencesek együttműködtek a szervezésben püspöki instrukciók és bizottság nélkül is. Az egyetlen körmenet viszont a korábbiaknál élesebben vethette fel a körmenet sorrendjének szabályozását, mert már nem lehetett számítani arra, hogy a másik körmeneten mások lesznek előrébb. Nem alaptalan feltételezni, hogy az újraélesztett körmenet sorrendjét az előkészítők állították össze, nyilván részben korábbi emlékek alapján; egyszer talán nyomára bukkanhatunk azoknak a dokumentumoknak, melyek erről szólnak.

Ekkor, 1922-ben olvashatunk *először* arról, hogy a körmenetben a gyergyóalfalvi kereszt haladt elől (*Erdélyi Tudósító* V. évf. 23. sz. 1922. június 18. 1. p.). Megjegyzem, hogy az ezt megelőző hetven és még több évben ennek az elsőségnek semmi nyoma nincsen; ez egyáltalán nem látszik évszázados hagyománynak. 1867-ben olvassuk először azt vitás helyzetben és feltételes módon, hogy a háromszékiekkel szemben a gyergyóiaké s főleg az alfalviaké *lenne* az első hely (Fülöp, 1867: 28). Orbán Balázs még nem tud a gyergyóalfalviak elsőségéről, és Magyarai Andrásnak a községről készült újabb monográfiája sem hozza ezt szóba (Orbán, 1869; Magyarai, 1997).²¹⁹

Papp Asztrik említi az 1946 körül írt, de csak 1994-ben megjelent könyvében, hogy „hosszú időbe került, míg a kolostor vezetőségének sikerült a hagyomány szemmel tartásával a minden súrlódás kiküszöbölő sorrendet elfogadtatni a búcsúskeresztekkel [...] A mostani sorrendben Gyergyóalfalu az első, annak emlékére, hogy az 1567-es nagygyerdei ütközetben István alfalvi pap vezetésével ők voltak az elsők...” (Pap, 1994: 38–39). Megjegyzem, hogy a szerző éveket töltött Csíksomlyón, ismerhette a (máshol nem közölt) részleteket is. A „mostani” jelző a világháború után felújított körmeneti rendre érthető, a „hosszú idő” pedig esetleg néhány évet takar.

Közvetve értesülünk róla, hogy a körmenetről előre talán nem is mindenhol tudtak. 1922-ben már felsorakoztak a gyergyói és háromszéki keresztek a templom előtt, amikor megérkezett a csíkszeredai gimnázium két kongregációja meg a brassói ifúság. A körmenet megindulása, délután fél négy után a hegyoldalból látták meg a mezőn gyorsan közeledő nagy gyimesi keresztalját: „Futár megy eléjük, hogy a nagy körmenet híret megvigye s csatlakozásra szólítsa” (*Erdélyi Tudósító* V/23. sz. 1922. június 18. 1. p.).

²¹⁸ *Magyar Nép* II/20. sz. 1922. május 20. 5.; *Erdélyi Tudósító* V/21. sz. 1922. május 28. 4.

²¹⁹ Magyarai könyvében az egyházközségről és a templomról írt fejezet szerzője Fülöp Sándor.

Ekkoriban a korábbihoz képest másfajta konfliktus merült fel a csendőrök és a búcsúsok között. Bíró Benedek a fegyelmezett tömegre tekintettel „a hatóság előtt teljes felelősséget is vállalt a búcsúnak békés lezajlása felől, s egyben kérte a hatóságot, hogy a csendőri készség kiküldésétől tekintsen el. A hatóság ezt készséggel meg is tette.” A folytatás viszont nem egészen békésen alakult:

„Estére három, őrséget teljesítő csendőr mégis leitta magát a korcsmában, és este kilencre zárórát rendeltek el a maguk fejétől. Világos, hogy az összesereglett, mintegy 40 ezer főnyi tömeg nem vehetett tudomást az erőszakos rendelkezésről és bizony, kivált azok közül, akik a szabad ég alatt szándékoztak eltölteni az éjszakát, sokan ödöngtek még az utcán. Az ittas csendőrök este 9 órakor bikacsökökkel, puskatussal nekiestek az erőszakos rendeletről mit sem sejtő járókelőknek, és közülük mintegy 60 embert véresre vertek. Váncsa Mihály csikszeredai szabóságának testén a lábába az egyik csendőr beleszúrt, és testén több mint 16 sebet ejtett.” (*Magyar Nép* IV/25. sz. 1924. június 2. 8–9. p.)

Úgy látszik, ettől kezdve a ferencesek igyekeztek még inkább saját kézbe venni a rend fenntartását, és a hatóság is más belátásra térhetett, mert később is úgy látszik, hogy a búcsúban nincsenek csendőrök: „Nincsen egyetlen csendőr. Nincs is szükség rájuk... Egyszerű ferences atyák, világi papok a rendfenntartók... Egyetlen fegyverük a kezükben levő feszület...” (Albert, 1932).²²⁰ Ezt közvetve az is alátámasztja, hogy 1933-ban kommunista röpcédulákat találtak szétszórva a körmenet útvonalán, ami nemigen törtenhetett volna meg csendőri jelenlét mellett (*Erdélyi Lapok* II/126. sz. 1933. június 7. p.). 1938-ban ugyanaz az Albert István újságíró (nyilván a régebbi eseteket elfeledve és csak a közelmúltra emlékezve) úgy írt, hogy az összegyűlt harminc-negyvenezer ember soha sem keltett zavart, nem szolgáltatott okot hatósági beavatkozásra; „még csendőrre sem volt szükség soha. A ferences atyák rendezése mellett példás rendben és áhitattal vonult fel a tömeg” (Albert, 1938). Ahogy ezt kis túlzásnak tarthatjuk, ugyanúgy a felfokozott hangulat színezte át a múltat 1940-ben, közvetlenül a magyarok bevonulása után: „22 esztendőn keresztül csendőrszurony, fenyegetés és terror ellenére minden évben elzarándokolt a nép Csíksomlyóra s vallási színezetben hirdette: ez a föld és lakói magyar és az is marad” (Ferencz, 1940).

A világháború után Márton Áron püspök újra egységes egyházmegyét kormányozhatott, nem volt országhatárral elválasztva annak egyik felétől. 1946-ban, amikor még nem volt aláírva a magyar békeszerződés, és a kommunista hatalomátvétel még nem zajlott le Romániában sem, a búcsú különös figyelmet kapott az egyházi központ részéről, nyilván nemcsak vallási, hanem (talán nem is burkoltan) nemzeti érdekből is. Az egyháznak is nyilván szüksége volt rá, hogy törekvései mögött támogató tömegeket is tudjon. Március 7-én Márton Áron levelet ír Boros Fortunát tartományfőnöknek, melyben kéri észrevételeit és javaslatait, egyúttal jelezte elvárásait is. „Időszerűnek tartom annak a kérdésnek napirenden tartását, hogy minden világias elemet minél inkább ki-

²²⁰ A kipontozások az eredetiben is szerepelnek, nem kihagyást jelölnek.

szorítsunk onnan ezeken a napokon, másrészt magunk igyekezzünk a vallási gyakorlatok mellett fennmaradó idő eltöltésére olyan alkalmat nyújtani, hogy az építő és művelő hatásánál fogva kiegészítse és megerősítse a vallási benyomásokat és élményeket.” Felveti, hogy előre meghatározott gondolatkörben tarthatnának szentbeszédeket, és hogy a búcsún szokásos ájtatossági gyakorlatokat gondos és hozzáértő bíráló tárgyává kellene tenni.²²¹

Boros Fortunát április 27-én válaszolt, addigra a rendi vezetéssel megtanácskozta a kérdéseket. Örömmel üdvözlö a püspök törekvését, és rámutat, hogy az addigi fejlemények is már ezeket támasztják alá: 1940 óta nem volt bor- és pálinkakimérés se a piacon, se a helyi kocsmákban; a szentbeszédek rendszeresek voltak (tudatja a kialakult rendszert). „Az utóbbi tíz esztendő alatt a szentbeszédek tárgya mindig egységes volt. Az én [tartományfőnöki] időm alatt mindig én jelöltem ki a beszédtemákat.” A válaszból kiderül az is, hogy „egyetlen kötött ájtatosság van, s ez a nagy körmenet. Mást beosztani alig lehetséges, mert péntek reggeltől vasárnap 9 óráig a keresztek állandóan jönnek mennek, s minden keresztaljának megvan a maga külön ájtatossága: szentmise hallgatás, keresztút, kikerülés.” Itt sem szokott visszaélés történni, a fogadó páter mindig felhívja a figyelmet a rendre, ájtatossági alkalmakra, gyónási lehetőségekre. A rendfőnök azt tartotta „óhajtandónak”, hogy az érkező papok vezessék híveiket; „az elszállásolásnál vigyázzanak arra, hogy a fiatalság együtt maradjon, de a csűrökben is a két nemű fiatalságot külön-külön helyezték el egyazon csűrben is. Ezt látjuk a legnehezebb feladatnak. [...] Gyóntassanak az odaérkező papok is, mert egy-két plébános kivételével bizony alig ülnek le gyóntatni.” Arra kéri a püspököt, hogy a papságot ösztönözze, hogy a híveiket fegyelmezetten vezessék „és az egyöntetű irányításba bekapcsolódjanak”. A rendfőnök még azt is javasolja, hogy a püspök inkognitó megfigyeléseket tehetne, mert az atyák alig látnak valamit a búcsúból, hiszen „pénteken reggel leültettek mindig gyóntatni, s vasárnap 11–12 óráig állandóan gyóntattam valamelyik sarokban”.²²²

A püspök sem lehetett közben tétlen, mert alig pár nappal a válasz kézhezvétele után, május 2-án már megküldi a provinciálisnak rendelkezéseit, melyeket a kerületi espereseknek küldött. Látni kell, hogy a püspök nem körlevelet adott ki, hanem az espereseknek szóló levélben rendelkezik, és ezt küldi meg másolatban a ferenceseknek, akiket rendelettel nem akar utasítani. A „formai” eltérés egyúttal egyházjogi is, és a késői olvasó számára azt sugallja, hogy a püspöknek a papjaihoz fűződő viszonyában a korábinál kevesebb a hatalmi jelleg és több az együttműködési készség. Utasítást ad ugyan, de a hangvétel inkább biztatás, pozitív javaslat és megbecsülésről tanúskodó elvárás, mintsem parancsszó. A teljes szövegből kiviláglik az a tisztelet, amivel a püspök a csíksomlyói búcsús hagyományok, nemkülönben a köznépi szokásrendje iránt viseltetik. Hogy Márton Áron jól átgondolta elvárásait, azt tanúsítja, hogy a levél megmaradt és kézzel javított fogalmazványa alig néhány szóban tér el a végleges változattól. A püspök hangsúlyozza a vezetők felelősségét, tanulmányozásra javasolja a papoknak a búcsúra

²²¹ Márton Áron levele Boros Fortunát tartományfőnöknek: GYÉL 646/1946. sz. Gépirat.

²²² Boros Fortunát tartományfőnök levele Márton Áronnak: GYÉL 646/1946. sz. Gépirat.

vonulás hagyományos útvonalaait, és felhívja figyelmüket, hogy ha torz szokást találának, akkor inkább azt tisztítsák meg, mint hogy újat igyekezzenek bevezetni. Szóba hozza az énekrendet, a gyóntatást nemcsak a hívek, hanem a papok oldaláról is (a papok „vegyék ki részüket a hívek gyóntatásában”). A fiatalok elszállásolása (ahogy korábban) most is gond, de a püspök nem veszteget rá a szükségesnél több szót, és nem áll elő kivitelezhetetlen ötletekkel. „Erről tehát már az otthon kiadandó általános utasítások során, mint magától értetődő dologról, kell pár hangsúlyozottan komoly szót bővebb magyarázkodás és indokolás nélkül szólni.”²²³

A búcsú szombati napján, még az ünnep vége előtt kelt a püspöknek egy kézzel írott levélfogalmazványa és annak román fordítása. Márton Áron határozott hangon azt kifogásolja a csendőrpapancsnoknál, hogy a búcsúsokat vonulásuk közben zaklatták, elvetették tőlük a nemzeti színű zászlóikat; provokációs jellegűnek tartja ezt az intézkedést:

„Papjaim jelentése szerint az útvonalakon cirkáló csendőrök több esetben megállították az érkező búcsúsokat, igazoltatták őket [áthúзва: berohantak az imádkozó menetelő processióba], máskor fegyveresen betörték az imádkozó processióba, s kitépték a legények kezéből a csendőrt vagy levétették a zászlók díszét azon a címen, hogy a magyar nemzeti színek használata nincs megengedve.

Amint a somlyói zárda főnöke jelenti, a parancsnok úr helyettes szintén kifogásolta, hogy az egyik csoport magyar nemzeti színű zászlóval jött, és annak eltávolítását követelte.

Tisztelettel felhívom a parancsnok úr figyelmét arra, hogy a csendőrök magatartása provokációs jellegűnek látszik, és a búcsúra érkező tömeg berkeiben már nyugtalanságot keltett.

Magunk részéről mindent megtettünk a szükséges fegyelem fenntartása céljából. [áthúзва: A csendőrök magatartása azonban ha folytatódik, nemkívánatos következményeket is idézhet elő.]

Egyben tisztelettel kérem a Parancsnok urat, szíveskedjék velem közölni azt a kormányrendeletet, amely a magyar nemzeti színek használatát eltiltja.

Tisztelettel: [szignó]”²²⁴

A javaslatok, kérések megvalósulásáról az irategyüttes nem tartalmaz jelentést. Márton Áronnak már idézett ez évi szentbeszéde tiszta példája és megvalósulása annak, hogyan tud a püspök egyszerre „Isten szolgálja”, vallási vezető és politikailag is számításba vett személyiség lenni. Ebből az időből egy szűkszavú ferences följegyzés szavain is átviláglik, hogy a háború vége és a békeszerződés megkötése közötti, reménykedésekkel és bizonytalanságokkal teljes időszakban a nagy tömeg a búcsúünnepen erőt meríteni gyülekezett össze:

„Szinte emberfeletti feladat volt a nagy körmenetre megmozdítani és rendben tartani ezt az óriási tömeget. Hála Istennek minden szépen ment. A körmenetet az egyházmegye főpásztora Márton Áron püspök úr vezette. Leírhatatlan öröm sugárzott a szemekből. Ez a búcsú nemcsak méreteivel, de bensőséggel is kitűnt. Rengeteg gyónó és áldozó volt.”²²⁵

²²³ GYÉL 646/1946. sz. Gépirat.

²²⁴ GYÉL 646/1946. sz. Kézzel írott fogalmazvány.

²²⁵ Historia Domus számára készített följegyzés Hajdú Leándertől, ferences tulajdonban.

2. A búcsú ideje

Az újabb néprajzi leírások a somlyói búcsúról azt az időszakot tudták feleleveníteni (főként az emlékezések alapján), ami a huszadik század negyvenes éveire vagy annál valamivel korábbra vonatkozott. A diktatúra éveiben visszaemlékezők számára az 1949 előtti időszakból főként a saját búcsúmenet lezajlása, továbbá a kegyhelyen átélt nagyobb események maradtak meg, mint a körmenet, a virrasztás, misék; ehhez járultak a néprajzosok érdeklődésére felidézett események, mint a hajnali napvárás, a gyógynövények gyűjtése és mások. Tánczos Vilmos volt az egyik első, aki 1990-ben módszeresen összeállította ezeket az adatokat, akkor már az újjáéledt nagy búcsúünnepre is tekintettel. Voltaképp ezt a képet erősítette meg Papp Asztrik (korábban írt, de később megjelent) írása is (Tánczos, 1991; Papp, 1994). Forrásaink alapján egy évszázaddal korábbra is vissza tudunk tekinteni, legalábbis a búcsú idejének fő vonásait tekintve. Néhány jobban ismert év búcsú-idejének ismertetésén keresztül a búcsúnak azokhoz az eseményekhez is közelebb kerülhetünk, amelyek aprólékos részletezésére ezúttal nincs módunk.

1853-ban írták le először részletesebben, időhöz köthetően, hogy mi és hogyan zajlik a búcsúban (Nagy, 1853). Csütörtökön, pénteken és szombaton szakadatlanul érkeznek a keresztek „processziót képezve”, „az ájtatos zarándoklók által eleve választott vezérek és felügyelők rendvígázata mellett”. Szombaton a népek száz meg száz kereszt és lobogók mellett felzarándokolnak a Kis-Somlyó hegyre, s ott a kápolnák körül szentbeszédet hallgatnak. A körmenetet az esti vecsernye zárja be, ahol dicsőítő hálaéneket (talán *Te Deumot*) énekelnek; tehát itt még nem mise van a körmenet után, az esti misét ez a kor még nem vezette be és nem fogadta el. Este a tömeg „nyugalomra bocsájtkozik”, itt-ott ájtatoskodók csoportjai „szent énekeket zengedeznek, vagy felváltva szent olvasót imádkoznak”. Vannak, akik imádkozva, énekelve, zsoltármásként átvirrasztják az egész éjt, közülök sokat „a kelő napnak első sugara térden állva talál”. Vasárnap kora reggeltől folyik a gyóntatás, és óránként mondanak szentmiséket, „mely alatt minden bűnbánónak kebele a legőszintébb áhítatban olvadoz”. A nagymise előtt újra megtartják a körmenetet: „ismételtetik a Salvatori szent járdalat, melynek végeztével egyházi beszéd tartatik”, s ennek végén az előimádkozó után elmondják a hitvallást, s az „Ím arcunkra borulunk” szentének eléneklése után kezdődik a nagymise. A nagymise végeztével a keresztalják „annyi felé oszolnak, hány vidék- s helységből jelentek meg”, énekelve és szentolvasót imádkozva térnek haza.

Ezt az általánosnak tekinthető rendet egészítette ki a püspök jelenléte, aki szombaton a templomban nyilvános szentgyónást végzett, utána maga gyóntatott egészen a körmenet kezdetéig, amit maga vezetett ki a szent hegyre. A körmenet végén az egyik szentbeszédet Lönhart Ferenc tartotta a templomban, a másikat a templom udvarán álló Nepomuki Szent János-kápolna szószékéről a kinti sokaságnak N. L. szentimrei lelkész (aki Nagy Lajos, a cikk írója). Este fáklyásmenet volt a püspök tiszteletére. A vasárnapi körmenet a hulló eső miatt ezúttal elmaradt, a szentbeszédet viszont maga a püspök tartotta a templomban, míg odakint Györrfi Lajos csíkszeredai lelkész. A beszédek után (a rend szerint) következett a hitvallás, amit kint is, bent is együtt mondtak. Csak ez-

után következett (ismét a megszokott rend szerint) a nagymise; ennek végén a püspök zászlókat szentelt, és áldás után elbocsátotta a népet (Nagy, 1853).

A következő évek-évtizedek – nagyjából egy fél évszázadig – nem hoztak jelentősebb változást ebben a búcsús rendben, csak a részletek változtak valamelyest, illetve az ebbe a rendbe illeszkedő egyéb szent és profán események derülnek ki fokozatosan. Ebben különbség van az egyházi és világi lapok között: az 1850–60-as években az egyházi sajtó inkább a vallási tartalmakat ecseteli, az 1880-as évek végével megszorodó világi pedig inkább a tömegről, a villongásokról, az árusokról és koldusokról beszél.

Egy püspöki szentbeszéd két óra hosszát is eltarthatott, ahogy ezt 1855-ben megemlítik. 1857-ben a vasárnapi körmenet után két pap mondta el aranymiséjét, de nem együtt, hanem egyikük a templomban, másikuk a Szent János-kápolnában, utána pedig a püspök mondott szentbeszédet, és az ő vezetésével mondták el a hitvallást, majd utána a császári házra tett hűségesküit. Ezután a nép eloszlott, a papság pedig díszében vett részt. Ez hasonlóan ismétlődött meg a következő évben is, hűségesküvel együtt (tíz évvel vagyunk 1848 után). Fél évszázadig két egyidejű beszéd hangzik el a körmenet után szombaton is, vasárnap is bent a templomban és kint a kápolnánál. Vannak évek, különösen a huszadik század fordulója idején, amikor rendre megtudjuk a szónokok nevét az újságokból, akik (ha nem püspök van jelen a búcsúban) rendszerint a környék magasabb rangú papjai, ritkábban a ferencesek közül kerülnek ki. 1902-ben például, amikor a püspök jelen volt ugyan, de egy fárasztó többhetes bérmaút után gyengélkedett (*Historia Domus* 1902: 215. p.), „a szombati vecseryén benn a templomban Kórodi Berárd szerzetes, tanítóképezdei tanár, künn a nyílt téren Pap Kajetán áldozár, vasárnap isteni tisztelet előtt benn a templomban Incze Domokos csicsói lelkész, künn pedig Tima Dénes tanítóképezdei tanár tartottak igen szép ünnepi szent beszédeket” (*Csíki Lapok* XIV/21. sz. 1902. május 21.).

A gyónás a búcsújárók tömegének volt lelki igénye, s ehhez nem mindig állt rendelkezésre megfelelő számú pap vagy szerzetes. 1859-ben az egyházi lapból értesülünk először az ezzel kapcsolatos nehézségekről:

„...megszámíthatlan gyónni akaró sajnos panaszkodék a gyóntató atyák hiánya miatt, s esdekelve kérte az átmenő lelkészeket, kik megyéjökbe haza sietve nekik nem szolgálhattak, hogy szíveskedjenek őket kihallgatni; mert, úgy mondanak, »azért fáradtunk ide, hogy lelkünket tisztítsuk meg a bűnnek szennýtől«. – E sorok íróját valóban érzékenyen meglepte azon jelenet, mely szerint harminc-negyvenen pünkösöd szombatján ajtajához tódulva, ily érzékeny szavakban nyilatkoznak: »Az Istenre kérjük, édes lelkiatyánk, hallgasson ki minket, már egész nap kerestünk lelkiatyát, és nem férhettünk egynek is közel ajtajához a sok gyónó miatt.«.” (*Katholikus Néplap* 1859. I. félév 26. sz. 223–224. p.)

1861-ben Kozma Döme ferencstől az áhitat további (és a későbbiekben többször leírt) formáit is megtudjuk. Az érkezőket harangok köszöntik már pénteken reggeltől, s az érkező kereszthalják sietnek a templomba Mária szobra elé imádkozni. Sokan vezekelnek, akár térdre-földre borulva is, körmenetet járnak, alamizsnát osztanak, és „az úgynevezett Jézus-hágóján térdre mennek a nehéz meredeken fölfelé, minden keresztfánál ró-

zsafüzért imázva” (*Katholikus Néplap* 1861/32. augusztus 1. 259. p.). Itt olvashatjuk először a keresztnak ezt a jellegzetes nevét.

A *körmenet* időtartama függött a résztvevők számától; átlagos években a 19. században nagyjából másfél órát vett igénybe a kb. négy kilométeres út ünnepélyes megtétele. A szombati körmenet általában 4 órakor kezdődött, Majláth püspök hozta előbbre először fél, aztán egy órával délután háromra 1898 és 1899-ben. A vasárnapi körmenet ideje is kora reggelről egyre inkább későbbre került, Majláth püspök idején már délelőtt volt. 1899-ben „a vasárnapi körmenetben 54 kereszthalja vett részt, ami a csaknem 4 kilométert tevő hegykerülő úton mintegy koszorút képezett, akkor érvén be a körmenet eleje a községbe, midőn az utolja azt elhagyta” (*Csiki Lapok* XI/21. sz. 1899. május 24.). Voltak évek, amikor egyik vagy másik körmenet az időjárási viszonyok miatt elmaradt: 1854-ben a vasárnapi, 1880-ban a szombati, 1883-ban mindkettő; 1886-ban viszont esőben is megtartották a körmeneteket, csak kevesebb résztvevővel. A körmenet vezetőit az 1880-as évektől egyre gyakrabban közlik az újságok is, 1882-ben pl. a szombati Salamon Alajos gyergyói esperes, a vasárnapit Andrási József zetelaki alesperes vezette (Móricz, 1882). A gimnáziumigazgató Imets Fülöp Jákó vezette 1885–87-ben a szombati körmenetet, a vasárnapit 1889-ben a zetelaki esperes.

1882-ben Móricz Gyula tudósít újabb áhitatformákról és részletekről: a kereszthaljak fogadásáról. Az érkezőket jelző harang megszólalásakor „egy készen álló egyházi férfiú kereszttel és kísérettel vonul az érkező »kereszt alja« elébe, azt útfélen áldásával fogadja, s miután a szeretet és béke jelül a zászlókat és kereszteket meghajtották: az érkezők dobpergése és ájtatos éneke kíséretében vonulnak a templomba s onnan minden nyugalom nélkül a Kálváriára”. Ez ismétlődik pénteken, szombaton és vasárnap, amikor a közelebbi falvakból érkeznek a keresztek. A kereszthaljak egy helyen szállásolnak, általában egy-egy csűrben, „hol az odahaza kiválasztott parancsnok felhívására gyakorta egész éjjeleken keresztül is folyik a csengetés és buzgó énekés” (Móricz, 1882).

A búcsú „törzs”-ideje ezekben az évtizedekben csütörtök estétől vagy péntek reggeltől vasárnap kora délutánig tartott, hiszen az első kereszt az udvarhelyszéki falvak népevel már péntek kora reggel megérkezett Mikházáról. 1890-ben *Székely Nemzet* ez így fejezi ki: „Csütörtöktől vasárnap délután két órakorig zengett a hegy az ájtatos hívek »Szép lilomszál« énekétől, s a csengettyűk különböző hangjának zakatoló zajától” (*Székely Nemzet*, VIII/83. sz. 1890. május 29.). Ezt a törzsidőt a mozgó ünnep eltérő dátumai úgy befolyásolták, hogy az iskolai tanév olykor belenyúlt a búcsú idejébe, máskor már pünkösd előtt véget ért. 1890-ben például a gimnázium diáksága számára a pünkösd ünnepe „csak” szombaton kezdődött meg, mert „az előadások felsőbb rendlet következtében a pünkösd előtti pénteken is folytak” (*Gimnáziumi Értesítő* 1889/90: 85.). Ez alatt az idő alatt fordulnak meg Somlyón azok, akik búcsút akarnak nyerni, akik a búcsú résztvevőinek számítanak. A távolabbi falvakból érkeznek először, s ők is távoznak el elsőként: a mikházi kereszt vasárnap reggel indult útnak (tehát két éjszakát töltöttek a kegyhelyen). A közelebbi falvak népe csak egy éjszakát töltött Somlyón, szombaton jöttek meg, a délutáni körmeneten már ott voltak; a legközelebbi falvak viszont

csak vasárnapra jöttek el, és nem töltötték éjszakát a kegyhelyen. Ilyenformán a részt vevő tömeg eloszlott, és egymással sem volt alkalma minden falunak mindegyik másikkal találkozni vagy akár csak együtt lenni.

A századforduló idején (ahogy korábban már idéztük) a híradások egyre gyakoribb említései szerint a búcsús rendet a vásári jelleg kezdte átszínezni, és ez nemcsak az egyháziak nagyobb fokú érzékenységének tünt fel, hanem a helyi újságnak is. Érzékletes a *Csíki Lapok* egyik passzusa:

„Három nap és három éjjel szól mindig az ének, pereg a dob, csilingel a számtalan csengettyű; gyónók serege ostromolja a szerzetházat, szakadatlan láncalakban mász föl a népsereg a Kis-Somlyó meredek hegyére, a Szálvátor és szent Antal kápolnákhöz, és ez a kép igazán magasztos látványt nyújtana és lélekemelő érzelmeket ébresztene a szemlélőben, ha azt el nem homályosítaná és meg nem zavarná az a vásári zsidaj, mely hovatovább mind fokozottabb mérvben mutatkozik ezen búcsú alkalmával.” (*Csíki Lapok* XV/23. sz. 1903. június 3.)

Az 1906–1907-ben kezdett, Majláth püspök nevéhez köthető változtatások indokairól és a rendelkezések részleteiről az előző alfejezetben szoltunk; a világháborút megelőző búcsújárások annyiban különböztek a megelőző fél évszázadban lezajlottaktól, hogy igyekeztek „csendesebb” búcsúkat szervezni, ahol több az alkalom az áhitatra és kevesebb a vásározásra. Ezekben az években az időbeosztást már nem szervezte a két körmenet megtartása és a hozzájuk fűződő szentbeszéd. Ez azzal is járt, hogy megszakadt a labarum hordozásának hagyománya s mindaz, ami ezzel korábban együtt járt: a facigerek kiválasztása, a kiválasztott laboriferek megbecsülése, számontartása, s maga a labarum is valahol félretéve lehetett. Lehetek olyan fiatalok, akik sorra kerültek volna, már egy-két évvel korábban számítottak rá, hogy nagyobb korukban majd ők következnek, de várakozásuk nem teljesült be.

1908-ban, az első „megváltozott hagyomány” szerinti évben, a búcsú rendje a következőképp alakult:

„Pénteken délután 4 órakor szentbeszéd volt a Szent Antal kápolnánál, 6 órakor pedig a templomban vecsernyével. – Szombaton pedig a hegyen 5 és 10 órakor volt beszéd, délután 5 órakor pedig a templomban vecsernye és szentbeszéd. – Vasárnap reggel a hegyen szentbeszéd, 8 és 10 órakor a templomban. Az ünnepélyes szentmise délelőtt 10 órakor volt. Ez utóbbi alkalommal a szentbeszédet Péterffy Lőrinc szárhegyi plébános mondotta, a szentmisét pedig Kóry Ottó rendfőnök celebrálta fényes segédlettel. – Mindhárom napon délelőtt s délután három helyen gyóntattak: a zárdában, a gimnázium s a képezde épületében. Mintegy harminc gyóntatóatyia állott a hívők rendelkezésére. – Szentmise minden órában volt, s a gyónók már reggel 6 órától elvégezheték a szent áldozásukat. Az áldoztatás a zárda alsó folyosóján volt.” (*Csíki Lapok* XX/24. sz. 1908. június 10. 2. p.)

Ez a rend megmaradt a továbbiakban is. Több volt a mise, mint korábban: reggel 5-től 10-ig szombaton és vasárnap is tartottak miséket; ez úgy volt lehetséges, hogy vagy a rendház minden papja misézett, vagy néhányuk helyett más rendházbeliék vagy világi papok. A szentbeszédok száma is megszorodott, napjában többször is tartottak be-

szédeket nemcsak a templomban, hanem a Szent Antal-kápolnánál is. Az elmaradt körmenetet a keresztalják azzal pótolták ki, hogy egymaguk kerültek meg a hegyet, és jártak keresztutat (*Csíki Lapok* XIX/21. sz. 1907. május 22. 1–2. p.).

Több lett a gyóntató pap, jobban eloszlottak a gyónók, kevesebben jutottak egy-egy papra; nem rögtön látszott, hogy azért-e, mert az emberek gyónni is kevesebben akartak, vagy azért-e, mert már otthon, út közben elvégezték a gyónásukat.

1909-ben is előre közölték az újságban a búcsú sorrendjét, s ez pontosan megegyezett az előző évivel (*Csíki Lapok* XXI/21. sz. 1909. május 19. 4. p.). Figyeljünk fel rá, hogy ebben az időbeosztásban szombaton a hajnaltól 10 óráig megtartott misék után egészen délután 5-ig nincsen szervezett ájtatosság és/vagy program. Az a vecsernye, ami azelőtt a szombat délutáni nagy körmenet utánra esett, most a nagy tömeg körmenetbe rendeződése és közös vonulás-élménye nélkül zajlott le. Még nem látjuk pontosan, hogy ez milyen következményekkel járt, mire fordították a „felszabadult” időt a búcsúsok: vajon a saját áhitatformáikat gyakorolták-e kisebb csoportokban (keresztutat jártak stb.), vagy igyekeztek más elfoglaltságot találni maguknak. A gyóntatást az öt helybeli szerzetes és hat más házból való szerzetes, valamint néhány világi pap végezte.

A szónokokat az újság a búcsút követően közölte, eszerint „28-án [pénteken] délután 5 órakor a Szent Antal kápolnánál P. Athanáz, s 6 órakor a templomban P. Erőss József beszélt. 29-én [szombaton] d.e. 5 órakor a hegyen P. Leonárd, 10 órakor ugyanott P. Pius és délután 5 órakor a templomban P. Angelus mondott beszédet. Pünkösöd napján reggel 5 órakor a hegyen P. Angelus beszélt, s 8 órakor a templomban P. Leonárd” (*Csíki Lapok* XXI/23. sz. 1909. június 2. 4. p.).

1909-től épült Csíkszeredában az új gimnázium, amit 1911-ben adtak át; ettől kezdve Somlyón visszaszorult a diákélet, s ezzel egyúttal a diákoknak a búcsúban való részvétele is, hiszen a kegytemplomtól és a zárdától távolabb már nem érvényesülhetett annyira az a megszokás, ami megelőzőleg kétszáz esztendeig az iskola diákságát a templom vonzáskörében tartotta. A változás jelentőségét sokan érezték, s ezt meg is erősítették. Egy bukaresti magyar újság közölte, hogy 1910-ben pünkösöd vasárnapján a Mária Társulat búcsúünnepélyt rendezett abból az alkalomból, hogy a társulat „megváltik bölcsőjétől, Csíksomlyótól”. A vasárnap reggeli mise után délelőtt a templomban terveztek ünnepélyt, tagfelvétellel és a régi tagok fogadalmának megújításával, az internátusi díszteremben díszelőadással, „melyen színre kerül Erdősi Károly *Rákócziért* c. színműve” (*Romániai Hírlap* IV/18. sz. 1910. május 1. 3. p.). Az ünnepség lefolyásáról ugyan nem számoltak be (az is elképzelhető, hogy mégsem tartották meg), de a jelzés egyértelmű.

Két év múlva, 1911-ben a búcsú a most már lassan „beállt” rend szerint zajlott le, de a megszokotthoz képest kicsit fényesebben; nemcsak azért, mert részt vett rajta a püspök is, hanem azért is, mert pünkösdhétfőn, június 5-én felavatták a csíkszeredai új gimnáziumot. A háború kitörése és az első harctéri hírek után aztán 1914 őszétől megváltozott a hangulat; a püspök indokoltnak tartotta a papságot körlevélben is figyelmeztetni:

„Felhívom kedves Papjaimat, hassanak oda, hogy amíg a háború ideje tart, úgy búcsúk és névnapok alkalmával tartatni szokott lakomák, mint egyéb multság jellegével bíró összejövetelek szüneteljenek. Egyrészt kegyeletből és együttérzésből azok iránt, akik a harctéren küzdőkért aggódnak, másrészt azért, hogy minél több idő és anyagi eszköz jusson a hátramaradottak családjainak felsegítésére és a sebesültek ápolására. Ne szűnjünk meg a jelen idők felette komoly és azért kegyelemteljes voltára reámutatni, hogy a megpróbáltatás ezen ideje minél több lélek megjobbulására szolgáljon, a családi életet tisztábbá és bensőségesebbé tegye, a ruházkodás egyszerűségét és tisztességét előmozdítsa, általában az erkölcsök nevesítésére vezessen.”²²⁶

A férfiak katonáskodás miatti távolléte nyomta rá bélyegét ezeknek az éveknek búcsújárására; több az asszony, a fiatal legény, ők mennek a zászlókkal a hegyen: „A lobogókat, melyeket ezelőtt erősízmű legények könnyűszerrel vittek előre most gyenge 14–16 éves fiúk izzadva hordozták körül” (*Csiki Lapok* XXVIII/26. sz. 1916. június 28. 1. p.). A ferencesekben, akik ekkorra már iskola, nyomda, Mária Társulat nélkül lassanként magukra maradtak a kegyhelyen, és akiknek a pünkösdi búcsú évente egyszeri feladat és teher, az az öntudat tarthatta a lelket, amit Sándor Vitális házfőnök egy ferences páter vendégének így magyarázott:

„Ez a kegytemplom nem a miénk. Ez az egész erdélyi katolicizmusnak szentélye, ez féltett kincse a székelly népnek. Az ősei vallásához ragaszkodó erdélyi magyarság tulajdona e templom, mely oly csodás varázserővel bír, hogy a távoli vidékről érkező zarándokok térdre esnek, mikor először megpillantják a Segítő Szűz kegyhelyét. Akárcsak az első keresztény hadak Jeruzsálem láttára.”²²⁷

1920-ban mindenki úgy készült, hogy újra megtartják a búcsút, és a korábbi rendnek megfelelően alakították ki a programot, és ezt közölték is újságban. Egyelőre csaknem minden maradt volna a régiben: péntek este bevezető szentbeszéd és vecsernye, szombaton és vasárnap a templomban reggel 5-től 10-ig óránként szentmise, beszédek mindkét nap 8 és 10 órakor; mise a Somlyó hegyén a kápolnában 5, 8 és 11 órakor, szentbeszéd 5 és 11 órakor, továbbá délután 2 és 4 órakor; ugyanott vasárnap már csak reggel 8-kor van beszéd és mise. A korábbihoz képest csak annyi a változtatás, hogy szombat délutánra, a körmenet „felszabadult” idejére is szentbeszéd került. A gyóntatást reggel 6 és este 6 óra között, az áldoztatást a zárda folyosóján óránként biztosították (*Erdélyi Tudósító* III/10. sz. 1920. május 15. 10–11. p.). Ez volt az egyetlen év, amikor az elgondolt és kihirdetett rend a hirtelen jött tiltás miatt nem valósulhatott meg. Amikor a búcsút 1921-ben már valóban megtarthatták, apróbb eltéréssel ugyanezt a rendet közölte előre az *Erdélyi Tudósító* és a *Csiki Lapok*, és bizonyos, hogy nagyjából ez is való-

²²⁶ Multságok, búcsú és névnap lakomák szüneteljenek a háború idején (1914). *Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevelei 1914-6041. sz.* 1914. szeptember 10. GYÉL.

²²⁷ P. Mattoska J. Libór: Mikor a Hargitán pásztortüzek égtek. Erdélyi emlékeimből. *Szent Ferenc Naptára* XIII/1917. 75–81.

sult meg, noha részletesebb beszámolót abból az évből nem olvashatunk (*Erdélyi Tudóstúró* IV/9. sz. 1921. május 1. 13. p.). Ha talán már gondoltak is a szervezők közül néhányan a körmenetre, ekkor ez még a tervek közé sem került be.

1922-től (ahogy már láttuk) minden évben megtartották a *körmenetet*, rendszerint délután három órai kezdettel, ami kb. öt órára ért véget. A tömeg ezekben az években már rendszeresen akkora volt, hogy a menet eleje és vége összeért, és gyűrűbe fogta a hegyet. A körmenet szervezői hamar rájöttek, hogy egy körmenet többet ér, mint kettő, mert a szervezés, az idő és a tömeg koncentráltabb, és az új helyzetben erre nagyobb szükség van, mint a kettős körmenetre. A korábban tíz éven át megszokott rend annyiban élt tovább, hogy a keresztalják a kegyhelyen töltött idejük alatt saját maguk, a körmenettől függetlenül is megkerülték valamikor a hegyet a kikerülés útvonalán. Így voltaképp kipótolták az elmaradt körmenetet.

A búcsúsok *este és éjszaka* a templomban vannak; hajnalban, de éjszaka is kimennek a keresztútra, s aki vasárnap kora reggel kitekintett a rendház ablakából, már láthatta a beereszkedő keresztaljakat (Kádár, 1922; Török, 1932; Albert, 1932).²²⁸ „Minden keresztalja lelki kötelességének tartja, hogy külön is megkerülje a Kis-Somlyó hegyét és ott elvégezze a keresztútját” (Antal, 1937: 570). Ez tehát nem az egyéni, hanem a közös áhitatformák közé tartozik, vezetővel, énekekkel, közös imádsággal.

A további években nagyjából megszilárdul a rend és az időbeosztás, ahogy ez kiderül az újra meg újra közölt búcsús sorrendekből.²²⁹ A *Csíki Néplap* 1932-től kezdve a megszokottól kissé eltérő rendben közli a programot, amiből az órák és az idők kevésbé világlanak ki, de a szónokok név szerint fel vannak sorolva:

„Az országszerte híres csíksomlyói pünkösdi búcsút az idén a következő sorrendben tartják meg: Ünnepi szentmise szombaton és vasárnap de. 10 órakor. Péntek reggeltől kezdve gyónatás a sekrestyében, szobákban és a kertben minden időben. Áldoztatás délelőttönként. Prédikálnak: pénteken du. 5 órakor P. Ráduly Kolos. Vecsernye után Bokor Ferenc delnei plébános. Szombaton reggel: Vágási Domokos gyergyószentmiklósi káplán a kegytemplomban, P. Benedek Fidél Brassóból a hegyen; 10 órakor a kegytemplomban Bíró Ferenc madéfalvi plébános. Du. a templomban Török Ferenc gyergyócsomafalvi plébános; du. a templom előtt Felcser Miklós tekerőpataki plébános, a hegyen P. Szöcs Dénes Kolozsvárról. Este a templomban Soó Dénes csíkszentmihályi plébános. Pünkösöd vasárnap reggel a hegyen, P. Beke Kázmér Udvarhelyről, 8 órakor a templomban dr. Balássy Imre kolozsvár-szentpéterei plébános, 10 órakor P. Lukács Mansvét. A hivatalos ünnepi körmenethez a felsorakozás szombaton délután 2 órakor kezdődik.” (*Csíki Néplap* II/13. sz. 1932. május 4. 2–3. p.)

1934-ben úgy látszik, hogy az addig rendszeresen megtartott hajnali 5 órai szombati és vasárnapi szentbeszéd a Kis-Somlyó hegyén a Salvator-kápolnánál már nincsenek

²²⁸ Fr. Balázs: Krónika. *Csíksomlyói virágok* 1937. 4. sz.

²²⁹ *Katolikus Világ* XX/1923. 181–182. p.; *Csíki Lapok* XXXVII/20. sz. 1925. május 17. 2. p.; *Csíki Lapok* XLIII/20. sz. 1931. május 17. 2. p.

megtartva, de aztán ezek a következő évben ismét szerepelnek, és lényegesebb változtatás a háború végéig tovább már nem történik.²³⁰

A búcsúra *induló* keresztaljáról Somlyai István írt 1943-ban szinte néprajzi részletességű beszámolót; alighanem ő is papként tette meg velük az utat (Somlyai, 1943). A település nevét nem árulja el, ahonnan indultak, de az út leírása alapján valamelyik gyergyói községről, alighanem Gyergyószárhegyről lehet szó, akik két nap alatt, csütörtök reggeltől péntek délutánig 75 kilométert gyalogoltak le Somlyóig.

A falusiak csütörtök reggel hétre gyülekeztek, megérkezett a plébános is. A vártnál kevesebben jöttek össze, de így is voltak kb. 120-an. A karingeket a sekrestyés hozta. A falu határáig ment velük a plébános is, ott elváltak. A falutól egy kilométerre megálltak átöltözni a hosszú útra. Letértek a főútról a mezei útra. 14 km után volt az első pihenő a Békény pataknál. Itt találkoztak egy másik kereszttel, akik 112-en voltak. Amikor falun haladtak át, harangoztak, a kapuban vizet tettek ki csuprokban. Menet közben a két falu közti útszéli keresztnél megálltak imádkozni, ekkor 25 km volt a hátuk mögött. Aztán idegen ajkú falun haladtak át. A falu végén jó magyar ház, ott várták őket a pakk-szekerek. 1 óraker tartottak ebédidőt, 30 km megtétele után.

A kereszt két óra előtt ment tovább. Az útszakaszon hegyoldal következett, itt nincs ének, sem ima, a beszéd is kevés. A tetőn kellett volna, hogy várják őket gyerekek vízzel a szomszéd faluból – azt hitték, hogy nem jöttek, de 150 méterrel arrébb ott voltak. Megdorgálták őket, amiért nem a rendes helyen várták a szomjazókat.

Délután megérkeztek a szállásadó faluba, ott harangszóval fogadták őket a templomnál, ugyanott volt vecsernye is, aztán mentek el a szállásra, ahova újabb ima után mennek csak be. Eddigre 55 km volt mögöttük. Az író este 10-re került ágyba, másnap fél ötkor keltek.

Pénteken kora reggeltől mentek tovább, akkor már közel volt a kegyhely, alig húsz kilométerre. Az első kőkeresztnél megálltak, reggeli imát végeztek, menet közben viszont hallgatnak. Aztán egy asszony kezdi a gyónást menet közben, s jön sorban majdnem mindenki. A pap ehhez stólát cserél.

6 km-re Somlyótól faluba érnek, ott misét mond a pap, ez a végső szakasz a legnehezebb. Amikor beérnek a somlyói templomhoz, a páter üdvöзли őket, bemennek a templomba, felsóhajtva: „Megindult a kereszt Máriához – és megérkezett.”

A *hazatérés* a búcsú záró szakasza. Azok, akik a búcsúkról beszámolnak, ritkán voltak abban a helyzetben, hogy elkísérték volna a hazafelé tartó kereszteket. A ferences atyák általában még vasárnap délutánig-estig maradtak, az újságírók szétszéledtek. A papok a tömeges gyóntatás miatt amúgy is szinte a legkevesebbet láthatták a búcsú külső eseményeiből, volt köztük olyan, aki magán a kikerülésen is alig kétszer-háromszor volt ott huszonhárom év alatt. Réthy Apollinártól 1930-ból viszont megkapjuk a mikházi ke-

²³⁰ *Csiki Lapok* XLVI/20. sz. 1934. május 13. 1. p.; *Csiki Lapok* XLVII/22. sz. 1935. június 2. p.; *Erdélyi Lapok* IV/118. sz. 1935. június 6.; *Csiki Lapok* XLVIII/21. sz. 1936. május 24.; *Csiki Néplap* VII/19. sz. 1937. május 12. 4. p.

reszt hazaújtjának részletesebb leírását. A kora reggeli misehallgatás után a kereszt bevonult a templomba, ahol a páter magiszter búcsúztatta őket, rövid köszöntéssel, szentbeszéddel, melyben biztatólag emlékeztette őket kitartásukra, érdemeikre. A kereszt énekekkel vonul ki a templomból, és elindul két és fél napos útjára. Ahogy elsőnek érkeztek, elsőnek is távoznak, úton töltik a vasárnapot. Tíz óra tájban már a Hargitán vannak, délre Nagyláhfaluban, s útközben oldottabb beszélgetés, élmények mesélése zajlik, ki mit látott, mit tapasztalt. Estére egy rövid délutáni pihenő után Székelyudvarhelyre érnek, ahol a zárdában és másutt kapnak szállást, majd másnap hajnali négykor indulnak tovább. Farkaslakán mise és reggeli, Korondon ebéd, estére Szováta a vendéglátó, ahol mindenkinek megvan a maga megszokott szállásadója. A (harmadik) hajnali indulás után Szakadátan keresztül érnek haza Mikházára, ahol a fogadó keresztalja várja őket, és együtt mennek be a templomig. „Már fél 12 van, a szentmise megkezdődik. P. Magiszter prédikált: tolmácsolja a somlyói Mária üzenetét. Sír az egész templom. Akik otthon maradtak, azért, hogy nem lehettek ott; akik ott voltak, azért, mert el kellett jönniök.”²³¹

²³¹ P. Réthy Apollinár: Máriától, drága szűz Anyánktól... *Csiki Lapok* XLII/23. sz. 1930. június 8.

• Összefoglalás, kitekintés

A csíksomlyói búcsú történetének kutatásához jó tíz évvel ezelőtt egy többéves jelenkutatási szakaszt követően fogtam hozzá, amelynek során néprajzi-antropológiai tanulások sokasága kínálkozott a megfigyelésekre, az interjúkra és egyéb forrásokra, fényképekre, sajtóra, kéziratokra stb. támaszkodva. A jelenkutatás során a fő kérdés az volt, hogy hogyan kapcsolódik össze a vallási hagyományok és a nemzeti identitás kifejezése a felszabadult, teljes és nyilvános ünneplési forma keretei között. Ennek során egyre hangsúlyosabbnak látszott az a múlt, amelynek a búcsújárás a kilencvenes években folytatása volt, és amely emlékként, viszonyítási rendszerként évtizedeken át rejtett meghatározója volt az ünneplésnek is, a várakozásoknak is. Egyre inkább kiderült az is, hogy ha megtaláljuk az alkalmas forrásokat, akkor a búcsújárás múltja is vizsgálható csaknem azzal a részletességgel és aprólékossággal, amivel a jelene és a közelmúltja, még ha nem is láthatunk rá mindig mindenre, ami a jelen tapasztalataink alapján kíváncsiak lennénk. Könyvem *bevezető fejezetében* a tematikus határokat igyekeztem kijelölni, kitérve néhány olyan alapfogalomra, mint a népi vallásosság, a Mária-tisztelet és a búcsújárás mint rituális dráma.

A búcsújárás története szorosan kapcsolódik Csíksomlyónak mint kegyhelynek a történetéhez, és éppúgy a ferencesek, a csíki katolikusok, a székelyek és az erdélyi magyarok történetéhez. A kegyhelyen minden épületnek, minden oltárnak, minden szobornak és minden útszéli keresztnek megvan a maga története, s ezek együtt dinamikus egésznek alkotnak. Lehetetlen vállalkozás lenne a történetek szálait teljes mélységig feltárni és követni, de a kegyhely múltja mégsem kerülhető meg. Ugyanez a helyzet a ferences renddel, annak történetével is. Minden rendháznak, minden közösségnek, minden kezdeményezésnek, és minden egyes ferencesnek is megvan a maga saját története; azok a szerzetesek, akik Csíksomlyón életük bármelyik korszakában hosszabb-rövidebb ideig szolgálatot teljesítettek, pár évvel előbb vagy később egy másik település másik kolostorában találhatók, más feladatokkal elfoglalva. Tapasztalataikat hozzák és viszik magukkal, generációik egymásra épülnek, hagyatékuk tárgyi és szellemi értelemben is létezik (egy darabig). Az erdélyi ferenceség ezen a személyes dimenzió túl mint intézményes egész is meghatározó Csíksomlyóra, ahogy megfordítva, Somlyó is meghatározó a ferences rend erdélyi közösségére nézve. Hasonló a helyzet az erdélyi katolikusokkal, a székelyekkel, az erdélyi magyarsággal is: a búcsújárás különböző időkben és különböző módokon újra meg újra összefonódik ezekkel, hol egyik, hol másik befolyás erősebb (újkori tatárjárások, határőr-katonaság szervezése, székely kivándorlás, hogy csak néhányat említsek azok közül, amelyeknek közvetlen hatása volt egyebek mellett a pünkösdi búcsújárásra is). A búcsújárás és a róla való beszéd, tudás, a rá való emlékezés, a hozzá való lelki és érzelmi viszonyok, a hozzá kapcsolódó szimbólumtartalmak más és más időkben mintegy behelyeződnek ezekbe a tágabb összefüggésekbe, jelképpé és jelképpé válnak.

Könyvem *első fejezetében* ezért röviden jellemeztem a búcsújárást körülvevő intézményes kereteket és azok történetét, felhasználva a történeti, egyháztörténeti, néprajzi szakirodalmat, amelynek főbb megállapításait egyfelől átvettem, másfelől igyekeztem egymással is vonatkozásba hozni. A „legszelesebb” kör itt a katolikusok csíki története volt; általában a székeklyekről és az erdélyi magyarságról nem láttam szükségesnek beszélni. A ferences rend erdélyi és csíksomlyói történetének felvázolása után a somlyói iskola és színjátszás, a könyvtár, nyomda, kiadványok ismertetése került sorra. Noha az orgona természetesen hangszer, ezt is itt hoztam szóba, mert Somlyón ennek megkülönböztetett jelentősége volt. Csak röviden írtam a csíksomlyói plébániáról, amely egyházilag a ferencesektől független, de régóta létező és fontos szerepet betöltő egyházközség.

A *második fejezetben* bemutattam azokat a forrásokat, amelyekre a további fejezeteket alapoztam, és amelyek további feldolgozásoknak is alapjául szolgálhatnak. Régi múltja, megkülönböztetett szerepe folytán sokat és sokan írtak Csíksomlyóról; a megállapítások sokszor ellenőrizetlenül kerültek át egyik generációból a másikba, sokszor nem keresték vissza a forrásokat, és mindig tág tere nyílt annak, hogy a lelki-érzelmi azonosulás kissé elföldje vagy átszínezzé a tényeket. Mivel egy részletesebb és „egyedi” búcsújárás-történetre törekedtem, ismert források mellett sok olyat is feltártam és használtam, amelyek eddig nem voltak a témával foglalkozók látóterében. Ezek közül kiemelem a sajtót. Az 1850-es évektől kezdődően száz éven át az egyházi és világi sajtó nagy bőségben tartalmaz szövegeket a csíksomlyói búcsújárásról; ennek feltárása apró-lékos, időigényes, sok utánjárást kívánó feladat volt, de meghozta a várt eredményt. Feltáratlan területen jártam, mert előtanulmányok és segédeszközök csak csekély mértékben álltak rendelkezésemre. Több tucatnyi újság és folyóirat járt a kezemben, köztük egyaránt voltak egy-két évesek és több évtizeden át megjelentek. A források s azon belül is a sajtó bemutatásában nem a mechanikus időrendre törekedtem, hanem arra, hogy eltérő műfajok, eltérő beszédmodok feltáruljanak, s ezen keresztül kerülhessünk közelebb az eltérő típusú írások forrásértékéhez. A második fejezetben az eddig ismertekhez képest néhány más új forrás bemutatását is elvégeztem az egyházi és ferences körből is. Ebben a fejezetben kapott helyet a szakirodalom szemlézése is, koncentrálvá a búcsújárás történetével kapcsolatos tételekre; a megelőző és a következő fejezetekben természetesen felhasználtam sok egyebet is. Forrásértékűnek tartom a tárgyakat és képeket is a búcsújárás múltjára, hiszen minden megőrzött és emlékekkel, emlékezéssel kísért tárgy és kép (akár épület is) „olvasható” jelrendszerrel rendelkezik, régi korok hírhozója.

A *harmadik fejezet* a somlyói pünkösdi búcsújárás eredettörténetével foglalkozik. Évekkel ezelőtt jutottam arra a gondolatra, hogy a jól ismert történet a csíki székeklyeknek a János Zsigmond erőszakos térítő hadai feletti nagyverdei győzelméről („hargitai csata”) olyan történet, amelyet leginkább a megalkotott, kitalált hagyományok körébe lehet elhelyezni. Ebben a fejezetben megmutattam, hogy mivel lehet alátámasztani mindazokat a kételyeket, amelyek a történet valóságosságát illethetik; megmutattam, hogy milyen módon jöhetett létre az 1770-es évek végén a történet, ennek az alakításnak milyen előzményei tárhatók fel, és hogyan formálódott meg az elbeszélés Losteiner Leonárd és Cserey Farkas kezén; végül megmutattam, hogyan hagyományozódott to-

vább igen gyorsan a történet, úgyhogy aztán nemzedékeken keresztül széles körben lehessen támpont, hivatkozási alap. Célom nem valamiféle dekonstrukciós szándék jegyében fogant mítoszrombolás volt, hanem az, hogy tisztábban lássuk a valóságos alakulástörténeteket. A somlyói búcsújárás jóval korábbi (középkori), mint a felekezetek közötti viszályok és megbékélések; éppígy a püNKöSDi búcsújárás is korábbi, mint az őt magyarázó történet (több mint száz év „korkülönbség” biztosan van köztük).

A *negyedik fejezetben* mutattam be a búcsú alakulástörténetét, időbeli folytonosságát. Ennek első lépése az, hogy lássuk a búcsújárás több száz éves történetének korszakait, amelyeknek határait a megszakadások és újrakezdések, illetve az új értelmezések jelölik ki. Korszakhatárnak tekintem a 17. század végét, az utolsó csíki tatárbetörés idejét: az ezt megelőző püNKöSDi búcsújárásról alig tudunk valamit, csak a léte látszik bizonyosnak. Korszakhatár 1780, amikor megfogalmazódik a búcsú eredettörténete, s ahonnan kezdve ennek jegyében emlékeznek a múltra; továbbá mert a bécsi egyházpolitika ettől kezdve jelent valós veszélyeket az erdélyi szerzetességre és annak kezdeményezéseire. Korszakhatár a szabadságharc vége, mert ezután megint újra kellett élednie a búcsújárásnak; a következő 1920, amikor a háború vége és a békeszerződés idején minden korábbinál nagyobb átalakulások rendezik át az erdélyi magyarság életét. 1949-ben lezárul a búcsújárás hagyományos, nyilvános teljes és szabad korszaka, s ez egyúttal könyvünk időhatárát is kijelöli. A korszakok jellemzésében a búcsújárás hogyanjára kérdeztem rá: mik voltak a főbb jellemzők, továbbá mik a búcsúról való beszédmód változásai, hogyan épült fel a búcsújárásról szóló tudás. Bemutattam, hogyan formálódnak szokások, hogyan rögzülnek, hogyan szilárdulnak meg, s aztán mi történik, amikor egy új korszakban más körülményekhez kell alkalmazkodni. Az itt bemutatott egyes részletek a vonzáskörrel, a búcsús csoportokról, a létszámokról bővebben a két következő fejezetben térnek vissza.

A búcsújárókról szól az *ötödik fejezet*. Itt térek vissza részletesebben a térbeli vonzáskörre, amely kezdetben csak egy szűkebb csíki és gyergyói környék (csaknem biztosan moldvai résztvevőkkel), hogy aztán a 19. század folyamán fokozatosan kitáguljon országos (erdélyi országos) léptékbe. Az 1850-es és 1860-as években már kívülállók is mint nemzeti ünnepet kezdik emlegetni a püNKöSDi búcsút Csíksomlyón. Az első „határon túliak” a 19. század legvégén érkeznek a búcsúba, mégpedig Bukarestből. A nemzeti jelleg Trianon után válik kétségtelenné, amikor a szervezők és interpretálók már az egész erdélyi katolikusságra számítanak a búcsún, és – a közlekedési lehetőségektől némileg behatároltan – a vonzáskör valóban csaknem országosra szélesedik. A búcsúban résztvevők létszámára vonatkozóan száz éven keresztül csaknem folyamatos adataink vannak; ezek itt első ízben szerepelnek áttekinthető formában együtt egy helyen. Külön vizsgálom a búcsúra érkező csoportokat: ezek szerveződésének alapját mindvégig a lokalitás adja, csakis települések szerint tartják számon és emlegetik a résztvevőket. A résztvevők között kitüntetett helyet foglal el a mindenkor erdélyi püspök; az ő részvétele a búcsúkon a vizsgált két utolsó korszakban rendkívül jól dokumentált, és nagyon tanulságos, ahogy ennek külsőségeit megszervezik, ahogy a függés és a függetlenség vi-

szonyrendszereit kifejezik, ahogy a lojalitás és a reménykedő elvárások hangot kapnak. A búcsúra érkező csoportok között különleges helyet foglalnak el a bukaresti magyarok; róluk korábban csak futó említéseket tettek feldolgozásokban, most először láthatjuk részletesen, saját szervezőik beszámolóit és a sajtó (jelentős részben a bukaresti magyar sajtó) fényében csoporttá alakulásukat, megszerveződésüket, törekvéseiket és utazásaik sokféle értelmezését. Ez az egyetlen olyan köre a résztvevőknek, amelyikről ebből az időből mindegyik másiknál részletesebb ismeretekkel rendelkezünk, egészen a csoportok tagjainak névsoraiig és befizetések összegéig. Ez is indokolta, hogy a bukaresti magyarok történeti előzményeivel is foglalkozom a fejezetben. A másik csoport, amelynek somlyói búcsújárásáról jelentős ismeretanyagunk van, a moldvai magyarok/csángók; ők a 18. században és a 20. században biztosan jártak Somlyóra, közte pedig majdnem biztosan hosszabb ideig nem jártak. Somlyó és Moldva kapcsolatai, a ferencesek misztikus törekvései és a csángók ragaszkodása ebben a futó áttekintésben is jól kirajzolódik, bár ez is olyan téma, amelyről bővebb forrásanyag alapján nagyobb lélegzetű munka lenne készíthető. E fejezetbe beépítettem annak az adománygyűjtő körútnak az elemzéséből adódó tanulságokat is, amelyet 1858–59-ben két somlyói barát tett Moldvában és Havasalföldön, s amit korábban a forrással együtt már közöltem.

A búcsú idejéről és szervezéséről szól az utolsó, *hatodik fejezet*. Tanulságos, hogy a 18. század vége óta egyházi felsőbbtség, püspök a jelenlétén túl hogyan igyekezett irányítani, befolyásolni, szabályozni azt, ami és ahogy a búcsú és a kegyhely körül történik. A püspöki befolyás különösen erőssé vált Majláth Gusztáv Károly püspök idejében, aki alapvető változtatásokat vezetett be az ünneplés rendjében 1907–1908-ban azzal, hogy megszüntette annak addigi központi részét, a nagy körmeneteket. Az 1920–1922 közötti újjászervezés és ennek folytatása, kihatása szintén tisztán kirajzolódik a korabeli beszámolókból, amikor nemcsak magát a körmenetet szervezték újjá, hanem annak sorrendjét is, és új értelmét, értelmezését is adták. A vizsgált korszakban Márton Áron püspök volt az, aki a második világháború utáni újjáéledés idején 1946-ban határozott elképzelésekkel rendelkezett a búcsújárás rendezéséről, és elvárásait érvényesíteni is igyekezett. A búcsú idejéről szóló alfejezetben főként a kegyhelyen lezajló események és történések járhatók körül, hiszen azokról sokszor órára pontos beszámolóink vannak, különösen a két világháború közötti időből. Kevesebbet tudhatunk meg maguknak a búcsús csoportoknak az idejéről, illetve amit megtudhatunk, az nem sokkal mond többet az ismert és általánosan érvényesülő sémáknál; e téren inkább a néprajzi gyűjtések vezetnek mélyebb ismerethez, de csak a későbbi időkben.

A tárgyalás során meg kellett találni a módját annak, hogy a történet időrendben kifejtett és tematikus részei között elkerüljem az átfedéseket. Nem állítom biztosan, hogy ez minden esetben sikerült, de ennek az az oka, hogy a folytonos előre-hátra utalás jobban megnehezítené az olvasást, mint ha olykor szóba kerül olyasmi, ami már korábban is szerepelt. A jegyzetekben sok olyan kérdést is érintek vagy szöveget közlök (a forráskritika, a filológia, a személyek köréből), amik nem tartoznak szorosan a fő gondolatmenethez, de ahhoz kapcsolódnak; ezért valamivel számosabbak és terjedelmesebbek a szokásosnál.

A búcsújárás néprajzi kutatásában Magyarországon az utóbbi évtizedekben, főként Bálint Sándor és az őt követő generációk keze nyomán kiformalódtak jól bevált rendszerek, sémák. Ezek hasznos támpontokat nyújtanak, ugyanakkor mintegy felhívnak meghaladásukra is. Egyetlen kegyhely egyetlen búcsúünnepének hosszú történetét nálunk még nem írták meg; ez az egyik oka, hogy a bevált sémákhoz nem mindig ragaszkodhattam. A másik az, hogy a források a megszokottakhoz képest olykor kissé máshová tették a hangsúlyokat. Néprajz és egyháztörténet szorosabban összekapcsolódik itt, és ez némi joggal keltheti azt a látszatot, hogy a vezetőkkel és az elittel szemben kevesebb szó esik a köznépi, falusi, paraszti szokásokról. Úgy vélem, hogy az egykori elitek jól feltárt szokásai, elvárásai és újításai sokszor magyarázattal tudnak szolgálni arra, hogy egy-két nemzedékkel vagy jóval később miért azt és úgy tapasztaljuk, amit és ahogy. A moldvai csángók búcsújárása a szocializmus évtizedeiben jó példa erre: ennek hátterében (a saját vallási hajlamaik és kultúrájuk mellett) a húszas években működött ferences atyák szívós kitartása, rábeszélése és szervezése húzódik meg, amit jelentősen kiegészíthet a moldvai deákok tevékenysége is.

Ugyanakkor azt is tudom, hogy bizonyos témák elmaradhatatlanul hozzátartoznak minden búcsú-ismerethez, szűkebben a somlyóihoz, s ezek közül dolgozatom jó néhányat nem vagy alig érint. Nem írtam például részletesen a búcsú tereiről, az épületekről, a keresztúti stációkról, és csak röviden érintettem a tárgyak világát is. A pünkösdi hajnali napvárast éppen csak érintettem, noha erről sokat olvashatunk és magam is sokszor láttam: főként azért nem, mert történeti adat gyakorlatilag nincsen róla, és erről néprajzi módszerekkel még mindig sokkal több tudható meg, mint a régebbi forrásokból (de nem lehetünk biztosak benne, mit meddig lehet visszavetíteni a múltba). Nem írtam az énekekről, amelyek elhangzanak a búcsúban, holott évszázadok óta éppen ezek adják meg az ünnep alaphangját; ahogy egy publicista megfogalmazta, „zengő szent hegyek” lesz ünnep idején a két Somlyó hegy. Nem írtam szórakozási formákról, a búcsújárás sok profán vonatkozásáról, sem a szentbeszédekről és szónoklatokról, továbbá azokról az eltérő véleményekről sem, amelyek a búcsúval kapcsolatban olykor (nem sokszor) vitában csaptak össze. Nem írtam a kegyhely más búcsúiról sem, a Sárlos Boldogasszony-napi templombúcsúról vagy főként a Mária-napiról, amit olykor az „örmények búcsújának” is neveztek korszakunkban, és amiről szintén bőséges sajtóforrásanyag gyűlt össze. Mindennek terjedelmi és technikai okai is vannak azon túl, hogy a források gyakorta szűkszavúak. Úgy vélem, hogy mint minden összefoglalás, ez is folytathatósága által válik használhatóvá mások számára.

Nem tartozott kitűzött céljaim közé az, hogy a pünkösdi búcsújárást módszeres összehasonlító elemzési keretbe állítsam, holott nagyon sokszor kínálkoznék az alkalom szokások, értelmezések, események hasonlóságait és eltéréseit bevonni; ez időben és terjedelemben egyaránt szétfeszítette volna a kereteket. Mivel hasonló mélységű és részletességű feldolgozás semelyik más búcsú történetével kapcsolatban nem állt rendelkezésemre, úgy vélem, ez egy következő lépésben történhet meg.

1949 csak egy korszak határa, és ennek az elemzésnek jelenti a végét. Ezután negyven éven át úgy mentek az emberek informális kis csoportokban pünkösdkor Somlyóra

Máriához, hogy csak emlékeik és reményeik lehettek a teljes ünneplésről; ferencst ferencesként nem láthattak. A búcsújárás ennek ellenére sem szűnt meg, de a nyilvánosságban szinte semmi nem jelenhetett meg róla, a rend és a templom *Historia Domus*át nem lehetett vezetni; visszaemlékezéseken kívül alig van a kezünkben forrás, mi és hogyan történt. Az látszik valószínűnek, hogy ezekben az évtizedekben a búcsúba főként a tradicionális székelyföldi körzetből jártak el, továbbá Moldvából a csángók csoportjai. A Kerényi Ferenc rendezésében Budapesten színpadra állított és nagy sikerrel játszott *Csíksomlyói passió* az 1980-as évek elejétől bizonyosan hozzájárult az ünnep ismertségének és vonzaskörének újabb kiszélesüléséhez. A hetvenes–nyolcvanas években fiatal budapesti értelmiségiek kis csoportjai már azzal a szándékkal indultak el a somlyói búcsúba, hogy ott találkozni tudnak a moldvai csángókkal. Az évszázadok óta megszokott ünnep ereje állandóbbnak bizonyult a tilalmaknál; az összetartás és összetartozás tudata a politikai változások után újra megkereste és meg is találta a maga kifejezésformáit. Ennek elemző bemutatása egy következő munka célkitűzése.

Kitekintésül jelzésszerűen vázolom azokat a változásokat, amelyek az újraéledt búcsújárásban a közelmúltban, a kilencvenes években lezajlottak. Ezek három nagyobb csomópont köré rendezhetők, ezek: a „tömegvonzás” megnövekedése; a specialisták megnövekedett szerepe; valamint a búcsúhoz kapcsolódó „járulékos” elemek növekvő jelentősége.

1990-ben és azt követően hirtelen a korábbiak többszörösét tette ki a búcsún részt vevő *tömeg*. A két világháború között rendszeresen húsz-harmincezer ember volt jelen, és 1949-ben még igen soknak tartották a negyvenezeres létszámot. Az 1990-es híradások és becslések mintegy kétszázezer emberről szóltak, s ez a szám később inkább jelentősen növekedett, mint csökkent. Ekkora embertömeg mozgatása a szervezőktől a búcsú terének és idejének alapos átrendezését követelte meg. A *tér* átszervezése a vonulások útvonalainak megváltoztatását, több irányba vezetését jelentette. Utakat javítottak, építettek, szélesítettek ki, mocsaras rétet szárítottak ki, telkek határait helyezték más-hová, új épületeket emeltek, köztük egy vizesblokkokat tartalmazót is a rendház közvetlen szomszédságában. Évek során voltaképp megszűnt az a hagyományos körmenet, amelynek újbóli felélesztése 1990-ben az egyik legnagyobb újdonság volt. A nagymise helyszíne a hagyományos templomi térből kikerült szabad térre, a két Somlyó közötti nyeregbe. Az *idő* átszervezése is ezzel függ össze: a körmenetet időben is megszakítja egy másfél-két órás nagy liturgikus esemény, szombat reggeltől kezdve erre gyülekeznek a csoportok. Hosszabb idők telnek tehát várakozással, és nincs egy olyan nagy közös menet, amelyben mindenki részt venne. A nagy tömeg szükségessé teszi orvosok, egészségügyi sátor és személyzet jelenlétét, meg kell oldani a tisztálkodást, más hétköznapi szükségleteket. Az idő átszervezése továbbá azt is jelenti, hogy a korábbi többnapos búcsús esemény időben összeszűkülőben van, és egyre inkább egy napra összpontosul: szombatra, amikor aki teheti, igyekszik jelen lenni. Olyan, alig 15–20 kilométerre fekvő falvakból, ahonnan még 1992-ben is két napra mentek Somlyóra, pár évvel később már csak egynapos részvétel maradt. A hangosbeszélő térben kiterjeszt eseményeket, híreket,

s ezzel időben is „összetorlaszolja” őket (így a kertben, a fűvön üldögélők szent énekeket vagy prédikációt hallanak a templomon kívül is). A „tömegvonzás” kiterjesztésében természetesen nem elhanyagolható szerepe van a *médiának*: újságoknak, rádióknak, televízióknak, köztük is különösen a Duna Tv-nek. Ez 1993 óta rendszeresen ad hosszú közvetítést a búcsúról, aminek révén például tengerentúlra került magyarok, erdélyiek is megláthatták: nem csak egykori emlékeikben vagy szüleik elbeszélésében él ez a hagyomány.

A változások másik csomópontja: a *specialisták* megnövekedett szerepe, a búcsú professzionalizálódása s ezzel együtt többféle paraliturgikus elem visszaszorulása. A ferences rendház a rendezés központja: ott szervezik meg a rendezők csapatát, a konkrét helyi tennivalókat. Szoros kapcsolatban vannak a városi vezetéssel, amely minden tőle telhetőt megtesz a búcsú sikere érdekében; összefügg ez a búcsú nem elhanyagolható idegenforgalmi jelentőségével is, továbbá azzal, hogy ilyenkor a legmagasabb protokolláris méltóságok megjelenésére is számítani lehet (állami és politikai vezetőkre, a Habsburg-család tagjaira stb.). A ferencesek természetesen szoros kapcsolatban vannak magasabb egyházi körökkel is, noha azoktól hierarchikusan jog szerint nem függenek; egyeztetnek az érsekséggel a meghívandó püspökökről, a vendégszónokokról, rendezésről. A specialisták körében kell említeni a média szakembereit is, akik gondoskodnak a búcsú „képének” megformálásáról a nyilvánosságban, s ezzel jelentősen hozzájárulnak hagyományok átadásához vagy hangsúlyok megváltozásához.

A *paraliturgikus elemek* közül visszaszorulóban van a pünkösdi hajnali napvárás. Ennek spontán formáit manapság olykor egyfajta turistalátványosság-számba menő jelenség együttes foglalja el. Ott, ahol korábban ilyesmi aligha volt elképzelhető, most fiatalok tábortüzeinek füstje, sátrainak eldobált hulladéka veszi körül azokat, akik a Napkorongban a Szenttel való találkozás meghitt pillanatait keresik. Hasonlóképp visszaszorulóban van egy soká megmaradt szokás, a templomban alvás is: kevesebben érkeznek több napra, aki mégis, az hamarabb kap magának szállást rokonoknál, szálláshelyeken, a közlekedés felgyorsulásával már nem probléma húsz-harminc kilométeres körzetben szállást találni, és talán igényesebbek is lettek az emberek. Az éjszakai templomi virrasztás vezetésében nagyobb mértékben vesznek részt a ferencesek, mint korábban: hanyatlóban van azoknak a falusi búcsúvezetőknek a szerepe, akik korábban egymással szinte versenyezve kezdték el énekeiket, imáikat.

A harmadik fontosabb változáscsoport: a búcsúhoz „kapcsolt részek”, a járulékos, illetve egyéb programok megszorodása. A pünkösdi mozgó ünnepéhez előszeretettel igazítják hozzá az érettségi találkozókat, kortárs-találkozókat, könyvbemutatókat, testvértelepülések találkozóit, színpadi bemutatókat, a klasszikusan nagypénteki-virágvasárnapi passiójáték előadását, de még diplomáciai testületek látogatását is. Konferenciák, szimpóziumok, kisebb tanácskozások, iskolai névadó ünnepség, sőt csíki vásár: mind megkapták állandósult vagy alkalmi helyüket a pünkösdi búcsú környéki időben. Mindez persze nem jelenti, hogy a kegyhely az év többi részében csipkerózsika-álmát aludná: más-kor is vannak sok embert megmozgató rendezvények, más búcsúk, kisebbek is vannak.

Mindez átvezet az *értelmezések* körébe: a kutató ebben kétségkívül rá van utalva a résztvevők egymástól igen sok ponton különböző, máskor egybecsengő értelmezéseire, s ezekhez teheti hozzá a sajátját, amelynek részbeni szubjektivitását vállalnia kell (ahogy azt a legtöbb, vallási jelenségeket vizsgáló kutatás során alig is lehet elkerülni). Az elemző fogalmak között kétségkívül az *identitás* az egyik kulcsfontosságú. A búcsúval kapcsolatba került identitások között igen erős a lokális, települési szintű. Mégis, ez a lokális identitásfelmutatás kiegészül a településinél szűkebb csoportidentitásokkal is, ahogy erre már tettem utalást. Az identitásfelmutatás kiszélesülésének másik fontos iránya: a nemzeti jelleg felmutatása. A búcsú egészének magyar jellege mindenki számára kétségbevonhatatlan, és ez újra meg újra megerősítést kap. Az elemzés másik iránya a *vallásgyakorlás* különböző típusait hozza kapcsolatba az előbb elmondottakkal. Itt el lehet különíteni egy tradicionális jellegű népi vallásosságot, egy hivatalos, intézményes jellegű vallásosságot, valamint egy átmeneti típust, amit talán leghelyesebb közemberi vallásosságnak nevezni (noha még nincsen rá kiforrott szavunk). Az elemzés harmadik szintje a vallási hagyomány és a nemzeti identitás formálásának eredetét, múltját tárja fel. Itt arra kell rámutatni, hogy a búcsú eredetében jelentős szerepet játszott a felekezeti megosztottság: katolikus székelyek szembenállása nem katolikus székelyekkel (és nem székelyekkel). A felekezeti jelleg a 19. század elején kezdett háttérbe szorulni, s a század végéről rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy akkoriban már többnyire a somlyói kegyhely *magyar* jellegét hangsúlyozták. Ez folytatódott a két világháború között, teljesen háttérbe kényszerült húzódni a kommunista diktatúra keményebb vagy enyhébb időszakaiban, s 1990-et követően új erővel jelent meg a felszínen.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy 1990 óta a vallási hagyomány erőteljesen profanizálódott; a tradicionális vallásgyakorlati formák nemcsak modernizálódnak, hanem emellett mintegy „feltöltődtek” a nemzeti tudat és érzés kifejezésének gazdag változataival. A másik oldalon pedig az identitáskifejezés maga is mintegy „szakralizálódott”: a nemzeti szimbólumok és ezek használata összekapcsolódtak vallási formákkal, vallási ünnepekkel, és ezek egyre hangsúlyosabban vallási terekben jelennek meg.

♦ Irodalom

ABLONCZY László

- 1983 A csíksomlyói passió és ami előtte van. *Tiszatáj* 37. évf. 10. sz. 74–85.

ALBERT István

- 1932 A közel 400 éves csíksomlyói pünkösdi búcsú. *Csiki Néplap* II. évf. 15. sz. (1932. május 18. szerda) 1.
1933 Színek és hangulatok a négyszázéves csíksomlyói búcsún. *Erdélyi Lapok* II. évf. 127. sz. (1933. jún. 8. csüt.) 6.
1936 35 ezer ember a (somlyói) pünkösdi búcsún. *Erdélyi Lapok* V. évf. 124. sz. (1936. jún. 3. szerda)
1938 A székelyek hagyományos búcsújárása pünkösdszombatján Szűz Mária csodatevő szobrához. *Erdélyi Lapok* VII. évf. 124. sz. (1938. jún. 8. szerda) 4.
1939a „Örömmel jöttem, hogy a székely nép körében töltssem a pünkösdi ünnepet”. *Erdélyi Lapok* VIII. évf. 113. sz. (1939. május 28. vas.) 16.
1939b A keresztény szellemű nyomtatott betű hőskora és fejlődésének útja Erdélyben. *Erdélyi Lapok* VIII. évf. 123. sz. (1939. jún. 11. vas.) 10.

ALBERT Vilmos

- 1995 Az iskola múltja. Újra közölve: In: Borsodi et al. (szerk.), 1995: 3–12. (Az eredeti megjelent a Csíkszeredai Róm. Kat. Segítő Mária Gimnázium 1940–41-es évkönyvében.)
1998 Püspökjárás Csíkszeredában. A somlyói búcsú. A pálfalvi templom megáldása. *A Vársárnapi Évkönyve 1998*. Szerk. Bodó Márta. Kolozsvár, Gloria Nyomda.

ALSZEGHY Zoltán S. J.

- 1991 Vádlottak padján. In: *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Erdélyi Zsuzsanna. Budapest, Szent István Társulat, 13–26.

ALSZEGHY Zsolt – SZLÁVIK Ferenc

- 1913 *Csíksomlyói iskoladrámák*. Budapest. (Régi Magyar Könyvtár, 13.)

ANTAL Áron

- 1937 A pünkösdi búcsú. *Erdélyi Iskola* IV. évf. 7–8. sz. 565–572.

ANTAL Imre

- [1968] *A csíkszeredai liceum monográfiája / Monografia liceului din Miercurea Ciuc 1668–1968*. Előszó: Eigel Ernő. Közreműködtek: Bögözi Mihály, Bartalis Árpád, Silló Géza. H. n. [Csíkszereda], é. n.
1994 „Tisztesség adassék. *Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium életéből*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
2000 Újabb adatok a csíksomlyói iskola régebbi múltjához, kezdeteitől 1669-ig. In: *Élő történelem*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 115–124.

ÁRVAY Zsolt

- 1998 A bukaresti római katolikus magyarok vázlatos története. *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője* 1994–1997. Bukarest, Kriterion, 87–100.

ASZTALOS Miklós

1936 Erdély története. In: Asztalos Miklós (szerk.): *A történeti Erdély*. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete, 175–360.

BAICULESCU, George – RĂDUICĂ, Georgeta – ONOFREI, Neonila

1969 *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste). Descriere bibliografică*. Tom II. 1907–1918. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

BAJUSZ István (szerk.)

2004 *A csiki medence településtörténete a neolitikumtól a XVII. század végéig a régészeti adatok tükrében*. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

BALÁSSY Ferenc

1856 Csik-Somlyó. *Religio* I. félév, 13. sz. 97–100; 14. sz. 105–108.

BALÁZS András

1942 A zarándok. *A Hírnök*, 1942. 150–152.

BALÁZS Mihály

2000 A vallási tolerancia gondolata Kelet-Közép-Európában a XVI. században. In: Saly Noémi (szerk.): *Mihály napi köszöntő. Írások Ilia Mihály születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK, 23–34.

BALÁZS Mihály et al. (szerk.)

1995 *Jezsuita okmánytár I/1–2*. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. Szeged.

BÁLINT Sándor

1940a Pünkösdi népszokások. *Erdélyi Lapok* IX. évf. 101. sz. (1940. május 12.) 10.

1940b Az Úrnap népünk történelmében. *Erdélyi Lapok* IX. évf. 109. sz. (1940. május 23.) 6.

1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*. Budapest, Franklin Társulat.

1943 *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Budapest, Veritas.

1944 *Boldogasszony vendégségében*. Budapest, Veritas.

1977 *Ünnepi kalendárium I–II*. Budapest, Szent István Társulat.

1978 *Karácsony, búsvét, pünkösöd*. Budapest, Szent István Társulat.

1985 *Szeged–Alsóváros. Templom és társadalom*. Budapest.

1987 A magyar vallásos népelet kutatása. In: Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 3. Budapest, 8–66.

BÁLINT Sándor – Barna Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest, Szent István Társulat.

BÁLINTH János (szerk.)

1901 *A Bukaresti Szent István Király Egyesület Emlékkönyve*. (A bukaresti magyar egyházak és egyesületek rövid ismertetésével.) Bukarest.

BALLAGI Aladár

1879 A csíksomlyói szent ferencrendi zárda könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 4. évf. 4–5. sz. 266–267. (Vö. <http://epa.oszk.hu>)

BALOGH Ágoston

1872 *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum*. Eger.

BALOGH Edgár – DÁVID Gyula (főszerk.)

1981–*Romániai magyar irodalmi lexikon*, I–IV. k. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

BALOGH Jolán

1943 *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár.

BÁNDI Vazul

1894 A csíksomlyói róm. kath. főgymnasiumban fennálló „Mária Társulat”. In: *A csíksomlyói róm. kath. Főgymnasium értesítője az 1893/94 tanévről*. Csíkszereda, 1–29.

1896 A csíksomlyói róm. Kath. Főgymnasium története. In: *A csíksomlyói róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1895–96. tanévről*. Csíkszereda, Györgyjakab Márton Könyvnyomdája, Csíkszereda, 1–439.

1899 *A csíksomlyói püünkösdi búcsú és más alkalmi búcsú ájtatosságai*. Györgyjakab Mártonnál, Csíkszereda.

1901 Zarándoklásunk célja, a csíksomlyói kegyhely ismertetése. In: *A Bukaresti Szent István Egyesület Emlékkönyve*. Szerk. Bálint János Bukarest, 24–41.

BANNER János

1913 *Erdély leírása a XVII. századból*. Jászberény, Novotha Andor.

BARABÁS István

2002a Egy százéves Emlékkönyv margójára. *Romániai Magyar Szó*, 2002. január 4. www.hhrf.org/rmsz/02jan/r020104.htm

2002b Regáti székelyek. *Hargita Népe*, 2002. február 9. www.hhrf.org/hargitanepe/2002/feb/hn020209.htm

2002c Regáti szeretet. *Hargita Népe* 2002. március 9. www.hhrf.org/hargitanepe/2002/marc/hn020309.htm

BARNA Gábor

1993 Moldvai magyarok a csíksomlyói búcsún. In: „*Megfog vala apóm szokor kezemtül...*” *Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Szerk. Halász Péter. Budapest, 45–61.

2001 *Búcsújárók. Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban*. Budapest, Lucidus Kiadó.

BARNA Gábor (szerk.)

1998 *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. Szeged, Néprajzi Tanszék – Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 1.)

2001 *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Szeged, Néprajzi Tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 7.)

2003 „*Oh, boldogságos Háromság*”. *Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*. Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 12.)

BARTA Gábor

1986 A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéséhez. In: Kiss Gy. Csaba, Kovács István (szerk.): *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 37–43.

BARTALIS János OFM

- 2001 *Halálra ítélve. Erdélyi ferencesek története 1949–1989-ig.* Déva, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BÁRTH János

- 1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: *Magyar néprajz nyolc kötetben. 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Főszerk. Dömötör Tekla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 331–424.
- 2000 *A vigasztaló Napbaöltözött Asszony.* Szeged, Agapé.
- 2006 *Jézus dicsértések! A székelyvarsági hegyi tanyák népének vallási hagyományai.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

BARTHA Elek

- 1987 Vallás és etnikum. (Adatok a dél-bánsági magyarság identitásához.) In: *Vallási néprajz* 3. Szerk.: Dankó Imre, Küllös Imola. Budapest, 194–207.
- 1991 A népi vallásosság. In: *Egyházak és vallások a mai Magyarországon.* Szerk. Gesztelyi Tamás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 188–201.
- 1992 *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban.* Debrecen.
- 1998 Néphit és népi vallásosság. In: *A magyar folklór.* Szerk. Voigt Vilmos. Budapest, Osiris Kiadó, 470–504.

BEKE György

- 1980 *Fölöttünk a havasok.* Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó.
- 1998 *Kossuth-emigráció Bukarestben: magyar emlékirók a régi Romániában.* Budapest, Közdek.
- 2000 A csángókérdés európaizálása. *Magyar Szemle* [9]. évf. 1–2. sz. 39–67.
- 2004 Magyarok Bukarestben. *Bukaresti Magyar Közlöny* Új évfolyam 7. sz. (2004. július) 6–9.

BENDA Kálmán

- 2003 *Moldvai csángó–magyar okmánytár 1467–1706.* Budapest, Teleki László Alapítvány. (Első kiadása: Budapest, 1989.)
- 2004 Lelki megbékélés vagy politikai kiegyezés? A felekezeti együttélés a 15–17. századi Magyarországon. In: *A nemzeti hivatástudat nyomában.* Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 64–72. (Eredeti: *Café Babel* 1993. 7. sz. 9–15.)

BENDA Kálmán – KENÉZ Győző

- 1989 Jezsuita jelentés az erdélyi egyházi helyzetről. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* VI. 210–232.

BENDA Kálmán – TÓTH István György

- 1994 A „jezsuiták mecsetje”. *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 5. évf. 1. sz. 20–25.

BENEDEK Domokos

- 1996 *Egy erdélyi ferences San Diego-ban.* Kolozsvár.

BENEDEK Domokos, P. OFM et. al.

- 1995 *Schematismus. A Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története, név- és adattára.* Szászváros, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

- 1996 *Az erdélyi ferences rendtartomány nagyjai a XVII. századtól napjainkig*. Szerk. Fodor György. Kolozsvár, Gloria Nyomda. (Szent Bonaventura – Új sorozat, 2.)
- 1998 *A kegytemplom karnagya. Valér testvér életútja I–II*. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.
- BENEDEK FidéL, P. OFM
- é. n. A csíksomlyói ferences kolostor története I. rész: 1440–1640. Kézirat, 134 oldal. (Magántulajdonban.) Kiadva: Benedek, 2000.
- 1944 *Csíksomlyó IV. Jenő pápa levelének tükrében*. Kolozsvár.
- 1945 *Tatárbetörés Csíkba 1661-ben*. Kolozsvár.
- 1967 *A csíksomlyói búcsújárás eredete*. Kézirat, OSZK Quart. Hung. 4401/4. (32 oldal).
- 2000 A csíksomlyói ferences kolostor története. In: *Csíksomlyó*. Kolozsvár, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 133–345. (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22.)
- 2000b Kájoni János. In: *Csíksomlyó*. Kolozsvár, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 347–504. (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22.)
- 2000c Csíksomlyó – a pápai bazilika. In: *Csíksomlyó*. Kolozsvár, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 113–121. (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22.)
- 2002a A Szent István királyról nevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története. I. rész (1440–1640). In: *Az erdélyi ferences rendtartomány*. I. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 7–205.
- 2002b Igaz történelmi beszámoló a Szent István királyról nevezett erdélyi rendtartományról. Fordította P. Mészáros György. In: *Az erdélyi ferences rendtartomány*. II. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 29–87.
- 2005 *Ferences kolostorok*. Sajtó alá rendezte Sas Péter. Csíkszereda, Pallas–Akadémia. (Bibliotheca Transsylvanica, 42.)
- BENKŐ József
- 1999 *Transsilvania Specialis. Erdély földje és népe*. Ford., bev., jegyz. Szabó György. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion.
- BENKŐ Károly
- 1853 *Csik Gyergyó és Kászon Leírások...* Kolozsvár, Ev. Ref. Tanoda.
- BEREY Géza
- 1940 *Magyar újságírás Erdélyben 1919–1939*. Szeged, Ablaka György Könyvnyomdája.
- BERNÁD Rita
- 2006 *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék. Canonica Visitatiók mutatója*. Gyulafehérvár–Budapest, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség – Egyetemi Könyvtár. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 2.)
- BETHLEN Wolfgang/Farkas
- 1782–1793 *Historia de rebus Transylvanicis*. Nagyszeben, Ed. Secunda.
- 2000–2006 *Erdély története I–IV*. Szerk. Jankovics József, ford. Bodor András. Budapest–Kolozsvár, Enciklopédia – Erdélyi Múzeum Egyesület.

BIERBAUER Virgil

- 1986 Székelyföld templomairól. In: *Ódon Erdély*. Szerk. Sas Péter. II. k. 403–428. Budapest, Magvető. (Eredeti: *Magyarságtudomány* 1 [1942] 140–154.)

BINDER Pál

- 1982 *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Bukarest, Kriterion.

BÍRÓ Benedek

- 1923 A csíksomlyói búcsú. *A Hírnök* XX. évf. 326–328.

BÍRÓ József

- é. n. *Erdély művészete*. Budapest, Singer és Wolfner Reprint: Budapest, Dovin, 1989.

BÍRÓ Vencel

- 1941 Gr. Batthyányi Ignác levelei az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárában. *Pásztortűz* XXVII. (12.) 621–624.

BÍRÓ Vencel – BOROS Fortunát (szerk.)

- 1941 *Erdélyi katolikus nagyok*. Kolozsvár, Szent Bonaventura könyvnyomda.

BLASKÓ Mária

- 1937 Pünkösöd (vers). *Erdélyi Iskola* IV. évf. 7–8. sz. 1936/37. március–április, 576.

BODÓ Julianna (szerk.)

- 1998 *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro Print.

BOGA Alajos

- 1914 *Székelyföld történetirója a XVII. században. (Lakatos István)*. Kolozsvár, Szent Bonaventura.

BOLDIZSÁR Dénes

- 1930 *A csíksomlyói pünköszt szombati búcsu eredete*. Dej, V. Roman könyvnyomdája.

BOROS Fortunát, P. OFM

- 1922 *A csíksomlyói 32 confrater*. Kolozsvár, Szent Bonaventura.

- 1924 *A csíksomlyói kegyeszobor története*. Cluj–Kolozsvár,

- 1925 *Fajunk veszedelme*. Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura.

- 1927 *Az erdélyi ferencrendiek*. Kolozsvár.

- 1927b *Mi az igazság?* Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura.

- 1928 Mozaikok Csíksomlyóról. *A Hírnök* 1928. 253–254.

- 1929 Ferencrendiek a Székelyföldön. In: Csutak Vilmos (szerk.) 1929: 71–94.

- 1936 *Mária, légy anyám!* Imakönyv nők részére. Cluj, Szent Bonaventura.

- 1939 Csíksomlyói színfoltok. *A Hírnök*, 1939. 196.

- 1940 Színképek. *A Hírnök*, 1940: 276–278.

- 1943 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Kolozsvár, Szent Bonaventura.

- 1994 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Csíkszereda, Pallas Akadémia.

BORSODI Csaba

- 2005 Ferences iratok, levéltárak Magyarországon 2002-ben. In: Öze–Medgyesi–Schmikli (szerk.) 2005: 561–570.

BORSODI László et. al. (szerk.)

- 1994 *A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1993–94. tanévről*. Csíkszereda.

- 1995 *A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1994–95. tanévről.* Csíkszereda.
- 1996 *A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1995–96. tanévről.* Csíkszereda.
- BORSOS Attila
- 2008 *A magyar időszaki kiadványok repertórium II. Annotált bibliográfia.* Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK. (Nemzeti téka)
- BOTÁR István
- 2004 A csíkszenttamási Csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2004. 271–303.
- 2007a Egy ásatás mozzanatai. A csíkmenasági templom kutatása. *Örökségünk. Történelem – népelet – néphagyomány* I. évf. 4. sz. 8–9.
- 2007b Cercetări arheologice la biserica romano-catolică din Misentea. Archeological Research of the Roman-catholic Church of Misentea. In: Péter Levente Szőcs – Adrian Andrei Rusu (eds.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania.* IV. Satu Mare, Editură Muzeului Satmarean. (Csíkmindszent) 115–125.
- 2008 Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. In: Hoffmann István – Tóth Valéria: *Helytörténeti tanulmányok* 3. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék. (A Magyar Névarchívum Kiadványai, 13.)
- BOURDIEU, Pierre
- 1978 A vallási mező kialakulása és struktúrája. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése. Tanulmányok.* Szerk. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 165–236. (Társadalomtudományi könyvtár)
- BÖZÖDI György
- é. n. *Székely bánja.* Budapest, Magyar Élet kiadása. (3. kiadás: 1943.)
- BUSA Margit
- 1996 *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867.* Budapest, OSZK.
- BUZÁS Kálmán
- 1937 Pünkösdi búcsú Csíksomlyón (Sumuleu). *Csíki Néplap* VII. évf. 20. és 21. sz. (május 19. és 26. szerda) 3., ill. 1. oldal.
- CSEDŐ Vazul
- 1802 De Vigilia Pentecos. 1802, continuatio Anni ... Kézirat: OSZK Quart.Hung. 1435/2. 20–22.
- CSEKE Péter
- 2000 A sajtótörténet-írás eredményei és gondjai Erdélyben. *Magyar Média* 1. évf. 1. sz. 80–84.
- 2003 *Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kisebbségi létértelmezések.* Kolozsvár, Kriterion. (Különösen a következő írások: Egyházi és vallásos sajtó – kisebbségben, 225–233.; A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában [1919–1989], 234–255.; Csíksomlyói katolikus népiskolák, 287–307.)

- 2005 Előtanulmány a csíksomlyói katolikus népiskolákról. In: *Jöjjön el a mi időnk. Esszék, tanulmányok, dokumentumok*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia Könyvkiadó, 227–275.
- CSEREY Farkas
1772 *Isten anyjának, szűz Máriának lorétomi litániában lévő nevezetek rendjén folyó dicsérete*. Bécs. (Reprint: Budapest, 1999.) Vö. <http://mek.oszk.hu/05600/05690/>.
- CSÍKSOMLYÓI segítő Mária
é. n. (imafüzet, 15 számozott oldal) OSZK Plakát- és Aprónyomtatványtár, PNY 6004.
- CSOMORTÁNYI Antal
é. n. *Csíksomlyó. Szomorodott szívű székelyeknek vigasztalásul*. M. Ciuc [Csíkszereda] é. n.
- CSORBA Judit et al. (szerk.)
1995 *Néprajzi filmkatalógus*. Budapest.
- CSUTAK Vilmos (szerk.)
1929 *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum.
- DACZÓ Árpád (P. Lukács OFM)
1980 A gyimesi Babba Mária. In: Faragó József – Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok* 1980. Bukarest, Kriterion, 231–239.
1991 *Népünk hitvilága*. H. n. [Kolozsvár, Gloria nyomda], é. n.
1997 Napkelte-nézés Csíksomlyón. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. Szerk. S. Lackovits Emőke. Veszprém–Debrecen, 168–173.
2000 *Csíksomlyó titka*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
- DÁVID Gyula
1990 Magyar nyelvű egyházi és vallásos sajtó Romániában. *Korunk* 1990. 10. sz. 1346–1352.
- DÁVID István
1996 *Műemlék orgonák Erdélyben*. A repertórium összeállításában közreműködtek: Binder Herman, Geréd Vilmos, Kovács L. Attila. Budapest–Kolozsvár, Balassi–Polis.
- DÁVID Zoltán
1997 A székelyek száma 1567–1992. In: Faragó Tamás (szerk.): *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti demográfiai füzetek*, 16. Budapest, 7–74.
- DEMÉNY Lajos
1976 *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Bukarest, Politikai Könyvkiadó.
2004 *Székely oklevéltár Új sorozat VII. k.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- DEMETER Júlia (szerk.)
2003 *Csíksomlyói passiójátékok a XVIII. századból*. (Utószó: Pintér Mária Zsuzsanna) Argumentum, Budapest.
2005 Műfaj és funkció összefüggései a csíksomlyói ferences színpadon. In: *Öze–Medgyesi–Schmikli (szerk.), 2005: 742–753*.
- DETRICHNÉ Török Zsuzsa
1990 Kultúra és szakralitás a moldvai csángóknál. *Szociológia*, 223–237.
- DIÓS István (főszerk.)
1993–*Magyar katolikus lexikon*. I–XII. k. Budapest, Szent István Társulat.

DOMOKOS Pál Péter

1979 „Édes hazámnak akartam szolgálni”. Budapest, Szent István Társulat.

1986 Énektanítás Csíksomlyón a 18. század elején. In: „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Tüskés Gábor. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 395–417.

1987 *A moldvai magyarság*.⁵ Budapest, Magvető.

1989 *Rendületlenül... Márton Áron, Erdély püspöke*. Szerk. Hídvégi Máté. Budapest, Eötvös Kiadó – Szent Gellért Egyházi Kiadó.

DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.)

1991 *Magyar néprajz nyolc kötetben VII. Népszokás. Néphit, népi vallásosság*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

(E)

1897 A csíksomlyói nyomda. *Magyar Könyvszemle* 21. évf. 4. sz. 414.

EGYED Ákos

2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.

Egyetemes Magyar Encyclopaedia

1869 VII. kötet. Pest, Szent István Társulat.

ELIADE, Mircea (ed.)

1987 *The Encyclopedia of Religion*. 1–16. New York, Collier-Macmillan.

ENDES Miklós

1938 *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest. Reprint: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

1942 – *kivonatai Losteiner Propago-jából*. Kézirat: OSZK Fol.Hung. 2101. 55–127.

1943 – *kivonatai Losteiner Chronologicájából*. Kézirat: OSZK Fol.Hung. 2101. 1–54.

ERDÉLYI Zsuzsanna

1976 *Hegyet hágek, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest, Gondolat.

1988 Archaikus népi imádságok. In: *Magyar Néprajz V*. Budapest, Akadémiai, 692–748.

1991 Az archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései. In: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 51–142.

ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.)

1991 *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest.

ERIKSON, Erik H.

1991 *A fiatal Luther és más írárok*. Budapest, Gondolat.

ERŐS Ferenc

1995 Identitás és modernizáció. In: *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Szerk. Kapitány Gábor, Kapitány Ágnes, Scientia Humana. 423–431.

ERŐS Ferenc (szerk.)

1996 *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról*. Budapest.

ERŐS Ferenc Modeszt

1840 *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyülekezet Csik-Somlyón*. Kézirat, OSZK Fol.Hung 3170.

1852 *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyülekezet Csik-Somlyón*. Brassó.

ERÖSS József

1913 *A székelyek története*. Kézdivásárhely, Túróczy I.

ESTERHÁZY Pál

1994 *Az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Rövideden föl tet Eredeti...* Nagyszombat, 1690. Reprint: Budapest, Balassi Kiadó, 1994. (mellékletben Knapp Éva, Tüskés Gábor és Galavics Géza tanulmánya)

1696 *Mennyei korona ... az az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Rövideden föl tet Eredeti...* Nagyszombat.

ETÉDI GEDŐ János

1843 Székely szokások In: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest. 1985. 348 oldal. Eredeti: *Regélő, Pesti Divatlap*, 1843. 2. félév, 1219–1228., 1262–1270., 1294–1301. oldalakon.

FÁBIÁN Ernő

1994 A „mi” és a „mások” identitása”. In: *Az értelem keresése*. Budapest, Századvég, 54–70.

FÁY Zoltán

1999 *Ferencesek Gyöngyösön*. Budapest, Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rend-tartomány.

FEJÉRPATAKY László

1909 Csíksomlyói jegyzetei. Kézirat, OSZK Fol.Hung. 1525 (23 f.).

FERENCZ Gyárfás

1940 A székelyek két ünnepe. *Csiki Lapok*. LII/38. sz. 1940. szept. 22. 2. p.

FERENCZ József – KOVÁCSI Antal (szerk. közlik)

1872 A csík-somlyai búcsú eredete. *Keresztény Magvető* VII. k. 344.

FERENCZI Károly

1882 A csíki székelyek. *Magyar Polgár* XVI. évf. 140. sz. (1882. jún. 21.) 3–4.

1893 *Szentbeszéd, melyet a csíksomlyói pünkösdi búcsún 1893-ik évben mondott FK gyergyó-szentmihályi lat. szert. plébános és esperesköri jegyző*. Gyergyó-Ditró.

FLEISZ János

2005 *Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

FLETCHER, Margaret

1892 *Sketches of life and character in Hungary*. London, Swan Sonnenschein.

FODOR Sándor

1979 *Tíz üveg borvíz. Tűnődés séta közben*. Bukarest, Kriterion.

1991 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincseiről*. Csíkszereda, SYRINX. (Útavaló, 6.)

FOSZTÓ László

1999 Csíksomlyó és Barát. In: *Csángósors*. Szerk. Pozsony Ferenc. Budapest, Teleki László Alapítvány, é. n. (A Magyarágkutató Könyvtára, XXIII.) 103–111.

FÖLDES Anna

1934 Búcsúsok. (Székely novella). *A Hírnök* XXXI. 1934. 278–279.

FÖLDES Zoltán

1939 Csíksomlyó (vers). *A Hírnök* 1939. 199.

FRAUHAMMER Krisztina

- 1999 *Levelek Máriához. A máriakálnoki kegyhely vendégekönyve.* Szeged, JATE Néprajzi Tan-
szék. (Devotio Hungarorum, 6.)

FÜLÖP Alajos

- 1867 (Valami a csík-somlyói pünkösztői búcsuról.) *Egyházi és Iskolai Hetilap* I. évf. 4. szám,
(1867. június 26.) 28–29.

FÜLÖP Árpád

- 1893 Csíksomlyói misztériumok. In: *A csíksomlyói római kath. Főgymnasium értesítője,*
1891–92. Csíkszereda, 3–25.
1897 *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok.* Budapest. (Régi Magyar Könyvtár, 3.)

GAGYI József

- 2003 1949-es jelentés az ellenségről. *Magyar Kisebbség* új sorozat, VIII. évf. 2–3. (28–29.)
sz. 185–197.

GAGYI Sándor

- 1912 *Erdély vallásszabadsága a mohácsi véstől Báthori Istvánig.* Budapest, Heller I. és M.
Studio.

GALILEA, Segundo

- 1987 Popular Christian Religiosity. In: Eliade, 1987: 440–442.

GALLA Ferenc

- 1934 A csíksomlyói ferencendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. In: *A Gróf*
Klebsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. Budapest, Magyar Tu-
dományos Akadémia, 283–302.
2005 *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a királyságban és Erdélyben a 17–18. szá-
zadban.* Sajtó alá rendezte Fazekas István. Budapest–Róma, PPKE Egyháztörténeti
Kutatócsoportja. (Collectanea Vaticana Hungariae, 2.)

GÁSPÁR Jenő

- 1930 A búcsú (novella). *Katholikus Világ* XXVII. évf. (1930. július) 202–205.

GAZDA Enikő – BENEDEK H. Erika

- 1997 Pusztinaiak csíksomlyói búcsújárása 1993-ban. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Év-
könyve* 5. *Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról.* Szerk. Pozsony Ferenc. Ko-
lozsvár, KJNT, 259–285.

GEGŐ Elek

- 1838 *A moldvai magyar telepekről.* Buda, Magyar Királyi Egyetem. (Reprint: Budapest,
Akadémiai Kiadó, 1987.)

GLÓSZ Miksa

- 1884 *A csíksomlyói Szent Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662-1884-dik évig*
megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes czímtára. Csíksomlyó, a zárda betűi-
vel, 1884.

GULYÁS Pál

- 1993–*Magyar írók élete és munkái.* Megindította Szinnyei József. Új Sorozat. Írta és összeál-
lította Gulyás Pál. Sajtó alá rendezte Viczián János. XIII. k. Budapest, Argumentum
Kiadó – MTA Könyvtára.

GYÖRFFI Pál

1989 *Az erdélyi Ferences Kustódia története*. Latinból fordította és a bevezetést írta Domokos Pál Péter. Budapest.

GYÖRFFY György

1977 *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.

GYÖRFY Lajos

1867 (A somlyói búcsúról). *Egyházi és Iskolai Hetilap* I. évf. 8. sz. (1867. VII. 24.) 66.

GYÖRGY István

1853 Erdély, Székelyudvarhely. „Egyházi tudósítások” rovat. *Religio* 1853. 61. sz., május 26. 485–86.

GYÖRGY József

1930 *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, Szent Bonaventura Nyomda.

HANKÓ Vilmos

1896 *Székelyföld*. (Reprint: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.)

1901 Csíkvármegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és képen*. XX. k. Magyarország VII. k. Budapest.

HARANGOZÓ Imre

2003 Jézushágón. A csíksomlyói búcsújárásról és a kegyhely történetéről. *Kárpátia* III. évf. 7. sz. (2003. július) 39–44. Vö. <http://www.bucsujaras.hu/tanulmany/harangozo/jezushagon.htm> (2006. okt. 13.)

HÉDLY Jeromos, P. OFM

1912 Egy tál puliszka és sok más egyéb. *Szent Ferenc Hírnöke* X. évf. 12. sz. (1912. december) 569–580.

HENCZ Hilda

1995 Bukaresti magyar sajtó a XIX. században. In: Kiss Jenő (szerk.): *Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról*. Sepsiszentgyörgy, EMKE Könyvtári Szakosztályának kiadása, 112–139.

2001 A bukaresti magyar sajtó a XIX. században. *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 2001. december, 39–51. www.ki.oszk.hu/3k/valcikkek0112/valcikkek0112tartalom.html

2005 Presa maghiară bucureșteana (1860–1941). *București. Materiale de istorie și muzeografie* vol. XIX. 92–111.

HERMANN Gusztáv

2007 *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.

HETÉNY János

2000a *Nagyboldogasszony virrasztása. A Karancs-hegyi búcsú. Egy terepmunka jegyzetei, 1951–1952*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. (*Devotio Hungarorum*, 7.)

2000b *A győri vérről könnyező Szűzanya kultusztörténete*. Szeged, JATE Néprajzi Tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 5.)

2001 Népi Mária-tiszteletünk teológus szemmel. In: Barna (szerk.), 2001: 28–40.

HISTORIA

- 1701 *Societatis Jesu Claudiopolis ab anno 1701*. Kézirat, OSZK Fol Lat. 2039.
- HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terence
1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- HODOȘ, Nerva – IONESCU, Al Sadi
1913 *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste). Descriere bibliografică*. Tom I: *Catalog alfabetic 1820–1906*. București–Leipzig–Viena, Librăriile SOCEC & Comp. și Sfetea.
- HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter
1987 *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- HOLLÓ Ernő
1932 Csíksomlyói emlék (vers). *A Hírnök*, 1932. 130.
- HORÁNYI Elek
1776 *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum...* Bécs.
- HORI, Ichiro
1968 *Folk Religion in Japan*. Chicago, 1968. (Midway Reprint: 1983.)
- HORVÁTH Lajos
1918 *Sámbár Mátyás élete és művei*. Budapest.
- HUBER András
1997 *Százarcú nagyhatalom. Lapok az erdélyi magyar időszaki sajtó történetéből*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
- HUNFALVY János
1864 *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. Darmstadt.
- HUNYADI Csaba Zsolt (vál., szerk.)
2006 *Csíksomlyói legenda. Erdélyi antológia*. Szeged, Lazi Könyvkiadó.
- HUSEBY Éva
1985 Közösség és identitás Cserépfaluban. *Ethnographia* XCVI. évf. 493–508. p.
- HÜBNER János – FEJÉR György
1816 *Mostani és régi nemzeteket, országokat ... esmértető lexikon ...* Pest, 1816–17. I–V.
- ILYÉS Elemér
1976 *Erdély változása. Mítosz és valóság*. München. (Auróra könyvek)
- ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc – TÁNCZOS Vilmos
2006 *A moldvai csángók bibliográfiája*. Összeállította Ilyés Sándor. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- IMETS Fülöp Jákó
1871 A székely nemzet mozgalmi a nemzeti fejedelmek alatt. In: *A csíksomlyói róm. kath. VI. osztályu gymnasium Tudósítványa az 1870–71. dik tanévről*. Marosvásárhely, 1–12.
1887 *Egyházi énekek a tanuló ifjúság használatára*. Csík-Somlyón.
1890 Dr. Haynald Lajos és a csíksomlyói iskolák. *A csíksomlyói római katolikus gymnasium értesítője az 1889/90. évről*. Csíkszereda, 3–61.
- IMETS Károly, P. OFM
1922 Csíksomlyói bucsú. *A Hírnök*, XIX. (1922) 12. sz. (június 15.) 269.

IMREH István

- 1994 *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

ISTVÁN Anikó

- 2003 „Most segíts meg Mária...” *A futásfalvi Sarlós Boldogasszony-napi búcsú szövegperpetória.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek)

JAKAB Antal

- 1944 *Az erdélyi püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században.* Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 172.)

JAKÓ Zsigmond

- 1976 A torockói legenda születése és kritikája. In: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bukarest, Kriterion, 62–79.

Jeromos, Fr. OFM

- 1936 Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Csíksomlyói virágok* 1936. július, 5–7.

JORDÁNSZKY Elek

- 1994 *Magyarországban s' az ahoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása.* Pósonban: Belnai örököseinek betűivel. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Eredeti: 1836.)

KACSÓ Sándor

- 1928 A Székelyföld minden könnyét odavitte a csíksomlyói könnyező Máriához. *Brassói Lapok* XXXIV. évf. 120. sz. (1928. május 31.) 6.

KÁDÁR Ferenc

- 1922 Székelyek találkozása. *Magyar Nép* II. évf. 22. sz. 1922. jún. 3. 1–2.

KÁJONI János

- 1719 *Cantionale catholicum...* Csíksomlyó. (2. kiadás)
1991 *Fekete könyv. Az erdélyi Ferences kuztódia története. Kájoni János Kézirata 1684.* Domokos Pál Péter anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta, valamint a Kuztódia történetét fordította Madas Edit. Az okleveleket fordította Szovák Kornél. Szeged, Scriptum Kft.
2005 *Organo Missale.* Közreadja Richter Pál. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda. (Csíksomlyói Ferences Könyvtár Kincsei, 3.)

KÁLLAY Ferenc

- 1829 *Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben.* Nagyenyed, Ref. Kollégium.

KARDOS Árpád

- 1941 *Haza, Csíksomlyóra.* Sopron, Rábaközi Nyomda és Lapkiadó Vállalat.

KELEMEN Katalin

- é. n. *Csíksomlyó bibliográfiája.* Csíkszereda, Megyei Könyvtár.

KEMÉNY György

- 1942 *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig.* Budapest, OSZK.

KEMÉNY József – NAGYAJTAI KOVÁCS István

- 1837/45 *Erdélyország történetei tára* I–II. Kolozsvár.

KEPECS József

2001 *Erdély településeinek vallási adatai 1880–1941*. Budapest, KSH.

KERTÉSZ Gyula

1990 *A magyar időszaki kiadványok egyedi repertóriumai. Annotált bibliográfia*. Budapest, OSZK.

KERTÉSZ József

1913 *Tíz év a romániai magyar misszióban*. Kolozsvár.

KEVEHÁZY Katalin – MONOK István

1985 XVI–XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárbán. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXI.* (Szeged) 121–128.

KISBÁN Eszter (szerk.)

1994 *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Budapest, MTA NKI.

KISS István Didák – VASS Erika (szerk.)

2007 *Szemelvények a szeged–alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből*. A 2003. december 8-án rendezett konferencia előadásai. Budapest–Szeged, Magyarok Nagyasszony Ferences Rendtartomány.

KISS Mária Hortensia

1986 *Tűzpróbára tétetett*. H. n. [Budapest], é. n.

KISS Menyhért

1928 Csíksomlyói legenda. *Pásztortűz* 1928. 340–341. Utánközlés: Hunyadi, 2006: 111–115.

K. LENGYEL Zsolt

1990 Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez. *Új Erdélyi Múzeum* LII/1–4. 74–82.; és *Művelődés* XL/2–3. 14–18.

KOCSIS Lajos

2002 A volt székely határőrezredek vagyonának visszaadása a korabeli erdélyi sajtó tükrében. *Történeti Tanulmányok X.* Debrecen, DE Történelmi Intézet, 303–313.

KÓKA Rozália

1984 A csíksomlyói csodák. *Vigilia* 1984/8. 625–627.

KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor

1995 *A magyar sajtó története*. Budapest, MÚOSZ, Bálint György Újságíró Iskola.

KOLLEGA TARSOly István (főszerk.)

1999–2006 *Révai új lexikona*, 1–18. k. Szekszárd, Babits Kiadó.

KOLTA Magdolna (szerk.)

1993 *Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről*. Bev. Erdélyi Lajos. Budapest–Kecskemét, Balassi Könyvkiadó – Magyar Fotográfiai Múzeum,

KOMÁROMI Sándor

2006 A csíksomlyói búcsú vallási és etnikai vonatkozásai. *Kisebbségkutatás* 2006. 1. sz. Ld. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00029/cikk0b80.html>

KÓSA László

1998 *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Budapest, Planétás. (Jelenlevő múlt) (3. kiadás)

1999 Vallások és etnikumok hazája: Erdély. In: L. Balogh Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez*.

Tatabánya, Alfadat-Press Kiadó, 17–26. (Eredeti: *Limes Tudományos szemle* 1996/3. 13–19.)

KOSÁRY Domokos

1996 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla

1985 *A magyar sajtó története II/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCH Géza

1996 Magyar élet Bukarestben a XIX. század második felében. In: Kovách Géza (szerk.): *Magyar élet a régi Bukarestben: levelestár a XIX. század második feléből*. Budapest, ELTE BTK, 7–35.

KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt (szerk.)

2002 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*. Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány.

KOVÁCS Dénes

1936 Pünkösöd után. *Erdélyi Lapok* V. évf. 125. sz. (1936. jún. 4. csüt.) 1–2.

KOZMA Döme

1861 Csíksomlyó. *Katholikus Néplap* 1861. 25. sz. (jún. 13.) 203–204. (kilenc keddi búcsú eredete); 32. sz. (aug. 1.) 259. (pünkösdi búcsújárás); 34. sz. (aug. 15.) 275. (Mária-társulat).

KÖPECZI Béla (főszerk.)

1986 *Erdély története I–III. k.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

1989 *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÖPECZI SEBESTYÉN József

1929 A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. In: Csutak (szerk.), 1929: 371–401.

KÖRÖSI Lajos

1921 Utóhangok a somlyói búcsúhoz. *Csiki Lapok* XXXIII/21. sz. 1921. május 22. 2.

1924 Csíksomlyó öröme. *Csiki Lapok* XXXVI/23. sz. 1924. június 8. 3.

KÖVÁRI László

1852 *Erdély régiségei*. Pest.

1859–66 *Erdély történelme I–VI*. Kolozsvár.

KRISTÓF György

1929 *Az erdélyi magyar időszaki sajtó az abszolutizmus korában. A Kolozsvárt megjelenő hírlapok*. Klny.: *Erdélyi Irodalmi Szemle* VI. évf. (1929) 1–2. sz. 1–18.

1938 *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig (1867–1919)*. Budapest, szerző kiadása. Klny, eredeti: *Magyar Könyvszemle* LXII. évf. 1. sz. 41–66.

1939 *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig*. Cluj–Kolozsvár, Minerva.

KUNICS, Franciscus SJ

1731 *Dacica Siculica brevi compendio ...* Claudiopoli.

KUSZÁLIK Péter

1996 *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet.

LAKATOS Éva

2000 Sajtóbibliográfiák szemléje. *Magyar Média* I. évf. 3. sz. 88–96.

LAMMEL Annamária – NAGY Ilona

1985 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*. Előszó: Erdélyi Zsuzsanna. Illusztrálta Somogyi Győző. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LATKÓCZY Mihály

1898 *Magyar szentegyházak regéi*. Budapest, Szent István Társulat.

LATOURETTE, Kenneth Scott

1947 *A History of the Expansion of Christianity*, I–VII. vol. London.

LENGYEL Ágnes – LIMBACHER Gábor

1997 *Népi vallásosság a Palócföldön*. Balassagyarmat, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, szerzők kiadása.

LÉSTYÁN Ferenc

1992 A gyulafehérvári római katolikus megyéspüspökség. In: *Erdélyi egyházaink évszázadai*. Bukarest, Transil Rt. 5–55.

1996 *Megszentelt kövek*. Kolozsvár, Gloria Kiadó.

LÉVAY Mihály

1935 *A boldogságos Szűz Mária élete, tisztelete, szenthelyei, legendái*. Budapest, Franklin Társulat.

1937 *A katolikus hittérítés története I–II*. Budapest, Franklin Társulat.

LONG, Charles

1987 Popular Religion. In: Eliade, 1987: 442–452.

LOSTEINER Leonárd

1777 *Chronologia Topographico–chronographica seu sub speciae anno felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae Descriptio per vetusti monasterii Csík-Somlyóviensis ad Beatam Virginam Visitantem*. Kolozsvár. Kézirat a Csíksomlyói Ferences Rendházbán: A V 7/5254.

LOVÁSZ Irén

1993 Religion and Revolution. A Hungarian Pilgrimage in Roumania. In: *Religious Transformations and Sociopolitical Change. Eastern Europe and Latin America*. Ed. Luther, Martin. Mouton–Gruyter, 127–140.

LUKÁCS, Ladislaus SJ

1969 *Monumenta antiquae Hungariae* I. 1550–1579. Romae, Institutum Historicum S.I.

LUKÁCS Mansvét

1924 Erdély leghíresebb kegyhelyéről. *Magyar Nép* IV. évf. 21. sz. (1924. május 24.) 1–2.

1925 A csíksomlyói püünkösdi búcsú. *Magyar Nép* V. évf. 22. sz. (1925. május 30.) 10–11.

1926 *Kegyhelyeink*. Kolozsvár, Szt. Bonaventúra.

1929 Szólok hozzád. *A Szent Kereszt* IV. évf. 2. szám (1929. július 22.)

1934 Erdély legnagyobb hírnevű búcsújáróhelye. *Erdélyi Lapok* II. évf. 98. sz. (1934. május 19.) 2.

1943 Csíksomlyó missziója. *Erdélyi Tudósító* XXII. évf. 12. sz. 183.

LUKCSICS Pál

- 1938 *XV. századi pápák oklevelei*. II. kötet: IV. Jenő pápa (1431–1447) és V. Miklós pápa (1447–1455). (Olaszországi magyar oklevéltár II.) Budapest.

MAGYAR Zoltán

- 1994 Vallás és etnikum kapcsolata egy moldvai csángó faluban. *Néprajzi Látóhatár* III. évf. 1–2. sz. 75–84.
2003 *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Budapest, Balassi Kiadó.

MAGYARI András

- 1997 *Gyergyóalfalu a történelem sodrában*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
2004 Az erdélyi katolikus püspökség helyreállításának körülményei a XVIII. század elején. In: Pál Judit–Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 301–308.

MAJSAI Mór

- 1970 *Boldogasszony anyánk*. Budapest, Ecclesia.

MAKKAI László

- 1988 Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. Első kötet: *A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Budapest, Akadémiai Kiadó, 235–408.

MALONYAI Dezső

- 1909 *A magyar nép művészete, második kötet. A székegyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest, Franklin Társulat.

MARIENBURG, Joseph Lucas

- 1813 *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt, I–II. k.

MARTON József

- 1993 *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. Gyulafehérvár.

MARTON József (szerk.)

- 1996 *Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján*. Kolozsvár, Gloria Kiadó.

Máriapócs

- 1996 *Máriapócs 1696 – Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszüli-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára*. Nyíregyháza.

MÁRIÁS József

- 2005 Egy ferences könyv kalandos története. *Hargita Népe* 2005. május 14. <http://www.hhrf.org/hargitanepe/2005/maj/hn050514.htm> (2008. január 13.)

MÁRK József, P. OFM

- 2001 Csíksomlyói zarándoklat. In: *Csíkszereda város évkönyve 2001*. Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 231–239
2003 Rendtartományunk története. Csíksomlyó, a kegyhely. In: *Csíkszereda város évkönyve 2003*. Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 148–163.

MÁRTON Zoltán

- 2003 *A búcsú. Pünkösöd Csíksomlyón*. Kolozsvár, Idea Design&Print Kiadó.

MÁTAI Mária

- 1976 *Egy elfelejtett reformkori magyar tudós: Gegő Elek (1805–1844)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 146.)

MEDGYESI-SCHMIKLI Norbert

- 2000 Csíksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete. In: *A magyar színház születése*. Szerk. Demeter Júlia. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 44–64. (Régi Magyar színház, 1.)
- 2001 Bevezetés a csíksomlyói passiójátékok forrásaiba. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém, 183–210.
- 2003 Johannes Gritsch devóciós passiójának nyomai a csíksomlyói színpadon. In: *A magyar színház honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére*. Szerk. Demeter Júlia. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003, 51–62. (Régi Magyar színház, 2.)
- 2005 A ferences lelkiség hatása az 1767-es csíksomlyói passiójátékokra. In: *Öze– Medgyesi–Schmikli (szerk.), 2005: 1007–1014.*

MIKECS László

- 1989 *Csángók*. Budapest, Optimum Kiadó. (Eredeti: 1941.)

MIKLÓS József

- 2004 *Csíki lexikon*. Csíkszereda, Pro-Print.

MIKLÓSI-SIKES Csaba

- 2001 Kolozsvár (és Erdély) 19. századi szobrászata a sajtó tükrében. *Ars Hungarica* 29. évf. 2. sz. 281–356.

MOHAY Tamás

- 1992 Hagyomány és hagyományalkotás a csíksomlyói búcsún. *Művelődés* 41. évf. 5. sz. 26–27.
- 1996 Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún. *Néprajzi Értesítő* 78. 29–58.
- 1997 Hagyomány és hagyományteremtés a csíksomlyói búcsún 1990-ben. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* Szerk. Laczkovics Emőke. Veszprém–Debrecen: Laczkó Dezső Múzeum, 130–148.
- 1999 A nyelv és vallás szerepe az identitásban. *Székegyföld* III. évf. 8. sz. 86–95.
- 2000 Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Tabula* 3 (2) 230–256.
- 2002 Az ünnep eredettörténete vagy mondája: Megfontolások a csíksomlyói pünkösdi búcsúról. In: *Ünnep – hétköznapi emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Szerk.: Pásztor Cecília. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 103–109. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 14.)
- 2003 Csíksomlyói kolduló ferencesek Moldvában 1858–59-ben. In: *Imádságos asszony. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*. Szerk. Czövek Judit. Budapest, Gondolat – Európai Folklor Intézet, 168–189.
- 2004 Kájoni Jánostól Márton Áronig: Kétszázötven év a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás alakulástörténetéből. In: Pócs Éva (szerk.): *Ritus és ünnep az ezredfordulón*. Budapest, L'Harmattan, 221–243.

- 2005 Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Keresztény Magvető* (Kolozsvár) 111. évf. (2005) 2. sz. 107–134.
- 2005 Moldvai magyarok pünkösdkor Csíksomlyón. *Csodaszarvas* I. k. Östörténet, vallás és néphagyomány. Szerk. Molnár Ádám. Budapest, Molnár Kiadó, 2005, 173–186.
- 2006 Vonzáskör változásban: búcsújárás Csíksomlyóra. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 273–324.
- 2007a Erdély, a vallási sokszínűség és türelem földje. *Ház és Ember* 20. 61–78.
- 2007b Bukaresti magyarok a csíksomlyói búcsúban. *Acta Siculica* 2007. 677–696.
- MOLNÁR Antal
- 1994 Az udvarhelyi jezsuita missio siculica kezdetei az 1650-es években. *Magyar Egyháztörténeti vázlatok Regnum* 1994/3–4. 71–89.
- 2002 *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Budapest, Balassi Kiadó (Humanizmus és reformáció, 26.)
- 2003 *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török-kori történetéből*. Budapest, METEM.
- 2004 A török kor emléke a ferences történetírásban: Blahó Vince kecskeméti búcsúbeszéde. In: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Budapest, METEM, 129–149. (METEM Könyvek, 45.)
- 2007 *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Rome–Budapest. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma Studia, I.)
- 2009 Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. L'Harmattan, Budapest, 213–224.
- MONOKI István
- 1941a *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt (1919–1940)* II. k. *Hírlapok és folyóiratok*. Budapest, OSZK. [szövege megegyezik a következő tételével:]
- 1941b *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt 1919–1940*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum OSZK. (Magyarország időszaki sajtójának könyvészete, 7.)
- MÓRICZ Gyula
- 1882 Pünkösdi búcsú. *Magyar Polgár* XVI. évf. 128. sz. 1882. június 6. 3.
- MUCKENHAUPT Erzsébet
- 1993 *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 216.)
- 1999 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Budapest–Kolozsvár, é. n.
- 2000 *Bibliák a Székelyföldön (XIV–XVII. század)*. Kiállítás a Csíki Székely Múzeumban, 2000. november 28. – 2001. október 1. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
- 2001 *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely, 1677–2001 emlékkiállítás a Csíki Székely Múzeumban 2001. december 15–2003. november 30.* Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
- 2002 A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely 1676–2001. In: Szatmári László (szerk.): *Csíkszereda város évkönyve 2002*. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 177–180.

- 2003 Kutatási beszámoló: A csíksomlyói ferences könyvtár története. http://www.domus.mtaki.hu/kutatasi_beszamolok_pdf/muckenhaupterzsebetpdf. (2008. augusztus 19.)
- 2005 A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely (I.). In: Öze–Medgyesy–Schmikli, 2005: 521–538.
- MUSNAY ÜRMÖSSY Lajos
1907 *Erdély irányadó lapja (az 1830–40-es években)*. Kolozsvár
- NAGY Balázs, Sepsiszéki
2000 *A Székelyföld falvai a huszadik század végén II. k. Csík-, Kászon és Gyergyószék. Hargita megye*. Budapest, Nap Kiadó.
- NAGY Borbála
1939 Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Pásztortűz*, 1939. 4–5. sz. 209–212.
- NAGY Imre
1856 A vitéz székely nemzet ismertetése. *Vasárnapi Újság* III. évf. 45. sz. (november 9.) 397–398., 46. sz. (nov. 16.) 404., 47. sz. (nov. 23.) 413–414.
1862 A csíksomlyói tanoda és nevelde. In: *Gyulafehérvári Füzetek* II. 30–101. Kolozsvár.
1957 Történelmi Adatok a Vitéz Székely Nemzet Életéből Losteiner Leonárd Krónikás Gyűjteménye után. Közli Nagy Imre gimn. tanár 1861. In: *Csíki Múzeum Közleményei*, 1956. Csíkszereda, Csíki Múzeum, 5–52.
- NAGY Lajos
1853 Csíksomlyói búcsú, mint missio. (Erdély. Egyházi Tudósítások rovat.) *Religio* 1853. 75. sz. június 28. 597–599.
- NAGY Sándor
2000 *A regáti magyarság. Tanulmány a havasalföldi és moldvai szórványmagyarságról*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Sz. Nagy Csaba. Demény Lajos utószavával. Kolozsvár–Sopron.
- NEDECZKY Ladislaus
1739 *Fontes gratiarum Marianum...* Claudiopoli (Kolozsvár).
- OBERDING József György
1940 *Az óromániai magyarság*. Pécs.
- OLÁH Sándor
2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro Print.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása*. II. *Csík-szék*. Pest, Ráth Mór.
2006 *Kiegészítések a Székelyföld leírásához*. II. *Csíkszék, Marosszék, Aranyosszék*. Szerk. és gondozta: Boér Hunor és Dobra Judit. Sepsiszentgyörgy, Charta Kft.
- ORTUTAY Gyula (szerk.)
1979 *A magyar folklór*. Budapest.
- OSVÁT Kálmán
2002 *Erdélyi lexikon (1928)*. Az új kiadás bevezetőjét írta és a könyvet szerkesztette: Kuti Márta. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

OZSVÁTH Judit

2003 *Erdélyi Iskola. Antológia, repertórium*. Csíkszereda, Státus Kiadó.

ÖZE Sándor – MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert (szerk.)

2005 *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I–II. kötet. Piliscsaba–Budapest, PPKE BTK–METEM.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1994 Régi hatóságok harca a káromkodás ellen. In: Kisbán (szerk.), 1994: 173–184.

PAP Jánosy Béla dr.

1943 Erdély a körmenetben. *A Hírnök*, 1943, 225–226.

PAP Leonárd OFM

2000 A Kájoni János alapította könyvsajtó működése Csíksomlyón (1675–1900). In: Benedek, 2000: 505–615.

2002a A dési kényszerlakhely. In: Benedek, 2002: II. k. 89–119.

2002b A kolozsvári Szent Bonaventura könyvkiadó és nyomda. A Szent Bonaventura könyvkiadó (Kolozsvár) kiadványai. Ferences folyóiratok a XX. században (Erdély – Amerikai Egyesült Államok) In: Benedek, 2002: II. k. 245–339.

2005 Az erdélyi ferences irodalom a XX. században. In: Öze–Medgyesy–Schmikli, 2005: 789–796.

PAPP Asztrik, P. OFM

1994 *A Jézushágón. Válogatott versek*. Kolozsvár. (Szent Bonaventura, Új sorozat, 1.)

1995 *A csíksomlyói pünkösdi búcsú*. Utószó: Fodor Sándor. Szeged, Agapé.

PÁLFI Géza

1975 A Napba öltözött asszony. *Szolgálat* 27. sz. 55–57.

PÁLL Leó OFM

2006 Az erdélyi Szent István ferences rendtartomány tabulája, 2006. január 2.

PÁLMAJ József

1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, Jókai Nyomda Rt.

PAPP Asztrik

1939 Hazaindulás előtt (vers). *A Hírnök* 1939. 164.

PÁVAI István

1996 Vallási és etnikai identitás konfliktusai a moldvai magyaroknál. *Néprajzi Értesítő* 78. 7–28.

PINTÉR Márta Zsuzsanna

1993 *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Budapest, Argumentum Kiadó. (Irodalomtörténeti füzetek, 132.)

2003 Utószó. In: „Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok!” *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*. Szerk. Demeter Júlia. Budapest, Argumentum Kiadó, 659–674.

PÓCS Éva

1980 Népi vallásosság. In: *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 3. kötet, 731–732.

PÓCS Éva (szerk.)

1998 *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, Balassi Kiadó – Pécs, University Press. (Tanulmányok a transzcendensről, 1.)

- 2001 *Két csiki falu néphite a századvégen*. Budapest, Osiris.
- 2004 *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, Balassi Kiadó. (Tanulmányok a transzcendensről, 4.)
- POPOVICS Béla
- 2005 *Munkács kultúrtörténete a korabeli sajtó tükrében*. Munkács, Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség.
- POZSONY Ferenc
- 1993 Nyelvhasználat és az identitás viszonya a moldvai csángóknál. In: „*Moldovának szíptáiai*ind születem...” *Magyarországi Csángó Fesztivál és Konferencia*. Szerk. Péterbencze Anikó. Jászberény, 110–115.
- 1996 A moldvai csángók identitásának összetevőiről In: *Magyarságkutatás, 1995–96*. Szerk. Diószegi László. Budapest, 105–111.
- 2006 *Erdélyi népszokások*. Kolozsvár, KJNT–BBTE. (Néprajzi egyetemi jegyzetek, 1.)
- POZSONY Ferenc (szerk.)
- 1999 *Csángósors: moldvai csángók a változó időkben*. Budapest, Teleki L. Alapítvány.
- PUSKÁS Tamás
- 1854 (Somlyói búcsúról, püspöklátogatásról). *Religio* 1854. II. félév 12. sz. júl. 27. 92–93.
- PRINZ, Clemens
- 2005 Die Pfingstwallfahrt in Schomlenberg – Religiöse und ethnische Aspekte einer ungarischen Wallfahrt in Rumänien. *Ungarn-Jahrbuch – Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. Bd. 27. Jahrgang 2004. 113–152.
- RADOCSAY Dénes
- 1967 *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RADOS Jenő
- 1938 *Magyar oltárok*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- RÁDULY Kolos, P. OFM.
- 1935 Képek a pünkösdi búcsúról. *Katholikus Világ* XXII. évf. (1935. július) 196–198.
- RAHNER, Karl et al. (szerk.)
- 1987 *Népi vallásosság*. Bécs, OMC Kiadó.
- REDFIELD, Robert
- 1960 *The Little Community*. Chicago, University of Chicago Press.
- RUGONFALVI KISS István
- 1939 A székely nemzet története. In: *A nemes székely nemzet képe*. Szerk. Rugonfalvi Kiss István. I. k. Debrecen, Lehotai Pál, 41–447. (Új kiadása önálló kötetben: *A székely nemzet története*. Szerk. Török Péter. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004.)
- S. LACKOVITS Emőke (szerk.)
- 1991 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* Veszprém, VEAB Néprajzi Munkabizottsága, Caritas Transsylvania.
- 1997 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* Veszprém–Debrecen.
- S. LACKOVITS Emőke – SZÖCSNÉ Gazda Enikő (szerk.)
- 2007 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.* Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

SÁGI Károly

1970 Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. In: *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 9. Veszprém, 1970. 247–274.

SAJÓ Tamás – TEMPLOM Kata

1993 Habemus eremitam. 2000, MCMXCIII, szeptember 47–55.

SARBAK GÁBOR (előszó)

2001 *Annotationes in regulam divi Augustini episcopi, hungarico...* reprint 1537-ben Velenében megjelent kötetről, amely a Csíki Székely múzeumban található eredetiről készült. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó. (A csíksomlyói Ferences Kolostor kincsei, 2.)

SÁROSI Bálint

2004 *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1776–1903*. Budapest, Nap Kiadó.

SAS Péter

2004 Bíró Vencel, a piarista rendfőnök és történetíró. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 427–442.

SÁVAI János

1993 *Missziós dokumentumok Magyarországról és a bódoltságról I*. A Propaganda Fide Kongregáció levéltárából I. Gyűjtötte és közreadja Sávai János. Pintér Gábor közreműködésével és jegyzeteivel. Szeged. (Documenta Missionaria, I/1.)

1997 *A csíksomlyói és a kantai iskola története*. Szeged, Agapé. (Documenta Missionaria, II/II.)

1997b *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára I–II. Dokumentumok a csíksomlyói és kantai iskola történetéhez*. Szeged, Agapé. (Documenta Missionaria, I/II.)

SCHEINT G. David

1833 *Das Land und Volk der Sekler in Sibenbürgen*. Pest, Hartleben, 1833. 224 old. Ism.: *Székelység*, III/7–8. sz. 1933. júl.–aug. 83–84.

Schematismus

1882 *Catalogus venerabilis cleri... Transilvaniae... / Az erdélyi püspökség névtára*. Gyulafehérvár.

SIMÉN Domokos

1993 János Zsigmond valláspolitikája. *Keresztény Magvető* 99. évf. 1. sz. 12–23. Ld. www.unitarius.uw.hu/dok/simen-domokos-jzs-vallaspolitikaja.html

1998 Történelem vagy legenda. A csíksomlyói búcsú eredetéről. *Unitárius Élet* 52. évf. 6. sz. 16–18. Vö. <http://www.unitarius.hu/eloadasok/bucsu.htm>.

1999 A csíksomlyói búcsú folklorizálódott eredethagyományai. In: *Vallási néprajz* 10. Szerk. Küllös Imola. Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója, Budapest, 129–138.

1999b Lássunk világosan és beszéljünk igazat! *Unitárius Élet* 1999. nov.–dec. 16–17.; www.unitarius.uw.hu/dok/simen-domokos-lassunk.pdf

SOMLYAI István

1943 Indul a kereszt Máriához. *A Hírnök*, 1943. 7. sz. 195–198.

SONNEVEND Imre

1991 Megkésétt nekrológ Andory-Aladics Zoltánról. *Erdészeti Lapok* 126. évf. 9. 278.

SOÓS Sándor

1996 *Csiksomlyó*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

SVÉDA Pál

1938 *Bethlen Farkas históriája*. Pécs.

SZABÓ Károly

1872 *Székely oklevéltár I. k.* Kolozsvár, Demjén Imre Egyetemi Könyvtár Bizománya.

1876 *Székely oklevéltár II. k.* Kolozsvár, Demjén Imre Egyetemi Könyvtár Bizománya.

SZÁDECZKY Lajos

1896 *Székely oklevéltár*. V. kötet: 1296–1603. Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája.

SZÁDECZKY Kardoss Lajos

1911 *A Csíki székely krónikáról*. Budapest. (Értekezések a Történettudományok Köréből, 1.)

1927 *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, „Hargitaváralja J. Sz. K.

SZALÁDY Antal

1884 *A magyar hírlap-irodalom statistikája 1780–1880-ig*. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F.).

SZALONTAY Judit (szerk.)

2003 *„Patrona Hungariae”*. Mária-tisztelet a művészetben és a néphagyományban. Csorna–Győr, Csornai Múzeum – Palatia.

SZÉKELY László

1943 *Ábitat falun*. Csíkszereda.

é. n. *Csíki ábitat. A csíki székelyek vallási néprajza*. Budapest, Szent István Társulat [1995].

SZELESTEY N. László

2003 *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kézíratos prédikációk*. Piliscsaba, PPKE BTK. (Pázmány irodalmi műhely, Források, 4.)

SENTIVÁNYI Mihály

1986 *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

SENT-IVÁNYI Sándor

1964 *A magyar vallásszabadság*. New York, American Hungarian Library.

SZIKSZAI Mária

2008 *Kegykép az idő sodrában*. *Korunk* 2008/2. 63–69.

SZILÁGYI Miklós

2001 *Néprajzi forráskritika*. Debrecen, Debreceni Egyetem – Kossuth Egyetemi Kiadó. (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 24.)

2006 *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZILÁGYI Sándor

1877 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 2. k. (1556 szept.–1576 jan.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

SZILÁRDFY Zoltán

1984 *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest, Corvina Kiadó.

SZINNYEI József

1900– *Magyar írók élete és munkái I–XIV. k.* Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadó-hivatala.

SZLÁVIK Ferenc

1907 Kéziratos iskolai drámák. In: *A csíksomlyói római katolikus gimnázium értesítője az 1906/1907. évről.* Csíkszereda, 1–43.

Szomorú-enek

1784 *mely Felséges Nagy Asszonyunk Maria Theresia koronás el-esett Fejünk temetése alkalmatosságával, belő Szőlnek-Vármegyében a' Deési T. Páter Franciscanusok Templomában a jelen levő minden Rend-beli sokaságnak zokogási között, négy ottan Tanuló Iffiak által elénekeltetett 1781. Esztendőben Januáriusnak 19. napján.* Nyomtatott a' Csíki Klostromban 1784. (OSZK Plakát- és Aprónyomtatványtár, PNY 2944.)

SZÖCS JÁNOS

2005 A csíksomlyói gimnázium kisiskolája. In: Öze–Medgyesy-Schmikli (szerk.), 2005: 593–603.

2007 Az első csíki újság, a *Hadi Lap* (1849). *Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006.* 229–257.

SZÖGI László

2006 *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára. I. 1429–2000. Repertórium.* Gyulafehérvár–Budapest, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség – Egyetemi Könyvtár. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 1.)

TAKÁCS György

1993 Babba Mária I–II. *Országépítő* 1993/4. sz. 56–61. és 1994/1. sz. 35–41. sz.

TAKÁCS J. Ince

1998 *Sabaria Franciscana. A szombathelyi ferencesek története.* Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város és a Panniculus Régiségtani Egylet kiadványa. (Acta Savariensa, 14.)

TÁNCZOS Vilmos

1990 A csíksomlyói kegyhely története. *Európai Idő* különkiadás. Sepsiszentgyörgy.

1991 Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In: *Népi valóság a Kárpát-medencében* I. Szerk. Lackovits Emőke. Veszprém, 136–158.

1992 A moldvai csángók pünkösdi hajnali keresztútjárása a Kis-Somlyó hegyen. In: *Haza-jöttünk. Pünkösdi Csíksomlyón.* Szerk. Asztalos Ildikó. Kolozsvár, Gloria, 40–48.

1995 *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

1995a Búcsú Csíksomlyón – egy rituális dráma katarzisa. *Korunk*, 1995/3. 53–59. (Újraközölve: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék.* Kolozsvár, KOM-PRESS, Korunk Baráti Társaság, 1996. 42–55. (Ariadné könyvek)

1995b „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. *Erdélyi Múzeum* LVII. 3–4. 82–98.

1997 Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség* Új folyam, III. évf. 12. sz. 370–390. (Angolul: *Hungarians in Moldavia.* Budapest, 1998. (Occasional papers Teleki László Foundation, 8.)

- 1999 *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük.* Csíkszereda, Pro-Print.
- 2000 *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei.* Csíkszereda, Pro-Print.
- TELEKI Domokos
- 1993 *Egynehány hazai utazások leírása.* A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Éder Zoltán. Budapest, Balassi Kiadó.
- TELEKI József
- 1937 *Úti jegyzések.* Közli Domokos Pál Péter. H. n. [Kolozsvár].
- THEINER, Augustin
- 1860 *Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia.* II. (1352–1526). Romae.
- TIMA Dénes
- 1903 A csíksomlyói segítő Mária. *Szent Ferenc Hírnöke* I. évf. 3. sz. 32–34.; 4. sz. 41–45.; 5. sz. 38–42.; 6. sz. 43–48.; 8. sz. 58–60.; 9. sz. 46–48.; 10. sz. 27–29.
- 1907 *A csíksomlyói segítő Mária. P. Losteiner krónikája és más latin források nyomán.* Kolozsvár, Szent Bonaventura.
- TIVAI NAGY Imre
- 1867 Szétpillantás Csíkban. II. rész: *Székely Néplap* II. évf. 7. sz. (1867. febr. 16.) 53–54.; III. rész: *Székely Néplap* II. évf. 25. sz. (1867. jún. 22.) 198–199.
- 1996 *Emlékezés régi csikiakról.* Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
- TÓDOR Csaba
- 1999 Oka volt-e János Zsigmond a csíksomlyói búcsúnak? *Művelődés* 52. évf. 5. sz. 24–25.
- TÓTH István György
- 1998 Sávai János: A csíksomlyói és kantai iskola története. *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 10. évf. 3. sz. 350–353.
- 2001 Jelentés a székelyföldi ferences szerzetességről 1655-ből. In: *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv.* Ed./szerk.: Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga București–Cluj, Ed. Kriterion, 271–285.
- TÓTH István György (ed.)
- 1994 *Relationes missionarium de Hungaria et Transilvania (1627–1707).* Roma–Budapest. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes, 1.)
- 2002 *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1672–1717) I.* Roma–Budapest. (Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma, Fontes, 4.)
- 2005 *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) III.* Roma–Budapest.
- TÓKE András (szerk.)
- 1976 *300 ani de activita tipografică în orașul Miercurea-Ciuc. 300 éves a csíkszeredai nyomdaipar: 1676–1976.* Csíkszereda, Csíkszeredai Nyomda.
- TÖRÖK Ferenc
- 1932 Zengő Szenthegyek. *Erdélyi Lapok* I. évf. 110. sz. (1932. május 20.) 1–2.
- TÖRÖK Gyöngyi
- 2005 *Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában.* Budapest, Kossuth Kiadó – Magyar Nemzeti Galéria.
- TREFÁN Leonárd
- 1936 Somojó felé. *Erdélyi Lapok* V. évf. 117. sz. (1936. május 24. vas.)

TURNER, Victor – TURNER, Edith

1978 *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York, Columbia University Press.

TÜSKÉS Gábor

1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TÜSKÉS Gábor (szerk.)

1986 „Mert ezt Isten hagyta ...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva

1988 Utószó. In: Jordánszky, 1836: 1–49.

1996 *Volkfrömmigkeit in Ungarn*. Dettelbach, Röhl.

VALLASEK Júlia

2003 *Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–44 között az észak-erdélyi kulturális életben*. Kolozsvár, Kriterion.

VÁMSZER Géza

2000 *Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez*. Pallas–Akadémia, Csíkszereda, Pallas – Akadémia.

2007 *Csik vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok*. Jegyzetekkel ellátta Szóts János. Pallas–Akadémia, Csíkszereda, Pallas – Akadémia.

VANYÓ Tihamér

1933 *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*. Pannonhalma, Szerző kiadása. (Olaszországi magyar oklevéltár, II.)

VARGA E. Árpád

1998 *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Budapest, Püski.

1998–2002 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* 1–6. Csíkszereda–Budapest, Pro-Print, Teleki László Alapítvány.

VARGYAS Lajos

1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* XIII. 5–20.

VÁRINÉ Szilágyi Ibolya – NIEDERMÜLLER Péter

1989 *Az identitás kettős tükörben*. Budapest, Gondolat.

VÁRKONYI Ágnes, R.

1994 „Rólad szól a mese”. *Liget* 7. évf. 1. sz. 60–65.

VASS Erika

2007 *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma*. Kézirat, PhD-értekezés, ELTE BTK Tártyi Néprajzi Tanszék.

2007b A csíksomlyói búcsú megörökítése a vizuális kultúra eszközei által. In: *Folklór és vizuális kultúra*. Szerk. Szemerényi Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 423–437.

VENCZEL József

1939 (Várdotfalvi József néven:) Csík szék leírása. In: *A nemes székely nemzet képe*. Szerk. Rugonfalvy Kis István. Debrecen. 209–263.

1980 Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In: *Az önismeret útján*. Bukarest, Kriterion, 27–52.

VERESS Lajos

1753 *Facies vetus...* Kézirat, ferences tulajdonban.

VESZELY Károly

1860 *Erdélyi egyháztörténeti adatok* I. Kolozsvár.

VÉCSEY Gyula

1976 *Csiksomlyó emlékei*. Kézirat Csíksomlyón a Ferences Rendházban jelzet nélkül; a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban: GYÉL I.17.e. (39 oldal).

1992 A csíksomlyói Salvator kápolna szentélyének különleges részei. *Országépítő* 1992/3–4. sz. 63–68. (Közli és bevezetővel ellátja: Takács György; eredeti kézirat: 1985.)

1997 A csíksomlyói pogány áldozati hely oltárkövének leírása. *Főnix* 5. (1997) 33–47.

VINCZE Gábor

2003 *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

VITOS Mózes

1894/2002 *Csikmegyei füzetek*. Csíkszereda, Györgyjakab Márton. (Reprint kiadása: Csíkszereda, Hargita Kiadó, 2002.)

VOFKORI György

2007 *Csíkszereda és Csíksomlyó képes története*. Békéscsaba, Typografika.

VOFKORI László

1994 *Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza*. Nyíregyháza, Stúdium Kiadó.

1998 *Székelyföld útikönyve*. Budapest, Cartographia Kft.

VOIGT Vilmos

1986 Népi vallásosság. In: *Kulturális kisenciklopédia*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 509–510.

1993 A csíksomlyói búcsú kutatása. *Néprajzi Látóhatár* II. 3. 220–221.

VOLLY István

1982 *Karácsonyi és Mária-énekek*. Budapest, Szent István Társulat.

VRIJHOF, Peter H. – WAARDENBURG, Jacques (eds.)

1979 *Official and popular religion*. Paris – New York, Mouton, the Hague.

YODER, Don (ed.)

1974 Symposium on Folk Religion. *Western Folklore* Vol. XXXIII. No. 1.

♦ Időrendi áttekintés

1. erdélyi püspökök (1712–1980)

1712–1722: Mártonffi György	1799–1815: Mártonffi József
1722–1724: Mednyánszky László	1816–1820: Rudnai Sándor
1724–1728: Antalfi János	1820–1827: Szepessy Ignác
1729–1740: Zorger Gergely	1827–1852: Kovács Miklós
1741–1748: Klobusiczky Ferenc	1852–1864: Haynald Lajos
1748–1759: Sztotyka Zsigmond Antal	1864–1882: Fogarassy Mihály
1759–1760: Batthyány József	1882–1897: Lönhardt Ferenc
1760–1772: Bajtay Antal József	1897–1938: Majláth Gusztáv Károly
1773–1774: Manzador Pius	1936–1938: Vorbuchner Adolf
1774–1780: Kollonitz László	1938–1980: Márton Áron
1780–1798: Batthyány Ignác	

Forrás: Diós, 1993– („Erdélyi püspökség” címszó)

2. Erdélyi ferences custosok (1640–1729)

1640– Szalinali István	1687– Hozó Péter
1643– Aesio Fulgenz	1690– Valtsantzky Antal (2.)
1647– Szarajevói Marián	1693– Hozó Péter (2.)
1648– Római Modeszt	1696– Ivanovics Elzeár
1654– Damokos Kázmér	1699– Nizet Ferenc
1658– Jegenyei Ferenc	1702– Zsigrai Modeszt
1662– Damokos Kázmér	1706– Lámprik Imre
1665– Római Modeszt (2.)	1709– Nizet Ferenc (2.)
1669– Jegenyei Ferenc (2.)	1712– Becze Péter
1672– Ujfalvi Albert	1715– Zsigrai Modeszt
1675– Kájoni János	1718– Szentmiklósi Gáspár
1678– Jegenyei Ferenc (3.)	1721– Györffi Pál
1681– Sanseverinói Tamás	1724– Schirmer Antal
1684– Valtsantzky Antal	1727– Csató Elek

Forrás: Benedek, 1995: 13–14.

3. Erdélyi ferences tartományfőnökök (1729–1949)

1729– Csató Elek	1741– Borár Joákim
1732– Györffi Pál	1741– Bögözi László (2.)
1735– Bögözi László	1747– Sükösd Máté
1738– Csató Elek (2.)	1750– Borár Joákim (2.)

1753–	Rafain Ágoston	1823–	Erős Modeszt
1756–	Sükösd Máté (2.)	1826–	Orbán Antal (1–4.)
1759–	Botár Joákim (3.)	1838–	Györffy Ferenc (1–2.)
1762–	Rafain Ágoston (2.)	1844–	Keresztes József (1–7.)
1765–	Ambrus Jukundián	1865–	Márton Lajos
1768–	Péterfi Kornél	1868–	Szlovácsék Károly (1–2.)
1771–	Rafain Ágoston (3.)	1874–	Simon Jukundián (1–3.)
1774–	Péterfi Márton	1883–	László Polikárp (1–2.)
1777–	Bocskor Pál	1889–	Simon Jenő (1–3.)
1780–	Domokos Kázmér	1898–	László Polikárp (3–5.)
1783–	Péterfi Márton (2.)	1905–	Kóry Ottó (1–2.)
1785–	Slama Názár (1–2.)	1911–	Csiszér Elek
1795–	Borbély Absalon	1914–	Trefán Leonárd (1–3.)
1798–	Slama Názár (3.)	1924–	Sándor Vitális (1–2.)
1801–	Gál Áron (1–3.)	1930–	Imets Károly (1–2.)
1810–	Ponori Anaklét (1–2.)	1936–	Sándor Vitális (3–4.)
1814–	Szász Krizolog (1–2.)	1942–	Boros Fortunát (1–2.)
1816–	Kleeberg Kerubin	1948–	Benedek Fidél (1979-ig)
1819–	Andrási Ráfáel		

Forrás: Benedek, 1995: 27–29.

4. Csíksomlyói házfőnökök (1640–1947)

1640–43	Zágrábi András	1742–43	Istvánffi Kristóf
1643–48	Somlyói Miklós	1744	Gáspár Ferenc
1649–50	Domokos Kázmér	1745–46	Potyó Bonaventura
1651–56	Somlyói Miklós	1747	Fodor Pátrik
1658	Taploczai István	1748–49	Kun László
1659–61	Somlyói Miklós (+)	1750–52	Lászlófi Lőrinc
1662–64	Taploczai István	1753–54	Nagy Dénes
1665–67	<i>Domokos Kázmér</i>	1755–56	Bocskor Paulin
1667–74	Taploczai István	1757	Dudar Domokos
1675–77	Literati Bonaventura	1758–60	Bocskor Paulin
1678–80	Dóczi Imre	1761–62	Bándi Ferenc
1681–83	<i>Kájoni János</i>	1763–64	Mihályfi Antal
1684–86	Orbán Ferenc	1765–66	Bocskor Paulin
1687	Kálmándi Ferenc	1767–68	Tompos Imre
1690	Orbán Ferenc	1769	Bálintffy Brúnó
1691–92	Literati Bonaventura	1773	Szabó Lajos
1693	Orbán Ferenc	1775–76	Ferenczi Bonavita
1694–95	Nagy János	1777–78	Péterfi Gellért
1696–97	<i>Valtsánszky Antal</i>	1779–81	Raffain Lukács

1698	Szabó Bonaventura	1782	Tompos Imre
1699–1700	Fábián Bernardin	1783–91	Bándi Ferenc
1701	Becze Péter	1792–94	Bajkó Ágoston
1702–03	Kálmándi Ferenc	1814–16	Kajtár Péter
1704–05	Moldovai Lajos	1817–18	Ladó Károly
1706–07	Becze Péter	1819	Erős Modeszt
1708	Szabó Bonaventura	1820–22	Szász Krizolog
1709–10	<i>Sigrai Modeszt</i>	1823	Gyenge Marián
1711	Mártonffi Joákim	1824–31	Andrási Ráfael
1712–13	Demény Gábor	1832–37	Györffi Ferenc
1714	<i>Lámprik Imre</i>	1838–42	Darvas Venánc
1715–16	Mártonffi Joákim	1843–51	Veress Ignác
1717	Szentmiklósi Gáspár	1852–54	Lauka Lajos
1718–19	Bögözi László	1855–64	Varga Kelemen
1720	Györffi Pál	1865–73	Simon Jukundián
1721	Jegenyei Menyhért	1874	Nagy Dániel
1722–23	Veress Dániel	1875–79	Elekes Lőrinc
1724	Ács János	1880–85	Lakatos Kornél
1725–26	Bögözi László	1886–1912	Paál Kap. János
1727	Balázs Ágoston	1913	Albert Kasszián
1728–29	Jegenyei Menyhért	1914–17	Sándor Vitális
1730–31	Gáspár Ferenc	1918–23	Kovács Athanáz
1732	Bakó Imre	1923	Réthy Apollinár
1733	Bartalis István	1924–27	Bíró Benedek
1734	Kiss Sebestyén	1927–(32)	Takács Gábor
1735–37	Gáspár Ferenc	(1935)	Vitéz Berárd
1738	Bakó Imre	(1937, 1939)	Szőcs Dénes
1739–40	Gáspár Ferenc	(1940–1947)	Hajdú Leánder
1741	Veress Lajos		

Forrás: György, 1930: 170–173; 1930 utánra: az időszaki sajtó adatai, az évek ()-ben.

A *dólt betűvel* szedettek korábban már custosok voltak.

5. A pünkösdszombat dátumai (1690–1949)

1690:	1691:	1692:	1693:	1694:	1695:	1696:	1697:	1698:	1699:
V. 14.	VI. 2.	V. 24.	V. 9.	V. 29.	V. 21.	VI. 9.	V. 25.	V. 17.	VI. 6.
1700:	1701:	1702:	1703:	1704:	1705:	1706:	1707:	1708:	1709:
V. 30.	V. 14.	VI. 3.	V. 26.	V. 10.	V. 30.	V. 22.	VI. 11.	V. 26.	V. 18.
1710:	1711:	1712:	1713:	1714:	1715:	1716:	1717:	1718:	1719:
VI. 7.	V. 23.	V. 14.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 31.	V. 15.	VI. 4.	V. 28.
1720:	1721:	1722:	1723:	1724:	1725:	1726:	1727:	1728:	1729:
V. 18.	V. 31.	V. 23.	V. 15.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 31.	V. 15.	VI. 4.

1730:	1731:	1732:	1733:	1734:	1735:	1736:	1737:	1738:	1739:
V. 27.	V. 12.	V. 31.	V. 23.	VI. 12.	V. 28.	V. 19.	VI. 8.	V. 24.	V. 16.
1740:	1741:	1742:	1743:	1744:	1745:	1746:	1747:	1748:	1749:
VI. 4.	V. 20.	V. 12.	VI. 1.	V. 23.	VI. 5.	V. 28.	V. 20.	VI. 1.	V. 24.
1750:	1751:	1752:	1753:	1754:	1755:	1756:	1757:	1758:	1759:
V. 16.	V. 29.	V. 20.	VI. 10.	VI. 1.	V. 17.	VI. 5.	V. 28.	V. 14.	VI. 2.
1760:	1761:	1762:	1763:	1764:	1765:	1766:	1767:	1768:	1769:
V. 24.	V. 9.	V. 29.	V. 21.	VI. 8.	V. 25.	V. 18.	VI. 6.	V. 21.	V. 13.
1770:	1771:	1772:	1773:	1774:	1775:	1776:	1777:	1778:	1779:
VI. 2.	V. 18.	VI. 6.	V. 29.	V. 21.	VI. 3.	V. 25.	V. 17.	VI. 6.	V. 22.
1780:	1781:	1782:	1783:	1784:	1785:	1786:	1787:	1788:	1789:
V. 13.	VI. 2.	V. 18.	VI. 7.	V. 29.	V. 14.	VI. 3.	V. 26.	V. 10.	V. 30.
1790:	1791:	1792:	1793:	1794:	1795:	1796:	1797:	1798:	1799:
V. 22.	VI. 11.	V. 26.	V. 18.	VI. 7.	V. 23.	V. 14.	VI. 3.	V. 26.	V. 11.
1800:	1801:	1802:	1803:	1804:	1805:	1806:	1807:	1808:	1809:
V. 31.	V. 23.	VI. 5.	V. 28.	V. 19.	VI. 2.	V. 24.	V. 16.	VI. 4.	V. 20.
1810:	1811:	1812:	1813:	1814:	1815:	1816:	1817:	1818:	1819:
VI. 9.	VI. 1.	V. 16.	VI. 5.	V. 28.	V. 13.	VI. 1.	V. 24.	V. 9.	V. 29.
1820:	1821:	1822:	1823:	1824:	1825:	1826:	1827:	1828:	1829:
V. 20.	VI. 9.	V. 25.	V. 17.	VI. 5.	V. 21.	V. 13.	VI. 2.	V. 24.	VI. 7.
1830:	1831:	1832:	1833:	1834:	1835:	1836:	1837:	1838:	1839:
V. 29.	V. 21.	VI. 9.	V. 25.	V. 17.	VI. 6.	V. 21.	V. 13.	VI. 2.	V. 18.
1840:	1841:	1842:	1843:	1844:	1845:	1846:	1847:	1848:	1849:
VI. 6.	V. 29.	V. 14.	VI. 3.	V. 25.	V. 10.	V. 30.	V. 22.	VI. 10.	V. 26.
1850:	1851:	1852:	1853:	1854:	1855:	1856:	1857:	1858:	1859:
V. 18.	VI. 7.	V. 29.	V. 14.	VI. 3.	V. 26.	V. 10.	V. 30.	V. 22.	VI. 11.
1860:	1861:	1862:	1863:	1864:	1865:	1866:	1867:	1868:	1869:
V. 26.	V. 18.	VI. 7.	V. 23.	V. 14.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 30.	V. 15.
1870:	1871:	1872:	1873:	1874:	1875:	1876:	1877:	1878:	1879:
VI. 4.	V. 27.	V. 18.	V. 31.	V. 23.	V. 15.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 31.
1880:	1881:	1882:	1883:	1884:	1885:	1886:	1887:	1888:	1889:
V. 15.	VI. 4.	V. 27.	V. 12.	V. 31.	V. 23.	VI. 12.	V. 28.	V. 20.	VI. 8.
1890:	1891:	1892:	1893:	1894:	1895:	1896:	1897:	1898:	1899:
V. 24.	V. 16.	VI. 4.	V. 20.	V. 12.	VI. 1.	V. 23.	VI. 5.	V. 28.	V. 20.
1900:	1901:	1902:	1903:	1904:	1905:	1906:	1907:	1908:	1909:
VI. 2.	V. 25.	V. 17.	V. 30.	V. 21.	VI. 10.	VI. 2.	V. 18.	VI. 6.	V. 29.
1910:	1911:	1912:	1913:	1914:	1915:	1916:	1917:	1918:	1919:
V. 14.	VI. 3.	V. 25.	V. 10.	V. 30.	V. 22.	VI. 10.	V. 26.	V. 18.	VI. 7.
1920:	1921:	1922:	1923:	1924:	1925:	1926:	1927:	1928:	1929:
V. 22.	V. 14.	VI. 3.	V. 19.	VI. 7.	V. 30.	V. 22.	VI. 4.	V. 26.	V. 18.
1930:	1931:	1932:	1933:	1934:	1935:	1936:	1937:	1938:	1939:
VI. 7.	V. 23.	V. 14.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 30.	V. 15.	VI. 4.	V. 27.
1940:	1941:	1942:	1943:	1944:	1945:	1946:	1947:	1948:	1949:
V. 11.	V. 31.	V. 24.	VI. 12.	V. 27.	V. 19.	VI. 8.	V. 24.	V. 15.	VI. 4.

♦ Képek jegyzéke

1. A kegytemplom homlokzata a 20. század elején. Képeslap. – Csíki Székely Múzeum.
2. A kegytemplom diákokkal a 20. század elején. A templomkertnek még nincs kerítése, a nyomda épülete a rendházhoz kapcsolódva még áll. – Csíki Székely Múzeum.
3. „Üdvözlét Csíksomlyóról, Csíksomlyó látképe.” Tágas a tér a templom előtt, diákok csoportosulnak. Képeslap, 1902 előtt. – OSZK.
4. A kegytemplom a búcsúsokkal *A Hírnök* címlapján, utánközlés, 1939. Még látszik a nyomda épületének sarka. – *A Hírnök*, 1939. május címlap.
5. A kegytemplom 1930 körül. Már lebontották a nyomda épületét, a növendékfákat még rácsok veszik körül, a későbbi emlékmű még nincs a helyén. – KJNT Archívuma.
6. A templom és környéke 1943 körül. Már megépült a KALOT népfőiskola székháza; a parcellák még magánkézben vannak. – Csíki Székely Múzeum.
7. A templom és környéke az 1960-as években. A földek már táblákba vannak szántva, sok a villanyoszlop, a szentély mögött megnőtték a fenyők. – Csíki Székely Múzeum.
8. Csíksomlyó. Josef Fischer, 1933. július 3. Ld. a következő képet. – KJNT Archívuma.
9. „Csíksomlyó”, képeslap 1942 körül. Andory Aladics Zoltán felvétele sok helyre eljutott. Szembetűnő a hasonlóság az előző, pár évvel korábbi képpel. – OSZK / MNM Történeti Fényképtár.
10. A kegytemplom és környéke. Josef Fischer, 1934. – KJNT Archívuma.
11. Csíksomlyó. Gál Ferenc 1942. – KJNT Archívuma.
12. A csíksomlyói kegytemplom. Ismeretlen fényképész, 1938. Ferences barát a rendház kertjében áll. – KJNT Archívuma.
13. A kegytemplom délnyugat felől. Vámszer Géza, 1959. A rendház akkor nem volt ferences kezelésben. – KJNT Archívuma.
14. A kegytemplom látképe a falusi házak között. – KJNT Archívuma.
15. A csíksomlyói régi templom. Keöpeczi Sebestyén József rekonstrukciós rajza, 1960. – CsSzM.
16. Csíksomlyó 1864-ben. – Hunfalvy János: Magyarország és Erdély képekben. Darmstadt, 1864. 109–110. oldal közt.
17. Kilátás este a csíksomlyói Kálvária hegyről. Josef Fischer, 1932. április. – KJNT Archívuma.
18. A Nagy-Somlyó hegy a kegytemplommal – KJNT Archívuma.
19. A csíksomlyói kegytemplom belseje. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek. – OSZK.
20. Csíksomlyó látképe a kegyszobor metszetével. – Bálinth 1901. 3.
21. Csíksomlyói emlék. Szent Ferenc Hírnöke, 1903. – Szent Ferenc Hírnöke, 1903.
22. A csíksomlyói kegyszobor Vámszer Géza által faragott másolata, 1939. – *A Hírnök*, 1939. május 137. p.
23. A Szűz Mária-szobor képeslapon. Aladics Zoltán, 1935. – KJNT Archívuma.
24. Szűz Mária szobra a kegytemplomban. S. G. 1937. – KJNT Archívuma.
25. A kegytemplom oltára Csíksomlyón. A Mária-szobor koronája körül virág- vagy villanyfűzér, Jézus alakján ráadott sötét ruha látszik. – KJNT Archívuma.
26. A kegytemplom belseje. Aladics Zoltán, 1935. A padosor hátulján felirat: „Férfiak padso-ra”. – KJNT Archívuma.
27. A csíksomlyói kegytemplom Szent Antal-mellékoltára. Aladics Zoltán, 1935. – KJNT Archívuma.

28. A csíksomlyói kegytemplom új orgonája. Aladics Zoltán, 1935. Az orgonát 1931-ben építették. – KJNT Archívuma.
29. Füstölők a csíksomlyói ferencesek rendházában. K. Sebestyén József, 1929. – KJNT Archívuma.
30. A csíksomlyói kegytemplom belseje. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek.
31. Kelyhek és kereszt a csíksomlyói ferencesek rendházában. K. Sebestyén József, 1929. – KJNT Archívuma.
32. A csíksomlyói ferences rendház udvara, az északi szárnyon napórával. Zsabokorszky Jenő, 1940. A boltívek még nincsenek beüvegezve. – KJNT Archívuma.
33. Napóra a ferences rendház udvarán 1770-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
34. Napóra a ferences rendház udvarában 1779-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
35. „A csíksomlyói ferences rendház belső folyosója.” – A Hírnök, 1941. június, 123. p.
36. „A csíksomlyói ferencendi barátok zárdájának udvara a napórával.” Zsabokorszky Jenő, 1940. A folyosó még nyitott, alul rácsoszott. – KJNT Archívuma.
37. „Ferences barát a csíksomlyói zárda udvarán.” Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
38. „Fiatal ferences barát a csíksomlyói zárda emeleti folyosóján.” Josef Fischer, 1933. – KJNT Archívuma.
39. „Fiatal ferences barát a csíksomlyói zárda emeleti folyosóján.” Josef Fischer, 1933. – KJNT Archívuma.
40. A csíksomlyói ferences rendház udvara, az északi szárnyon napórával. Zsabokorszky Jenő, 1940.
41. „Ferences barátok zsákba gyűjtik saját termesztésű pityókájukat.” Zsabokorszky Jenő, 1940. Kosárból és vödörből öntik a zsákba. – KJNT Archívuma.
42. Ferences barátok tehénfogattal szántanak. 1940 k. Kalapban és habitusban dolgoznak a mezőn. – KJNT Archívuma.
43. „Ferences barátok zsákba gyűjtik saját termesztésű pityókájukat.” Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
44. „A csíksomlyói ferencesek az érett kalászkok között”. Újságfotó, 1939. – A Hírnök, 1939. 9. sz. 255. p.
45. „Aratók Csíksomlyó határában.” Aladics Z. 1933. A marokszedők mellett nem látni kaszást; lehet, hogy ők arattak sarlóval. – KJNT Archívuma.
46. „Csíksomlyó, búcsú. Árvaház, Szt. Péter-templom.” Aladics, kb. 1935. A felvétel a templom tornyából készülhetett. – KJNT Archívuma.
47. Az egykori gimnázium, utóbb árvaház épülete Csíksomlyón. 1940-es évek eleje. – Csíki Székely Múzeum.
48. „Borvízért járó gyerekek, Csíksomlyó.” Vámszer Géza, 1931. – KJNT Archívuma.
49. A borvízkút Csíksomlyón. 1940-es évek eleje. – KJNT Archívuma.
50. A Szenvedő-kápolna a Kis-Somlyó hegyen, emlékkereszttel. Aladics Zoltán, 1937. – KJNT Archívuma.
51. A Szenvedő-kápolna a Kis-Somlyó hegyen. Aladics Zoltán, 1937. A férfiak nem búcsús zarándokok. – KJNT Archívuma.
52. A Salvator-kápolna. Vámszer Géza, 1931. A bejárat előtt kereszt végű botjával, csuhában a remete áll. – KJNT Archívuma.
53. A Salvator-kápolna belseje. Vámszer Géza, 1933. A térdelő Krisztus-szobor a jobb oldali mellékoltáron van. – KJNT Archívuma.

54. A Salvator-kápolna belseje. Vámszer Géza, 1935. Az oldalsó padokban imádkozó emberek térdelnek. – KJNT Archívuma.
55. A Salvator-kápolna belső részlete. Babós Imre, 1966. – KJNT Archívuma.
56. A Salvator-kápolna festett mennyezetének részlete. Babós Imre, 1966. Apostol-alakok lát-
szanak. – KJNT Archívuma.
57. A Salvator-kápolna festett mennyezetének részlete. Babós Imre, 1966. Apostol-alakok lát-
szanak. – KJNT Archívuma.
58. „A csíksomlyói pünkösdi körmenet (processio) felvonulása a kegytemplomból a Szent An-
tal kápolnához.” Újságfotó, 1923. – A Hírnök, 1923. 20. sz. 327. oldal.
59. Felirat a Salvator-kápolna külső oldalfalán 1734-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT
Archívuma.
60. „A bukaresti magyar katolikusok első búcsújárása Csík-Somlyóra 1900. Pünkösöd ünne-
pén. A Szent István Király egyesület” új kereszt lobogója és a „Rom. kath. gyermek segély
egylet” zászlója alatt. Vezettek: Bálinth János, magyar missionárius lelkész és Boga Tamás,
társ. elnök. Lobogó keresztanyák: Boga Tamásné és Farkas Ignácné úrnők. Koszorús leá-
nyok: Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok.” Újságfotó, 1900. – Bálinth, 1901.
61. „A társulat alapítási eszméjének kezdeményezői.” Balról jobbra: „Meskó János, az alapítás
fáradhatatlan munkása; egyhangúan választott alelnök; Bálinth János, r.k. miss. Lelkész,
igazgató. – Mihály Antal A kereszt lobogó első hordozója a szent hegyen. Az ő hajlékában
jött szóba először a búcsújárás eszméje. – Boga Tamás az alakuláskor egyhangúlag válasz-
tott elnök.” Újságfotó, 1900. – Bálinth 1901.
62. „Részlet a pünkösdi csíksomlyói búcsúról. Keresztek a templom előtt.” Újságfotó, 1923. –
A Hírnök XX. évf. 12. sz. 1923. június 15. 326. p.
63. „Gyimesi csángó csoport a csíksomlyói búcsún.” K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. – KJNT
Archívuma.
64. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. Nyíltan látszik a Jézus-há-
gó alsó része. – KJNT Archívuma.
65. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet egyik szaka-
szának indulását látjuk, háttérben a Péter-Pál-templommal. – KJNT Archívuma.
66. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet visszaérkezik
a hegy aljába. – KJNT Archívuma.
67. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet lefelé vonul a
Szent Antal kápolna felől a hagyományos útvonalon. – KJNT Archívuma.
68. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet végén kis cso-
portokban gyülekeznek az emberek. Középen gyimesi csángók csoportja. – KJNT Archí-
vuma.
69. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet végeztével
szétszélednek az emberek. – KJNT Archívuma.
70. „Üdvözlét Csíksomlyóról: Templom utca, Körmenet.” Képeslap 1905 körül. – Magántu-
lajdon.
71. „Moldvai csángó asszony a leányával Csíksomlyón. Josef Fischer, 1934. pünkösöd.” – KJNT
Archívuma.
72. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával 1934-ben.” Josef Fischer, 1934.
– KJNT Archívuma.
73. „Imádkozó moldvai csángók kőkereszt alatt a csíksomlyói búcsún.” Josef Fischer, 1932.
A háttérben a Péter-Pál-templom látszik. – KJNT Archívuma.
74. „Moldvai csángók egy fakereszt alatt”. Csíksomlyó, Kálvária hegy, Josef Fischer, 1936. Asz-
szonyok, lányok öten imádkoznak. – KJNT Archívuma.

75. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934. Az asszony megszökölja a keresztet a persely fölé. – KJNT Archívuma.
76. „Imádkozó moldvai csángó asszonyok az 1932-ös csíksomlyói búcsún.” Josef Fischer, 1932. – KJNT Archívuma.
77. „Moldvai csángó asszonyok Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1932. pünkösdi. – KJNT Archívuma.
78. A hegyen felfelé tartó búcsúok egy ferences körül. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
79. A hegyen felfelé tartó búcsúok egy ferences körül. A lányok kezében rózsafüzér van. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
80. A hegyen felfelé tartó búcsúok egy ferences körül. Felértek a Szent Antal-kápolnához. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
81. A hegyen felfelé tartó búcsúok egy ferences körül. A Salvator-kápolnánál álló kőkereszt-nél letérdennek. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
82. A hegyen felfelé tartó búcsúok egy ferences körül. Ima után folytatják útjukat. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
83. Imádkozó lányok a Salvator-kápolna előtti kőkereszt-nél. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
84. „A csíksomlyói Salvator-kápolna előtti kőkereszt a rendfőnökkel.” Zsabokorszky Jenő, 1940. ősz. A ferences talán Sándor Vitális (?). – KJNT Archívuma.
85. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934. A Salvator-kápolna előtt térdelve imádkoznak a zászlók körül. – KJNT Archívuma.
86. Búcsúok a keresztút aljában, felfelé indulnak a Jézus hágóján.
87. A körmenet lefelé indul a Salvator-kápolnától. 1940-es évek. A lobogókon kívül nemzeti zászlót is visznek. – Csíki Székely Múzeum.
88. A körmenet résztvevői a labarummal a Salvator-kápolna előtt. 1940-es évek. – Csíki Székely Múzeum.
89. A körmenet lefelé indul a Salvator-kápolnától. 1940-es évek. A lobogókon kívül nemzeti zászlót is visznek. – Csíki Székely Múzeum.
90. A körmenet a labarummal visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán, 1940-es évek. A facigerek díszruhában vannak, a körmenetben sisakos katonák is vonulnak. – MNM Történeti Fényképtár.
91. „Facigerek a laboriummal”. Az egykori diákok idős korukban újra beöltöztek egykori ruhájukba. 1940. – Csíki Székely Múzeum. (Vö. Kardos, 1941).
92. A körmenet visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán, 1940-es évek. A lányok visszanéznek a fotósra. – MNM Történeti Fényképtár.
93. „Mária nevenapján a csíki székelyek hálaadó körmenetre sorakoznak fel a csíksomlyói kegytemplom előtt.” Újságfotó, 1940. – Boros Fortunát: Színképek. A Hírnök, XXXVII/10. 1940. október, 277. p.
94. A feldíszített csíkszeredai vasútállomás. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
95. Ünnepi felvonulás Csíkszeredában. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
96. Ünnepi felvonulás a Szék útján. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
97. Ünneplő sokaság a kegytemplom mögött. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
98. Az ünnepi körmenet visszatér a kegytemplomhoz. – MNM Történeti Fényképtár.

99. A keresztalják hazafelé tartanak a kegytemplomtól. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
100. Nemzeti zászlóval hazafelé tartó keresztalja. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
101. Ünnepi zászlókkal hazafelé tartó búcsúsok. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
102. „A pünkösdi búcsún Csíksomlyón részt vett Hóman Bálint dr. kultuszminiszter is.” Az árvaház előtt haladnak a körmenetben, tűző napon. – A Hírnök, XXXVIII/6. sz. 1941. június 15. 117. p.
103. „Székely leányok, akik keresztet alatt jöttek el Felcsíkból a nagygyűlésre, a klostrom előtti téren egy kis pihenőt tartanak.” Ilyen lehetett a pihenő a pünkösdi ünnep idején is. – A Hírnök, XXXVI/7–8. sz. 1939. július–augusztus, 213. p.
104. „Székelyi Majláth Gusztáv Károly gróf, erdélyi püspök” 1900 körül, amikor sokat járt Csíksomlyóra. – Bálinth 1901.
105. „Ezer székely leánynap Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1933. A Székház mellett van felállítva a színpad, ahol közönség előtt táncolnak a csoportok. – KJNT Archívuma.
106. „Ezer székely leánynap Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1933. – KJNT Archívuma.
107. „Gyóntatás az ezer székely leány napján a kolostor négyszögében.” P. Deéry I., 1940. Általános szokás volt a szabadtéri gyóntatás. – A Hírnök, XXXVII/11. 1940. november, 303. p.
108. „Áldoztatás az ezer székely leány napon a kolostor négyszögében.” P. Deéry I., 1940. – A Hírnök, XXXVII/11. 1940. november, 308. p.
109. Kóberes szekerek csoportja a csíksomlyói búcsún. Vámszer Géza, 1936. – KJNT Archívuma.
110. Emberek csoportja a felállított körhinta körül. 1940-es évek. – Csíki Székely Múzeum.
111. „Csíksomlyói kegytemplom, sátorosor, pünkösdi búcsú.” Josef Fischer, 1934. – KJNT Archívuma.
112. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934. – KJNT Archívuma.
113. Csíksomlyó a Kálvária-hegyről. Háttérben a Hargita. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
114. „Csíksomlyói emlék. Csíksomlyó látképe. A kegytemplom. Csodatevő sz. Mária.” – Csíki Székely Múzeum.
115. Csíksomlyói képeslap. „Főút, Gimnásium és tanítóképezde, Székház.” 20. sz. eleje. – Csíki Székely Múzeum.
116. Búcsúsok csoportja a hegy aljában. Megpihentek a körmenet után a zászló körül, némelyek a cipőjüket is levetették. – OSZK.

♦ Képmelléklet

1. A kegytemplom homlokzata a 20. század elején. Képeslap

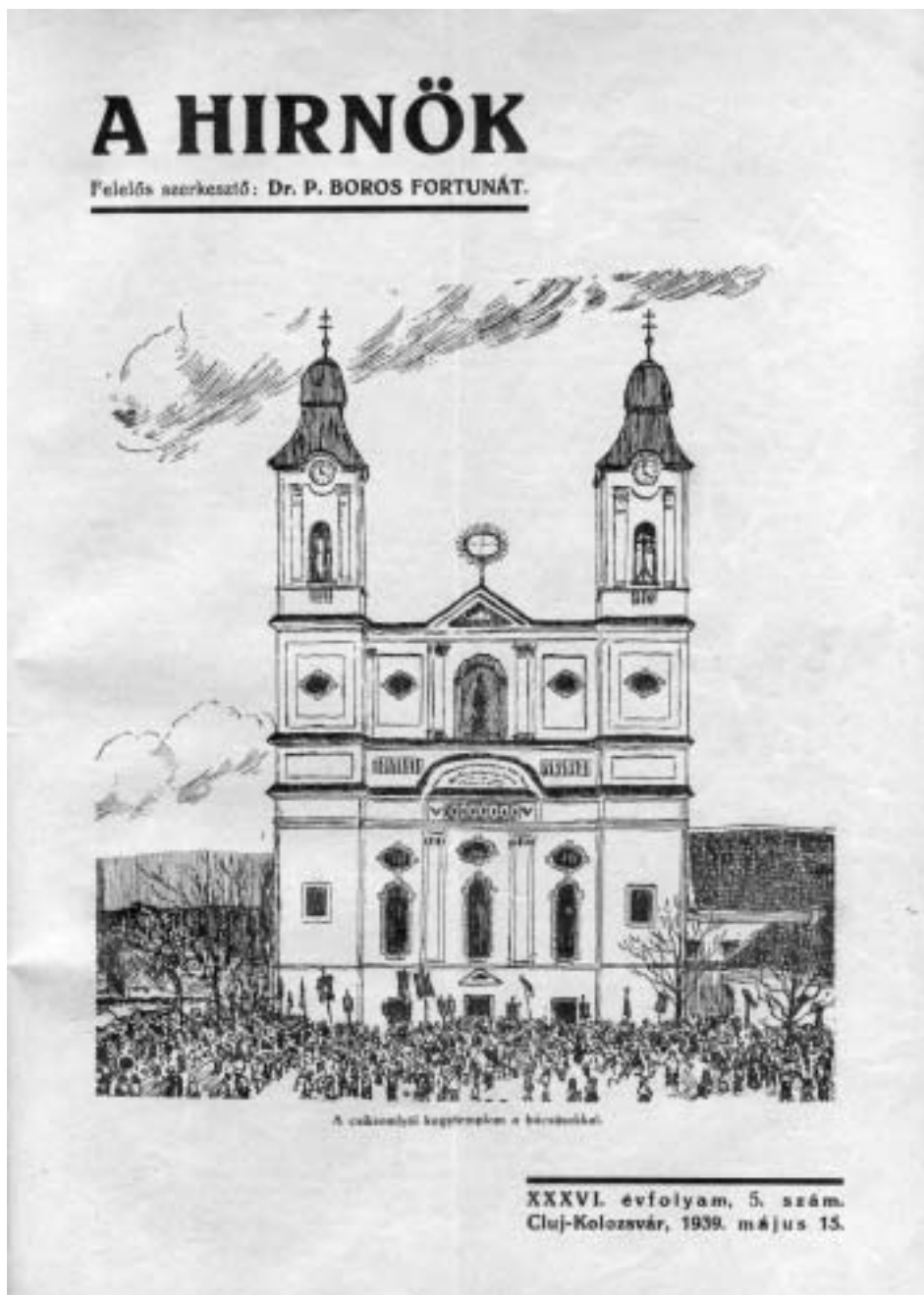

2. A kegytemplom diákokkal a 20. század elején. A templomkertnek még nincs kerítése, a nyomda épülete a rendházhoz kapcsolódva még áll.

3. „Üdvözlét Csíksomlyóról, Csíksomlyó látképe.”

Tágas a tér a templom előtt, diákok csoportosulnak. Képeslap, 1902 előtt.

4. A kegytemplom a búcsúsokkal *A Hírnök* címlapján, utánközlés, 1939.
Még látszik a nyomda épületének sarka.

5. A kegytemplom 1930 körül. Már lebontották a nyomda épületét, a növendékfákat még rácsok veszik körül, a későbbi emlékmű még nincs a helyén.

6. A templom és környéke 1943 körül. Már megépült a KALOT népfőiskola székháza; a parcellák még magánkézben vannak.

7. A templom és környéke az 1960-as években. A földek már táblákba vannak szántva, sok a villanyoszlop, a szentély mögött megnőttek a fenyők.

8. Csíksomlyó. Josef Fischer, 1933. július 3. Ld. a következő képet.

9. „Csíksomlyó”, képeslap 1942 körül. Andory Aladics Zoltán felvétele sok helyre eljutott. Szembetűnő a hasonlóság az előző, pár évvel korábbi képpel.

10. A kegytemplom és környéke. Josef Fischer, 1934.

11. Csíksomlyó. Gál Ferenc 1942.

12. A csíksomlyói kegytemplom. Ismeretlen fényképész, 1938.
Ferences barát a rendház kertjében áll.

13. A kegytemplom délnyugat felől. Vámszer Géza, 1959.
A rendház akkor nem volt ferences kezelésben.

14. A kegytemplom látképe a falusi házak között.

15. A csíksomlyói régi templom. Keöpeczi Sebestyén József rekonstrukciós rajza, 1960.

16. Csíksomlyó 1864-ben. – Hunfalvy János: Magyarország és Erdély képekben. Darmstadt, 1864. 109–110. oldal közt

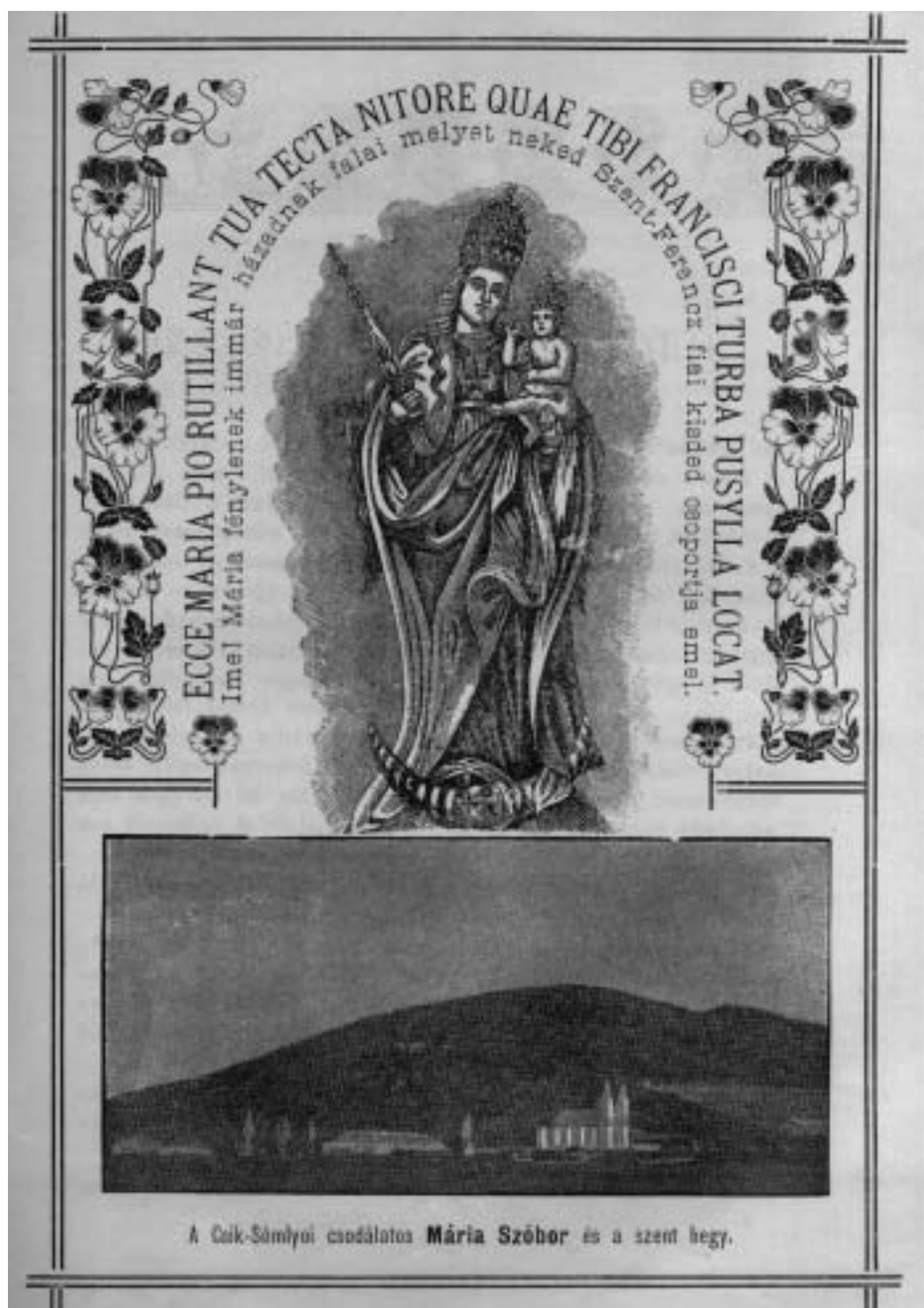
17. Kilátás este a csíksomlyói Kálvária hegyről. Josef Fischer, 1932. április.

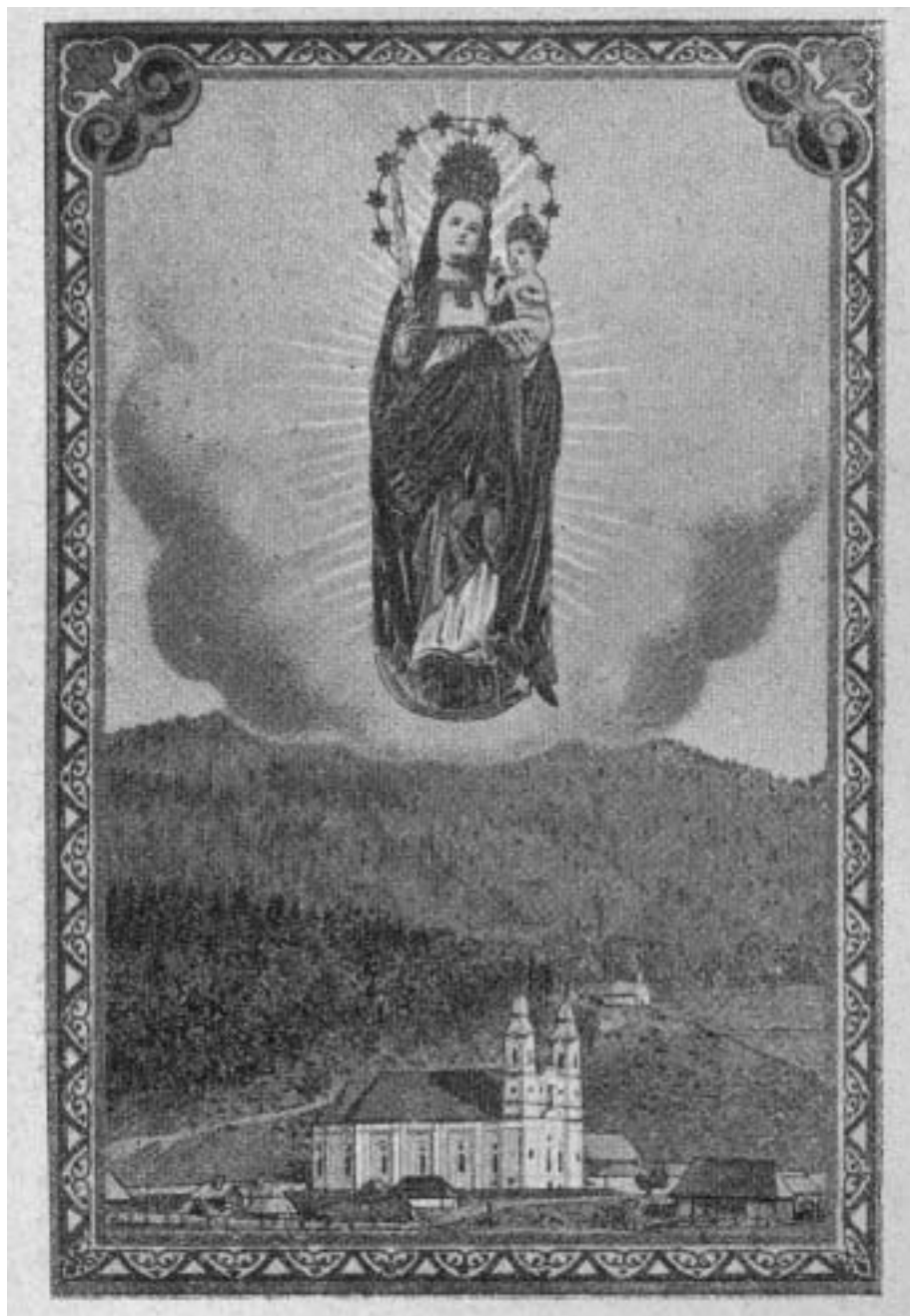
18. A Nagy-Somlyó hegy a kegytemplommal – KJNT Archívuma

19. A csíksomlyói kegytemplom belseje. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek.

20. Csíksomlyó látképe a kegyszobor metszetével.

21. Csíksomlyói emlék. Szent Ferenc Hírnöke, 1903.

22. A csíksomlyói kegyeszobor Vámszer Géza által faragott másolata, 1939.

23. A Szűz Mária-szobor képeslapon. Aladics Zoltán, 1935.

24. Szűz Mária szobra a kegytemplomban. S. G. 1937.

25. A kegytemplom oltára Csíksomlyón. A Mária-szobor koronája körül virág- vagy villanyfűzér, Jézus alakján ráadott sötét ruha látszik.

26. A kegytemplom belseje. Aladics Zoltán, 1935. A padsor hátulján felirat: „Férfiak padsora”.

27. A csíksomlyói kegytemplom Szent Antal-mellékoltára. Aladics Zoltán, 1935.

28. A csíksomlyói kegytemplom új orgonája. Aladics Zoltán, 1935.
Az orgonát 1931-ben építették.

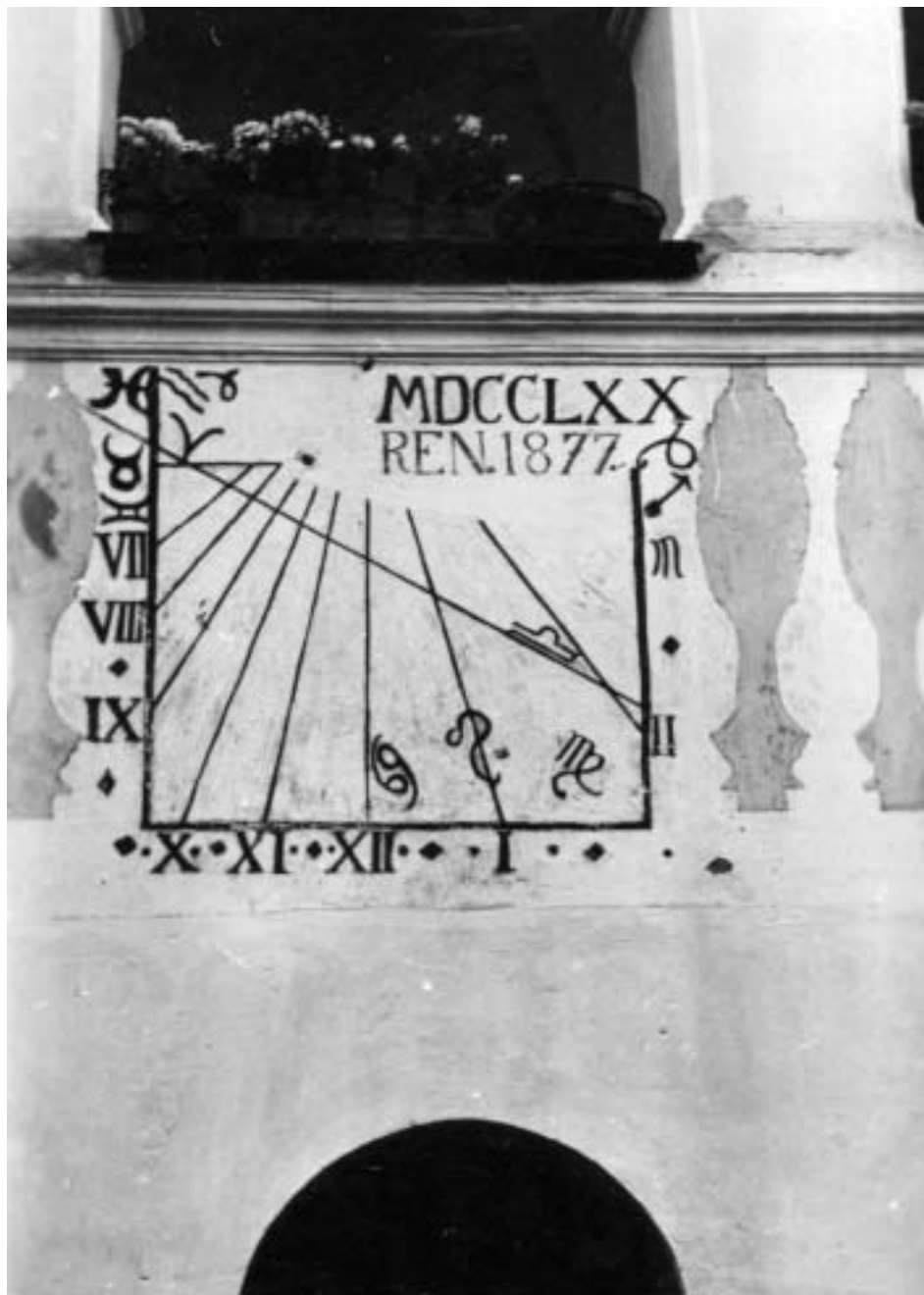
29. Füstölők a csíksomlyói ferencesek rendházában. K. Sebestyén József, 1929.

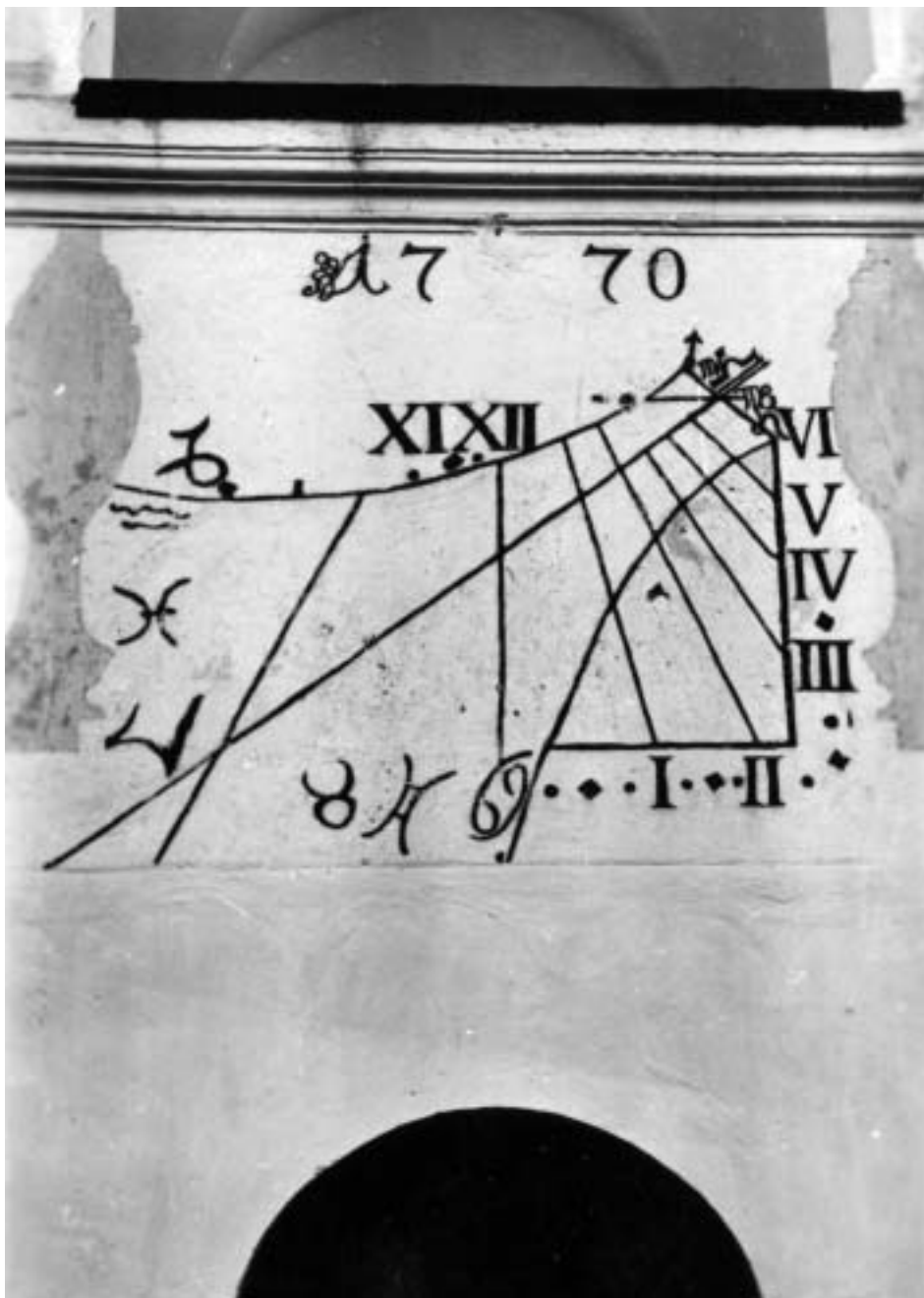
30. A csíksomlyói kegytemplom belseje. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek.

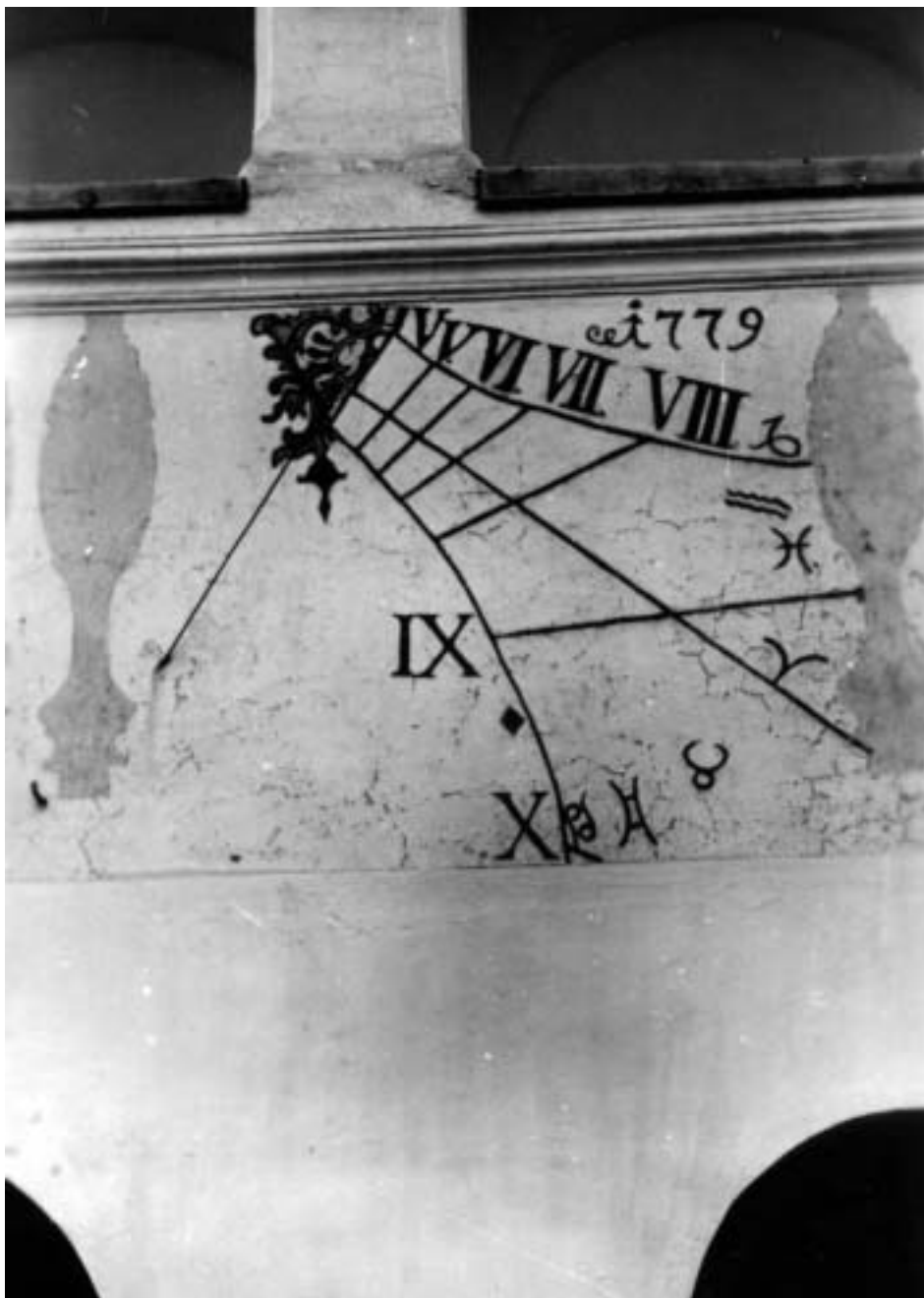
31. Kelyhek és kereszt a csíksomlyói ferencesek rendházában. K. Sebestyén József, 1929.

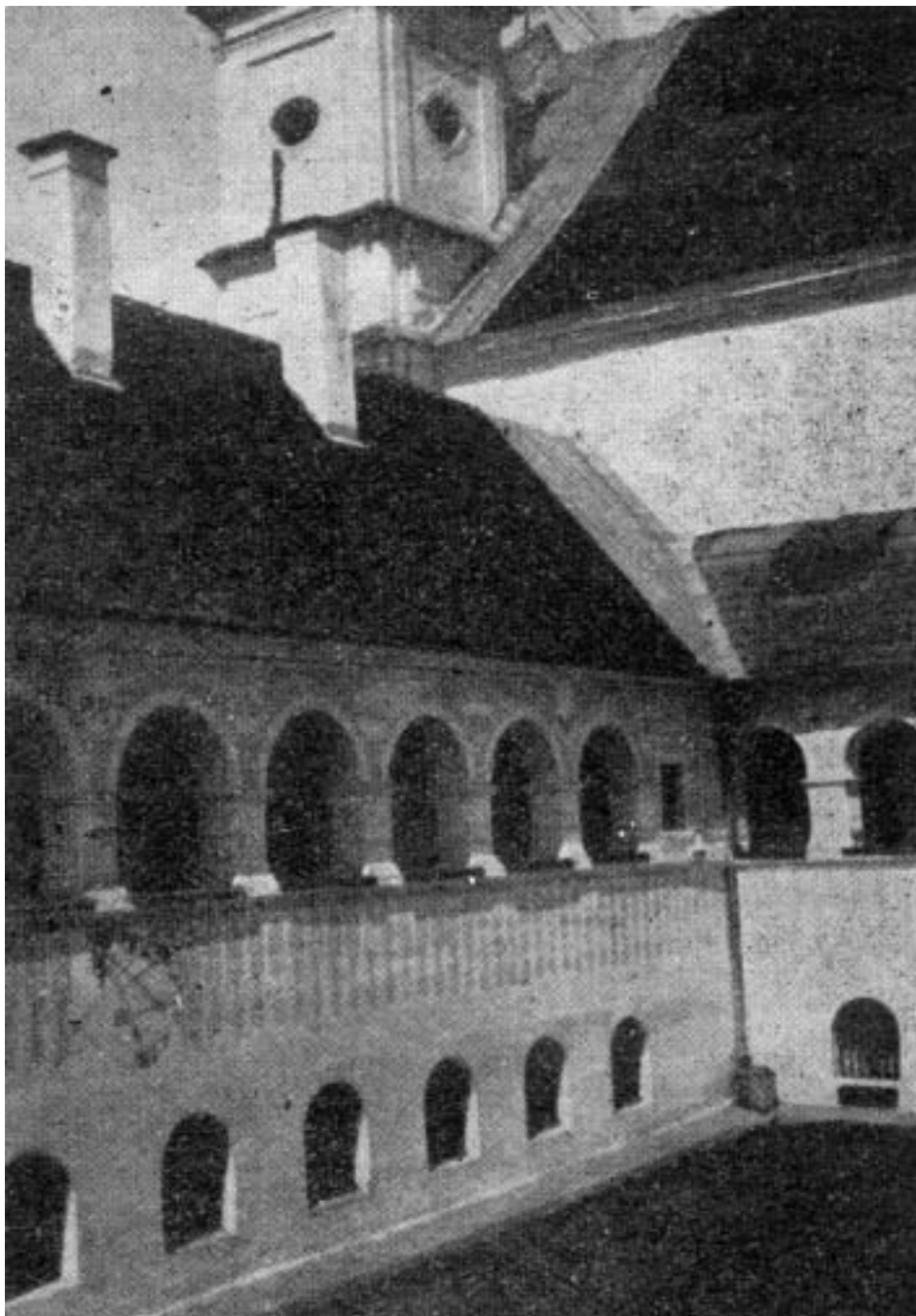
32. A csíksomlyói ferences rendház udvara, az északi szárnyon napórával.
Zsabokorszky Jenő, 1940. A boltívek még nincsenek beüvegezve.

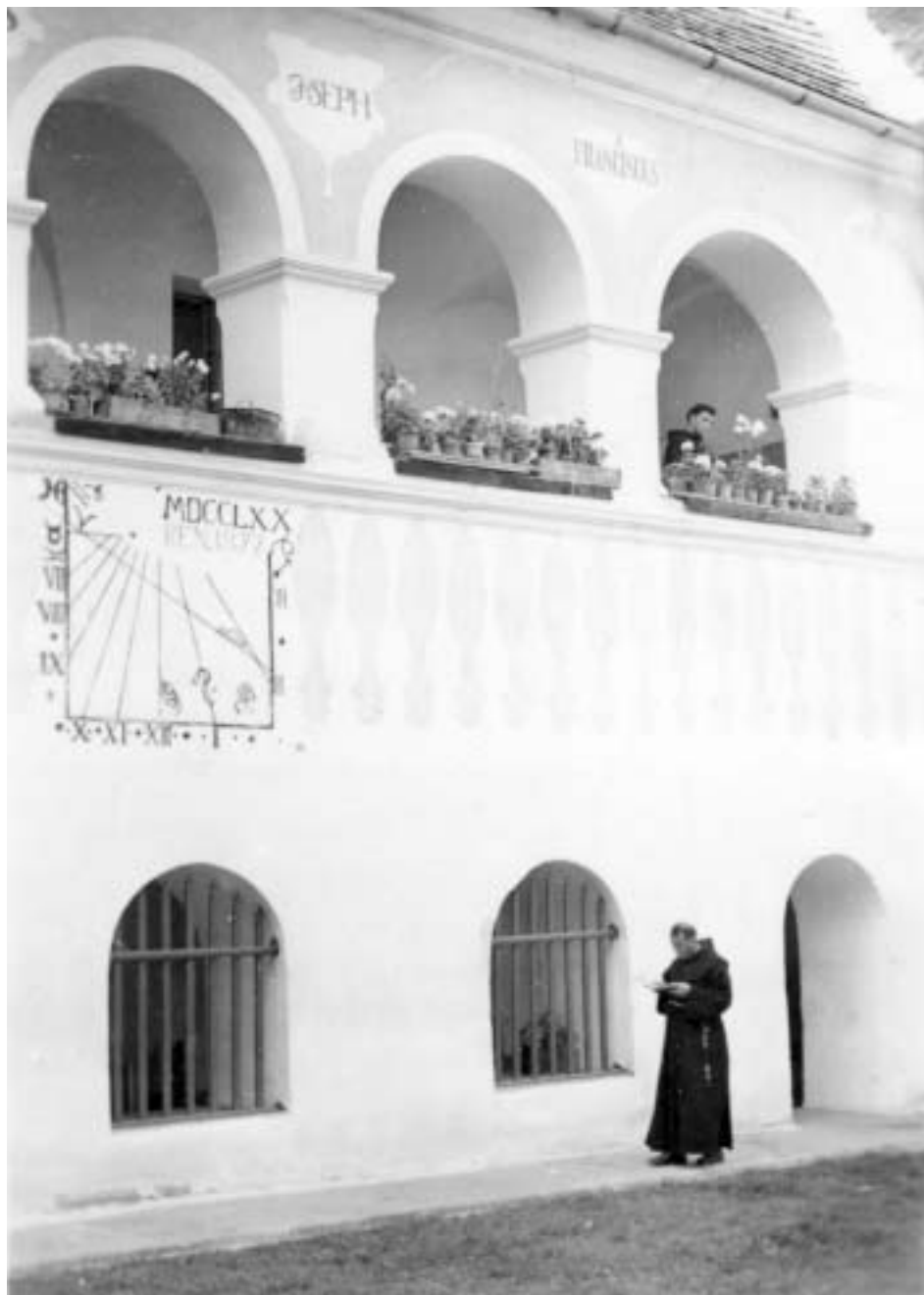
33. Napóra a ferences rendház udvarán 1770-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940.

34. Napóra a ferences rendház udvarában 1779-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940.

35. „A csíksomlyói ferences rendház belső folyosója”. Újságfotó, 1941.

36. „A csíksomlyói ferencrendi barátok zárdájának udvara a napórával”.
Zsabokorszky Jenő, 1940. A folyosó még nyitott, alul rácsozott.

37. „Ferences barát a csíksomlyói zárda udvarán.” Zsabokorszky Jenő, 1940.

38. „Fiatal ferences barát a csíksomlyói zárda emeleti folyosóján.” Josef Fischer, 1933.

39. „Fiatal ferences barát a csíksomlyói zárda emeleti folyosóján.” Josef Fischer, 1933.

40. A csíksomlyói ferences rendház udvara, az északi szárnyon napórával.
Zsabokorszky Jenő, 1940. A boltívek még nincsenek beüvegezve.

41. „Ferences barátok zsákba gyűjtik saját termesztésű pityókájukat.”
Zsabokorszky Jenő, 1940. Kosárból és vödörből öntik a zsákba.

42 Ferences barátok tehénfogattal szántanak. 1940 k.
Kalapban és habitusban dolgoznak a mezőn.

43. „Ferences barátok zsákba gyűjtik saját termesztésű pityókájukat.” Zsabokorszky Jenő, 1940.

44. „A csíksomlyói ferencesek az érett kalászkok között”. Újságfotó, 1939.

45. „Aratók Csíksomlyó határában.” Aladics Z. 1933.
A marokszedők mellett nem látni kaszást; lehet, hogy ők arattak sarlóval.

46. „Csíksomlyó, búcsú. Árvaház, Szt. Péter-templom.” Aladics, kb. 1935.
A felvétel a templom tornyából készülhetett.

47. Az egykori gimnázium, utóbb árvaház épülete Csíksomlyón. 1940-es évek eleje.

48. „Borvízért járó gyerekek, Csíksomlyó.” Vámszer Géza, 1931.

49. A borvízkút Csíksomlyón. 1940-es évek eleje.

50. A Szentgyörgy-kápolna a Kis-Somlyó hegyen. Aladics Zoltán, 1937.

51. A Szentgyörgy-kápolna a Kis-Somlyó hegyen, emlékkeresztel. Aladics Zoltán, 1937.
A férfiak nem búcsús zarándokok.

52. A Salvator-kápolna. Vámszer Géza, 1931.
A bejárat előtt kereszt végű botjával, csuhában a remete áll.

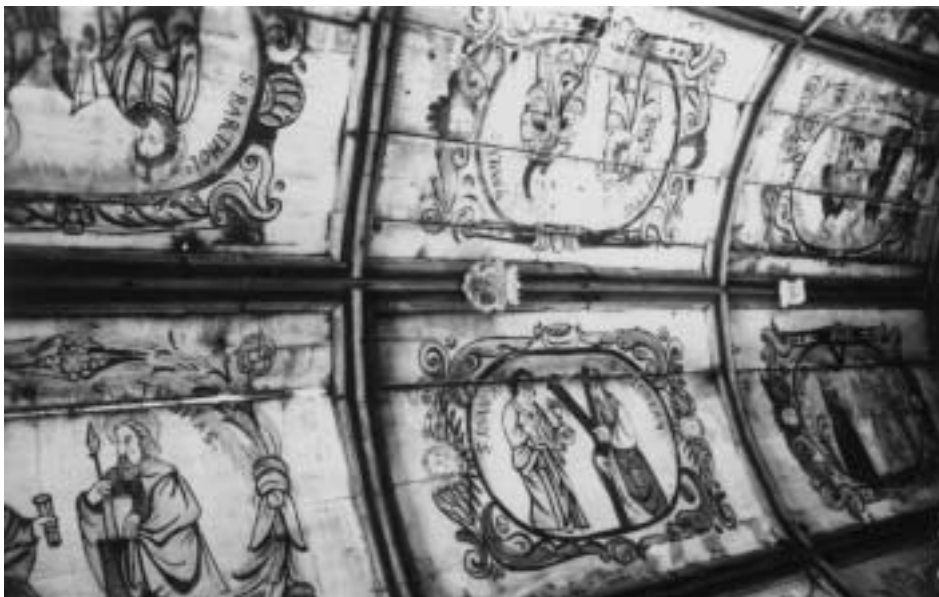
53. A Salvator-kápolna belseje. Vámszer Géza, 1933.
A térdelő Krisztus-szobor a jobb oldali mellékoltáron van.

54. A Salvator-kápolna belseje. Vámszer Géza, 1935.
Az oldalsó padokban imádkozó emberek térdelnek.

55. A Salvator-kápolna belső részlete. Babós Imre, 1966.

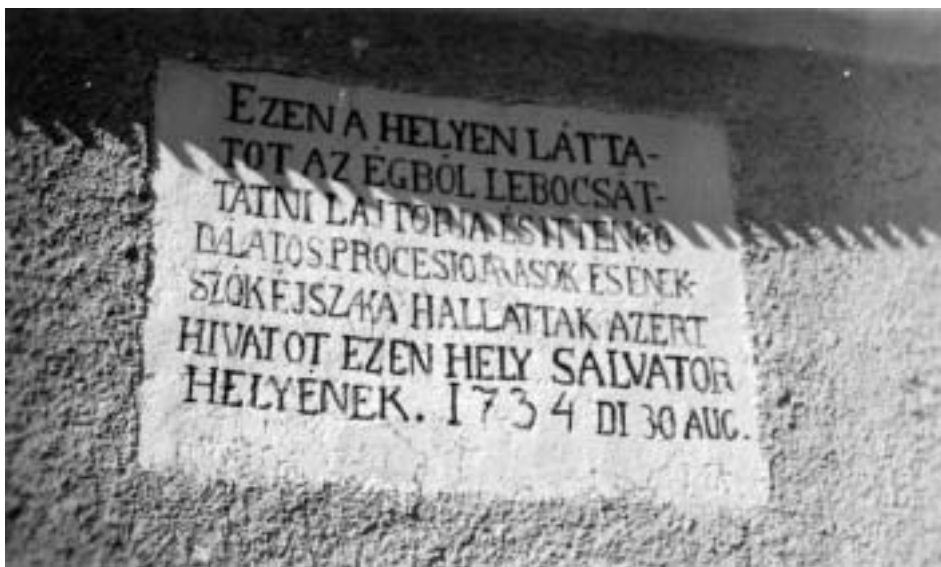
56. A Salvator-kápolna festett mennyezetének részlete.
Babós Imre, 1966. Apostol-alakok látszanak.

57. A Salvator-kápolna festett mennyezetének részlete. Babós Imre, 1966.
Apostol-alakok látszanak.

58. „A csíksomlyói püünkösdi körmenet (processio) felvonulása a kegytemplomból a Szent Antal kápolnához.” Újságfotó, 1923.

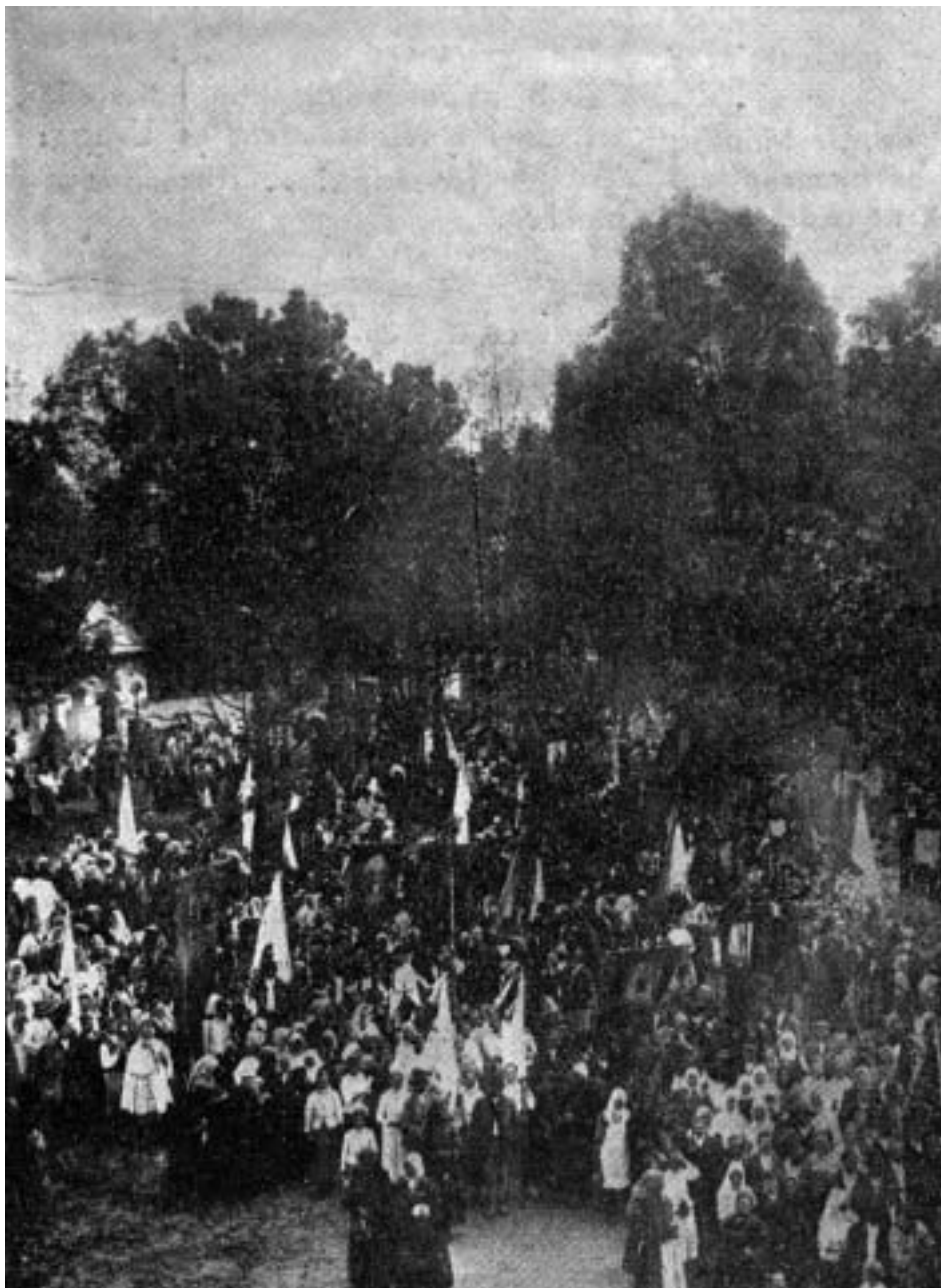
59. Felirat a Salvator-kápolna külső oldalfalán 1734-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940.

60. „A bukaresti magyar katolikusok első búcsújárása Csík-Somlyóra 1900. Pünkösöd ünnepén. A Szent István Király egyesület” új kereszt lobogója és a „Rom. kath. gyermek segély egyeslet” zászlója alatt. Vezettek: Bálinth János, magyar missionárius lelkész és Boga Tamás, társ. elnök. Lobogó keresztanyák: Boga Tamásné és Farkas Ignácné úrnők. Koszorús leányok: Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok.” Újságfotó, 1900.

61. „A társulat alapítási eszméjének kezdeményezői.” Balról jobbra: „Meskó János, az alapítás fáradhatatlan munkása; egyhangúan választott alelnök; Bálinth János, r.k. miss. Lelkész, igazgató. – Mihály Antal A kereszt lobogó első hordozója a szent hegyen. Az ő hajlékában jött szóba először a búcsújárás eszméje. – Boga Tamás az alakuláskor egyhangúlag választott elnök.”
Újságfotó, 1900.

62. „Részlet a püünkösdi csíksomlyói búcsúról. Keresztek a templom előtt.” Újságfotó, 1923.

63. „Gyimesi csángó csoport a csíksomlyói búcsún.” K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.

64. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
Nyíltan látszik a Jézus-hágó alsó része.

65. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
A körmenet egyik szakaszának indulását látjuk, háttérben a Péter-Pál-templommal.

66. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
A körmenet visszaérkezik a hegy aljába.

67. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
A körmenet lefelé vonul a Szent Antal kápolna felől a hagyományos útvonalon.

68. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet végén
kis csoportokban gyülekeznek az emberek. Középen gyimesi csángók csoportja.

69. Pütkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
A körmenet végeztével szétszélednek az emberek.

70. „Üdvözlét Csíksomlyóról: Templom utca, Körmenet.” Képeslap 1905 körül.

71. „Moldvai csángó asszony a leányával Csíksomlyón. Josef Fischer, 1934. pünkösöd.”

72. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával 1934-ben.”
Josef Fischer, 1934.

73. „Imádkozó moldvai csángók kőkereszt alatt a csíksomlyói búcsún.”
Josef Fischer, 1932. A háttérben a Péter-Pál-templom látszik.

74. „Moldvai csángók egy fakereszt alatt”. Csíksomlyó, Kálvária hegy, Josef Fischer, 1936.
Asszonyok, lányok öten imádkoznak.

75. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934.
Az asszony megcsókolja a keresztet a persely fölött.

76. „Imádkozó moldvai csángó asszonyok az 1932-ös csíksomlyói búcsún.” Josef Fischer, 1932.

77. „Moldvai csángó asszonyok Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1932. pünkösöd.

78. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül. Zsabokorszky Jenő, 1940.

79. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül.
A lányok kezében rózsafüzér van. Zsabokorszky Jenő, 1940.

80. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül.
Felértek a Szent Antal-kápolnához. Zsabokorszky Jenő, 1940.

81. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül. A Salvator-kápolnánál álló kőkeresztnél letérdelnek. Zsabokorszky Jenő, 1940.

82. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül.
Ima után folytatják útjukat. Zsabokorszky Jenő, 1940.

83. Imádkozó lányok a Salvator-kápolna előtti kőkeresztnél. Zsabokorszky Jenő, 1940.

84. „A csíksomlyói Salvator-kápolna előtti kőkereszt a rendfőnökkel.”
Zsabokorszky Jenő, 1940. ősz. A ferences talán Sándor Vitális (?).

85. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.”
Josef Fischer, 1934. A Salvator-kápolna előtt térdelve imádkoznak a zászlók körül.

86. Búcsúszok a keresztút aljában, felfelé indulnak a Jézus hágóján.

87. A körmenet lefelé indul a Salvator-kápolnától. 1940-es évek.
A lobogókon kívül nemzeti zászlót is visznek.

88. A körmenet résztvevői a labarummal a Salvator-kápolna előtt. 1940-es évek.

89. A körmenet lefelé indul a Salvator-kápolnától. 1940-es évek.
A lobogókon kívül nemzeti zászlót is visznek.

90. A körmenet a labarummal visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán, 1940-es évek.
A facigerek díszruhában vannak, a körmenetben sisakos katonák is vonulnak.

91. „Facigerek a laboriummal”. Az egykori diákok idős korukban újra beöltöztek egykori ruhájukba. 1940. – Csíki Székely Múzeum. (Vö. Kardos, 1941)

92. A körmenet visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán, 1940-es évek.
A lányok visszanéznek a fotósra.

93. „Mária nevenapján a csíki székelyek hálaadó körmenetre sorakoznak fel a csíksomlyói kegytemplom előtt.” Újságfotó, 1940.

94. A feldíszített csíkszeredai vasútállomás. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

95. Ünnepi felvonulás Csíkszeredában.
Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

96. Ünnepi felvonulás a Szék útján. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

97. Ünneplő sokaság a kegytemplom mögött. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

98. Az ünnepi körmenet visszatér a kegytemplomhoz.

99. A keresztalják hazafelé tartanak a kegytemplomtól. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

100. Nemzeti zászlóval hazafelé tartó keresztalja. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

101. Ünnepi zászlókkal hazafelé tartó búcsúsok. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

102. „A pünkösdi búcsún Csíksomlyón részt vett Hóman Bálint dr. kultuszminiszter is.”
Az árvaház előtt haladnak a körmenetben, tűző napon. Újságfotó, 1941.

103. „Székely leányok, akik keresztet alatt jöttek el Felcsíkból a nagygyűlésre,
a klastrom előtti téren egy kis pihenőt tartanak.” Ilyen lehetett a pihenő a pünkösdi ünnep
idején is. Újságfotó, 1939.

104. „Székhelyi Majláth Gusztáv Károly gróf, erdélyi püspök”
1900 körül, amikor sokat járt Csíksomlyóra.

105. „Ezer székely leánynap Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1933.
A Székház mellett van felállítva a színpad, ahol közönség előtt táncolnak a csoportok.

106. „Ezer székely leánynap Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1933.

107. „Gyóntatás az ezer székely leány napján a kolostor négyszögében.” P. Deéry I., 1940.
Általános szokás volt a szabadtéri gyóntatás.

108. „Áldoztatás az ezer székely leány napon a kolostor négyszögében.” P. Deéry I., 1940.

109. Kóberes szekerek csoportja a csíksomlyói búcsún. Vámszer Géza, 1936.

110. Emberek csoportja a felállított körhinta körül. 1940-es évek.

111. „Csíksomlyói kegytemplom, sátorosor, pünkösdi búcsú.” Josef Fischer, 1934.

112. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934.

113. Csíksomlyó a Kálvária-hegyről. Háttérben a Hargita.
Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma

114. „Csíksomlyói emlék. Csíksomlyó látképe. A kegytemplom. Csodatevő sz. Mária.”

115. Csíksomlyói képeslap. „Főút, Gymnázium és tanítóképezde, Székház.” 20. sz. eleje.

116. Búcsúsok csoportja a hegy aljában. Megpihentek a körmenet után a zászló körül, némelyek a cipőjüket is levetették.